

Тем, что эта книга дошла до Вас, мы обязаны в первую очередь библиотекарям, которые долгие годы бережно хранили её. Сотрудники Google оцифровали её в рамках проекта, цель которого – сделать книги со всего мира доступными через Интернет.

Эта книга находится в общественном достоянии. В общих чертах, юридически, книга передаётся в общественное достояние, когда истекает срок действия имущественных авторских прав на неё, а также если правообладатель сам передал её в общественное достояние или не заявил на неё авторских прав. Такие книги – это ключ к прошлому, к сокровищам нашей истории и культуры, и к знаниям, которые зачастую нигде больше не найдёшь.

В этой цифровой копии мы оставили без изменений все рукописные пометки, которые были в оригинальном издании. Пускай они будут напоминанием о всех тех руках, через которые прошла эта книга – автора, издателя, библиотекаря и предыдущих читателей – чтобы наконец попасть в Ваши.

Правила пользования

Мы гордимся нашим сотрудничеством с библиотеками, в рамках которого мы оцифровываем книги в общественном достоянии и делаем их доступными для всех. Эти книги принадлежат всему человечеству, а мы – лишь их хранители. Тем не менее, оцифровка книг и поддержка этого проекта стоят немало, и поэтому, чтобы и в дальнейшем предоставлять этот ресурс, мы предприняли некоторые меры, чтобы предотвратить коммерческое использование этих книг. Одна из них – это технические ограничения на автоматические запросы.

Мы также просим Вас:

- **Не использовать файлы в коммерческих целях.** Мы разработали программу Поиска по книгам Google для всех пользователей, поэтому, пожалуйста, используйте эти файлы только в личных, некоммерческих целях.
- **Не отправлять автоматические запросы.** Не отправляйте в систему Google автоматические запросы любого рода. Если Вам требуется доступ к большим объёмам текстов для исследований в области машинного перевода, оптического распознавания текста, или в других похожих целях, свяжитесь с нами. Для этих целей мы настоятельно рекомендуем использовать исключительно материалы в общественном достоянии.
- **Не удалять логотипы и другие атрибуты Google из файлов.** Изображения в каждом файле помечены логотипами Google для того, чтобы рассказать читателям о нашем проекте и помочь им найти дополнительные материалы. Не удаляйте их.
- **Соблюдать законы Вашей и других стран.** В конечном итоге, именно Вы несёте полную ответственность за Ваши действия – поэтому, пожалуйста, убедитесь, что Вы не нарушаете соответствующие законы Вашей или других стран. Имейте в виду, что даже если книга более не находится под защитой авторских прав в США, то это ещё совсем не значит, что её можно распространять в других странах. К сожалению, законодательство в сфере интеллектуальной собственности очень разнообразно, и не существует универсального способа определить, как разрешено использовать книгу в конкретной стране. Не рассчитывайте на то, что если книга появилась в поиске по книгам Google, то её можно использовать где и как угодно. Наказание за нарушение авторских прав может оказаться очень серьёзным.

О программе

Наша миссия – организовать информацию во всём мире и сделать её доступной и полезной для всех. Поиск по книгам Google помогает пользователям найти книги со всего света, а авторам и издателям – новых читателей. Чтобы произвести поиск по этой книге в полнотекстовом режиме, откройте страницу <http://books.google.com>.

DK 508.7
.B14

NARYS ISTORII UKRAINY NA
SOTSIAL'NO-EKONOMICHNOMU
GRUNTI

Dmitrii Ivanovich Bagalei

Published on demand by

UNIVERSITY MICROFILMS

*University Microfilms Limited, High Wycomb, England
A Xerox Company, Ann Arbor, Michigan, U.S.A.*

INDIANA
UNIVERSITY
LIBRARY

This is an authorized facsimile of the original book, and was produced in 1974 by microfilm-xerography by Xerox University Microfilms, Ann Arbor, Michigan, U.S.A.

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, ЗБІРНИК № 72

Bagalai, Dimitrii Iwanowich.

Акад. Д. І. БАГАЛІЙ

Novus historiae Ucrainae.

ІАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКО- НОМІЧНОМУ ГРУНТІ

ТОМ ПЕРШИЙ

ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВСТУП І ДОБА
НАТУРАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

1926

DK 508
.7
.B16

Дозволяється вивчати в світ
Неодмінний Секретар Української Академії Наук, акад. Атам. Крипський

620721
S 29 41

Перша друкарня ДВУ
ім. Г. І. Петровського,
Українознавці № 2468,
1927. Зам. № 319. Тираж 2.000.

DK 508.7

.B14

INDIANA UNIVERSITY LIBRARY

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВСТУП

7-29-10

SMALL

ser
mi
-
lo
ni
da
va
vi
r

ШКОЛА ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ

Старі історичні школи такі:

1) *Дуалістично-теократично-середньовічна*, що її основоположником був Августин, який дивився на історію людства, як на боротьбу царства божого і дияволового; вона давно вже втратила всяке значіння.

2) *Гегельянська*. Гегель в історії бачив розвиток Ідеї — перехід від первісного натурального стану до духовної свободи в державі; до цього людство, на його погляд, дійшло трьома етапами: а) полон духу (на Сході), б) вияв духу в визнанні своєї свободи (Греція та Рим), в) підвищення своєї власної свободи до Ідеї загальної свободи (християнсько-германський світ); кожний народ виявляє в своїй історії власну Ідею. Ідея виходить сама з себе і перетворюється в свою протилежність. Але з цим абсолютним ідеалізмом була зв'язана діалектична метода, з якої скорпстався новітній матеріалізм, замінивши ідеалізм моністичний моністичним матеріалізмом. Історичний процес, за Гегелем, постійно розвивався завдяки внутрішнім суперечкам *сколом*, переходячи в свою протилежність. Це й є знаменита діалектична Гегелева метода, з якої скористалися Фосрбах, К. Маркс і Енгельс, застосувавши її до матеріалістичної основи¹⁾.

3) *Позитивна школа*, що її основоположником був Конт. На першому ступені, учив він, був теологічний спосіб думати, на другому — метафізичний або абстрактний, на третьому — позитивний, що орудує точними науковими методами й відшукує явища та закони, якими вони керуються; історико-культурний розвиток визначають закони соціальної, а не індивідуальної психології, навіть діяльність героїв визначає вплив їхнього оточення. Таким чином Конт намагався підняти історію, як відділ соціології, на ступінь позитивної науки. Ця школа не втратила й нині в цих останніх вимогах сучасного значіння.

4) *Гуманітарна школа*. Основоположником її були Гердер і Лотце. Кожний народ іде своїм шляхом розвитку згідно з умовами свого внутрішнього й зовнішнього стану. Але при всій різноманітності культур і форм життя є одна загальна для всіх риса — це стремління до гуманізму, яке що-раз більше зростає. За зміною форм життя вона не забуває й людину.

Це все ідеалістичні школи.

Всі ці школи характеризуються тим, що двигунами історичного процесу вони виставляли або героїв, або самі Ідеї, або Ідеї й матеріальний

¹⁾ С. Ю. Семковський — Конспект лекцій по історич. матеріалізму, 2 изд., Х., 1923 г. Плеханов — От идеализма к материализму. С. Ю. Семковський — Марксистская хрестоматия 4 изд., Х., 1924 г., стр. 619 — 633. Плеханов — К вопросу о развитии монист. взгляда на историю. М., 1919 г., стр. 57 — 96.

фактор; це був або ідеалістичний монізм, або еkleктизм, а не матеріалістичний монізм ¹⁾.

Матеріалістичний монізм висунула школа *історичного матеріалізму*. М. П. Покровський про термінологію історичного матеріалізму вистовлюється так: «Економічний матеріалізм,— каже він,— часто зветься «марксизмом» ²⁾. Але треба зауважити, що ці два поняття, економічний або історичний матеріалізм і марксизм, не зовсім тотожні. Марксизм складніший за економічний матеріалізм: марксизм не тільки пояснює історію економічними причинами, але й уявляє собі економічні причини в певній формі класової боротьби. Це революційний історичний матеріалізм.

Матеріалізм — протилежний ідеалізму: він виводить усі психічні явища з властивостей матерії, тоді як ідеалізм, навпаки, виводить їх з духу; обидва вони моністичні. Поміж ними стоять, однак, ще дуалістичні філософські системи, що визнають і матерію, і дух за окремі субстанції. Матеріалізм пройшов кілька ступенів свого розвитку.

Зародки його ми бачимо вже в Демокріта й Епікура. Представниками матеріалізму у Франції XVIII ст. були Гольбах і Гельвецій ³⁾. У природі вони бачили лише матерію та рух. Чоловік є утвір природи й живе лише за законами матерії. Він — продукт природи й суспільного оточення. Але цей матеріалізм був метафізичний через не досить сильний розвиток наук (особливо біологічних). На його ідеологію поклали своє тавро ідеї французької буржуазної революції.

Основоположником новітнього філософського матеріалізму є Л. Фосрбах, що немов зв'язує філософію гегельянства з марксизмом. «Світ,— учив він,— ми пізнаємо лише через досвід. Моє дійсне я є моє тіло,— казав він — бо в ньому твориться й моя думка. Моє буття раніше моєї думки — не думка визначає буття, а навпаки; для себе я суб'єкт, а для інших — об'єкт. Чоловік є частина природи, частина буття, і закони буття одночасно являють собою і закони думки».

Не бог створив чоловіка, а, навпаки, чоловік бога ⁴⁾. Фосрбах у своїй праці «О сущности христианства» скинув ідеалістичне покривало

¹⁾ Про розвиток історичної науки й філософію історії взагалі — проф. Н. И. Кареев — Основные вопросы философии истории. 2 изд., 1887 г. Його ж — Собрание сочинений. 1911, т. I (История с философской точки зрения), т. II (Философия в русской литературе), том III (Критика исторического материализма). Сущность исторического процесса и роль личности в истории, т.т. I, II. 3 методологія історії — ак. А. С. Лаппо-Данилевский — Методология. Выпуск второй, 1910, 1913, Borghelm — Lehrbuch der historischen Methode. Його ж — Введение в историческую науку (рус. пер.); ак. В. С. Иконников — Опыт русской историографии. Ч. I, перші три розділи.

²⁾ Покровский — Эконом. материализм. 1923, стр., 4.

³⁾ Про французький матеріалізм XVIII ст., про французьких істориків часів реставрації й соціалістів-утопістів див. у Плеханова — К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. М., 1919, стр. 3 — 56. Дуже цікаві уривки про попередників новітнього матеріалістичного напрямку див. у Лафарга, Плеханова, Ф. Мерінга, К. Кавтського, К. Маркса (С. Ю. Семковський — Марксистская хрестоматия. 4 изд., X., 1924, стр. 121 — 143). Вони засновують історичну основу науки К. Маркса; тут мова йдеться про Віко, Тьєррі історично-романтичну школу, про економічну синтезу історичного процесу; яскраво виокремлюється генеза теорії історичного матеріалізму до К. Маркса; його наука завдяки цьому ще яскравіше виступає в історичному аспекті; такий історичний аспект треба мати на увазі і в російській, і в українській історіографії.

⁴⁾ Г. Плеханов — От идеализма к материализму (уривки у С. Ю. Семковского — Марксистская хрестоматия. 4 изд., стр. 636 — 639); С. Ю. Семковский — Конспект. Стр. 10—20.

з християнства перед людськими очима, бо, крім чоловіка та природи, нема нічого істотно; бог і янголи — це релігійна фантазія чоловіка, а не реальність. Тут Фосрбах перетворився з гегельянця на матеріяліста, одначе, не зовсім послідовного, як це довели Ф. Мерінг, Ф. Енгельс і сам К. Маркс у своїх тезах про Фосрбаха¹⁾. Вияснило матеріялістичну в своїй основі філософію Л. Фосрбаха й Ленін²⁾. Але Л. Фосрбах не зачіпав історії і історичного матеріялізму. Це зробили Маркс з Енгельсом і їхня школа.

Діалектичний матеріялізм К. Маркса і Ф. Енгельса та їхня школа

К. Маркс і Енгельс скористувалися фосрбахівським матеріялізмом гегельянською діалектичною метою, застосувавши їх до історичного процесу, і утворили таким чином марксістську соціологію, або діалектичну теорію історичного матеріялізму.

Представникам теорії, починаючи з основоположників її, треба було перш за все захищати її й критикувати інші протилежні теорії, і тому на перше місце виступає в цій матеріялістичній літературі елемент критичний і полемічний, і основні тези з їхніми доказами треба вибирати з багатьох книжок, як про це свідчать і хрестоматії з марксізму (московська й харківська). Навіть основоположники теорії К. Маркс і Ф. Енгельс не дали систематичної теорії історичного матеріялізму, бо викладали її при нагоді в своїх економічних і критичних працях як «Комуністичний Маніфест», як вступ до книги «К критике политической экономии» К. Маркса, як полеміка Маркса з Прудоном або Енгельса з Дюрінгом.

Матеріялістична теорія протилежна ідеалістичній, що не визнає матеріялістичного монізму як єдиної бази історичного процесу — така база є, на її думку, не лише матеріяльні процеси, а й творчі ідеї. Матеріялістична теорія, навпаки, визнає ідеологію не як базу, а як надбудову. Її велика наукова література, присвячена і тому, і другому підходові до історичного процесу. До революції в нас панував ідеалістичний напрямок; тепер у нас і в школі, і в науковій літературі на перше місце висовується в російській і українській історії матеріялістична теорія. Щоб побіжно елементарно ознайомитися з дуалістичним і моністично-матеріялістичним розумінням історичного процесу, треба звернутися до хрестоматій з історичного матеріялізму проф. С. Ю. Семковського³⁾ і ознайомитися з поглядами представників цих двох течій — Бака й Кавтського, з їхньою дискусією; щоб ознайомитися ширше й глибше з поглядами представників ідеалістичного й матеріялістичного напрямку, треба було б звернутися до їхніх спеціальних монографій⁴⁾.

Бак висловив такий погляд на матеріялістичне розуміння історії: «За цією теорією — каже він, — основу всіх явищ утворюють матеріяльні

¹⁾ Отрыжки из истории германской социал - демократии Ф. Меринга, з Ф. Енгельса, Л. Фосрбаха в Марксистской хрестоматии С. Ю. Семковского. 4 изд., стр. 639 — 646.

²⁾ Урывки з його книги «Материализм и эмпириокритицизм» (С. Ю. Семковский — Марксистская хрестоматия, стр., 649 — 652, 654 — 656).

³⁾ Пст. мат., 9 — 14.

⁴⁾ В російській історичній літературі, скажімо, до монографій пр. Карсева «Собрание сочинений», т. I, II, особливо III (критика історичного матеріялізму), з одного боку, і з другого — критика Шеханова «К вопросу о развитии монист. взгляда на историю».

речі, їх виробництво й обмін, а віра, мораль, мистецтво є лише принагідні форми їхнього виявлення, що їх можна чи безпосередньо, чи посередньо завести до тих самих економічних причин¹⁾. Але економічні факти не являють собою *єдиного фактора* історичного процесу, бо в ньому є дві сторони — матеріальна й формальна, — де виступають спекулятивні, етичні й естетичні здібності чоловіка. Історичний процес є взаємодієспини економічного й духовного розвитку матеріального й ідеологічного фактора, а його наслідком і є соціальна еволюція в її конкретних формах. Матеріальний фактор, безперечно, панував над ідеологічним, але були й такі періоди, коли на перший план виступав ідеологічний (напр., перша доба християнства).

Щоб економіка давала напрямок історичному процесові, киче потрібні три умови: 1) щоб існувала класа, матеріальні потреби якої не задовольняється в потрібній їй мірі, 2) щоб це вона визнавала. 3) щоб вона мала певну надію, що здобуде її сукупним класовим виступом; коли зникне класовий поділ суспільства, тоді економічний фактор утратить своє сучасне значіння, бо розвиток суспільства залежатиме від ідеологічного фактора, усвідомленого волею людей²⁾.

К. Кавтський дає таку відповідь Баксові. Плеханов, Мерлінг і Кавтський писали про історичний матеріалізм в дуєі Маркса й Енгельса (про якого забуває Бакс). Виклад теорії економічного матеріалізму в Бакса не марксистський, а його власний. «Ми ніколи не шукали основи всіх явищ у матеріальних благах, навіть основу всієї людської діяльності ми не шукаємо в них, і жоден марксист не дивиться на віру, мораль, мистецтво, як на випадкові форми їх виявлення. Економічні відносини не є єдиний фактор, що визначає всю людську діяльність, усе людське життя загалом, але серед факторів, що впливають на людське життя, вони являють собою єдиний *перемінний елемент*, бо всі інші, коли (як природа) й міняються, то лише під його впливом — вони, отже, не є двигунами історичного розвитку, хоч являють собою киче потрібні елементи людського життя. Історичний матеріаліст надає значіння психологічному факторові, але вважає його за консервативний елемент традиції в історії ідеології. Коли економічний розвиток завжди перебуває в русі, людське мислення до тієї міри стає й консервативне, що навіть революційні уми на початку революції напивають нове вино в старі бурдюки. Матеріалісти, заглиблюючись в історичний процес, помічають, що зміна ідеї має не випадковий, а закономірний характер, що кожний економічний добі відповідають ті чи інші форми віри, морали, що права усюди однакові і що всюди зміни економічних відносин наступають раніше, ніж зміни ідеології, і що перші пояснюють другі, а не навпаки. Уся помилка Баксова в тому, що він змішує поняття історичного розвитку й усього людського життя взагалі. Друга його помилка в тому, що він змішує матеріальні інтереси окремих осіб з матеріальною основою суспільства. «Я сам зробив спробу, — каже К. Кавтський, — пояс-

1) «Для знавців науки К. Маркса, — додає в примітці Бакс, — я вважаю за зайве підкреслювати, що сам К. Маркс був завжди далекий від цього крайнього погляду. Мої мітєе же не *zuis rav marxiste*». («Я сам не марксист» — писав він один раз, і ці слова він знов би навів, коли б дожив до новітніх праць «марксистів» — Плеханова, Мерлінга й Кавтського).

2) «Исторический Материализм» «Сборн. статей. Составил С. Ю. Семеновский. Издание 3, стр. 9 — 17.

нити першу добу християнства матеріалістичною теорією»¹⁾ Бакс і Кавтський продовжили свою полеміку.

Годі розглядати її, зауважує лише, що Бакс рішуче виступає проти твердження Кавтського, що економічні умови є єдиний змінний елемент в історії, а решта сталі й незмінні, бо всі елементи мають і постійну, і змінну сторони. І доводить це історичними вказівками; поруч із економічним фактором був і психологічний. К. Кавтський у своїй відповіді Баксові зазначає, що за об'єкт матеріалістичного розуміння історії є не загальнолюдське, а специфічно історичне, що поділяє людство на епохи.

Економічний розвиток є, нарешті, розвиток техніки, відкриття, взаємовідносини між людським духом і економічними умовами. Дух людини рухає суспільство вже не яко голова, а яко служник: вони ставлять перед ним завдання, вони ж дають йому й засоби для розв'язання, вони визначають і наслідки за наявних історичних умов.

Але кожна технічна зміна робить вплив і на людські відносини, бо потребує нових умов праці, які не відповідають уже переважній організації суспільства з домінуючими принципами права, моралі. Далі К. Кавтський дуже докладно пояснює ролі великих людей в історії з погляду історичного матеріалізму й аналізує те, що називається історичною практикою.

Дискусія тривала й далі²⁾, але досить буде й наведених аргументів. Щоб зрозуміти основу в різниці поглядів дуалістичної й моністично-матеріалістичної та ідеалістичної школи. Інші риси теорії історичного матеріалізму ми побачимо далі.

Причиновість і закономірність історичних явищ: свобода волі і неодмінність (детермінізм і індетермінізм). Виясню тепер основні й головні проблеми історичного матеріалізму, як їх формується в сучасній науковій літературі. Перша теза—це питання про детермінізм і індетермінізм, або неодмінність і свободу волі в історичному процесі; його розв'язується так, що в усіх історичних явищах нагус детермінізм—*неодмінність* на основі причин і їхніх наслідків. І коли ми говоримо про випадок—це лише означає, що причини нам невідомі, але вони є; на ділі всі події людини детерміновані, як і її розум. Детермінізм не являє собою *фаталізму*, бо хід подій визначає не доля, а люди. Історія розвитку в суспільстві не така, як у природі. І це Гельвецій висловив думку про те, що людина підлягає природі і, отже, і її закони неодмінності: свободи волі нема; вибір того чи иншого шляху не свідчить про свободу волі—все залежить від мотивів, які лежать поза ними. Енгельс наводить різницю в закономірності природи й суспільства. У природі нема визначеної мети, яка є в людства, але й хід історії визначають загальні закони (закономірності). хоч здається, що тут нагус випадковість. Цілі, що ставлять собі окремі

¹⁾ «Исторический Материализм». Сборник статей. Составил С. Ю. Семковский. Изд. 3 стр. 18—27.

²⁾ «Истор. материализм». Сборник статей. Составил С. Ю. Семковский. 3 изд., 28—92 стр. Окрім цієї дискусії, у С. Ю. Семковського наведено ще текстуальну дискусію Лафарга і Ж. Жореса про ідеалістичне розуміння історії, яке Жорес вважає за можливе об'єднати з матеріалістичним. Відділити ідеологію людства від його економіки не можна. Вони зливаються в єдину незлізиму концепцію. Відповідь йому дав Лафарг, вказуючи на економічну неодмінність, а не на ідею правди: рабство зникло не під впливом християнства, а тоді, коли рабська форма праці стала невигідна і тому закінчилася наймом. А коли винайдено машини, вони замінили собою рабську працю в пропорції однієї конячої сили за 21 робітника (там же, стор. 93—124).

одиниці й об'єднання,— протилежні одна одній, а тому й наслідки бажань не такі або не зовсім такі, як хотілося б, історичний процес є наслідок загальних і протилежних цілей суспільства, як їхня *рівновага*. І тут треба доходити основних причин, шукаючи їх не в стремліннях окремих персон, хоч би й великих, а в стремлінні клас, станів, широких мас.

Влучне визначення свободи волі й неодмінності дав ще Гегель, сказавши: «Неодмінність сліпа остільки, оскільки вона нам незрозуміла». Свобода,— каже Енгельс,— це є панування над собою й над зовнішньою природою, що постає з розуміння неодмінності, і тим - то вона й є наслідок історичного розвитку. Первісні люди були такі ж невольні, як і тварини, але кожний крок культури вів до більшої влади чоловіка над природою (приклад — парова машина). Закономірність, однак, не є телеологія, що визнає в світі іманентну ціль, і в суспільстві теж нема телеології, а лише закономірність. Вона потребує наукового пояснення на тлі причинового зв'язку одного явища з одним.

Воля кожної людини, як і всього суспільства, детермінована, закономірна, цеб-то залежить від волі інших людей так точнісінько, як ціна є рівновага ціни продавців і покупців. «В неорганізованому суспільстві,— каже Бухарін,— суспільні явища виникають з рівноваги індивідуальних бажань, співчуття, дії й визначають волю окремих індивідумів і панують над нею». Але можна уявити собі й організовану волю, що не йтиме всупереч із волею кожної людини. В історії випадкового нема, і коли воно з'являється перед нами, це лише означає, що ми поки ще не довідалися про причини. Випадковості треба протиставити історичну неодмінність — на тлі її можна передбачати напрямки історичного процесу, не визначаючи його термінів.

Суспільство і великі люди. Теорія історичного матеріалізму не одкидає видатного значіння великих діячів в історії. За випадковість треба визнати з'явлення того чи іншого видатного діяча в той чи інший момент. Але коли б його було усунено, можливо, мусив би з'явитися його замієник (приклади — Цезар, Кромвель, Наполеон), коли на це були б сприятливі умови в громадському оточенні, в громадських відносинах. Для цього потрібні дві умови: його талант мусить відповідати суспільним потребам доби й сприятливий йому суспільний устрій. Великий діяч бачить ці потреби яєніш й бажає здійснення їх дуже від інших. На підставі аналізу минулого він ставить нові чергові завдання й бере на себе ініціативу; він не може змінити ходу процесу, але виявляє його напрямки на тлі продукційних сил суспільства, на тлі наступної зміни цих продукційних відносин (Бельтов). Велика людина не відкриває нових проблем, але бачить їх там, де інші не добачають. У розв'язанні проблем вона залежить від тих засобів, які є в розпорядженні його доби. Навпаки, вибір проблем, яким присвячує себе історичний діяч, погляд його на розв'язання цих проблем, напрямки, в якому він їх шукає, і, нарешті, енергія, з якою її захищає — це все не може бути пояснене лише загальними економічними причинами, а й його індивідуальними властивостями. Виходить, що окремі діячі можуть дати багато своїй добі. І це стосується не лише активних робітників суспільства, а й таких ідеологів, що глибше зрозуміли потреби часу, звільнилися від традицій-забобонів, які вже стали шкідливими або непотрібними пережитками, і працюють в інтересах пригніченої класи.

Таким двигуном історичного процесу може бути й художник, що втілює відповідну користь суспільству ідею в художню форму — чи то в слові,

чи то в живописі, скульптурі, музиці. Пролетаріят може мати й має своїх провідників, і деяких із них, як, наприклад, Маркса або Леніна, визнає пролетаріят цілого світу, бо вони водночас були й великі теоретики, ідеологи, борці¹⁾. Однак, в історичному процесі куди більшу роль відіграють не окремі видатні особи, а суспільство в його класово-робітничо-селянській організації. Суспільство має примат над особою. Б. Маркс розуміє суспільство не як державне правове об'єднання індивідумів, а як систему суспільних потреб і діяльності, що провадиться для їх задоволення. К. Маркс каже: «Чоловік, за Аристотелем, не є просто зоон політиком, а таке, що лише в суспільстві може бути окремою особою». За розвитком суспільства стежить соціологія, що відкриває закони історичного процесу і його розвитку²⁾ од первісних форм до сучасних. У суспільстві — найпоширеніша й широка система взаємовідносин і впливів. А найсталіший і основний зв'язок у суспільстві — це *суспільна праця*; анатомію суспільства, його структуру, за Марксом, треба шукати в його економіці³⁾. У суспільстві ми помічаємо не лише взаємовідносини між особами, а також і угрупованнями, що сильно впливають на суспільство. Те саме треба сказати й про ідеологію суспільства, яка не є лише підсумок ідеології окремих осіб. Окрема особа завжди суспільна.

Діалектичний матеріалізм. У філософії матеріалізм протилежний ідеалізму. З матеріалістичного погляду людина є лише частина природи, а вже дух родиться від чоловіка; дух без матерії не може існувати, а матерія без духу може. В основі суспільства лежать продукційні сили й продукція. Ці сили не перебувають у спокої (статичні), а постійно міняються — усе в світі тече, усюди — динаміка; все зводиться не до субстанції, а до процесів; світ є матерія в русі; це і є діалектичний погляд, діалектична метода. Капіталізм, наприклад, постав із феодально-крепацьких відносин завдяки розвиткові грошового господарства. Зміни виростають як наслідок внутрішніх суперечностей і внутрішньої боротьби. «Суперечність — це мати прогресу», — казав Гегель; вони й ведуть до постійного руху. В ньому три моменти (тріада) — рівновага, порушення рівноваги, встановлення рівноваги на новій основі, або, за Гегелем, теза, антитеза й синтеза. Цей рух в історичному процесі називається діалектичним. Маркс скористувався з діалектичної методи Гегеля, але рішуче її переробив. За нормальне треба визнати в русі суспільство, еволюцію й революцію, цєб-то структурну зміну домінуючої системи — еволюція приводить до революції.

Рівновага між суспільством і природою. Суспільство залежить від природи. З одного боку, чоловік сам є частина природи, а з другого — вона дає йому свої багатства для життя. Чоловіка нема поза природою, і він постійно збільшує над нею свою владу завдяки розвиткові своєї культури. Але від природних умов (грунту, морів, річок, підсоння, гір, лісів, степів, природних багатств) у значній мірі залежить економіка суспільства. Процес виробництва мусив завжди продовжуватися, щоб замінити вироблену продукцію новою. Людина бере речі з природи і, приклавши до них свою працю, утворює продукт для суспільства, яке його й

¹⁾ К. Каутський — Что хочет и может дать материалистическое понимание истории (Марксистская хрестоматия профес. С. Ю. Семковского. Стр. 507 — 511).

²⁾ С. Ю. Семковский — Конспект лекций по историческому материализму. 2 изд., Х., 1923, стр. 32.

³⁾ И. Бухарин — Теория исторического материализма. 1923, стр. 88 — 111.

використовує. Розвиток суспільства залежить від успіху суспільної праці робітників, а цей успіх залежить так само од процесу техніки. Техніка ж замінює працю окремих органів людини. Процес нового виробництва загалом є постійне порушення і встановлення рівноваги між природою й суспільством. Частина суспільної праці іноді йде не лише на встановлення рівноваги, а й на поширення виробництва та на інші, скажімо, духові потреби. Розвиток продукційних сил веде до збільшення населення. Продукційні сили складаються з чоловічої сили, з матеріалів і сил природи, з техніки (знаряддя, приручені тварини, що віддають свої сили чоловікові). На ґрунті виробництва виникають і громадські відносини між людьми — це є не природно-технічне, а соціально-економічне явище — виробничі відносини, наприклад, між рабовласниками й рабами.

Класична формула К. Маркса про продукційні сили й продукційні відносини. Класичну формулу про продукційні сили дає К. Маркс: «У сфері суспільного життя, — каже він, — люди вступають між собою у відповідні незалежні від них відносини — продукційні відносини, що відповідають даному ступеневі розвитку їхніх матеріальних продукційних сил. Сукупність цих продукційних відносин утворює економічну структуру суспільства, реальну підвалину, на якій надбудовується правова й політична надбудова і які відповідають відповідній формі громадського визнання. Спосіб продукування матеріального життя визначає собою процес буття соціального, політичного й духовного взагалі. Не визнання людини визначає її буття, а, навпаки, громадське буття визначає їхнє визнання. На певному ступені свого розвитку матеріальні продукційні сили суспільства доходять до суперечностей з наявними продукційними відносинами, або, вживаючи юридичного терміну, з відносинами майновими, що всередині їх вони доти функціонували. Із форм розвитку продукційних сил ці відносини перетворюються на їхні ланцюги. Тоді настає доба соціальної революції. Із зміною економічної бази більш-менш швидко реорганізується й уся величезна надбудова над нею. Коли ми розглядаємо такі революції, треба завжди брати на увагу різницю між переворотом в економічних умовах продукування (виробництва), який можна визначити з науковою точністю, і юридичними, політичними, релігійними, художніми або філософськими, загалом кажучи, ідеологічними формами, що в них люди беруть у своє визнання (свідомість) цей конфлікт і за нього провадять боротьбу. Як не можна судити про окрему людину з того, що вона про себе гадає, так точносінько не можна судити про таку революційну добу з її визнання; скорше це визнання треба пояснити з суперечностей матеріального життя — з наявного конфлікту між суспільними продукційними силами й *продукційними* відносинами. Жодна суспільна формація не гине раніше, ніж розвинуться всі продукційні сили, для яких вона дає досить простору. І нові продукційні відносини ніколи не утворюються раніше, ніж поспіють матеріальні умови їхнього буття в нетрях старого суспільства. І тому людство ставить собі лише такі завдання, які воно може розв'язати, бо, коли тільки придивишся, побачиш, що саме завдання лише тоді висовується, коли вже існують матеріальні умови, конче потрібні, щоб його розв'язати, або, в крайньому разі, коли є зародок їх. У загальних рисах можна намітити такі прогресивні епохи економічного формування суспільства — азіатський, античний, феодальний і сучасний буржуазний спосіб продукування. Буржуазні продукційні відносини являють собою останню антаго-

ністичну форму суспільного процесу продукування — антагоністичну не в розумінні індивідуального антагонізму, а такого, що виростає з умов суспільного життя індивідуумів. Але продукційні сили, що зростають на лоні буржуазного суспільства, утворюють одночасно матеріальні умови, конче потрібні для розв'язання цього антагонізму. Цією суспільною формацією закінчується завдяки цьому прелюдія історії людського суспільства»¹⁾.

Тут в основу покладено динаміку суспільного розвитку, що постає з конфлікту, суперечностей між продукційними силами й продукційними відносинами.

Теорія бази й надбудови. Тут встановлюється, таким чином, теорію бази й надбудови. Цю думку К. Маркса проф. С. Ю. Семковський формулює так²⁾: «Економічна структура суспільства, що відповідає тому чи іншому ступеневі розвитку продукційних сил, утворює базу, цеб-то реальну основу, на якій будується правова й політична надбудови і якій відповідають і форми суспільної ідеології. Надбудови не є, однак, пасивні наслідки економіки; вони являють собою активні сили, що іноді збільшують навіть економічну базу суспільства»³⁾. Всі надбудови не є лише виключний наслідок економіки, а являють собою й активні сили, що модифікують або збільшують силу бази. За Енгельсом, економічне положення — це база, основа, але політичні форми класової боротьби й її наслідки, ідеї, до яких приходить клас-переможець після перемоги, правові форми ідеологічної боротьби все це робить вплив на хід і форми історичної боротьби. Економічна структура суспільства визначає його політично-державний устрій, на чолі якого стоять ті чи інші класи. Політичний, правовий, філософський, релігійний, художній розвиток базується на економічному. Але всі вони впливають один на одного, а також і на економічну базу. Кожна система суспільної техніки визначає собою систему трудових відносин між людьми. Економічна категорія соціальних явищ утворює базу для цілої соціальної надбудови, дає зміст усім соціальним формам, але й у самій надбудові мораль являє собою базу для права; політика, мистецтво й наука — база для філософії; з другого боку, розподіл продуктів базується на продукції, а спосіб продукції — на знаряддях. Таким чином, кожний поверх у будинку соціального життя являє собою базу що до вищих поверхів, які стоять над ним. Кожний тримає в собі і частини інших, кожна категорія зв'язується і з тією, що стоїть нижче, і з тією, що стоїть вище, і кожний ланцюг зв'язується з іншими. Суспільні відносини виробників і виробництва міняються разом із зміною й розвитком матеріальних засобів виробництва, цеб-то продукційних сил. Ідеологія є немов згусток суспільної психології, із зміною суспільної психології змінюється й суспільна ідеологія⁴⁾. Взагалі про надбудови Н. Бухарін, спростовуючи упрощення й вульгаризацію, каже: «Надстройка вовсе не пустяк, не имеющий значения. Разрушьте капиталистическое государство — и у вас станет невозможным капиталистическое производство: уничтожьте современную науку — и тем самым уничтожите и крупное производство

1) К. Маркс — К критике политической экономии. 1923 (Введение к критике политической экономии. Стр. 12 — 13).

2) С. Ю. Семковский — Конспект лекций по историческому материализму. 2 изд., 1923, стр. 43.

3) Там саме, стор. 45 — 46.

4) Бухарин — Теория исторического материализма. Стр. 164 — 249.

є його технікой; усуньте средства человеческого общения — язык и литературу — и общество не сможет существовать и распадется. Значит, бессмысленно утверждение будто теория исторического материализма отрицает значение надстроек вообще и идеологий в частности... Вопрос не в отрицании важности факторов: экономика, мол, важный фактор, а, скажем, политика или наука — не важные. Такая постановка вопроса может расплодить массу недоразумений. Ибо в самом деле, что сказать о важности факторов, когда без капиталистической политики капиталистическая экономика существовать не может».

Засіб перетворюється на ціль. Технічна основа безупинно змінюється й розвивається¹⁾, і тому форма відстає від змісту (мораль і наука) і являє собою пережитки, цеб-то рештки форм, що були раніш застосовані до змісту, а тепер його втратили, але переважає завжди зміст над формою чи шляхом еволюції, чи шляхом революції²⁾.

Конфлікт між продукційними силами й виробничими відносинами спричиняє революцію, предтечею якої є ідеологічна революція класи, що несе її в старе суспільство. Другою фазою революції буде захоплення влади новою класою, цеб-то політична революція; третій ступінь — революція економічна; четвертий — революція технічна (Бухарін, стор. 300 — 317). «У історичному процесі ми помічаємо історичні типи економічних структур суспільства, або суспільні типи. В найстаршому історичному типі — первісному комунізмі — зовсім нема ідеї рангу, навіть особа не відокремлена в господарстві від суспільства (оточення), нема майже нічого індивідуального. У феодальному типі, навпаки, в основу економіки покладено земельну власність сеньйора з службовою феодальною єрархією; селянству теж показано його місце в цьому єрархальному суспільстві — воно міцно прив'язане до свого місця. В капіталістичному суспільстві ми бачимо протилежність поміщицько-земельної влади й капіталу, який не має хазяїна й панує над усім, являючи собою підставу влади; продукція виробляється на невідомий підприємству ринок. Тип структури економічної зв'язується з типом соціально-політичної й ідеологічної. Феодальні продукційні відносини пояснюють нам, наприклад, феодальне мистецтво й навпаки³⁾.

Класи й класова боротьба. Історія всього попереднього суспільства є історія боротьби класи. Вільний і раб, патрицій і плебей, барон і крепак, цеховий майстер і підмайстер, коротко кажучи, пригноблений і гнобитель, були ворожі один до одного й провадили безперервну боротьбу — чи явну, чи тасмну; ця боротьба завжди кінчалася або рішучою зміною всього суспільного ладу, або знищенням обох тих клас, що боролись⁴⁾. Маркс пояснив, що існування клас зв'язано лише з продукційними формами, що класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату; що ця диктатура є лише перехідний ступінь до знищення всіх клас і до установлення суспільного ладу, що в ньому не буде вже місця поділові на класи⁵⁾. В основі класового розподілу лежать продукційні відносини.

¹⁾ Бухарін — Теория исторического материализма, стор. 300 — 317.

²⁾ Келлєс Краус в Марксистской хрестоматии С. Ю. Семковського. 4 изд., стр. 214 — 218.

³⁾ Н. Бухарін, стор. 271 — 282.

⁴⁾ К. Маркс и Энгельс — Коммунистический Манифест. М., 1922 г., стр. 11 — 18. (Пер. с нем. с примечаниями Рязанова).

⁵⁾ С. Ю. Семковский, стр. 50 — 51.

Класа є сукупність людей, що стоять у процесі виробництва в однакових відносинах до інших людей — чужої класи (наприклад, текстильників і металістів належать до однієї класи), в класі капіталістів, землевласників, пролетарів, що працюють у наймах у перших і других. Класи відрізняються одна від однієї як з боку продукції (розподілу продукції), як і з боку політичного, психологічного, ідеологічного.

Походження клас зв'язане з процесом диференціації суспільства, а вона починається з моменту утворення суспільства і суспільних відносин, цеб-то тоді, коли первісна комуні починає розкладатися у зв'язку з розвитком продукційної техніки: продукційні сили дають більше продукції, ніж це потрібно для реставрації витраченої праці, і залишається деякий лишок. Тоді для частини членів комуні настає час, коли вони можуть і не брати безпосередньої участі в виробництві, а віддають свій час і свої сили для загального керування, управління, для війни, взагалі для розподілу праці. Тоді й починається класовий поділ¹⁾. Класи, за Бухаріном, відрізняються від станів. Стан — це сукупність людей, що об'єднуються за однаковим юридичним становищем у суспільстві; дворянство — стан; землевласники — клас; чоловік — селянського стану за паспортом — може не належати до селянської класи, а бути робітником. За передкапіталістичної доби стани були юридичним образом клас. Капіталізм політично зруйнував стани (третьє сослов'я): форму станів не легко було об'єднати із зростом капіталістичних продукційних відносин, пролетаріят не був четвертим станом, а класом. Це ще й третя категорія відносин між людьми — це розподіл за професіями, цеб-то за речами, над якими вони працюють і які вироблюють, але й тут одні з професійців належать до класи командної, другі — до виконавчої що до власності на засоби виробництва. Основних клас дві — командна і трудяща, що на неї працює²⁾. А форми експлоатації різні: праця рабів — за рабського ладу, праця робітників — капіталізму. Є й переходові класи — технічна інтелігенція, ремесники, селяни, є й змішані класи, є й декларовані. Антагонізм цих двох клас є виявлення різниці класових інтересів³⁾.

Н. Бухарін і С. Солнцев розходяться між собою в розумінні розподілу суспільства на професії. Розподіл на професії, за Солнцевом, суто технічного характеру; їх ділять не різні відносини одного до одного, а різниця відносин до об'єкту праці (сільське господарство, індустрія), але між професіями нема нерівності. І цей розподіл був і в передісторичній доби, і пізніше. Його не треба змішувати із становим поділом. Класовий і становий поділ відрізняються від професійного тим, що в них різниця є у відносинах соціального характеру. Становий і класовий розподіл мають різні бази: перший правничо-політичну базу з різними приступками, починаючи од верхньої з найбільшими привілеями й кінчаючи нижчою, де їх нема, а є лише обов'язки. Вони виникають не на ґрунті господарства — соціального трудового процесу, а права й держави.

Стан — це правничо-юридична, а, значить, і історична категорія, і форми її залежать від історичних умов і взаємин правових і державних.

1) С. Н. Солнцев — Общественные классы. 1923, стр. 14 — 16.

2) В перші входять і капіталісти, і аграрії.

3) Н. Бухарін — Теория исторического материализма. Стр. 325 — 326. Н. Бухарін не погоджується із С. Солнцевом, що професія є природно технічна категорія і до того що й вічна, що була, є й завжди буде.

Навпаки, класовий розподіл постає на ґрунті економічних суспільно-господарських відносин. Класа є економічна історична категорія. Тут ціла драбина соціальної нерівності, яку можна абстрактно звести до двох основних: одні віддають для продукції свою працю, другі дають розпорядок у виробництві й користуються його продукцією. Професійний розподіл проходить через усі стадії, становий — стадію простого товарового виробництва (античне й феодальне господарство). Тут наанс становий поділ, але він починає втрачувати своє значіння у зв'язку із зростом суспільних відносин із капіталістичного, щєб-то поширеного товарового виробництва. За капіталістичної доби стани разом із становими обмеженнями зникають — замість станової нерівності виступає класовий устрій суспільства. Але зародки клас починаються куди раніше — з того часу, коли з'являється хазяїн і робітник, щєб-то за доби простого товарового господарства (раб і господар, феодал і крепак). Поняття клас немов об'єднувалося із станом: стан експлуатованих (плебс, дрібне селянство) був одночасно й їхня класа: як вищий стан землевласників (патриції, пани) є немов соціальною класою. Але все-таки це були не зародки клас і класової боротьби, бо, за Марксом, у Римі класову боротьбу проваджено виключно серед привілейованої меншости — між багачами й бідними, а раби були поза межами цієї боротьби¹⁾. Антагонізм класових інтересів виявляється не лише в продукційних відносинах, але і в відповідних до них формах розподілу. «Усюди, — учив К. Маркс, — де засоби виробництва в руках однієї частини суспільства, робітник — будь вільний чи невільний — мусить додавати додаткові години праці до тих, які потрібні для того, щєб здобути потрібні для його існування і одночасно й для власників засоби виробництва, будь то власник атенський, сівіс готанус, норманський барон, американський рабовласник, румунський боярин, сучасний англійський лендлорд або капіталіст»²⁾. Третя частина продуктів виробництва йде на дальше поширення виробництва.

Є загальнокласові інтереси й групові. Класовий поділ накладає своє тавро і на класову психологію, і на ідеологію, які, одначе, міняються у зв'язку із зміною в бутті³⁾. Таким чином, треба відрізнити *класу в собі й класу для себе*. За Марксом, класа в собі — це та класа, що не визнала себе, а класа для себе — це та, що вже усвідомила свою класову ролю. В основі держави лежить класовий принцип; державна влада є немов виконавчий комітет владної класи. Між капіталістичним і комуністичним⁴⁾ ладом суспільства лежить диктатура пролетаріату. Сам К. Маркс формулює свої думки про класу так: «Буржуазні історики раніш від мене відкрили історичний розвиток боротьби клас, а буржуазні економісти — економічну анатомію клас. А те нове, що я зробив, було в тому, що я довів три висновки: 1) існування клас зв'язане лише різними формами боротьби, що відп'овідають розвиткові виробництва; 2) класова боротьба неминуче веде до диктатури пролетаріату; 3) ця диктатура сама є лишень перехідова доба до знищення всіх клас і до здійснення суспільного ладу, в якому вже не буде місця класовому поділові»⁵⁾. Енгельс у своїй промові на похо-

1) С. Солицев, стор. 17 - 18

2) С. Солицев, стор. 19.

3) П. Бухарін, стор. 336 - 345.

4) П. Бухарін, стор. 345 - 347.

5) С. Ю. Семковський -- Марксистская хрестоматия. Т. I, стр. 264.

роні Маркса, визначаючи його значіння, каже: «Дарвін відкрив закон розвитку органічної природи, а Маркс — людської історії (матеріалістичну її підвалину), закон сучасного виробництва й утвореного від нього буржуазного суспільства (додаткова вартість); це — в науці. Але насамперед він був революціонер»¹⁾.

Метода викладання. 1) Історія, як і політекономія, користується двома методами викладання: Індукцією і дедукцією.

А) Індукція — це метода узагальнення — переходу від окремих явищ до загального з них висновку. Узагальнення можна робити: а) на підставі *описування явищ* і розшукування в них загальних рис, коли ми, наприклад, беремо описи сільських або ремесничих господарств за якісь часи й помічаємо загальні для них усіх риси; б) їх можна робити на підставі *статистичного матеріалу*; статистика дає відповідь на питання про те, як часто трапляються загальні ознаки явищ у тій чи іншій групі явищ і який ступінь їхньої сили; лише підрахунок нам дасть змогу виявити, скільки є, наприклад, безземельних, малоземельних, середняків, великих землевласників; в) але і статистична метода не дає нам ще сама по собі причин *походження* явищ, і, щоб зрозуміти їх, треба звернутися до абстрактно-аналітичної методи; для цього треба абстрагувати з явища різні ускладнювальні умови, щоб виявити таким чином саму *основу* їх; а для цього треба *аналізувати*, щоб-то розкласти факти, зробивши їх простішими, і в історії, де не можна цього робити, як у інших науках, в лабораторії, це робиться в думці, теоретично, коли, наприклад, ми вивчаємо процес зросту великих капіталістів у різних землях з найрозвиненішим капіталізмом і з домішкою пережитків феодально-кріпацького ладу, ремесничо-цехового і приходимо до абстрактного висновку після зробленої аналізи, що капіталізм має тенденцію концентрації капіталів.

Б) Дедукція. Індукція підготовляє ґрунт для наукового передбачення, що здійснюється за допомогою дедуктивної методи. Висновки й узагальнення, здобуті Індукцією, тут застосовується до окремих явищ, як їх пояснення й передбачення. Дедукція буває *проста й складна*. Перша застосовує до окремих явищ одно узагальнення, друга — декілька одночасно; зразком останньої може бути, наприклад, вивчення збільшених цінь, куди треба застосувати ряд узагальнень і що до зміни трудової

¹⁾ Проф. С. Ю. Семковський — Конспект. Приложен. Стр. 128 — 129.

Головна література з теорії історичного матеріалізму: 1) Пєханов — Очерки по истории материализма. 2 изд., М., 1922. (Тут про Гольбаха, Гельвеція, К. Маркса, Бернштайна, Шмідта й матеріалізм взагалі); 2) Пєханов — К вопросу о развитии монистического взгляда на историю. 1919. (Тут про франц. матеріалістів XVIII ст., франц. істориків часів реставрації, соціалістів-утопістів, про ідеалістичну німецьку філософію, сучасний матеріалізм, висновки і три додатки); 3) К. Маркс — Нищета философии. Ответ на философию нищеты Прудона. С предисловием и примеч. Фридр. Энгельса, изд. 2, Од. XXIX, 141 стр.; 4) Фр. Энгельс — Философия (Анти-Дюринг). 2 изд., М., 1922 г., стр. 229; 5) Бухарин — Теория исторического материализма. 1923, стр. 383 (найкращий підручник); 6) К. Маркс — Капитал. Его же — К критике политической экономии. 1923, стр. 174; 7) Пєханов — Основные вопросы марксизма, 2 изд., 1922, стр. 181 (основные вопросы марксизма, о скачках в природе в истории, к вопросу о роли личности в истории, диалектика и логика); 8) Пєханов — От идеализма к материализму. 1923, стр. 58; 9) М. Покровский — экономический материализм. 1923; 10) М. Покровский — Борьба классов и русская историческая литература. 1923, стр. 137; 11) С. Солнцев — Общественные классы. 1923, стр. 216. Введение, важнейшие моменты в развитии идеи общественных классов, основные направления в учении об общественных классах); 12) Гильфердинг — Финансовый капитал. Новейшая фаза в развитии капитализма. 1923, стр. 460; 13) Ленин — Империализм как новейший этап капитализма.

цінності товарів, і до зміни цінності самих грошей, і до впливу капіталістичних монополій¹⁾). (Отже, виходить, що дедуцію можна застосувати до тих явищ, які вже раніше були вивчені на підставі індуктивної методи, і не лише на ґрунті узагальненого опису, а і статистики, і анализи.

Що до методології вивчення української історії, то тут ця справа стоїть *дуже зле*, бо куди більшу частину явищ її історичного процесу не вивчено індуктивно. І тому й застосовування до нього теорії історичного матеріалізму, що потребує обох метод, у всякому разі потребує підготовчих дослідів на ґрунті індуктивної методи, можна сказати, лише щойно починається, і праця в цьому напрямку звязана з великими труднощами, бо не легко нині знайти історика України, який був би озброєний и *до* одного, і *до* другого, бо, окрім того, йому самому ще треба проводити й підготовчу працю — працювати і над фактами, застосовуючи до них усі три способи індукції. А коли він уникає цього і, щоб не бути одночасно і дослідувачем-марксистом, зарікається бути джерелознавцем і знавцем наукової літератури, тоді його висновки часто бувають безпідставні. Велику допомогу історикові України марксистові, що береться скласти загальну її історію, могла б дати *соціологія*, але й з цього боку справа стоїть кепсько: з одного боку, стара генетична соціологія не мала марксистського підходу, а з другого — вона майже не оперувала фактами української історії і фольклору, і тому український історик не може взяти з неї певних висновків, які б стосувалися її України. На доказ цього можна навести той яскравий факт, що М. С. Грушевський у своїй «Генетичній соціології» теж поки-що не міг запровадити явищ українського історичного процесу в загальну вселюдську течію й мусив присвятити цьому питанню лише окремий додаток до своєї соціології.

Завдання української історії на тлі історичного матеріалізму

Виклавши в найелементарнішій формі основні тези теорії історичного матеріалізму, я мав на увазі нагадати про них у цій науково-популярній книжці з історії України, щоб дати основу чи програму для освітлення загального українського історичного процесу; від нового марксистського підходу залежатиме як вибір історичного матеріалу, так і його розподіл за базою й надбудовами, і не так, як це робилося раніш у попередніх підручниках з української історії; основа мусить бути соціально-економічна, а не політична, як це було раніш. Другим конкретним наслідком застосування нової теорії до українського історичного процесу буде поділ української історії на головні стани його розвитку, на основні доби: ранні в основу цього поділу клади політичний принцип — староруську князівську добу, литовську, польську, московську й російську. Тепер ми мусимо покласти в основу поділу соціально-економічну ознаку — зміну соціально-економічної бази, а не політичної надбудови. Далі, надаючи головну роль в історії суспільству, а не окремим персонам (великим діячам), ми й в історії України мусимо висувати на переднє місце не царів, князів або гетьманів, а суспільство з його класовою організацією, пам'ятаючи, що політична влада командної класи була органічно звязана з економічним пануванням. У старому розподілі українського суспільства на стани нам

¹⁾ А. Богданов — Краткий курс экономической науки. X., 1923, стр. 4 — 7.

треба буде зазриміти й класову основу, відмовившись від ідеалізації старої козаччини, яку зачисляли до народньої маси, коли в її складі були такі протилежні з класового боку елементи, як козаки-нетяги й козаки дуки-срібляники. На перше місце нам треба буде висувати класову боротьбу й протилежність класових інтересів і в таких історичних явищах, у яких їх раніш не добачали. Одначе, треба тепер же зауважити, що українську історію дуже мало виучувано з боку історичного матеріалізму, і освітлення її явищ з цього боку ще дуже невелике; досліджування в попередній літературі майже не було, і автор синтетичної праці не може користуватися марксистськими монографіями з історії України — складання таких монографій є завдання нашого часу й будучини; але час не жде, а тому й українським історикам-синтетикам мимохіть доведеться залишити без марксистського освітлення чимало сторінок українського історичного процесу, щоб не виступати з поверховими й не обґрунтованими однобічними своїми поясненнями, що можуть лише компрометувати саму марксистську методу. Тут набирає великого значіння і обережний підхід, і справедлива оцінка попередньої української історіографії, що й тепер матиме велику користь для історика й читачів, коли ми тільки зробимо потрібні корективи до висновків цих авторів: ми не остільки нині багаті на марксистські праці з української історії, щоб одкинути геть дуже багату попередню українську передмарксистську історіографію.

УКРАЇНОБКА ІСТОРІОГРАФІЯ

Баутиш-Каменський і Маркевич

Історію України почали розробляти з давніх-давен. Деякі з українських літописців XVII—XVIII ст.¹⁾, як Величкін або Грабянчин, мали характер «історій», цеб-то автори їх ставили собі не лише літописні, а й історичні завдання, даючи історію козацько-малоросійського народу і, що особливо цікаво, починали цю історію з стародавніх київських часів, цеб-то мимохіть давали таку історичну схему, яку виробила й прийняла лише повільно українська історіографія в працях М. С. Грушевського, О. Я. Єфименка й моїх. Синопис, що його приписується Інокентієві Пізелєві, був уже першою історичною спробою і для історії Росії, і одночасно для історії України. Більш історичний, ніж літописний, характер мали і «Топографические описания» намісництв Чернігівського й Харківського, які були складені в другій половині XVIII ст. й давали багатий історико-статистичний матеріал.

Дальша еволюція в розвитку української історіографії пішла подвійно — в двох напрямках: історію України розроблювали і в загальних нарисах, і в спеціальних розвідках як російські, так і українські вчені. Російські вчені, як Устрялов і Колялович, зацікавилися історією «Западной России» (так вони називали Україну), як частини «єдиної неділимної самодержавної Росії», зовсім одкидаючи навіть думку про можливість окремої історії українського народу, бо вони не визнавали ні України, ні українського народу, ні його окремої історії.

Баутиш-Каменський і Маркевич ще в 20—30 роках дали нам перші спроби української історії в своїх *історіях Малоросії*²⁾, які вони починають теж із старих київських часів, звизуючи свої праці з старим козацьким літописанням і звертаючи майже виключно свою увагу на козацтво. Їхні історії нагадують «Історію государства Российского» Карамзіна,

¹⁾ Про українські літописи див. мій «Нарис української історіографії» — перший і другий вип. «Джерелознавства». Вид. Укр. Акад. Наук у Києві, 1923 — 1925.

²⁾ «Історія Малої Росії» Баутиш-Каменського, «Історія Малороссии» Маркевича. Це були перші спроби історичної синтези, що — правда, досить елементарні. Свою історію Баутиш-Каменський починає з найдавніших часів, надаючи їй таким чином органічного характеру, але найбільш співняється на історії гетьманщини з її гетьманами. Увесь твір пронизаний лояльністю до Російської держави, що пояснюється його соціальним походженням і станом (російський службовець); книжку присвячено Миколі I.

«Початкова історія Малоросії» — каже він, — щільно звязана з російською. Малоросія, де кожне місце нагадує про колишню славу, вірний батоні й царям, заслуговує широкої історії».

бо обидві вони оповідають майже виключно про зовнішні події, шукають в історії Малоросії героїв, а в Маркевича ми помічаємо і патріотично-національне освітлення, довір'я до «Історії Русів», і відсутність історичної критики, яку в Бантиш-Каменського заміняється документальним характером його джерел, що він їх виділив і видав потім окремих виданням. Обидві книжки мали великий успіх у громадянстві, бо хоч трохі задовольняли інтерес у нього до своєї рідної історії. Історія Бантиш-Каменського мала чотири видання і одно ще в кінці XIX ст. Але скласти історію України в першій половині XIX ст. було доречно, бо тоді ще були невідомі й критично неперевірені джерела, особливо документальні, не були монографічно розроблені й найважливіші історичні питання, особливо ті, що стосувалися до внутрішньої історії України.

Історики - етнографи — Максимович, Срезневський, Бодянский

Уже пізніше *М. О. Максимович* почав, як він казав, збирати цеглини для української історії, цеб-то джерела, особливо літописні, і критично їх перевіряти. Це був початок наукового розроблення української історії, а сам Максимович є немов Нестор Київської школи в українській історіографії, що вперше поставив питання про історію України, починаючи вже з київських часів.

Праці Максимовича з історії України зв'язані з його етнографічними й топографічними розвідками, а також виданням українських пісень, яким він надавав великого значіння з боку вивчення української народності. Ідеологічно він стояв на ґрунті народності й у своїй полеміці з Погодіном захищав наслідування «малоросійської», як він писав, народності ще од Київської Русі; він визнавав генетичний зв'язок київської й козацької доби, бо основу тієї й іншої являв той самий український народ, і татарська зверхність не знищила цього зв'язку. Таку ідею він висловлював і в своїх історичних працях («О мнимом запустении Украины» в монгольські часи), і в філологічних (листах до Погодіна про самостійність малоросійського нареччя¹⁾).

З етнографічно-народним ґрунтом зв'язані також історичні праці *І. І. Срезневського* його харківської доби (30 роки); вони обвіяні романтикою й не позбавлені довір'я до переказів; і того, і другого він рішуче позбавився, як відомо, в дальшій своїй науковій діяльності, в галузі вивчення руського язика й пам'яток словесності²⁾. Велику послугу зробив українському джерелознавству проф. славіст *О. М. Бодянский*³⁾ (у 40 роках), що, перебуваючи секретарем «Моск. общ. ист. древн.», видав цілу низку джерел з історії України (в тому числі літопис Самовидця й історію Русов, Рігельмана, далі пізніше — «Источники малороссийской истории Бантыш-Каменского»).

¹⁾ Про Максимовича досить велика література; див. збірник, присвячений його 50-річчю з'явлення; Пипін — История русской этнографии, т. III; див. також мій літографований курс з руської історіографії, § 28.

²⁾ Про нього див. Сумцова — Харьковский период научной деятельности И. И. Срезневского. Пет., 1914.

³⁾ М. П. Василенко — Бодянский и его учено-литературная деятельность. («Киев. Стар.», 1903, №№ 3, 4, 10, 11, 12, особливо останній). Пипін — История рус. этногр., т. III.

М. І. Костомаров

В 30 роках XIX ст. починається наукова діяльність *М. І. Костомарова*¹⁾, що його називають не без підстави і українським, і російським істориком, хоч перевага в його працях все-таки на боці українських студій, а ідеологічно він у значній мірі є яскравий виразник українофільства або українського народництва 30—40—50—60 років XIX ст. Учень Харківського університету, він захопився тим українським романтизмом, що провідниками його були А. Метлинський, Срезневський у науці, а Гулак-Артемовський і Квітка в поезії, часописи і збірники тих часів у журналістиці. Його захопили українські пісні й українська народня поезія, яку він навіть науково обробив у своїй магістерській дисертації²⁾. В 40 роках він переселяється на Правобережжя, спочатку на Волинь, потім у Київ, де закладає відоме Кирило-Методіївське таємне українське політичне Братство; Т. Шевченко був його співцем-ідеологом, хоч його ідеологія була незмірно революційніша, ніж решти кирило-методіївців³⁾. У Братстві ми бачимо дві течії—слов'янофільську й українофільську, але обидві федеративного, антицентралістичного, антисамодержавного типу. З цього погляду методіївці продовжили й поглибили ідеологію таємного Товариства Об'єднаних Слов'ян 1825 року. Коли ідеологія методіївців була зовсім протилежна гаслові царя Миколи про офіційне православ'я, самодержавство й народність, то наслідком цієї протилежності повинно було з'явитися знищення 1847 року Братства, кари й репресії братчиків, у першу чергу Шевченка, а разом Костомарова й інших членів Братства і причетних до нього персон. Костомаров, висланий до Саратова, де пробув майже 10 років, був одірваний від професури в Київському університеті і од українського наукового ґрунту—джерел і архівних матеріалів, але все-таки майже увесь свій час отдавав складанню монографій про Богдана Хмельницького, яка відразу дала йому славу видатного талановитого історика України, що виявив одночасно і виключний художній талант викладання, і самостійне критичне ставлення до джерел, що їх він сам уперше втягнув у наукове студювання. Художні виклади, сміливі поступові погляди утворили йому згодом виключну популярність серед широких кіл молоді й суспільства так російського, як і українського; але виключно високе місце, що він посів незабаром в українській історіографії, базувалося на його широчезній обізнаності в періоджерелах як друкованих, так і особливих архівних, як російсько-українських, так і польських.

Межею між раними історичними працями Костомарова, де він стояв на тодішньому досить низькому рівні розвитку української історіографії, і пізнішими, де він піднявся на високу ступінь над нею, був його «Богдан

¹⁾ Про Костомарова див. його «Автобіографію». Вид. «Задруги». 1922 року і ряд спогадів про нього Мордовцева й інших; нову збірку його монографій видали в 8 томах 1903—1906 р.р.; оцінка як історика у проф. В. Б. Антоновича в «Киев. Стар.» 1885, етнограф — Науменка, там само, М. С. Грушевського — Мик. Костомарів («Літ.-Н. Віст.», 1910, V); загальний нарис про Костомарова і його місце в українській історіографії див. у Д. Дорошенка — Огляд української історіографії. Прага, 1923, стор. 94—105. Костомарову присвячено з приводу 40-ліття зо дня смерті ряд статей в 3 кн. «України» за 1925 рік — М. С. Грушевського «Костомаров і новітня Україна», Ос. Гермайзе. «М. Костомаров в світлі автобіографії», Мияковського, Айзенштока, Михалевича; особливо цінні дві перші.

²⁾ Він склав дві магістерські дисертації (1842 й 1844); першу з них заборонено й знищено — «О значении уни в Зап. России», друга — «Об истор. значении руск. народ. поэзии».

³⁾ Див. про це мою розвідку «Т. Шевченко і кирило-методіївці», X, 1925.

Хмельницький», що перше видання його вийшло 1859 року; це був початок його історичних монографій, присвячених українським гетьманам, кінчаючи Мазепою з мазепинцями; в них на підставі першоджерел, переважно архівних¹⁾ (з Московського архіву Мін. Чужоземних справ і Юстиції), він дає в художній формі зовнішню історію гетьманщини (в 80 роках). Живучи в Петербурзі й примушений покинути свою професорську діяльність у тамтешньому університеті 1861 року, Костомаров одразу після цього зробив своєю архівною видавничою базою Археографічну Комісію й міг обґрунтувати свої монографії з історії гетьманщини на актах центральних московських архівів XVII й початку XVIII ст., що там були зосереджені, і зміст цих актів, в значній мірі дипломатичних, наклав своє тавро і на зміст його студій, надавши їм характеру біографій козацьких діячів на тлі їхньої доби і зносин з Московською й іншими сусідніми державами. Але одночасно на Костомарові в його студіях з історії козаччини ми помічаємо поруч із документальним і вплив старого його етнографічно-побутового напрямку; його, як історика, художника й народника, приваблювали етнографічно-побутові матеріали народньої поезії — українські думи й народні історичні й побутові пісні. І він у пізніші роки немов згадав про свої старі студії над українською народньою словесністю й написав «Історію казачества в южно-русских народных песнях». Це простора монографія, але не позбавлена деяких важливих методологічних хиб; за головну з них треба визнати ту, що не можна вивчати історичні пісні лише як матеріал для історії козаччини без застосування до них порівняльної методи. Це нагадує нам таке саме одностороннє історичне вивчення великоросійських билін Квашніна-Самаріна. Це не позбавляє значіння українських історичних пісень для історії України взагалі й козаччини зокрема, але тут потрібне раніш наукове видання текстів з відповідними коментарями, як це здійснили В. Б. Антонович і М. П. Драгоманов. Художнє викладання історії вимагає від нього не сухого оповідання про події на підставі літописів (хоч він їх вивчав дуже уважно), а яскравого уявлення їх на підставі пам'яток народньої словесности, де відбився погляд на них народу і в пережитках збереглися риси стародавнього народнього побуту. І ось Костомаров, звертаючись до ідеологій, висловлених у його магістерській дисертації, дає знову теоретичну підвалину для своїх стародавніх поглядів про вагу етнографії для історії²⁾. В етнографії він знаходить немов коректив до історичних джерел, що малювали йому переважно зовнішню історію, а він висловлював думку, що головне в історії — це розуміння психології минулого; від індивідуальної психології він як народник-історик переходив до *народньої, колективної*.

Костомаров усе своє життя обстоював ідею української народности на *федеративному ґрунті*, але ця його українська ідеологія відрізняється від московського слов'янофільства — вони одна одній протилежні. Розглядаючи нині його ідеологію, ми помічаємо, що найрадикальнішою з *політичного* боку вона була наприкінці 40 років, в часи Кирило-Методіївського

¹⁾ Він зібрав величезний архівний скарб документів, що були видані в 10 томах «Актів, относящихся к истории Южной и Западной России». Другий великий археограф проф. В. Б. Антонович про цю археографічну діяльність Костомарова каже: «Архивные поиски Костомарова оставили след за собою» («К. Стар.», 1885, травень, стор. XXVII).

²⁾ Див. його статтю «Об отношении русской истории и географии» (1863) і ст. «Об истор. значении южно-рус. песнотворчества» (1872).

Братства в Києві, і найвишого свого розвитку досягла в «Книзі Биття українського народу», що він її склав, або, краще сказати, переробив з аналогічного твору Міцкевича. У ній ми бачимо мрії про знищення самодержавства й про утворення слов'янської федеративної республіки. Але не треба забувати про те, що там Костомаров у цьому безцензурному рукописі висловлював вільну політичну думку, коли, навпаки, пізніше, висловлюючи ті ж такі думки про українську народність і федерацію в умовах тодішньої цензури в друкованих статтях, не міг уже висловлюватися про знищення самодержавства, хоч би навіть у нього були такі думки. Але в нього їх уже, може, й не було після знищення Кирило-Методіївського Братства й тих репресій, що були зв'язані з цим знищенням що до братчиків і його самого.

Десятиріччя з 1848 до 1856 року було тяжкою добою реакції фельдфебелі на троні Миколи I й прогресивно-опозиційна революційна течія почала пробиватися лише наприкінці його царювання у зв'язку з загальноєвропейським, що його виразником зробився Герцен, і українським громадським рухом самого початку тих років, руху, на чолі якого стояли українські громади в Петербурзі з колишніми кирило-методівцями і з часописом «Основа», в Києві, Харкові, Полтаві й по інших місцях України. Це був другий етап українського руху, і найвидатнішим ідеологом його, як і раніше, зробився Костомаров. А це свідчить про те, що Костомаров зайняв видатне місце й між шестидесятниками, яко ідеолог громадської прогресивної української думки, що зберіг і тепер федеративну основу свого світогляду, але тільки в обмеженому поміркованому вигляді, не яко бажаний федеральний устрій, що повинен заступити самодержавний, централізаційний, а як історична теорія про федеративні засади в стародавній Русі. Року 1861 Костомаров надрукував в «Основі» ст. «*Мысли о федеративном начале древней Руси*», де говорить про федеративну спілку 6 народностей на Русі — української, сіверської, великоруської, білоруської, псковської й новгородської; у цю федеративну форму й уложився уклад Русі домонгольської доби: з цих 6 народностей Костомарова дальша українська історіографія визнала лише 3 основні, відкинувши сіверську, новгородську й псковську. що з них першу нині прилучають до української, а другу й третю — до великоруської. Але важніша ще була характеристика двох із цих народностей — української й великоруської — в їхньому сучасному становищі й історичному аспекти; автор помічас велику різницю між ними в основних рисах — у побуті й характері. Що до польського народу, то хоч в українців і поляків є схожі риси характеру, але між ними ціла безодня з суспільного погляду — в одних селянство й демократія, у других шляхта й аристократія. Ця стаття набула собі величезного авторитету серед українського громадянства й панувала довгий час і в українській історіографії, як найяскравіший вираз національної ідеї, як спроба дати основні риси українського історичного процесу в його загальному розвитку, і в його відносинах до сусідніх народів — великоросіян та поляків. Продовженням цієї статті є стаття Костомарова «*Черты народной жизни - русской истории*»¹⁾. де Київську добу звизується з козацькою, і обидві вони перейняті однаковим духом прагнення до волі й демократії. В цих історичних працях Костомаров

¹⁾ «Основа», 1861; передруковано в монографіях.

дав почати й свою громадську ідеологію. Але куди одвертіше й яскравіше він виявив її в ст. «Україна», що була натрукована без його підпису в Герценівському «Колоколе» 1860 року. Тут він одверто висловлюється за всеслов'янську федерацію, де Україна складе окрему державу на всій тій території, де живе український народ, якому належать його землі, і тому нехай її росіяни, ні поляки не називають їх своїми. Безієречно, що згодом політично-історичні погляди Костомарова під впливом сучасної йому дійсності тяжких часів реакції другої половини 60-х, 70-х і початку 80-х років зробилися далеко менш радикальними; але й тоді він стоїть на сторожі українського слова, виступаючи проти чорносотенних реакційних російських публіцистів, і тоді він іде в своїх розвідках з російської історії проти доміантної течії «священих» традицій її мітичних героїв, як Сусанін і інші, що викликало проти нього велике обурення. Таке обурення викликали в польській історіографії й його монографії — «Богдан Хмельницький» і «Последние годы Речи Посполитой». Очевидно, під впливом своїх студій над історією Польської республіки він висловлює погляд на республіканський і монархічний лад взагалі, який являє собою значний крок назад, як порівняти з його загальним федеративним республіканізмом часів Кирило-Методіївського Братства і навіть «Колокола»: він каже, що республіканський лад є найкращий, найбажаніший, але лише тоді, коли він зв'язаний із тим, що є найкращого в людськості, а коли цього бракує, тоді має перевагу монархічний¹⁾.

II. О. Куліш

До того ж покоління істориків треба зачислити й *Куліша*²⁾ як історика України, що був постійним критиком Костомарова. Він обробляв Костомарівські історичні теми, але зовсім незалежно від нього і в протилежному з ним напрямку; однак, це було останніми часами, а спочатку вони були зв'язані однаковою ідеологією й однаковою палкою любов'ю до етнографії й пам'яток народньої творчості; обидва кохалися в них і захоплювалися ними. Куліш не пройшов історично-наукової школи, він не був виключно істориком, але завдяки своїй талановитості й уважним студіям над джерелами української історії та постійному критичному відшукуванню нового оригінального освітлення українського історичного процесу в напрямку, протилежному доміантним поглядам взагалі і М. І. Костомарова зокрема, він зайняв особливе місце в українській історіографії відповідно його відокремленій позиції в галузі українського письменства. В часи Кирило-Методіївського Братства він виступав з популярною для дітей написаною «Повестью об украинском народе» (1846), цілком перейнятою палким і некритичним націоналізмом, козакофілією і романтизмом. У 60 роках він працює як однодумець Костомарова в «Основи»

1) Богд. Хмельн. Т. I, 1884, стор. 200 — 201.

2) Про П. Куліша є не мало статей, і він сам про себе також дав багато автобіографічних матеріалів, де вияснюється всі многогранні й протилежні один одному етапи його еволюції (як Крашанка й ін.), але про місце, що він посідає в українській історіографії, нема солідної монографії, може, тому, що його історичні праці йшли наперекір поглядам, що панували серед українського громадянства. Про ролі П. Куліша в українській історіографії досить змістовний нарис в «Огляді української історіографії» Д. Дорошенка, стор. 105 — 114 і спеціальних його статей.

й там друкує перший розділ своєї історії України від найдавніших часів (I розділ, далі ще були уривки з козацьких часів).

У попередньому слові автор пояснює, що він до тексту додав широкі примітки, маючи на увазі зробити з них немов хрестоматію джерел для читачів по повітах та селах, бо він пише для тих земляків, що свою Україну кохають і шанують. «Але в мене,— каже він,— вони побачать не ту старовину, що звикли її з своїх книжок вичитувати: Звикли в нас на історію України через наше козацтво споглядати й круг козацтва все рідне дослідження обертати. Тимчасом саме козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді і колючим будяком серед нашого дикого степу. Росло в нас до того часу багато й опріч козаччини, і все те, що росло, цвіло, умирало і наново в иншому виді родилося, все те історію нашої України становить. Тим-то усяку силу мушу я зарівно вважати, кожна тут з иншими силами боролася, а пильнувати найбільш того, що в давні часи для часів дальших учинилося та й до нас попереходило. Не крізь козаччину треба нам на давнину дивитися, а з давнини на ближчі до нас віки, а в них і на козацтво споглядати. Давню історію України татарщина нам перебила. Після татарщини нові порядки по Україні постали, і тільки пам'ять про князів та їх уособиці зосталася. Густим туманом покрилися ті віки дотатарські. І наука не багато вдіяла, той туман розганяючи. Тим-то перейдемо ми у двох, у трьох главах ті злітшені споминки та вже тоді свою річ на всю шириню пустимо, як до Литви і до ляхів доберемося»¹⁾). Тут виразно одбилася історіософія П. Куліша, і треба сказати, що в них він високо піднявся над поглядами, що панували тоді. Тут він чітко поставив питання про обсяг української історії — з найдавніших (кнївських) і до наших часів — і сам же почав здійснювати цю свою програму. Ще цікавіший його погляд на зміст української історії: тут він є новатор, реформатор, бо каже, що в неї входило все те, що росло, цвіло й умирало, а не сама тільки козаччина, і влучно виступає проти подільшого висовування на попереднє місце козаччини. Цікаві для того часу його думки про потребу пильнувати за всіма силами, що *провадять боротьбу* в суспільстві, і за звязком стародавніх явищ із сучасним моментом: тут відчуваються, очевидно, інтуїтивно-матеріалістичні історіофілософські погляди наших часів. У погляді на козаччину відбивається, хоч ще в дуже обережній формі, негативне ставлення до козаччини; згодом воно дужчає, і наприкінці козацьке поле уявлятиметься йому вкритим лише будяками. Одначе, негативне ставлення до козаччини в нього створилося не раптом, а ступнево, хоч нарешті виявилися зовсім протилежні погляди. В уривках з історії України, надрукованих у Галичині, про руйну, перші козацькі бунти й про перший період козацтва, він стоїть на об'єктивному ґрунті, не пориває з старою традицією й негативно малює ту польську цивілізацію, що вилілася в форму шляхетського панування над усіма иншими станами держави. І йому байдуже, що обернулася в нівець людська цивілізація на Україні, а під козацькими корогвами наша зневажена сусідами Русь показала всьому світові, що вміла ще в XVII ст. знести з рідної землі хижих недолюдків і поставити народне право вище політичного. Але ми не змовчимо ні про яке жорстоке діло козацьке, не заслонимо від людського ока й жодної доблести

¹⁾ «Основа», 1861, верес., стор. 79 — 81.

шляхетської. В останній розвідці, що відділяється лише 3—6 роками від двох попередніх, П. Куліш приходять уже до негативного погляду на наслідки козацької боротьби, бо «обернувши в нівець могутнє королівство, не воздвиг руський народний дух на великих пожарищах і гробовищах хвалебної волі, а тільки дав новим хижакам, замість хижаків давніх темне панування своє розпростерти». Погляд правильний, об'єктивний, і підхід соціальний, коли розуміти під новим панством те, що утворилося після козацької революції 1648 року. Але дальший розвиток ідеології Куліша в протилежному напрямку ми знаходимо в його «*Истории воссоединения Руси*», де він немов робить переоцінку цінностей сучасної йому української історіографії, останнім словом якої були тоді писання Костомарова¹⁾. Тут уже козаччина лише руйнує культуру, створену від руського й польського освіченого панства, що колонізувало дикі поля.

Всупереч ідеї незалежності України Куліш поклав в основу своєї праці думку про потребу «воссоединения» південної й північної Руси, виступаючи тут різко проти Костомарова, як представника української козакофільської ідеології. З іще більшим осудом козаччини виступає Куліш у своїй розвідці-памфлеті — «Козаки в отношении к обществу и государству». Синтезою його студій з історії України є його монографія «*Отпадение Малороссии от Польши*» (1888—1889). Однак, тут ми не бачимо виконання тих замірів, що він ставив собі 1861 року в своїй історії: цей твір почасти є переспів його попередніх праць, особливо ж «*Истории воссоединения Руси*», що стоїть далеко вище його своїм науковим значінням, опертим на великій кількості свіжого архівного матеріялу, досить критично обробленого з притягненням матеріялів польських. Куліш одступив від своєї здорової думки про те, що не треба історикові України розглядати її історію через призму козацтва, і сам зосередився на козаччині, освітлюючи її в напрямках прямо протилежних і з неприпустимими, непристойними іноді формами полеміки проти колишніх своїх однодумців — Костомарова і Шевченка, називаючи козакофільську музу Шевченка п'яною й забуваючи про те, що й сам він колись був у не меншій мірі захоплений козакофільським романтизмом, як Шевченко, який, однак, дуже рано, ще в 40 роках, перед засланням прозрів, рішуче одмовився від романтичного туману, що нав'яли історія Русов і історія Малоросії Маркевича. І від ідеалізації гетьманщини з її гетьманами, що були, за його виразом, рабами, підніжками, гряззю Москви й варшавським сміттям. Завдяки неусталеності й суперечності історичних поглядів, що йшли всупереч із тими, що панували в історіографії й суспільстві, нетерпимості до чужих поглядів, полемічному заналові, випадковому характерові історичної праці Куліша його твори або викликали обурення, або проходили непомічені, і він не здобув собі місця в українській історіографії, щоб воно відповідало його талановитості, самотійності критичних думок, широкому знайомству з джерелами української історії і особливо його чудовій українській мові, що її зразки він дав у своїх історичних начерках; тут мимоволі згадуємо про те, що кирило-методіївські братчики хотіли, щоб написав систематичну історію України не Костомаров, а Куліш. І справді: коли б він її написав, то вона була б зразком що до мови й для наших часів, як його переклади Шекспіра мусять бути зразком для сучасних перекладачів українською мовою європейських класиків.

¹⁾ Д. Дорошенко — Огляд укр. історіографії. Стор. 109 — 111.

Київський Центральний Архів і Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів

Величезною підвалиною для утворення київської документальної школи українських істориків був *Київський Центральний Архів давніх актів* Правобірної України й заснована розробляти ці акти Археографічна Комісія (тимчасова¹⁾). Київський Центральний Архів, відчинений року 1852, зосередив у собі всі актови книги судів городських, земських і підкоморських Правобережної України XVI—XVIII ст., що малювали всі важніші сторінки життя її під польською владою. Завдяки цьому цей дорогий документальний матеріал цілком зберігся до наших часів, і цей архів і нині являє собою в повній мірі наукове архівосховище, що його матеріали не тільки не використані, але навіть далеко ще не всі й описані. У ньому близько 5 тисяч актових рукописних книжок, написаних латинською, польською й книжною українською мовою, і близько 500 тисяч окремих документів, і цими цифрами ще не висчерпуються документи цього архіву. Старша книга, — 1520 року, але є записи актів навіть кінці XIV ст. Видавати ці матеріали заходилася Тимчасова Археографічна Комісія в Києві, що заснована була ще раніше — року 1843, лише на 9 років пізніше від Петерб. Археогр. Комісії. Вона виникла, з ініціативи відомого київського ген.-губ. Бібікова і мала бути державною установою — допоміжним органом вищої адміністрації для її політичних замірів, а саме для ліквідації колонізації, що панувала в Західній Україні (яку називали тоді «Юго-Западним краєм»), і заміни її русифікацією. Було в моді за Бібікова цікавитися старовиною, але серед адміністрації був тодішній губернатор Фундуклей, автор історико-статистичних місцевих праць. Дійсними працівниками комісії й науковими її керівниками були не адміністратори, а наукові робітники, і серед них М. О. Максимович, що хоч сам і не брав безпосередньої участі в виданнях комісії, бо працював не над архівними матеріалами, а над пам'ятниками письменства, а все-таки своїм авторитетом і рекомендаціями молоді дуже допомагав комісії в її наукових заходах. Так були притягнені для огляду архівів проф. Домбровський і П. Куліш, а в організації комісії взяв близьку участь проф. Іванішев, що згодом став її активним членом, робітником і секретарем. Таким чином, збирання й наукову обробку архівних матеріалів узяли на себе наукові робітники, до яких потім постійно прилучалися інші, і так було аж до наших днів. Як же ці представники української історіографії, в центрі яких потім став проф. В. Б. Антонович з його народницькою ідеологією, могли працювати під керівництвом двох адміністраторів і політиків типу Юзефовича, що стояли на чолі комісії? Бібіков і Юзефович, щоб оправдати систему обрусіння, дивилися на видання архівних матеріалів, як на засіб довести документально, що «Юго-Западний край» був споконвіку руський, цеб-то російський, а не польський, і лише денаціоналізований від поляків. Наукові співробітники типу Іванішева, що вийшов із старого українського дворянського роду, сходилися з урядом лише в думці, що це була не польська країна, а заселена автохтонами українцями, або, як вони їх називали, малоросіянами, а иноді

¹⁾ В. О. Романовський. — 50-летие Киевской Комиссии и Ор. Ів. Левинский. — Нариси з архівознавства.

вони готові були, щоб догодити урядові, називати цей край руським, а населення — руським, розуміючи, одначе, під ними українців.

Видання комісії розпочалися ще до відкриття Київського Центрального Архіву, але тільки з його відкриттям вони набули сталого й регулярного характеру. Усі її видання розподіляються на такі головні відділи: 1) *Пам'ятники* (4 томи) 1845 — 1859 років; кожний том складається з трьох частин: а) пам'ятники церковних братств, б) акти економічні (серед них устав о волоках) і в) документи з історії Малоросії. Редагування належало переважно проф. Іванішеву. Окремим виданням вийшло 2 томи актів про життя кн. Курбського на Литві й на Волині (ред. Іванішева); 2) *Українські літописи* — Величчип (1848 — 1864) в 4 томах, Грабянчин (1853), (Самовидци (ред. О. І. Левицького 1878). «Сборник летописей» (збір. і ред. В. Б. Антонович). Окремо стоить «Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей» (1874) і «План города Киева 1695 г.». 3) Але головніше видання комісії був її славнозвісний *«Архив Юго-Западной России»*. Коли «Пам'ятники» були просто збірниками різноманітних матеріалів лише з натяком на їх систематизацію, то кожна книжка Архіву, навпаки, була збірником систематично підібраних і виїнятих із Київського Центрального Архіву і деяких інших архівів матеріалів з додатком до них досліджування, на них переважно й опертого. Такий план видання, блискуче до того виконаний, поставив архів на найвище місце серед інших видань такого типу, наприклад, віленського або вітебського архівів. Доцільність плану можливо довести вже самим вибором серій матеріалів. Таких серій намічено 8, і згідно з цим Архів поділено на 8 частин, а вже кожна частина поділялася в своїх межах на томи: перша частина — акти з історії православ'я, унії, протестантизму (вийшло 9 томів); друга частина — акти з історії провінційних соймаків (2 томи); третя частина — акти про козаків і гайдамаків (5 томів); четверта частина — акти про шляхетські ради (1 том); п'ята частина — про міста й містечка (2 томи); шоста частина — акти про селян (2 томи); частина сьома — про заселення (3 томи), і частина восьма — акти про місцеве управління й стани, про семейне право, копні й вітчинні суди. Як ми бачимо, всі ці серії актів присвячені важливішим сторінкам життя українського суспільства і в своїй цілокупності охоплюють базу — економіку й соціальні відносини — і ідеологічні надбудови — право, суд, релігійну боротьбу й літературну полеміку. Матеріали ж підбиралося остільки типічні й важливі, а не випадкові, що явилася змога зробити збирачам їх — видатним науковим робітникам — наукові узагальнення, і ці вступні розвідки до матеріалів, або, краще сказати, на підставі матеріалів, зановили широкі прогалини, що були доти в українській історії. Можна сказати навіть більше: на підставі їх складено документальну історію Правобічної України XVI — XVIII ст. Київської школи істориків і правників. Те, що робив М. І. Костомаров з Археографічного Комітету в Петербурзі, вибираючи з московських архівів «малоросійські» справи й обробляючи на підставі їх зовнішню історію гетьманщини XVII — XVIII ст., те робили київські дослідники, вибираючи відповідні акти з Київського Центрального Архіву і складаючи на підставі їх внутрішню історію Правобережної України. Одначе, за переможця в цьому благородному науковому герці треба визнати київський колектив учених, бо їхня активна праця вимагала од них систематичного добору актів, розпоронених у цілому океані документів.

До цього треба додати, що й видані від комісії українські літописи також у великій мірі сприяли розробленню української історії, бо вони зробилися підручними джерелами для всіх, хто працював над історією України, а передмова О. І. Левицького до літопису «Самовидця» дала першу ґрунтовну монографію про цей літопис.

Звичайно, мало велике значіння й те, хто обробляв пакти, а виявилося, що їх почали обробляти талановиті дослідники, що в своїй сукупності й утворили протягом декількох десятків років школу істориків і правників: тут ми бачимо Іванішева, Антоновича, Левицького, Новицького, Владімірського-Буданова, Грушевського, Голубєва, Каманіна, Ясинського, Криловського. Найбільше число найважливіших праць належить Іванішеву й Антоновичу, що й поклали початок Київській документальній школі дослідників.

Проф. Н. Д. Іванішев

Проф. Н. Д. Іванішев¹⁾ (1811 — 1874) з духовного стану і дрібної української шляхти; вихованець Київської Духовної Академії, а потім — відомого педагогічного інституту, що з нього вишло багато кандидатів у професори. У закордонній командировці, де він пробував укупі з Грашовським, він студював слов'янське право. Професорував у Київському університеті. Писав з історії України виключно на підставі архівних джерел, зробивши таким чином перехід від літописних джерел Максимовича до документальних матеріалів. З Максимовичем він поділяв славу творця науки «Юго-западної історії», для студювання якої зібрав і організував невичерпані джерела. Кожна праця його висувала нову цікаву сторінку в історії Правобічної України — про життя відомого московського емігранта ки. Курбського в Литві й на Волні, де ми бачимо, як цей «москвич» дуже легко засвоїв собі звичаї й риси литовсько-української шляхти; про постанови дворянських провінційних сеймиків, що дають цікаві дані, з одного боку, про боротьбу українського дворянства за свою народність, а з другого — про його денационалізацію; про унію; про так звані копні (купні) народні суди, що залишилися від князівських часів як пережитки общинного устрою; ця общинно-вчєва теорія, як і взагалі уся ця праця Іванішева, справили велике вражіння на всіх тодішніх представників української історії, це був час, коли в російській історико-юридичній науці йшла гостра полеміка між захисниками родової й общинної теорії (між Біляєвим і Чічеріном); общину розглядали як національну установу, а не як витвір адміністрації.

Іванішев, сам юрист, захищав общину не без впливу своїх студій над слов'янським правом і свого слов'янофільства і проводячи думку про зв'язок українського права з староруським. Цю думку засвоїв собі навіть і В. Б. Антонович, що виступав проти родової теорії в історії князівської Русі, і це зробилося немов символом віри у всієї київській школі. Ця апріорна думка дуже пошкодила В. Б. Антоновичеві, коли він застосував її до першої організації козацтва. І я добре пам'ятаю, як неприязно Київська школа зустріла протилежні думки про велику роль родового начала,

¹⁾ Див. про нього ст. проф. Романовича - Славатанського -- Жизнь и деятельность Н. Д. Иванішева, «Древн. и Нов. Рос.», 1876, т. I — II; див. про нього також § 26 мого літогр. «Курса Русской исторіографии», стор. 355 — 362.

що висунула, виходячи з соціологічних основ, О. Я. Єфименко в своїй «Історії України», яку написано на конкурс, що його організувала ред. «Киевской старини». Тепер же, як відомо, марксистська школа остаточно довела, що ступінь родової організації проходили всі народи, не виключаючи й Руси-України. Що до ідеології Іванішева, то вона не була така щира українська, демократична, народницька, як в Антоновича й інших, вона була, з одного боку, занадто полонофобська, з другого — занадто русифікаційська, а взагалі у великій мірі пронизана державною офіційністю. Іванішев виступав із гострими деклараціями від комісії проти поляків і потім перейшов на обрусительську посаду в Варшаву, а після невдалої там праці повернувся до Києва й жив осторонь від суспільства.

Проф. В. Б. Антонович

Незмірно вище місце в українській історіографії займає проф. В. Б. Антонович¹⁾ (1834 — 1909) — голова протягом 60 — 70 років громадського українського національного руху і майже до смерті голова наукового руху в різних галузях української історії, археології, археографії. В його особі українська монографічна історія досягла, може, найвищого ступеня свого розвитку в XIX ст. особливо в галузі вивчення Правобічної України.

Почнімо з ідеології В. Б. Антоновича, що в значній мірі відрізняється від ідеології ранішніх істориків України. Вона щільно зв'язана з його оточенням, являючи собою реакцію проти пануючих тоді поглядів серед шляхетського стану Правобічної України. Як відомо, українське дворянство Правобережжя було сполонізоване більше, ніж панство Лівобережжя: особливо це треба сказати про XVIII ст., коли Правобічна Україна зовсім одкололася від Лівобічної; що - правда, там була русифікація, але вона не набувала таких виразних форм, як колонізація на Правобережжі: там після Палівщини й Колівщини стояли дві класи — панство й крعاки — і не тільки як дві соціальні, а й національні групи з протилежними інтересами. Декабристи 20 і кирило-методіївці 40 років перші підняли голос за національне, політичне й соціальне визволення України, виставивши гасло знищення кречацтва. Продовженням цих рухів треба визнати українську школу польських письменників, балагульство й хлопоманство, що розвинулися переважно на Правобережжі (перше в 20 — 30, друге в 50 роках). Відчинений Київський університет став за осередок польських

¹⁾ На жаль, ми не маємо досі про нього відповідної монографії, що охоплювала б усі сторони його многогранної діяльності й життя, хоч він залишив велике число учнів. Нема навіть повної збірки його наукових праць і вони розкидані по маловідомих провінційних видавцях. Наслідком цього було те, що його праці були дуже мало поширені серед російських читачів і навіть істориків. Про нього див.: 1) Д. Н. Багалей — Оцінка научної діяльності проф. В. Б. Антоновича. Критико-біогр. словарь Венгерова; 2) Д. Н. Багалей — Русская историография, II, § 26, стр. 364 — 383; 3) Д. І. Багалей — Матеріали для історії громадської діяльності В. Б. Антоновича (просторий невиданий в незалежних від складача причин збірник); 4) Довнар-Запольский — Историческое взгляды В. Б. Антоновича; 5) М. Грушевський — Вол. Антонович — Основні ідеї його творчості і діяльності. (Зап. Укр. Наук. Тов., т. III, К., 1909; 6) Г. Павлуцький — Антонович, як археолог (там саме); 7) А. Лобода — Праці Антоновича по етнографії та літературі (там саме); 8) Збірник. Пам'яті В. Б. Антоновича. К. 1909 г.; Листи до мене В. Б. Антоновича (Зб. Н. Досл. кат. історії України, 2 — 3); Моя „Автобіографія. К., 1927, стор. 18 — 21. О. Єфименко — Литературные силы провинции — В. Б. Антонович. (Южная Русь, II); 10) Томашевський — Вол. Антонович (Літер. - Наук. Вісник, 1906); 11) Д. Дорошенко — Огляд укр. історіографії. Стор. 127 — 136.

студентських громад, що набули на кінці 50 років напередодні польського повстання 1863 року політично-революційного характеру. У ті часи утворилася там і українська громада на чолі з Антоновичем¹⁾, до складу якої увійшли його близькі однодумці й товариші — Бор. Познанський, Тад. Рильський, К. Михальчук, Ф. Панченко. В. Б. Антонович вияснив нам у своїй «Сповіді» і в споминах походження свого хлопоманства. Воно зародилось у нього й в інших поміщицьких дітей як реакція проти батьків-кресосників з боку соціального й jako повернення до української народности, до якої колись до спольщення належали їхні батьки, з боку національного. (Сам Антонович належав до дрібної шляхти на Київщині й виховувався в шовіністичному польському напрямку). В часи, коли він слухав лекції в Київському університеті, вибухла відроджена козацьчина 1855 року головним чином на території Київщини. В основі цього немов національного руху (відродження старої козацької традиції) лежала соціально-економічна підвалина — знищення поміщицького землеволодіння й перехід без платні всіх панських земель у руки трудового селянського населення. З В. Б. Антоновича не вишло політичного діяча, емігранта типу М. П. Драгоманова, хоч він иноді й займався широкою політикою (в галицько-українських справах), а постійна його громадська діяльність проходила в межах Київської громади, що він її заснував і працював протягом декількох десятків років, її напівтаємного, напівлегального існування. На жаль, ми й досі не маємо правдивої й фактичної історії цього гуртка старих громадян, куди входили всі живі українські сили, що працювали переважно в Києві, а почасти і за його межами, як Драгоманов, Ковалівський, Панченко, Житецький та інші. Громада, особливо за Драгоманова, заціпала соціально-політичні українські справи, але особливу увагу звертала на культурно-освітню роботу, і її діяльність по суті (видання популярних книжок для народу, недільні школи, складання словника) була культурницькою, особливо в 80 роках. Зате В. Б. Антонович що-раз ширше й глибше розвивав свою наукову працю. Ставши року 1863 за редактора наукових видань Археографічної Комісії, він зв'язався з видавничою працею, а професорська посада в Київському університеті (з 70 років) зв'язала його з молодими науковими силами, що з них і утворилася його історична школа в Києві, а першими, так бы мовити, його проводирями в українській історії були Максимович і Іванішев. Але вони не могли дати йому історіософії, бо в них самих її не було — вони не були громадські діячі. Антонович, їхній учень, одразу пішов попереду них, утворивши власну історичну ідеологію, що одночасно в своїй загальній частині була і ідеологією поступового українського громадянства як Правобічної, так і Лівобічної України. Їхнім гаслом була ідея народництва — праця інтелігенції на користь народові, дати селянським масам національне, економічне й культурне їх відродження. Важний засіб для цього в науковій історичній праці було освітлення в минулому України таких явищ, у яких найяскравіш виявилася боротьба українського народу за свою свободу й національність. В. Б. Антонович не виступав із теоретичним освітленням українського історичного процесу; тут ми бачимо в нього лише один виняток, але, на жаль, текст, де про

¹⁾ Звертаючись до свого опонента Паддланці, Антонович пояснює, що він родився шляхтичем, але зрозумів, що мусить зробитися «перевертнем», але яким? Мусить повернутися до свого рідного українського народу, перейнятися його інтересами й несплучною працею на його користь споконувати зло, що зробили шляхтичі-колоністи на українській землі.

це оповідається, не є автентичний авторський. Я маю на увазі його «Бесіди про часи козацькі» — неофіційні лекції для гуртка слухачів, де він, як це робив Костомаров, визначає основу, провідну думку, в якій оформилося бажання народу в історичному процесі Москівщини, Польщі й України. У великорусів за таку провідну ідею, на його думку, є *державна*, на користь якої вони зрелися своїх вольностей; у поляків — демократичний аристократизм (рівенство для всіх шляхтичів); в українців — вічевий демократизм із визнанням політичних прав для кожної особи. Але він в історії України не здійснився. Надію поклав Антонович на відродження, але уявив собі його в дуже обмеженій, майже етнографічній формі; ідею державности, що не була, як він гадав, природна для українців, він зовсім одкидав; ця обмеженість була, очевидно, наслідком його сумного настрою часів реакції. Додам ще, що в нього була якась органічна ненависть до державної ідеї, і це, мабуть, тому, що він, з одного боку, не любив юридичних теорій, особливо про те, що таке держава¹⁾ бо стояв на природно-позитивному ґрунті, а з другого — тому, що Московська держава, утворена великорусами, уявлялася йому в дуже одіозній формі. Цікаво, що в думці про Московську державу, що виснажила майже всі сили великоруського народу, він схилювався, як побачимо далі, з Пипіном. Ми не оцінюватимемо синтези Антоновича що до типу трьох сусідніх народів. Занотуємо лише, що цей погляд він висловив уже наприкінці своєї наукової діяльності, в її zenіті, і що одну з цих основ він поклав як базу українського історичного процесу в своїх бесідах про козацькі часи. Зрозуміло отже що козаччину він висунув на перше місце в цьому процесі, бо на ній найлегше було простежити за розвитком общинно-демократичних засад. Цікаво, що цю теорію В. Б. Антонович висунув і в своїй першій праці про походження козаччини ще року 1863 і що вона тоді дуже пошкодила цій праці. Але, кажучи загалом, головною рисою В. Б. Антоновича є його видатний розум, що дав йому величезний авторитет як у наукових, так і в громадських колах, розум, що спирався на дані природничих і медичних наук, які він ґрунтовно засвоїв, а також антропології, що він її простудіював у Парижі в Топінара і що стала йому разом із геологією й анатомією у великій пригоді для його археологічних розвідок.

Історії козачтва в його боротьбі за волю й національність присвятив Антонович три розвідки, написані на підставі відкритих від нього архівних матеріалів: а) про походження й перші часи козаччини до Богдана Хмельницького (1500 — 1648), б) про останні часи козаччини на правому березі Дніпра (Палівщина) і в) про гайдамаччину з додатком ст. про Гонтю. Перша праця мала значіння лише остільки, оскільки вона спиралася на акти, але їй дуже пошкодила проведена в ній гіпотеза, що козацький устрій виріс із старих общинно-вічевих розпорядків: у козацькому ладі XV — XVI ст. відродилася староруська община, де князів замінили гетьмани, віча — козацькі ради. Тодішня критика (Максимович) спростувала ці помилки, і від них одмовився й сам Антонович, а питання про походження козаччини поставлено на зовсім інший шлях — зв'язано з колонізацією й уходами.

¹⁾ Я згадую, як він скептично ставився до спроб дати визначення поняття держави і, жартуючи, називав мене юристом за мій нахил до історико-юридичних розвідок.

У другій¹⁾ і третій праці²⁾ Антонович стоїть на суто фактичному ґрунті, і його узагальнення завжди спираються на документальний критично перевірений матеріал. У них також одбилася народницька ідеологія автора, співчуття його на боці пригноблених повсталих проти утисків панства козаків і селян, але це не перешкоджає висновкам, бо вони спираються на факти. Польська історіографія, що - правда, виставляє ці праці, як високотенденційні, але тому, що сама ідеалізує польську шляхту, яка провадила боротьбу з українськими козаками. Доміnantні в польській історіографії погляди на шляхетсько - козацькі відносини наїшли собі вираз навіть у красному польському письменстві у Ген. Сенкевича в його романі «Одичені і місзет», де героїми виведені шляхтичі, а злочинцями — козаки. Антонович дав яскраву й ґрунтовну відповідь Сенкевичеві на його шляхетську ідеологію та ідеалізацію польської шляхти³⁾. Велике наукове значіння мають монографії Антоновича про правобережні міста, про стан селян XVIII ст. і про нездійснене селянське повстання на Волині. Окремо стоїть його докторська дисертація «Очерк истории Бел. Кн. Литов.», невелика розміром, але дуже змістовна і з надзвичайно сильним критичним апаратом⁴⁾. Велику роль також відіграла в боротьбі «северян с жужанами» про заселення України після монгольського нападу розвідка Антоновича — «Киев, его судьба и значение в XIV ст.» (1882), не кажучи вже про те, що вона взагалі освітила цю темну добу.

Антонович не обмежився й Литовською добою і зосереджував свою увагу і на історії стародавньої доби, а також і на передісторичній добі. Таким чином, його наукові студії захоплювали всі часи в історії України, починаючи з передісторичних і кінчаючи самим кінцем XVIII ст., були доведені до XIX ст.⁵⁾.

Звертаючись до змісту праць Антоновича з історії України з боку сучасних вимог матеріялістичної теорії, ми мусимо сказати, що він не був представником марксистських поглядів в українській історії (він стояв на національному ґрунті), але, виходячи з народницьких думок про добробут народніх мас, він висовував на перше місце і *матеріальне*, і культурне становище населення, і для характеристики його економічного стану не тільки зібрав цінні матеріяли, але й освітив їх своїми висновками, що не втратили свого значіння й за наших часів. І кожний історик - марксист повинен буде користуватися з його розвідок і матеріялів, що стосуються історії селянства на Правобережжі в XVIII ст., останніх часів козацтва на Правобережжі, селянських і гайдамацьких рухів, економічного стану міст і промисловості на Правобічній Україні. Нехай буде зроблена спроба дати цим дорогодіючим матеріялам і висновкам автора нове матеріялістичне освітлення, що спиратиметься, одначе, на факти й ґрунтовніше пояснюватиме хід історичного процесу, хай будуть знайдені й нові факти (про це

1) Последнее время казачества на правом берегу Днепра, 1868.

2) Акты о гайдамаках, 1876.

3) Польсько - русск. отношенія XVII в. в соврем. польской пріизм. («Киев, Стар.», 1885, кн. 5).

4) Це найкритичніша початкова історія Бел. Кн. Литовського серед усіх аналогічних праць у русько - польській літературі.

5) Заслугує особливої уваги невеличка, але дуже змістовна й важлива стаття Антоновича про промисловість на Правобічній Україні в XVIII ст. «О промышленности Юго - Западного края в XVIII в.» («Зап. Юго - запади. Отд. Рус. Геогр. Общ.», Т. 1, К., 1874, стр. 179 — 191).

також треба дбати), а все ж таки кожний новий дослідник, що порушуватиме ці питання (а вони й тепер актуальні) повинен буде зважати на ці, як і на інші, праці Антоновича. Сукупністю своїх розвідок, матеріалів що він сам розшукав і видав (архівних актів, літописів, мемуарів), значінням наукової методологічної обробки їх, і, нарешті ідеологією, що стояла врівень із прогресивними течіями серед суспільства, хоч і не досягала до напружености кращих, сміливих, революційних борців робітничо-селянського руху, а все-таки була пронизана бажанням працювати в інтересах пригноблених мас, що боролася з привілеями дворянства за визнання за масами і національного, і соціального визволення, Антонович посів місце проводиря в українській історіографії 60-70—80-х років XIX ст. І справедливо оцінила його О. Я. Єфименко ще року 1878, коли сказала про нього, порівнявши його з Максимовичем і Кулішем, що Антонович посідає перше місце серед дослідників української історії, і дала характеристику його методологічних засобів¹⁾.

Антонович читав курс руської історії передмонгольської доби — так треба було тоді за програмою викладання називати цей курс, хоч суттю своєю він був історією Русь-України за князівської доби, а продовженням його був курс історії України за литовських і польських часів; доповненням до нього був спеціальний курс про джерела для історії України. І ось усі ці курси, збудовані на підставі джерел, які Антонович вивчав самостійно надзвичайно широко²⁾ й глибоко, в зв'язку з його семінарами, де студенти читали свої реферати, скомпоновані на підставі першоджерел, викликали в слухачів інтерес до самостійних студій, нехай спочатку досить елементарних, над окремими питаннями з історії Русь-України як стародавньої князівської, так і пізнішої литовсько-польської доби. Почасти з семінару Антоновича, а почасти з тими темами, що він давав на медальні праці, виник ряд надрукованих праць, що в своїй сукупності заповнили значну прогалину в історії Русь за її Київської й обласної доби. Я наведу лише імена авторів і назов праць безпосередніх учнів Антоновича у цій галузі: із семінару Антоновича вийшов ряд етюдів про чужоземні джерела для історії Київської Русь — про Дітмара, Кадлубка, Март. Галла, Льва Діакона. Але куди більше значіння мали монографії з історії окремих земель-областей, написані на медальні теми: Дашкевича (Княження Данила Галицького), Іванова й Андріяшева (История Волынской земли), Малчановського (О подольской земле), Голубовського й Багалея (з історії Сіверської землі), Ляскоронського (История Переяславской земли). Серед них ґрунтовніша праця М. Грушевського (История Киевской земли). Сюди можна прилучити й ті монографії, що стосуються до білоруських князівств, — О. Грушевського (История Пиньского полесья), Довнар-Запольського (Очерк истории Кривичской и Дреговичской земли), Данилевича (История Полоцкой земли). А коли сюди ще додати історію Болоховської землі, що написав пізніше учень Антоновича Дашкевич, то ми побачимо, що школа безпосередніх учнів Антоновича освітлила *всю обласну добу* не лише в історії України, а й близької до неї Білоруси. І справедливо буде казати, що Київська школа Антоновича немов відкрила обласне життя в історії стародавньої Русь, що було раніше закрите централізаційною

¹⁾ «Южная Русь», II, 310.

²⁾ Про це свідчить особливо його курс про джерела для української історії, де ми знаходимо самостійну оцінку як українських, так і польських матеріалів.

системою С. М. Соловйова і його школи. До речі буде додати, що учні Антоновича в цих працях поширили старі матеріали, притягли до своїх студій для характеристики передісторичної доби земель археологічний матеріал, і це зроблено безпосередньо під впливом археологічних дослідів Антоновича, що заповнив велику прогалину в передісторії України своїми власними археологічними дослідями.

Роль самого Антоновича jako археолога, дуже велика, особливо що до території України. Серед російських археологів він посів одно з найпочесніших місць, скажімо, рядом з Анучиним. Наслідки його власних розкопок, що він провадив їх переважно на українській землі, були дуже багаті, по-перше, тому, що він вів їх систематично, в якійсь обмеженій території, області, і розкопуючи не якісь окремі могили, що обіцяли дати багато золота, як це часто робила Археологічна Комісія, а групи, що давали типи як похоронного обряду, так і самих речей. І тут в археології України він застосовував свою обласну методу, роблячи систематичні розкопки на території стародавніх руських земель. І це давало багаті наслідки що до передісторичних культур народів, що залишили їх у своїй зміні і послідовності. Досить згадати, наприклад, про найвидатнішу його археологічну розвідку про розкопки в землі древлян¹⁾. Провадив він розкопки й у землі Полян, Сіверян і їхніх сусідів радимічів, і в землі тіверців, тоб-то на територіях майже всіх слов'яноноруських південних племен. І таким чином він спричинився до вияснення похоронних звичаїв і матеріальної культури окремих слов'яноноруських племен, що з них складалася українська народність.

На підставі розкопів, що їх проваджено з надзвичайною точністю, із щоденниками, він робив суто археологічні узагальнення, як це ми бачимо в західно-європейській археології, користуючися суто археологічними даними, а не випадковими історичними, як це робив Самоквасов. Його власні розкопки дали йому можливість дати хоч коротку, але змістовну загальну характеристику слов'янської доби в археології Наддніпрянщини²⁾. Такі самі узагальнення він зробив і що до інших передісторичних епох на території України, наприклад, кам'яної або бронзової. І тут, в археології України, як і в її історії, він утворив школу учнів, що засвоїли його методу й пішли далі шляхом, що він його намітив.

Тут треба назвати численну групу, що посіла досить почесне місце в археології України — М. Ф. Біляшевського, К. М. Мельник-Антоновича, В. Ю. Данилевича, І. А. Лівніченка, Д. І. Яворницького і инш. Й під впливом Антоновича так само зробив ряд розкопів на території Слобожанщини і знайшов речі скито-сарматської й слов'янської доби. Численні знахідки перелічених учнів Антоновича зберігаються тепер по музеях України — Києва, Дніпропетровська, Харкова й т. д. Інші на археологічному шляху працюють уже деякі, так би мовити, унуки Антоновича, як напр., П. Ефименко.

1) Древности Юго-западного края. Раскопки в стране Древлан (Изд. Арх. Комиссии). Сюди належать також його статті: «О погребальных обычаях древлан и тиверцев» (Тр. X Арх. Съезда); «Арх. находки и раскопки в Киеве и Киевск. губ.» (Чтения в Общ. Честора, I, II) і инш.

2) «Черты быта славян по курганным раскопкам» (Древности Приднепровья. Эпоха славянская, пятый вып., стр. I—IV). Він склав також дві археологічні мапи — Київської й Волинської губ. (1895 і 1902 р.).

Залишив свій помітний слід Антонович і в сумезних з історією і археологією галузях: в історичній географії й топографії¹⁾, в фольклорі й етнографії²⁾.

Київська документальна школа істориків України

Ця школа складалася як з учнів Антоновича, що про них ми згадували, так почасти й із сторонніх осіб. Їх об'єднував документальний характер їхніх робіт, що в їх основу покладені були архівні матеріали; це з одного боку; з другого боку, їх об'єднувало також і те, що вони головним чином розробляли історію Правобережної України, для якої основні матеріали переходувалися в Київському Центральному Архіві давніх актів. До цих істориків України також треба прислати й істориків українського права.

Одним із найстарших дослідників і учнів Антоновича старшої генерації є акад. О. І. Левицький (1848 - 1922³⁾). Його розвідки присвячені сімейним, релігійним відносинам на Україні в XVI—XVII ст. (православному, уніатському, протестантському, соцініанському рухові, сем'ї й шлюбові); він нам дав низку талановитих художньо оброблених біографій церковних діячів—Терлецького, Потія й інших з усіма їхніми розбишцтвами й злочинами і до того на тлі тодішнього побуту. У О. І. Левицького був великий талант давати одночасно і художню, і правдиву історичну постать, і це пояснюється тим, що він старанно вчитувався в документи і на підставі розкиданих у них побутових даних, узагальнюючи їх, малював історичні типові постаті; з такими типовими рисами, де одбилася доба, виступають перед нами й православні ієрархи, що мало чим відрізнялися від банітів-шляхтичів; дуже цінні є його нові дані про соцініанство—цю напівлішу течію в протестантстві на Україні і, нарешті, ті свосрідні форми, в які вилилося на Україні шлюбне право, що збереглося й у сучасному селянському житті. В III томі VIII частини Арх. Юг.-Запади. Р. надруковано акти «о брачном праве и семейном быте Юг.-Зап. Р. в XVI—XVII в.», що він їх зібрав, і його вступну розвідку, про яку відомий історик Польщі й України О. Яблоновський казав: «Дослід Левицького такий чудовий і, оскільки це дозволяють матеріали, такий вичерпний, що іншим дослідникам доводиться тільки йти його слідами». До історії Лівобічної України стосується книжка О. І. Левицького «Очерки народной жизни в Малороссии во 2 пол. XVII в. (1902)», написана на підставі актів Полтавського полкового суду з надзвичайною яскравістю й із збереженням української мови свідків і обвинувачених. Було б бажано перевидати цю книжку в її українській редакції, що й виготовував сам небіжчик. Нарешті, за зразок критичної археографічної роботи треба визнати розвідку Левицького про літопис Самовидця.

З учнів Антоновича молодшої генерації, назовемо тут видатного укр. білор. історика *М. В. Довнар-Запольського* і проф. *І. О. Лін-*

¹⁾ «Сбор. матер. по истор. топогр. Киева и его окрестностей, 1874»; він же розпочав колективну працю складання істор.-геогр. словника укр. землі.

²⁾ Видання укупі з Драгомановим «Истор. песни малорук. народа», К., 1874—1875, з істор. коментаріями, «Акты о колдовстве».

³⁾ Про нього див. приєтору й змістовну мон. акад. М. П. Василенка—Акад. О. І. Левицький (Зап. Соц.-екон. від. Укр. Ак. Н., т. 1) з повною бібліографією його праць. Вона дає і його біографію з нарисом громадської діяльності, на підставі невиданих джерел і оцінку його наукових праць.

ниченка. М. В. *Довнар-Запольський* зосередив свою увагу над історією Вел. Кн. Литовського й Білоруською територією, що входила в його склад. В основу його праць покладено архівні матеріали як Київського Центрального Архіву — про українські староства XVI ст. (в Арх. Ю.-З. Р. ч. VIII, т. V), так і акти Литовської метрики Моск. Арх. Мін. Юстиції (останні видано окремо¹). Дві головні розвідки його про державне господарство й селянство XVI ст. обширні, змістовні і навіть вичерпні²). Не називаю дрібніших статей і робіт з історії Росії³). Проф. І. О. Лінніченко взявся за студії над історією стародавньої Русі⁴), але особливу вагу має його розвідка «Черты из истории сословий Юго-западной Руси XIV—XV ст.». 1894. І. О. Лінніченко року 1917 гостро вже, але, на мою думку, дуже невдало виступав проти історичної схеми М. С. Грушевського, обстоюючи централістичні тенденції «Єдиної, невідомої» Росії. («Малорусский вопрос и автономия Малороссии 1917»), і його ідеологія була протилежна ідеології всіх інших учнів Антоновича. Людина не без таланту, але з занадто загостреним полемічним завзяттям, заїдливістю, він не дав і малої частки того, що повинен був дати. Протилежну постать являє собою третій учень Антоновича проф. П. В. *Голубовський*, серйозний, стриманий працівник на терені стародавньої Русі, де кожна його монографія була наслідком вдумливої праці за першоджерелами, особливо за літписами, починаючи з його «История Северской земли» і кінчаючи «Историей Смоленской земли». Але, безперечно, на першому місці треба поставити його класичну, так би мовити, працю «Печенеги, Торки и Половцы до нашествия Татар. История южно-русских степей». К., 1884. До цих самих дослідників стародавньої доби треба прислати ще одного з найстаріших учнів Антоновича акад. М. П. *Дашкевич*, що збагатив українську історію своїми цінними працями, хоч його спеціальністю була західньо-європейська література. Він, можна сказати, відкрив майже невідому доти Болоховську землю й таким чином збільшив число областей, на які поділялася Русь-Україна князівських часів⁵); він з приводу праці Антоновича, з історії Вел. Кн. Лит. написав таку простору рецензію, що вона стала за самостійну розвідку з історії Литовсько-Руської держави⁶); він, нарешті, з приводу «Очерков истории украинской литературы XIX ст. Петрова знов таки написав для Академії Наук критику-рецензію, що являє собою самостійну й цінну розвідку⁷).

Далі назвемо проф. О. С. *Грушевський*, який в 1918 р. склав для Укр. Акад. Наук реєстр своїх праць.

Сам *О. С. Грушевський*, в складеному їм реєстрі найголовніших наукових праць поділяє їх на 13 відділів. Число усіх його праць перевищує сотню, але він перелічує і помічає тільки 31 з них, зазначаючи

¹) Докум. М. Арх. Мін. Юст. 1, М., 1897, Акты Лит.-русск. госуд., т. 1, 1889.

²) «Госуд. хоз. Вел. Кн. Лит. при Ягеллонах». Т. 1, К., 1900 і «Очерки по организации Зап.-Рус. крестьянства в XVI ст.», К., 1905.

³) Однак, його історія Юрив. і Дрегов. землі стосується до України, а його історія руського народу, хазяства, 1, 1911 г. є перша спроба для свого часу дати історію народного господарства стародавньої Київської Русі і освітити її новим археологічним матеріалом.

⁴) «Киевское вече 1881 и взаимные отношения Руси и Польши». К., 1884.

⁵) «Болоховская земля и ее значение в русск. истории». (Тр. Киев. Арх. Съезда 1874 г.) тут і гіпотеза про звязок первісних козацьких громад з Болоховськими; полемічні статті про болоховців.

⁶) «Заметки по истории Литовско-Русск. госуд.» К., 1885.

⁷) «Отчет о 29 присуд. Увар. премии». 1888.

більш важні серед них. Коли скупчити їх і розподілити по добах українського історичного процесу, то вийде 4 групи: 1) стара княжа доба 2) Литовська, 3) Гетьманщина і 4) ХІХ вік.

До старої княжої доби належала єдина наукова праця О. С. Грушевського — «Пинское полесьє». Істор. очерки. Часть первая. ХІ — ХІІІ вв. К., 1901 (Очерк истории Турово-Пинского княжества ХІ — ХІІІ вв.), 80 стр. Цей начерк був написаний О. С. Грушевським, коли він ще був студентом київського університету, на тему, поставлену історично-філологічним факультетом, або, краще сказати, проф. В. Б. Антоновичем, і він належить до тих обласних монографій, які вийшли із школи цього славного історика.

Більш усього було джерел про політичний устрій, і тому йому присвячена й більша частина книжки, далі йде історично-географічний розділ, а далі ще коротенький останній, бо для цього знайшлося найменше матеріалів.

У першому розділі дається короткий історичний і географічний огляд Полісся. В географічному огляді, поважному і інтересному, автор дає нам повну історичну географію країни. Ця топографія є самостійна розвідка зложена автором на підставі документальних джерел і головним чином так званої ревізії пуш і перепису Пинського староства 50-х і 60-х років ХVІ ст.; свідчить вона про любов автора до історико-географічних розвідок, і про його ознайомлення з джерелами, і про техніку у таких працях; не було нанесено на мапу тільки невеличке число сіл, що про їх локалізацію не було певних відомостей. Останні розділи складено також майже виключно на підставі джерел першої руки — актів і грамот, що торкаються Полісся.

Особливу увагу автор звернув на землеволодіння — на дворищне землеволодіння і волочну поміру — і на місцеву адміністративну владу. Обговорюючи становище шляхетського стану, автор дає нам цікаві відомості про важніших представників місцевого дворянства. Обговорюючи становище міст, автор зупиняється і на опису замків, і на збільшенні міст, і на складі людности і на її ремеслах і крамарюванні. Описуючи землеволодіння, автор дає нам цікавий матеріал про данини людности. Цікаві також відомості про стародавні дворища і уволочну систему, що змінила їх, хоч вони були не місцевими, а загальними формами землеволодіння в Литовській державі, і тому тут би хотілось мати вказівки на місцеві особливості їх. Характеристика цих форм, зроблена на підставі актового матеріалу, старанно зведеного і обробленого автором. Друга частина книжки занята актами, знайденими О. С. Грушевським з 1471 до 1566 року.

Друга книжка О. С. Грушевського присвячена містам Вел. Кн. Литовського у ХІV — ХVІ ст. Розвідка О. С. Грушевського поділяється на 6 розділів: 1) побут великих міст у ХІV — ХV ст.; 2) старовина і новина в малих містах ХІV — ХV ст. і боротьба їх за старовину; 3) міста і намісники державці в ХV — ХVІ ст. (іх обов'язки); міста і намісники державців ХV — ХVІ ст. (іх здобутки); 5) побут міщанства ХV — ХVІ ст.; 6) служби, відбутки і виплати міщан в ХV — ХVІ ст. Автор торкається переважно адміністративно-фінансового устрою міст — великих і малих — і діяльності що до них намісників державців. Ця тема розроблена дуже старанно.

В інших своїх наукових працях, дуже численних, він виступає перед нами знавцем і дослідником доби гетьманщини, а також новітнього українського письменства і української історіографії. Особливо цінні його дослідні на непочатій майже ниві української історіографії — про початки української (див. уривок з моєї записки для Ак. Н. про наукову діяльність О. С.) історіографії, про «Історію Русов», про Максимовича, про Марковича, про Костомарова, про Куліша, про наукову діяльність наукового товариства ім. Шевченка.

Видатний український архівіст київської школи с. *І. Каманін*, що надрукував багато матеріалів з історії козаччини й свреїства, освітлюючи їх іноді сміливими спостереженнями. Дуже цінні архівні матеріали й збудовану на них розвідку про соціально-економічний стан селян на Правобічній Україні в XV—XVI ст. дав співробітник К. Арх. Комісії *І. Новицький*, (не згадую поки — що про М. С. Грушевського, бо він займає тепер центральне місце в українській історіографії, хоч і він так само є представник Київської історичної школи). Тепер же зроблю короткі вказівки на тих наукових робітників, що вийшли з Київської Духовної Академії й розроблювали переважно культурні питання української історії. Тут треба поставити на першому місці професора Дух. Академії *Т. Голубєв* і *М. І. Петрова*, не називаючи багатьох інших. *Голубєв* випустив двотомну монографію «Петр Могила и его сподвижники», «Історію Киевской Духовной Академии» і ряд інших розвідок з історії академії за пізніші часи. *М. І. Петров* — «Іст.-топ. очерки древнего Киева» і «Киевская Академия во 2 пол. XVII в., а також цінні нариси з історії українського письменства XVIII й XIX ст.¹⁾ і низку описів рукописів Київських монастирів. Велика була його участь в утворенні й описі Церк. Археологічного Музею, що має не лише археологічне, але й історичне значіння. Треба відокремити також значну групу істориків західньо-руського й українського права, на чолі якої стоять проф. М. Ф. Владимирський-Вуданов (у Києві), Ф. І. Леонтович (у Варшаві), з їхніми численними учнями. Наукові праці *Володимирського-Вуданова*, складені на основі архівних матеріалів, присвячені таким юридично-соціальним питанням, як німецьке майдебурзьке право в Польщі, Литві, як риси семейного права, як форми селянського землеволодіння в XVI ст., особливо цінні. «Номієта Лит.-Р. держави й колонізація населення». Нарешті, в його хрестоматії й курсі з історії руського права одведено чимало сторінок і України за київських і литовських часів.

*Ф. Леонтович*²⁾ був також великий знавець литовсько-руського права й написав низку розвідок (переважно в Ж. М. Н. Пр.) про селян по Лит. Стат., про свреїв, про становий устрій Лит.-Руськ. держави, про панський і селянський двір, про сільських промисловців і ремісників, про бояр і служилих людей, про Раду. Їхніми учнями були, проф. *Ясинський*, *Максимейко*, *Тарановський*, *Малиновський*, що розробляли спеціальні питання з історії Литовського й Західньо-Руського права³⁾.

¹⁾ «Очерки из истории укр. лит. XVII—XVIII в.». К., 1911. «Очерки истории укр. литературы XIX ст.». К., 1884.

²⁾ Дорошенко—Огляд. Стор. 150—151.

³⁾ Перший писав про уставні грамоти В. К. Л. і про судовий устрій, другий — про Руську правду й Литовський статут, третій — про пам'ятники майдебурзького права в литовську добу, четвертий — про Раду Вел. Ки. Литовського з додатком збірника матеріалів з історії Ради Вел. Ки. Лит. (1901—1912), він же випустив лекції з історії руського права, включаючи й історію Зах.-Рус. права. 1917. Нині працює яко дійсний член Укр. Ак. Н.

Галицька школа істориків України й Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові

Надністрирська Україна — Галичина, — що протягом багатьох століть і нині одірвана від нашої Великої України, мала, так би мовити, окрему школу українських істориків, що спочатку майже виключно вивчали історію Галицької Русі, і лише з утворенням там, у Львові, Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, і особливо з переїздом до Львова проф. М. С. Грушевського, поширили свої завдання й почали студіювати всю українську історію. Найстаршим представником старої галицької історіографії був *Ден. Зубрицький* (із шляхти), що стояв, під впливом Погодіна, за «єдину і неділиму Росію» і писав або польською, або німецькою мовою, або так званім «яличієм», цеб-то скалченою російською літературною мовою¹); його історія — не історія (доведена до 1337 р.), а скорше літопис: про свою маперу сам Зубрицький каже: «Станем писать бодро, на *удачу*, что встретим в основныя древныя летописцы, что нам попадетъ под руки, что прийдет на ум, не суеться о систематичность (?) историографических правил и приятность слога». (Ч. 1, стор. 1). І справді, він так і писав. Дуже нагадує Зубрицького каноник *Петрушевич*, що вишляв історію Галичини в суто літописній формі²). Це виникли з матеріялів у значній мірі рукописних за роками про українські взагалі, а переважно галицькі події: хоч у нього іноді й знаходимо критичне ставлення до чужих поглядів, наприклад у нього, як і в Зубрицького, ортодоксальний. Науковим закладами, що видавали праці Петрушевича й інших істориків (так званіх москвофілів) були *Галицько-руські Матиця* і *Ставропільський Інститут*, що продовжував діяльність колишнього *Ставропільського Львівського Братства*; наприклад його був суто москвофільський. Цінні його видання були акти *Львівського Братства* з приводу його 300 річного ювілею. Там умістив свою розвідку й проф. *І. Шараневич* (1829 — 1901), що вже був представником нового більш історичного напрямку в галицькій історіографії — вже не автодилахт, а професор по катедрі історії Галицького кн. Він також співчував москвофілам і не писав народньою мовою, а «яличієм» і з ортодоксально-москвофільським відтінком. Він написав низку розвідок про галицькі міста, про внутрішні відносини східної Галичини³), про Інатецький літопис, але головнішою його працею, що довго залишалася одинокою і цінним підручником історії краю, була його «*Історія Галицько-Володимирської Русі от найдавнішних времен до 1453 г.* На підставі джерел написав Ієндор Шараневич. Во Львові. Накладом автора, 1863». До 1290 року він описує події на підставі літописів і Зубрицького, а з 1290 до 1453 року — за власними матеріялами й розвідками. Він своїм твором не хоче пробуджувати тугу за минулим, бо «общество спочиває днесь в Европѣ уже на иных подставах, а минувшость наша принадлежит нинѣ науце и рефлексіи»,

¹) «Критико-ист. повесть времешных лет Червоной, или Галицкой Руси. М., 1845, стр. 420. «История древнего Галиц. - Руск. княж.». Львов. 1852, ч. 1; 1855 — 1852, ч. 2; ч. 3. Присвячена пам. Сигизмунда першого, вид. Львівської Ставропільі.

²) «Созданя Галицко-Русская летопись с 1600 до 1700, 700 стр. 1700—1772, XVI, 329. 1772—1800, 434 и Добавления, 939 и 431 стр. Видана у Львові, 1874—1897 р. (Іковников — Опыт русск. историографии. Т. 2, 2 пол. стр. 1540).

³) *Rys wewnętrznych stosunków Galicyi wschodniej w drugiej połowie piętnastego wieku* Lwów, 1869.

але все-таки бажас, щоб його руська історія викликала любов до руського лизка й свого церковного обряду¹⁾. В його книзі ми знаходимо не лише факти політичного, а й внутрішнього соціального життя, і з цього боку вона в деякій мірі не втратила й нині свого значіння. Слідом за істориками - москвофілами виступили й історики - *народовці*, що замість «язичія» писали по-українськи і стояли за утворення самостійної української культури. *О. І. Барвінський* 1886 року почав видавати в Тернополі Руську Історичну Бібліотеку, де було і дано в українському перекладі цілу низку праць з історії України відомих істориків України; вийшло XXIV томи Бібліотеки — до XVI тому в виданні Барвінського, а після XVI тому вже в виданні Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Переклади робили майже виключно наддніпрянські українці. Це були часи невольної еміграції праць з української історії в звязку з утисками українського слова на Україні в Галичину. Для Галичини ж це мало надзвичайне значіння, це був цілий переворот, ціла революція, коли замість архаїчних Зубрицького й Петрушевича вона могла ознайомитися з найвидатнішими працями українських істориків, написаними не «язичієм», а гарною українською мовою із внутрішньої й навіть соціально-економічної історії України, коли раніше вона мала лише вищезгадані праці з місцевої історії. Бібліотеку розпочато працею галицького історика Качали (коротка історія Русь), передруковано працю Шараневича, в скороченому вигляді працю про князівську добу Любавського, але більшість становили статті Костомарова про національні риси української народності, як порівняти з великоруською, розвідки з історії Галицької Русь. Смірнова, Дашкевича й Пиніченка і далі відомі нам розвідки з історії козаччини Костомарова й Антоновича, з історії рухів XVIII ст. Антоновича, Сфименко, про селянство (Повицького, Антоновича), про міста й міщанство (Антоновича, Буданова й Багалія). Перервано було Бібліотеку 1904 року.

Базою для української історіографії в Наддніпрянській Україні зробилося *Наукове Товариство ім. Т. Шевченка*, що реформоване було з Товариства ім. Т. Шевченка 1892 року, але до 1894 р. мушлю живіти головним чином науковими силами галичан і лише з приїздом до Львова М. С. Грушевського зробилося огнищем надзвичайно широкої, у всеукраїнському масштабі, і глибокої суто наукової праці, що набула, особливо в особі свого керівника, не лише всеукраїнського, а й пан-українського, пан-слов'янського й навіть європейського значіння²⁾. І це тому, що воно об'єднало діяльність великого числа українських і галицьких істориків і галицького, так би мовити, молодяку — учнів М. С. Грушевського. З українців-наддніпрянців мстели свої праці в «Занеках» О. С. Грушевський, Доманицький, М. П. Василенко, М. Є. Слабченко, В. О. Барвінський, В. Молдавський, О. В. Радакова; серед галицьких істориків відзначилися С. Томашівський — доцент львівського університету, що вивчав переважно добу Б. Хмельницького, особливо в Галичині: дуже цінна праця його «Народні рухи в Галицькій Русі 1648 року» (Зап. Н. Тов. ім. Шевченка, 1898, III і IV, стор. 1 — 138); «Перший похід Б. Хмельницького в Галичину».

1) Істория Галицко-Володимирской Руси. Стр. V.

2) Про діяльність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка див. М. Грушевський — Львовское Ученое Общество имени Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси. (Ж. М. Н. Пр. 1904, кн. 3): А. Грушевський — Науч. Тов. им. Шевченка и его издания. (Изв. Отд. руск. яз. и слов. Акад. Наук. 1911, кн. 3). Д. Дорошенко — Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (1873 — 1892 — 1912). Київ — Львів, 1914.

З інших галицьких істориків треба назвати Богд. і Євг. Барвінських, С. Рудницького, М. Кордубу, В. Герасимчука, що писали про історію козаччини: нарешті треба ще нагадати про І. Джиджору, що писав майже виключно з історії Лівобічної України на підставі архівних джерел Москви й України.

Орган товариства «Записки» є дорогоцінна скарбниця матеріалів і розвідок з історії України. Записки виходять у Львові й тепер, але їхня наукова вага у звязку з імперіялістичною війною й вийздом із Львова М. С. Грушевського значно зменшилася, хоч, наприклад, том СХІХ — СХХ (Львів, 1917 р.) має великий інтерес видатними історико-літературними статтями, присвяченими Т. Шевченкові (Ів. Брика «Шевченкова поема Ів. Гус» і Вас. Пчурата «Основи Шевченківських звязків із поляками»). Кажучи загалом, «Записки» нагадують нам «Киевскую Старину», але мають над нею перевагу в одному пункті — статті в них друковано по-українськи, і з цього боку вони були, так би мовити, за трибуну українського слова, коли це слово не можь було висловлювати через цензурні утиски на Україні. Товариство розвинуло й широкую видавничу діяльність. *Археографічна Комісія* Товариства видала 16 томів «Джерел до історії України-Руси», що нагадують нам «Архив Юго-Западной России» Київської Тимчасової Комісії. Тут ми знаходимо так звані «люстрації королівщини» з передмовами М. С. Грушевського про стан селян у ХVІ ст., акти про галицько-руські соймки з розвідкою Томашівського, Матеріяли з історії козаччини за редакцією Крип'якевича, Кордуби й Томашівського і, нарешті, текст «Дневника ген. подск. Я. Маркевича» за редакцією В. Модзалевського.

1919 року у Львові вийшла книжка С. Томашівського «Українська історія. 1. Старинні і середні віки», стор. 154. Цікава для нас з історіософічного боку. Вона містить у собі нарис української історії до пол. ХVІ ст. й складається із вступу й 5 книг, або з 15 розділів. Ці книги присвячені: 1) чорноморським вікам (VI в. до Р. й IX в. по Р.); 2) варяго-руській добі (800 — 1054); 3) боротьбі за Київ (1054 — 1200); 4) першій Українській державі (Галичині) 1200 — 1340); 5) боротьбі за українські землі (1340 — 1569). В основу поділу покладено хронологію подій, а зміст складається переважно з історії князівського управління, цеб-то з політичної історії. Починає автор свій нарис, слідкуючи за М. С. Грушевським і О. Я. Єфименко, з грецьких колоній Чорномор'я й скитів. Це є головна новина для галицьких читачів у цій спробі української історії галицького історика. Наукового апарату й бібліографії немає, бо взагалі книжку, здається, призначено для вживання в школі. Але вступ до книжки цікавий історіософією автора. Тут автор намічає загальні основи української історії й оповідає про предмет його нарису, про землю, людиність України, расу, мову, умови її заселення, культурні чинники, *дух української історії* й історичне мірило її вартости. Він хоче дати огляд *політичного розвитку України*, в основу якого кладе землю, утворення української народности й розвиток національно-політичної ідеї, одсовуючи на якийсь час огляд господарського та культурного життя. За чинники історичного розвитку українського народу він визнає землю й усі інші прикмети, що перелічені вище. Характеризуючи географію України, він справедливо надає особливого значіння Чорному морю. Дуже підкреслює він відокремленість української раси (так він її називає) з антропологічного боку, хоч

І сам знає, що це питання спірне, але каже, що «найпомітніший антропологічний прояв в українській людині — то її расова відокремленість від сусідніх слов'янських народів — москалів, білорусів, поляків». У мові, каже він, справа стоїть инакше. Але, на мою думку, антропологічні висновки для визначення української народності найменше стали, коли мова, навпаки, дає певний критерій.

В українському історичному процесі автор бачить три провідні ідеї: 1) контраст між культурно-лісовою й степово-луговою смугою (боротьба із степом методом військовою і колонізаційною); 2) культурно-політичні суперечності Заходу й Сходу, при чому з цих різних культурних типів культури — латинського й візантійського — виникла боротьба між українською й польською народністю; 3) політично-господарський контраст Півночі й Півдня, скріпленій расовою й культурною окремішністю (відносини між Україною й Московщиною). Степ, Польща, Московщина — оце трикутник історично-політичного розвитку України. Мірило вартості української історії лежить по лінії цих трьох моментів: все те, що йшло по лінії цих ідей було позитивне, творче, корисне; все супротивне — негативне, деструктивне й шкідливе. Здобування землі, відокремлення від «руськості» (загальнооруського національного типу), витворення окремої національно-культурної індивідуальності й здобуток політичної самостійності — це орієнтаційні пункти для історика в розміщенні світла й тіні на його малюнку (без того читач блудить по нуцї).

Я розглядаю тут лише матеріали й розвідки, присвячені спеціально історії України. І з цього ясно видно, що Львів і Наукове Товариство протягом багатьох років були огнищем української історіографії доти, поки її перенесено, в зв'язку з тимчасовим полегшенням для українського слова й думки, здобутими революцією 1905 — 1906 р., на Україну. Тепер Львівське Наукове Товариство навіть відрізане від українських наукових інституцій і їх робітників — наукового зв'язку майже зовсім немає. На Україні спеціалістові трудно здобувати його видання, як і навпаки. Тепер, коли на Україні в зв'язку з Жовтневою революцією не тільки помітно розвинулася українська історія (як і українська наука взагалі), а й вступила в нову фазу свого розвитку, виставляючи ідею монізму в формі соціально-економічної бази, там же з більшою силою в зв'язку з старим державним і соціально-економічним ладом та ідеологією відчуваються майже виключно старі гасла — націоналістичне й самостійницько-політичне. Отже, крім зверхньої відокремленості є ще й відокремленість внутрішня, ідеологічна. Але все-таки ми покладемо надію на те, що це явище тимчасове і що й галицька історіографія стане на такий самий шлях, яким нині пішла українська, бо панування соціально-економічного моменту в історичному процесі українського народу не може не впадати в очі кожному дослідникові історії України незалежно від того, де він працює — чи на Україні, чи в Галичині.

Школа польсько-українських істориків

Історію західної України розробила також і *школа польсько-українських істориків*. Тут на першому місці треба поставити *О. Яблоновського*¹⁾ (1829 — 1911). Він був родом із Київщини, демократ, зв'язаний дружбою з В. Б. Антоновичем. Це найбільш активний із польських істориків

¹⁾ Д. Дорошенко — Огляд. Стор. 150 — 151.

у вивчанні історії України, хоч разом із тим і послідовний польський націоналіст; його можливо визнати за представника польсько-української історичної школи, на зразок української школи в красному письменстві і треба зачислити до української документальної школи, бо майже всі його праці з історії України спираються на документальний актовий архівний матеріал, що переховується в Варшаві. І цей матеріал має величезне значіння з економічного боку, бо, по-перше, містить у собі статистичні дані XVI й поч. XVII ст., а по-друге, ці дані захоплюють усю територію тодішньої України, навіть частину заселеного тоді вже Лівобережжя, що входила в склад Речі Посполитої; головним чином це — так звані ревізії замків українських XVI ст. і люстрації крелевизни руських земель XVII ст., що дають дорогі дані для населення, статистики населення, його повинностей, господарства. І весь цей матеріал не тільки був виданий, але й освітлений науково, на віршці тих передмов українських дослідників, що писали свої розвідки на підставі знайдених актів. Їх видавали в загальному «Corpus¹⁾» польських джерел, що називався «Źródła dziejowe» (історичні джерела). Візьмімо, наприклад, том XIX цього видання. Він має таку назву: «Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym», том VIII — «Ziemie ruskie. Wołyń. Podole, opisane przez Al. Jabłonowskiego». W., 1889, 307 стор.

Цей том складається з двох частин: перша — це історично-географічний і статистичний опис Волині й Поділля у XVI ст. (128 стор.), друга — це матеріал про всі поселення Волині й Поділля за різні роки другої половини XVI ст. (307 стор.) і покажчик географічних назв (XIV стор.). Розвідку поділяється на такі розділи: території й її адміністративний поділ (на повіті); населення (міста й села, статистика селянського й міського населення); земельна власність (королівські землі, духівництва, шляхти — велика власність, середня, дрібна). Том XXII видання¹⁾ містить у собі статистично-економічний опис «України», цеб-то Київського й Брацлавського воєводства на перехомі XVI й XVII ст. Тут досліджування набуло широкого обсягу й захоплює всю, так би мовити, історичну й економічну географію Київщини й Брацлавщини, за такими розділами: країна, війська охорона її, заселення села й міста, господарство, населення (сільське), міське, середис: — бояри, козак, духівництво; приблизне число; земельна власність: королівщини, землі духівництва, шляхетства (великі, середні, дрібні), географічне розміщення маєтностей. Тут, як ми бачимо, докладний історично-географічний і статистично-економічний опис України, складений на підставі архівних першоджерел з великою систематичністю й увагою. У цьому суть і особливе значіння цих праць Яблоновського, що відрізняє його від таких істориків України, як, скажімо, Равіта-Гавронський. Праці Яблоновського з історії України передруковані в його «Pisma'x». На жаль, ці монографії не перекладені українською мовою за випятком лише однієї його розвідки «Zadnieprze», що з'явилася в російському перекладі в «Киев. Стар.».

Загальний нарис історії України під Польщею²⁾ Яблоновського має значіння для польського читача, бо дає йому те, що треба знати полякові з української історії (вираз проф. Смольки), а для українського читача

¹⁾ Ukraina (Kijow — Braclaw). Polska XVI wieku, т. XI. W., 1897, 736 стор.

²⁾ Historia Rusi połudnowej do upadku Rzeczy Pospolitej Polskiej. Kr. 1912.

має цінну з ідеологічного боку, освітлюючи польські погляди на український історичний процес у його стосунках до польського.

Українському елементові Яблоновський надає дуже невелику роль, кажучи, що Україна-Русь не являла собою чогось суцільного ні з боку політичного, ні навіть з боку географічно-етнографічного. Ферментом для неорганізованих і невразних українських мас був польський елемент з його цивілізацією, державністю й культурою. В оцій тенденції Яблоновський мало чим відрізняється від усієї польської історіографії. Цивілізаторську місію Польщі він малює і в своїй розвідці про Київську Могиллянську Академію. Це все наслідки польської націоналістичної думки, яку ми бачимо в більшій (у памфлетиста Гавронського, у Дубецького) або в меншій мірі (у Шайнохи в його «Dwa lata dziejow naszich» і особливо у Кубали). На межі історичних монографій і історико-белетристичних оповідань стоїть волинський докт. Ролле (псевд. Antoni I.).

Окреме місце в сучасній українській історіографії має державно-самостійницька українська течія, що її головним представником є *Липинський*¹⁾ «українець польської культури».

Він звернув особливу увагу на освітлення прагнень України до державности, бо й сам у своїй ідеології й практичній діяльності стояв і стоїть за ідею самостійної Державної України. А коли цю самостійницьку думку проводили представники українського шляхетства, то вони й є, на його думку, поступові діячі, що утворювали те, що було найголовніше для України — її державність. Одним з таких видатних діячів був сівробітник Б. Хмельницького Кричевський і взагалі шляхта, що була при Хмельницькому й керувала разом із ним закордонною політикою України. Про це широко й оповідається в зб. Липинського «Z dziejow Ukrainy», (1912 р.) присвяченому В. Б. Антоновичеві, тому що й на себе Липинський дивився, як на спольщеного українського шляхтича, що визнав потребу звернутися до своєї української народности й бути за її проводиря у відновленні української державности. Виходячи з такої ідеології, він став на чолі угруповання «українців польської культури» й потім Союзу Визволення України. В еміграції він увійшов у союз хліборобів-державників, проповідуючи ідею трудової монархії й реставрацію гетьманщини.

В. Липинський виступив у світ 1920 р. книгу під назвою «Україна на переломі». Замітки до історії українського державного будівництва», де підтримує свої старі думки про прагнення до державности в дипломатичній діяльності гетьманства тих часів і цікаво освітлює епізод про добровільне приєднання до Української держави, що утворив Хмельницький, Шинського повіту і, нарешті, з своїх поглядів аналізує Переяславську угоду 1654 року з Московією. Д. Дорошенко, на мою думку, відводить В. Липинському неналежно високе місце в сучасній українській історіографії. Давши огляд наукових праць і вищенаведеної ідеології В. Липинського й розглянувши повітню українську історіографію в межах Радянської України, він додає: «Безперечно *найважливішою* появою на полі української історіографії останніх двох десятиків років були праці В. Липинського. Можна сказати, що поруч творів Грушевського вони є найцінніший здобуток української історичної думки повітніх часів»²⁾. Тут значне перебільшення і в оцінці праць Липинського, і в оцінці покладеного в їхню основу державного зачала. На ділі — це полі-

¹⁾ Д. Дорошенко — Огляд. Стор. 209 — 212.

²⁾ Огляд, стор. 209.

тичне зачало не відіграло в українському історичному процесі такої основної ролі, як соціально-економічна підвалина суспільства, не кажучи вже про те, що воно виявилось в ньому, коли виключити князівську добу, на дуже короткі часи. І очевидно, що в своїх думках про стару незалежність і державність В. Липинський виходив із своєї сучасної політичної ідеології, не підкреслюючи яскраво тієї трагедії, що повинні були б пережити шляхетські самостійники XVII—XVIII ст. типу Кричевських за Хмельницького, Виговського й Мазепи, бо вони, лишаючися представниками соціально-економічних шляхетських інтересів, не могли спиратися на своїх самостійницьких політичних змагань ні проти Москви, ні проти Варшави на селянську масу, що становила більшість населення.

І у В. Липинського тут хибна ідеологія що до інтересів як колишніх, так, і, особливо, сучасних мас міського й сільського пролетаріату. Дійсною аналогією в шляхах громадської праці «хлібороба» В. Липинського й хлопмана В. Антоновича ми не бачимо. Ми визнаємо наукову вартість питання про ролі державної думки в історії України, ми охоче визнаємо, що в цьому напрямку В. Липинський зробив дуже багато, що він спирається на силу документального матеріалу, що він скористувався з нього для своїх висновків, що це перша робота цього роду, як кажуть галицькі критики — І. Крип'якевич і С. Томашівський, але до цього я додаю свої обмеження про значіння як самої ідеї державности, так і праць самого В. Липинського. Про порівняння їх із працями М. С. Грушевського й про перевагу над працями декого з інших новітніх дослідників, яка наприклад, О. Єфименко або М. Є. Слабченко, на мій погляд, не можна говорити. А що до висновку Д. Дорошенка про те, що книга В. Липинського, безперечно, є найсильніше і найважливіше з усього, чим позначився в українській історіографії великий здви́г, який зробила в ній революція й відродження української державности¹⁾, то здви́г, що його утворила Жовтнева пролетарська революція, дав не лише національно-політичне, а й соціально-економічне відродження пролетаріату, а в зв'язку з цим висунув в українській історіографії матеріалістичне розуміння українського історичного процесу, якого В. Липинський із своєю думкою про панування надбудови над базою не поділяє.

Студії з історії Лівобережної України²⁾

Як колись історичний процес на Лівобічній Україні пішов иншим шляхом, ніж на Правобічній, так і в українській історіографії одікремилася школа істориків Лівобережжя від школи істориків Правобережжя. Правда, деякі історики одночасно працювали і над тією, і над другою історією, але більшість вибирала собі для спеціального головного досліду ту чи иншу частину України. І це перебувало у зв'язку з окремими документальними джерелами (літописи освітлювали одночасно і ту, і иншу частину, хоч і тут ми бачимо, крім загальних українських літописів, ще й місцеві (для Правобережжя й

¹⁾ «Огляд», стор. 212. Треба сказати, однак, що в даному разі Д. Дорошенко відхиляється від тієї об'єктивности, що характеризує взагалі його цінний «Огляд», що його основною рисою є багатство фактичних даних і обережність в оцінці істориків, що повинно бути у всякому, так би мовити, підручнику з історіографії, що, скажімо, характеризувало історіографічні спроби Бестужева-Рюміна й Іконнікова, а в нас — М. Грушевського в протилежність «История русского самосознания» Коллонтача.

²⁾ Лівобічну Україну ми розуміємо в широкому значінні цього слова, об'єднуючи під цим словом перш за все Гетьманщину, потім Слобідську Україну.

Лівобережжя) з окремим місцем їх перебування, розроблення і видавання. Зрозуміло, однак, що цей розподіл не стосується ні старої князівської, ні литовсько-польської доби до часів козацької революції 1648—1654 року, ні повітньої після другої половини XVIII ст., ні синтетичних праць з історії України, що захоплюють український процес у його цілому на всій території України, ні, нарешті, таких осередків видання матеріалів і розвідок, яким була, наприклад, «Киевская Старина», що охоплювала своїми інтересами цілу Україну й навіть частини Галичину. Доля архівних матеріалів для історії Лівобічної України, як порівняти з матеріалами Правобережжя, була дуже сумна. Колись за часів гетьманщини в резиденції гетьманів Глухові утворився, так би мовити, Центральний Урядовий «Малоросійський Архів», але він постраждав від непристосованих приміщень, вогкості й пожежі. Після цього його переведено 1786 року в Чернігів, де він міг би перетворитися на центральне архівосховище, приступне й для наукової роботи. Але й тут документи цього великого архівосховища (750.000 справ) гинули з тих самих причин, а в додаток до того акти Лівобережжя розпорошувалися, розходилися по руках, при чому це робили навіть історики України, як Маркевич, що зібрав цілий архів, який продав Лукашевичеві, а той — Румянцевському Музею в Москві. де він перебував й тепер, як перухоме майно, яким ніхто досі не користувався протягом десятків років і який, очевидно, мусить бути присланий до свого основного фонду — «Архіву Малоросійської Колегії» при Харківському Центральному Архіві¹⁾. І тільки 1880 року П. С. Єфименко перевіз був у Харків із Чернігова «Архів Малоросійської Колегії», що поклав початок Харківському Історичному Архіву. Харківський університет і його історично-філологічне товариство централізували в собі ці матеріали великого наукового значіння, як і документи полтавського відділу, як і документи Слобідської України, про перевозку й збереження яких я також подбав, стоячи протягом 35 років на чолі історичного архіву разом із харківським гуртком архівістів, починаючи від С. П. Дуброви й кінчаючи Є. М. Івановим, що завідував ним здавна й тепер ним керує. Але лише за радянської влади Харківський Історичний Архів перетворився на Центральний для актів Лівобережжя, а крім того, і це найважливіше, лише радянська влада УСРР здійснила централізацію архівної справи на Україні й утворила цілу сітку організаційно зв'язаних між собою архівів України, поставивши на чолі архівної справи Центральне Архівне Управління. Тепер Харківський Центральний Історичний Архів являє собою головне архівосховище матеріалів і для історії Лівобічної України в вузькому значінні цього слова (для Чернігівщини й Полтавщини) і для історії Слобожанщини (Харківщини з частинами Вороніжчини й Курщини, заселеними від українців).

За часів радянської влади він значно поповнився надзвичайно цінними документами, що передані з Московського Архіву кол. Мін. Юстиції, як

¹⁾ Про Харківський Історичний Архів ми маємо велику літературу: назову головніші праці — «Отчет Рагозина» в Сборн. Арх. Ист. кн. 7; П. С. Єфименко — Архив Малорос. Колег при Харьк. ун-те («Киев. Стар.», 1882, I), «Скорбяний лист Арх. Мал. Кол. Телличенка» («Киев. Стар.», 1889, № 2); Д. П. Багалей — Зам. об. арх. Мал. Кол. («К. Ун. Изв.», 1882, № 9); його ж — Мысли об устр. арх. при Харьк. ун-те («Вести. Арх.» вып. второй); його ж — «О необходимости преобразования Х. Ист. Арх. в Центр.»; його ж — «О вновь открытых мат. для ист. Левобер. Малороссии (Тр. Од.-Арх. Съезда, т. IV); його ж — Несколько зам. о децентрал. наших ист. арх.» («Киев. Стар.», 1893, II); Е. М. Шпаков — Харьк. ист. арх. (Сборн. X ист. фил. общ., т. XIV); його ж — теж (в истории учебно-вспомогательных учреждений Харьк. университета).

українські фонди (тут протоколи Малоросійської Колегії й Генерального Військового Суду і багато інших фондів). Що до слобідсько-української його частини, то вона здобула своє продовження й закінчення у фондах другої половини XVIII і XIX ст. ст., які дають тепер можливість дати розроблену повітню історію Лівобічної України з Слобожанщиною. Додатковими, але дуже важними матеріалами для історії Чернігівщини й Полтавщини, особливо для другої половини XVIII і XIX ст. ст. є фонди, зосереджені в полтавському і чернігівському окрархівах. Матеріали для нової доби розсіяні й по округових архівах Лівобережжя, що їх утворив Укрцентрархів. Таким чином, лише тепер, після Жовтневої революції, ми зробили те, про що мріяли за старих часів, — централізували архівні матеріали для історії Лівобережжя на зразок таких самих архівних матеріалів Правобережжя. Ці архівні матеріали стали за наукову базу в справі розроблення історії Лівобережжя.

Роллю археографічної комісії для видань архівних матеріалів взяли на себе в Харкові — Історично-Філологічне Товариство, в Чернігові й Полтаві — місцеві архівні комісії.

О. М. Лазаревський. Як В. Б. Антоновича треба визнати за голову українських істориків Правобережжя, так О. М. Лазаревський¹⁾ (1834 — 1902) є визначний шеф істориків Лівобережжя. Він народився в старій козацько-старшинській сем'ї. Цікаво, що він ніколи не був професором, не мав ученого ступеня й займав судейську посаду. Але й він у значній мірі був захоплений народницьким рухом, як і брати його, що стояли дуже близько до Шевченка. Захопленість Шевченком почалася у О. М. ще в часи, коли Шевченко після заслання перебував у Петербурзі, а сам О. М. учився на юридичному факультеті Петербурзького університету. Тоді він близько став до «Основи», де, між іншим, надрукував одну з перших своїх праць про статистику шкіл у Гетьманщині, яку оснований на архівних джерелах, яка була цінним відкриттям в історії української освіти на Лівобережжі. Народницька ідеологія відбилася у всіх дальших його історичних працях, і його, як і Антоновича, дворяни-поміщики вважали за зрадника їхньої класи. І ще раніше (наприкінці 50-х років) він зарекомендував себе видатним бібліографом в українській історіографії, склавши «Указатель источников для изучения Малороссийского края», вып. первый. СПб, 1858. Потім він надрукував у 60-х роках свою класичну працю «Малороссийские помещичьи крестьяне» і «Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии»: цю останню працю він продовжував на стор. «Рус. Арх.» і «Київ Стар.» в серії «Люди старой Малороссии» (в 80-х роках). Його історія помещичьих основана на нових архівних даних, що він їх систематизував; на підставі їх він дійшов зовсім нового висновку, що крпацтво не було наслідком указа Катерини II (1783), а утворювалося на соціально-економічному ґрунті протягом усього часу існування гетьманщини — з 1654 до 1783 року. Історія дворянських українських родів була не генеалогічним трактатом, а соціально-економічною історією командної дворянської поміщицької класи в її представниках — козацької старшини, — що перетворювалася на дворянство. Тут «герої» історії гетьманщини виявилися перед нами в своїй класовій суті, яко представники командної експлуаторської

¹⁾ Про О. М. Лазаревського у М. С. Грушевського — Пам'яті О. Лазаревського (Зап. Наук. Тов. ім. Т. Шевченка, т. XXVII), Львів 1902: мол ст. в «Журн. Ми. Нар. Просв.», 1902 р. Укр. Археогр. Збірник, т. 2-ий 1927 рік.

верстви, що усякими засобами, найбільше незаконними, поздобувала собі землі і одночасно право на працю своїх «підданих» — посполитих. Стремління О. М. Лазаревського дати справжню неприкрашену картину внутрішнього соціально-економічного життя гетьманщини, негативні риси цього життя були природною реакцією проти романтичного освітлення її зовнішніх подій; і тут О. М. Лазаревський порвав із тією класою, з якої сам випшов. Треба сказати навіть більше, що він малює «людей старої Малоросії» не з усіх сторін, а майже виключно яко хапунів. Тут він нічого не вигадус, бо користується з величезної сили документальних архівних даних, але ці дані в значній мірі однобічні і, так би мовити, казуїстичні. Що-правда, ця казуїстичність, коли її занадто багато і вона робиться типовою, паресті дає право на узагальнення, але за цим хапунництвом і кривдами стоять ще факти про нормальну, звичайну діяльність поміщиків у ролі, скажімо, сільських господарів, промисловців, купців, одно слово, представників торговельного капіталу; про це в О. М. Лазаревського наведено менше даних.

Майже зовсім не зачінас О. М. Лазаревський світlich сторін в освітній праці дворянства. Треба, одначе, до цього додати, що О. М. Лазаревський висловив думку про потребу вивчати історію сільської України й навіть поклав основу цього вивчання в своїх працях про села Конотіпського повіту і з історії сіл і селян Лівобережної України, де, одначе, ми бачимо переважно історію заселення. Далі О. М. Лазаревський ще поширив свої завдання в своєму капітальному «Описанні старої Малоросії», яка повнина була охопити опис усіх десятиох полків старої Гетьманщини. Одначе, надруковано лише історію трьох полків — Стародубівського, Піженського і Придубцького. План його книг такий: у них після реєстру джерел дається історичний опис полків Лівобічної України з 1654 року до 1782 року — до запровадження загальноросійських установ за тодішнім адміністраційним розподілом її на полки. Кожен полк описується окремо, при чому після історичного начерку його території, перерахується в хронологічному порядку його старшину й дається біографія її; для цього О. М. Лазаревський виставляє таке мотивування: «Полкова старшина в Малоросії, необмежена точно в своїй владі, мала такий широкий вплив на економічне життя народу, що потрібне широке ознайомлення з її діячами для зрозуміння унутрішнього життя Малоросії в добу Гетьманщини». Після цього йде опис сотень, починаючи з полкового міста, даються біографії сотників і опис усіх сотених поселень з даними про час їх заснування, про їхніх власників і про число населення. Книжки О. М. Лазаревського не являють собою суто наукових дослідів, хоч дають для цього силу нових матеріалів: вони стоять на межі досліджувань і історично-географічних і статистичних описів. Мета праці — не висновки з фактів, а самі факти, що викладені тут, одначе, не *in crudo*, а систематизовано. І вони говорять самі за себе. Описи О. М. Лазаревського не являють собою ще історії Лівобічної України, але дають міцні підвалини для неї, а для майбутнього історика Лівобережжя будуть немов за фундаментальне джерело, бо він у них знайде цінний матеріал для історії колонізації, землеволодіння, управління, соціально-економічного життя суспільства. Описовий характер книг О. М. Лазаревського залежить, крім індивідуальних рис самого автора, і від об'єктивних умов — стану архівних джерел з історії Лівобережжя, що були розпорочені по різних архівосховищах і не мали археографічної комісії

на зразок київської для свого видання. Тому-то, коли В. Б. Антонович друкував у комісії акти з історії Правобережжя, що він їх зібрав і додав до них оснований на них досліди, О. М. Лазаревський був примушений заводити свої архівні матеріали в свої «Описания старой Малороссии» і тим надавати цим останнім характеру «Описів». На «Описание Стародубовского полка» я склав, з доручення Пет. Ак. Н. широку рецензію¹⁾, що являв собою немов додаток до самої книги, де я критично розглянув такі питання: історично-географічні огляди території, міста, села, біографії козацької старшини. В свою критику я з свого боку вніс чимало нових архівних даних. Таку саму уважну критику на «Описание Ніженського полку» дав і В. О. Мясотін²⁾. Залишилися великі наслідки широкої праці О. М. Лазаревського й у виданні архівних джерел, у тому числі із фамільних архівів, мемуарів і літописів: у вивчанні старої української історіографії («Прежние изыскатели малорусской старины»), в цій низці авторитетних критичних розвідок і рецензій на праці з історії Лівобережжя, заміток, архівних уламків. Не можна забути й про те, що його науково-громадська праця виявилася в тій великій участі, що він брав у часописі «Киевская Старина». Можна сказати, що він був найенергійніший її співробітник. Але як громадський діяч він після 60-х років не виступав.

До школи істориків Лівобережжя належав ще ряд дослідників молодшого покоління. Старіший з них віком Мик. Прох. Василенко (народ. року 1867 на Чернігівщині). Він видав 4 випуски дуже важного пам'ятника про землеволодіння Лівобережжя — «Генерального следствия о маентностях» Чернігівського, Ніженського, Київського й Гадяцького полків і низку цікавих нарисів з української історіографії старих часів: «К истории малорусской историографии и малор. общ. строя», «Киевск. Стар.», 1894, кн. XI—XII. «О. Бодянский и его учено-литературная деятельность» («Киев. Стар.», 1903). Крім того, йому належать: «Экстракт из указов, инструкций и пр. 1756 года», Черн., 1902; «Первые шаги по введению Пол. 19 февр. в Черн. губ.» («К. Ст.», 1901); «Теплов и его записка» (Зап. Укр. Наук. Т-ва в Киеве, IX, 1911); «З історії адмін. ладу на Україні за часів гетьманщ.» (Зап. Наук. Т-ва, том 108); «Нові причинки до історії Гетьманщини» (там саме, т. 116). Особливо широкі наукові праці М. П. Василенка, яко академ. Укр. Ак. Н.: «Кременецький ліцей», збірка матеріалів для історії Лівобережної України та укр. права; «Як скасовано Литовського статута», великий некролог О. І. Левицького.

Проф. всесвітньої історії І. В. Луцицький не мало попрацював і над історією Лівобережжя, особливо висовуючи питання про общинну й сяринну форму землеволодіння; свої висновки він робив на підставі архівних матеріалів і видав цікавий збірник матеріалів з історії общини, «общественных земель и угодий» на Лівобережжі. Він також видав таблиці про козаче землеволодіння в Зол. пов. Полтавської губ. з знаменитого Рум. опису Малоросії³⁾. Початок вивчання знаменитого істор.-стат. пам'ятника 1767—

¹⁾ Д. Н. Багалей — «Новый историк Малороссии». СПб. 1891, стр. 148.

²⁾ «К истории Нежинского полка». 1896, 126 ст. М. С. Грушевський в історичному світогляді О. М. Лазаревського висовує як основну рису його песимізм, однобічне негативне освітлення діяльності козацької старшини й нехтування позитивних сторінок, як прагнення до європейської освіти, до культури взагалі (Зап. Н. Тов., т. XXVII).

³⁾ Див. його, «Общинное землевлад. в Малороссии» («Устоп», 1882, № 7); Следи общ. земл. в Левобер. Укр. в XVIII в. (Отч. Зап., 1882, № 11); Мат. для истории землевл. в Полтав-

1768 року — Румянцевського опису поклав ще О. М. Лазаревський, що надрукував «Обзорение Рум. описи», його «Обзорение» продовжив Костантинович, а далі з'явилася ціла низка праць земських статистиків, що використали статистичні матеріали Румянцевського опису, щоб розв'язати питання про форми землеволодіння й матеріальне забезпечення населення в 60-х роках XVIII ст. 1).

Видатну роль відіграв в освітленні соціальної історії Гетьманщини російський історик *В. О. Мякотін*, що на підставі документів українських архівів написав розвідки про закріпачення селян у Лівобережжі, про соціальні наслідки повстання Б. Хмельницького й про форми землеволодіння в Лівобічній Україні 2), а також видав генеральні слідства про маєтності Черняхівського й Прилуцького полків. Усі ці праці В. О. Мякотіна являють собою першорядні видатні розвідки з соціальної історії Гетьманщини. *Проф. О. Ф. Кістяківський* працював над історією українського права й видав цінний пам'ятник кодифікації українського права Лівобережних частів: «Права, по котрым судится малороссийский народ», з цінною історично-юридичною передмовою; К., 1879; крім того, він взагалі працював над звичаєвим українським правом. *О. Стороженко* написав ряд статей з історії Гетьманщини — цінну монографію «Ст. Баторий и Днепровские казаки» і «Очерки Черняховской старшины»; К., 1900. Такі ж статті друкував і його брат. *О. О. Андруський* видав 10 вип. «Исторических материалов из Арх. Киев. губ. Правл.», що головним чином стосуються історії Гетьманщини. «Материалы для истории Южно-Русского края в XVIII в.» і розвідку «Последние Киевские сотники». Брати Стороженки видали дуже цінний фамільний архів Стороженків (6 томів), де містив свій український дворянський родословник *Вад. Модзалевський*, де надруковані цікаві матеріали для історії Гетьманщини, наприклад, з історії цехів. В. Модзалевському належать, крім того, численні праці і видання по історії Лівобережжя; за його редакцією вийшли «Зап. Ген. подек.» Як Марковича: актові книги Полт. гор. уряду; «Ген. судья Чарниш»; «Перший військовий інспектор Ів. Ракушка»; В. В. Модзалевський стояв якийсь час на чолі центрального архівного управління в Києві і українського часопису «Наше Минуле». *Проф. Г. Максимович* (у Ніжені) надрукував дві дуже цінних дисертації: 1) «Выборы и указы в Малороссии в законодательную комиссию 1767 г.», ч. I. 1917; 2) «Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией», 1913. Вони дуже цікаві своїми темами й своїм фактичним змістом і в значній мірі базуються на архівних даних; особливо це треба сказати про другу книгу. Що-правда, у проф. Максимовича були попередники, особливо що до першої теми, але він поставив ці обидва питання широко й

скої губ. в XVIII в. (козачья влад. Зол. у. по Рум. описи. Вып. I, стат. табл.): Сбор. матер. по истории общины и общ. земель в Левоб. укр. в XVIII в. К., 1884; Сборы и сябр. земель. в Малороссии.

1) Ржицький: Козаки Золот. у. по данным Рум. оп. 1767 г. 126 стор. Козаки Полт. полка по дан. Рум. оп. Стат. бюра Полт. змства (1, 301, II, 302 — 833); Филимонов — Рум. Ген. опись (Уражского уезда: його ж — Краткий истор. очерк малорусск. землевлад. (в матер. по вопросу об эволюции землевлад., вып. второй); цілий ряд праць на підставі Рум. опису в наш час в виданнях Укр. Акад. Наук. Конче потрібно повернути на Україну ту частину (більшу) Рум. опису, що міститься тепер в Ленінград. Академії Наук.

2) «Рус. Богатство». 1894, № 2, 8, 9, 10, 12. 1913, №№ 9 — 12. Тепер ці праці передруковані за кордоном — у Празі.

вичерпно. Треба поставити в велику заслугу автору те, що він вийшов у цих темах за хронологічні межі гетьманщини, що її скасуванням українські історики звичайно кінчали й історію України, зачепив нову добу, коли замість гетьмана на чолі України стояв ген.-губ. Лівобережної України гр. П. О. Румянцев-Задунайський, якому доручено реформувати її на загальноросійських зачалах. І ось у книзі проф. Максимовича ми знаходимо дані про політику російського уряду що до Малоросії, про план і програму його діяльності, про об'їзд його Малоросії, про його реформи в економічній галузі, вищої й нижчої освіти і, нарешті, про генеральний перепис Малоросії, що він його утворив і наслідком якого є першорядний історично-статистичний пам'ятник подвірного опису Лівобічної України — «Румянцевская опись Малороссии». У першій своїй книзі «Про выборы и указы в комиссии 1767 г.» автор вичерпав багаті матеріали про вибори депутатів, а ці вибори були дуже характерні відомонами старого козацько-старшинського автономізму; але він також скористувався і з нових текстів наказів. До того він дає — що особливо цікаво — і широку аналізу цих наказів. Коли ми додамо до цього, що обидві монографії автора дають указівки на суперечності інтересів російської й української політики й різних груп серед самого українського населення, то ми побачимо, що ці книжки зберігають своє значіння й для наших часів, як спроба вивчити початок історії після гетьманської доби на Україні. Коли ми звернемося до істориків Лівобережжя, що дала Полтава, то там ми мусимо зазначити виключно робітників, що вивчали місцеву історію Полтавщини, яко частину Лівобережжя — це були історики Полтавщини — *Павловський* і *Т. В. Папалка*. Перший надрукував такі монографії: «Полтава» (ист. очерк 1802 — 1856), 416 стр.; «Битва под Полтавой 1709 г. и ее памятники», 251 стр.; «Краткий биографический словарь ученых и писателей Полт. губ. с пол. XVIII в.», 238 стр.; «Очерк деятельности мал. ген.-губ. Курякина» (1802 — 1808), 131 стр.; «Описание архивов Полт. губ.», 62 стр.; «Материалы про декабристов на Полтавщине» і ин. Усі ці праці містять у собі історичні фактичні вказівки, ґрунтовані на архівних матеріалах, на хронологічній основі й не є наукові дослідження. *Т. В. Папалка* — учень В. Б. Антоновича, видатний статистик з історичним ухилом дослідника, що його особливо цікавили питання заселення Полтавщини. І ось він пише такі багаті змістом праці: «Древние земляные сооружения в пределах Полт. губ.»; «Карта Волана о заселении Полт. территории во второй пол. XVII в.»; «Карта казачьих полков на Полт. территории»; «Карта территориального разграничения Полт. губ. в масштабах местных изучений» — це спроба районозації Полтавщини на підставі природно-історичних її умов; «Карта казачьих полков на Полт. территории»; «Что сказало население Полт. губ. о своем старом быте», 86 стр. Про праці *Т. В. Папалки* з історії Запоріжжя ми скажемо далі.

Харківська школа істориків Лівобічної й Слобідської України

Столиця Слобідської України й нині столиця УСРР Харків з його університетом, найстарішим над усіма іншими українськими університетами, завдяки цьому головним чином зробився осередком вищої освіти, науки й культури вже на початку XIX ст. й центром українських студій

взагалі й історії Слобожанщини та Гетьманщини зокрема. Щоб зрозуміти ролі Харківського університету в українських студіях, треба лише згадати про проф. О. О. Потебню, про його учня М. Ф. Сумцова й їхню ролі в розробленні історії української мови, письменства, фольклору й етнографії. Треба згадати про видавничу діяльність історично-філологічного товариства, на чолі якого вони стояли, про Харківський Археологічний З'їзд 1902 р., про ті музеї, що були його наслідком і зв'язані були з археологією й етнографією Слобожанщини, про харківські книгозбірні з рукописним відділом і, нарешті, про Харківський Історичний Архів, що став за головну базу для українських історичних студій. Усе це надавало Харкову ще за дореволюційних часів значіння наукового, освітнього центру для всієї Північної України. Серед рукописів університетської бібліотеки було й «Топографическое описание Черниговского наместничества» Шафонського. Цікаво, що ще року 1788 надруковано в Харкові «Топографическое описание Харьковского наместничества» з історичним вступом, яке мусило дати стимул і до інших аналогічних праць: І. І. Ів. Квітки 1812 р., Срезневського 1839 року й Г. Ф. Квітки - Основ'яненка («Кр. истор. свед. о Харьк. губ.» (в Х. Г. Вед. 1838 р.).

Цікаво, що й професор німецького походження Рейт склав і видав у Харкові року 1811 історію стародавньої Київської Русі (лат. мовою): «Specimen historiae Rossorum», I, 101 р., де висловив думку, що первісний устрій руського суспільства був феодальний (дружинний). Професори німецького походження *Шад* (потім висланий за кордон) і *Якоб* висловлювали філософські й політичні думки. Другий видав дві праці проти крестництва і від Вільного Екон. товариства одержав велику золоту медаль, і вони є нині цікавий матеріал для ідеології тодішнього суспільства. Але цей ліберальний дух першого десятиріччя царювання Олександра I змінився роками найтяжчої реакції з 1815 до 1825 року, і вона ще зростає за часів Миколи I. Тоді катедру руської історії займав відомий український поет *П. П. Гулак - Артемовський*, але нездатний історик. У цю добу професорував у Харківському університеті відомий автор праць з історії Литовсько - Руського права *Данилович*.

При Харківському університеті існувало тоді «Общество наук», що видавало навіть свої праці.

Треба також додати, що в ці часи виходило в Харкові чимало часописів, де вміщувалося праці, що стосувалися України: «Украинский Вестник», «Украинский Журнал», «Харьковский Демокрит» і «Харьковские Известия», що в них брали участь усі тодішні харківські письменники (Г. Ф. Квітка й ин.). В «Українському Віснику» надруковано декілька статей з історії України, у тому числі і ст. І. Квітки «Малой России», «Введение в Малороссийскую историю» Маркова, уривки з «Писем о Малороссии» Лєвшина; дуже цікавий був відділ «Харьковские записки», статті про Г. С. Сковороду Гес де - Кальє й Вернета. Сатиричний часопис «Харьковский Демокрит» також цікавився Слобідською Україною: друкував «Харківські Записки», малоросійські пісні. В «Українском Журнале» в малоросійському відділі надруковано цікаві гетьманські універсали, листи Скоропадського й полк. Лубенського. 1831 року вийшов «Украинский альманах», де були надруковані українські пісні й думи (І. Срезневським), року 1833 — «Утренняя Звезда», де ми бачимо уривки з записок про Сковороду і з запорозької пісні і поетичні твори Котляревського, Квітки - Основ'яненка, Гулака -

Артемовського¹⁾. Отже Харків зробився осередком українського літературно наукового відродження в 10-х, 20-х і початку 30-х років XIX ст. На чолі його стояв І. І. Срезневський, що вже 1833 року випустив у світ І ч. своєї знаменитої для свого часу «Запорожскої старини», що її й далі продовжував (1833 — 1838 — 6 випусків). Цей рух, що осередком його був Харків, захоплював і Полтавську, і Катеринославську губ. Ізм. Ів. у цю Харківську добу своєї діяльності висловлював рішучу думку, що «язик український (або як завгодно називати його иншим — малоросійським), є язик, а не наріччя руського або польського, як доводив дехто, і багачко вчених упевнені в тому, що це є язик один з найбагатших слов'янських» («Взгляд на памятники украинской народной словесности»). Цікаво, що І. І. Срезневський захоплювався й українською історією, і надрукував у тодішніх часописах такі статті: «Выговский и Пушкарь», «Жолковский, Украинцы, Пв. Барабаш, Мартин Пушкарь, Козаки-гайдамаки», і особливо цікаву своїм змістом розвідку з історії Слобідської України, що ще й нині не втратила свого значіння, як перша спроба короткої історії Слобідської України²⁾; до історії Слобожанщини належать і його уривки з листів Сковороди, якими він взагалі був дуже захоплений. До історії стародавньої слов'янської доби належить його цінна розвідка (X., 1846) «Святылища и обряды языческого богослужения древних славян», а до фольклору — рецензія на книжку Костомарова «Об историческом значении рус. нар. поэзии», а ще раніше — відвертий лист його до Снегірьова про пам'ятники укр. нар. слов. Аналогічно з розвідкою Срезневського про Слобожанщину випустив Ілля Іванович Квітка «Записки о Слободских полках» (X., 1812), які передруковано в X. 1883 року (приписували Г. Ф. Квітки). А. І. Метлинський, що був професором Харківського університету, мав студії з української мови (1839 р.) й видав дуже цінні «Народные южно-русские песни» (К., 1854 р.), де було близько 400 пісень. До гуртка І. І. Срезневського й А. І. Метлинського належав і М. І. Костомаров, що також був студентом Харківського університету. М. І. Костомаров, що видав у цю добу декілька статей з історії України, написав у Харкові свою першу дисертацію «О значении уни в Зап. России», X. 1842 р. Друга його дисертація була присвячена народній словесності. В ці ж часи центральну фігуру з літературного боку являв собою Г. Ф. Квітка, що також цікавився сюжетами з історії Слобідської України³⁾. Із старих праць, власне, з історії Слобідської України треба нагадати про працю Нестора Слобідської України Філарета — про його «Историко-стат. описание Харьковской еп.», в 5 вип., куди вміщено силу цінних історичних матеріалів.

Цінні історичні праці є також: «Историко-стат. описание Харьковской губ. и г. Харькова» Кованька, і особливо перша систематична спроба історії Слобідської України — «История Слободских полков» Головинського: куди менше значіння мала «История Изюмского Слободского полка» Гербеля; пізніше історію Харк. Слоб. полка написав Альбовський, а Сумського — Голодолинський. Велике значіння для свого часу мала книжка Г. П. Данилевського «Украинская старина» з біографіями слобідсько-українських письменників — Г. С. Сковороди, Г. Ф. Квітки і В. Н. Каразіна

¹⁾ Широко про це все сказано в моєму «Опыте истории Харьковского университета», I, II.

²⁾ «Истор. обозр. гражданского устройства Слоб. Укр. X., 1839».

³⁾ Моя ст. «Исторические повести Г. Ф. Квитки». К. ст. 1893, кн. 8-я.

ї з начерком про школи на Слобожанщині. Це все підготовляло ґрунт для моїх розвідок з історії Слобідської України і Півобережної України, а також праць моїх учнів.

В 60-х, 70-х і 80-х роках величезне значіння для вивчення української мови й фольклору мав О. О. Потебня, що поставив його на недосяжну височину. Тоді вийшли його студії з української діалектології, з синтакси, етимології й фонетики руської мови: «Из записок по русской грамматике», «Объяснение малорусских и еродных народных песен», «Слово о полку Игореве»; після смерті його вже видано його велику працю «Из записок по теории словесности» (1905). «Глубокий мастер в диалектологии и фонетике, в символике и поэтике, несравненный мыслитель в области лингвистической психологии он был и остался крупнейшим исследователем, какого имела украинская филология», каже про нього М. С. Грушевський¹⁾. Треба лише висловити побажання, щоб Держвидав виконав свій обов'язок — надрукував би повний збірник його творів, що його виготовував редакційний комітет, який почав працювати під моїм головуванням. Він відігравав авторитетну ролю на самому початку 60-х років у «Харківській Громаді», він викликав зацікавлення своїми українськими студіями серед багатьох поколінь своїх слухачів, а його лекції відвідували не самі філологи. Він, нарешті, був авторитетним позашкільним учителем українського громадянства і в освітленні національного українського питання. Тут я маю на увазі його статті про національне питання та його листування з Білковим. Особливу увагу тут мають думки О. О. Потебні про денационалізацію українців, висловлені в його рецензії на збірник галицьких і угорських пісень Я. К. Головацького²⁾. Учнем О. О. Потебні був М. Ф. Сумцов, що й при Потебні й після його смерті (1891 р.) зосередив у своїй особі вивчення українознавства, особливо в галузі українського фольклору, етнографії й історії українського письменства, що вже безпосередньо входило в українську історію: його розвідки про Лазаря Барановича, Галитовського, Гізеля, Вишньєського, з історії українських апокрифів, з історії весільних обрядів, з історії культурних пережитків про Сквороду, про слобожан мають близьке відношення до української історії. Наукова діяльність М. Ф. Сумцова в великій мірі була зв'язана з громадською. Особливо за цінну треба визнати його працю в Х. істор.-філолог. товари., де він після Потебні був за голову³⁾.

Про свою ролю в організації наукових досліджень з української історії й про свої власні праці в Харкові з часів вибору мене на доцента Харківського університету російської історії з 1883 року і до 1927 року, коли я залишив там свої виклади з історії Росії й України, я широко описав у своїй автобіографії, написаній для ювілейного збірника, що видала Українська Академія Наук з приводу 70-річчя з дня мого народження, 50-річчя наукової діяльності й 40-річчя професури (8 листопада 1927 року).

1) «Развитие укр. изуч. в XIX в.», «Укр. нар. в его прошл. и наст.», Т. I, стр. 33.

2) Отчет о присуждении Увар. премии (21, 1878 г.). Про О. О. Потебню див. мої статті — Думки Потебні про Українську народність» (Бюл. ред. ком., I, 48 — 55); О. О. Потебня — Загальна характеристика» («Черв. шлях», 1924, № 4 — 5, стор. 143 — 159); а також збірник «Пам'яті А. А. Потебні», X, 1892: Халицький «Мат. для біогр. Потебні» (Сб. Х. ист.-фил. общ., XVIII, 10 — 29). Овсянко - Куликівський — «Воспоминания» 1923, «Б. Ст.», 1893, № 7 — 9.

3) Див. про М. Ф. Сумцова мою ст. «Наукова спадщина М. Ф. Сумцова» («Черв. Шлях», 1923, № 3, стор. 162 — 171); його пам'яті присвячений перший вип. збірника науково-дослідчої кафедри історії України.

Одсилаючи туди своїх читачів, я все ж таки повинен для відповідної історичної перспективи розвитку й успіхів української історії в другому після Києва науково-культурному осередку України, Харкові, дещо сказати й про харківську школу українських істориків. Небіжчик проф. О. Ф. Кістяківський з приводу виборів мене на доцента Харківського університету й під'їзду з Києва, де я народився, учився й підготувався до доцентури й наукової праці, записав у своєму щоденнику (ще невиданому), що київська громада виряджас мене, немов, у нову харківську парафію. Цеб-то, київське українське суспільство надавало моєму від'їздові до Харкова науково-громадського значіння, послало мене від київської наукової школи В. Б. Антоновича в центр Слобідської України для наукового дослідження цієї країни й викладів у Харківському університеті лекцій з російсько-української історії, що їх там нормально не викладалося багато років. Мій повільний учень Д. П. Міллер картинно малює мою місію в Харкові, порівнюючи її з колишнім приходом із Задніпрянщини українських колоністів, і підсумовує мою працю протягом 26 років. І він справді міг робити тут авторитетні висновки, бо був свідком цієї праці протягом усього цього часу й, до того, був моїм найбільшим співробітником і сам залізши на шві цього дикого поля дуже помітну борозну.

У бібліографії, складеній для того ж Академічного Збірника, наведено всі мої наукові праці, розбиті на 15 відділів, і майже всі ці відділи стосуються історії України, починаючи з стародавньої, навіть передісторичної доби, кінчаючи новітньою історією України, на яку я звертав відповідну увагу як до революції, так і після революції. Виняток становлять мої спеціальні праці з російської історії — вони нечисленні й переважно являють собою курси, що я їх читав у Харківському університеті в той час, коли ще не було окремої катедри української історії. Найбільша частина моїх праць стосується історії Слобідської України, що до мого переїзду в Харків була дуже мало розроблена й що її вивчати я поставив за свою основну мету. Можна сказати, що з цього я й розпочав свою наукову роботу в Харкові з 1884 року. Треба було раніш усього скласти міцний ґрунт джерел для розроблення на підставі їх історії країни: я почав робити й друкувати огляди друкованих джерел і розвідок для історії Слобожанщини; але основну увагу звернув на утворення наукової бази. І за таку став Харківський Центральний Історичний Архів, на чолі якого я стояв з доручення професорської ради протягом більш 30 років і в організації якого й збільшенні його матеріалами я брав найінергішнішу участь.

Я прагнув до того, щоб зосередити в ньому всі важливіші матеріали з історії Слобідської України й Гетьманщини не лише за часи їхнього історичного існування, а й у пізнішу добу, коли вони, наприклад, Слобідська Україна, перетворилися на губернії царської Росії. Офіційні документи були поновнені фамільними, що їх я й сам відшукував. За тяжких матеріальних умов праці, майже при одному науковому робітнику, за часів самодержавства пощастило зацікавити архівною сировою гурток ідейних працівників-архівістів і дати змогу працювати над науковим обробленням архівних матеріалів значному числу як молодих, так і старих заслужених робітників і не лише місцевих, а й приїжджих з інших місць України (Києва, як проф. М. П. Василенко, Ніжена, як проф. Максимович, і навіть Галичини, як Джиджора, як проф. Черновицького університету Галібан). На підставі матеріалів Історичного Архіву написано силу розвідок з історії

Гетьманщини й Слобожанщини, що посіли почесне місце в українській історіографії взагалі.

Досить нагадати про всім відомі праці О. Я. і П. С. Єфименків; талановита, блискуча праця О. Я. Єфименко про Турбаївську катастрофу була виключно складена на підставі великої справи Полтавського Відділу Архіву Малоросійської Колегії; про проф. Мякотіна, що складав свої нариси про закріпачення селянства на Лівобічній Україні й про соціальну її історію в значній мірі на підставі наших матеріалів; про акад. М. П. Василенка, який зробив немало витягів із нашого Архіву; про Д. П. Міллера, що користувався з нього для своїх видатних монографій про перетворення козацької старшини на дворянство й про суди; про П. В. Теличенка, що працював у Харкові над наказами українського суспільства в Катерининську комісію 1767 р. і по кодифікації українського права; про М. М. Плохінського, що на підставі архівних джерел Харківського Історичного Архіву, де він був за наукового архівіста, склав багату на пові дані монографію про чужоземців на Лівобічній Україні і багатьох інших, не кажучи вже про післяреволюційні нові часи, коли Харківський Центральний Архів зробився науковою базою для дослідчої катедри історії України й коли на підставі його матеріалів члени катедри складають розвідки по українській історії. І те, що я раніше робив, як професор російсько-української історії історико-філологічного факультету, тепер я роблю в куди ширшому масштабі, як керівник дослідчої катедри; і коли до революції вридогоди я міг залишатися для підготовки до наукової праці якого-будь одного стипендіята, тепер катедра має постійний кадр таких стипендіятів-аспірантів, що переходить в наукові співробітники, а ті — в дійсні члени й загалом вона явилася собою спеціальну дослідчу установу в галузі історії України, українського права, етнографії, етнології й краєзнавства. Звертаючи особливу увагу на всебічне дослідження історії Слобідської України й Гетьманщини в широких рямцях на соціально-економічній і просвітній-культурній ґрунті, я не міг обмежитися матеріалами Харківського Історичного Архіву, бо там майже не було документів XVII ст., що були конче потрібні для висвітлення історії цих областей у ранню й дуже важну добу їх існування, а саме тоді, коли в них утворювався їхній соціально-економічний і політичний лад, і тому примушений був звернутися до Московських архівів, в яких збереглося архівне діловодство органів центрального управління Московської держави — приказів, таких, наприклад, як так звані великоросійський і малоросійський, що керували справами Слобідських полків і Гетьманщини. І ось у своїх виданнях матеріалів для історії колонізації й управління і соціально-економічних відносин Слобідської України я скористувався як місцевими, так і московськими архівними документами. Видати ці матеріали взялося Харківське історико-філологічне товариство, виконуючи функції археографічної комісії. Але за браком коштів я не міг видати всіх зібраних архівних матеріалів, а мусив значну частину їх запроваджувати в текст своїх розвідок, що мало й шкідливі наслідки, бо переважувало їх сировиною; цих негативних ризиків уникали розвідки київської документальної школи, що базувалися завжди на окремо виданих матеріалах (Архів Юго-Западної Росії). В такому, як і я, стані була й уся наша харківська документальна школа, що являла собою немов філію київської, визнаючи за свого шефа, як і всієї української історії тих часів, проф. В. Б. Антоновича.

Відсилаючи читача до вищезгаданої бібліографії, де перелічено всі праці з історії Слобідської України й Гетьманщини, я тут назву лише важливіші з них. Матеріяли для історії колонізації й побуту Слобожанщини були видані в чотирьох випусках Харк. іст. філ. тов. До серії матеріялів також треба зачислити знайдені й редактовані мною твори і листи українського філософа Г. С. Сковороди (видання Харківського історично-філологічного товариства), записки й листування В. Н. Каразіна в звязку з 100-річчям ювілеєм харківського університету (видання університету) і документи про Кирило-Методіївське Братство; до цих публікацій перших джерел треба ще додати збірку невиданих віршів Гулака-Артемовського й листування з Г. П. Данілевським українських письменників. Силу матеріялів для історії Харківського університету й історії нижчої й середньої освіти на Лівобічній Україні й Слобожанщині з архіву Мін. Освіти в Петербурзі й архіву Харківського університету ще я не видав — вони чекають свого слушного часу в моїх теках; усе це — наслідки моїх виписок із цих архівів. Сюди також слід додати матеріяли, що я їх зібрав з Московського Архіву Жовтневої Революції про тасмі українські й польські товариства на Україні й про звязок їх із декабристськими українськими об'єднаннями, а також виключної ваги документи Київського архіву давніх актів про польське повстання на Правобережній Україні. І все це треба буде видати або опрацювати.

Що до наукових дослідів, то вони стосуються переважно Слобідської України й не лише історії її у вузькому значінні цього слова, а й історії письменства й культури. Широко поставив я питання про історію заселення Слобожанщини в своїх «Очерках по истории колонизации степной окраины Моск. Гос.»; книгу так названо тому, що територію Слобідської України Московська Держава визнавала за свою окраїну, і що вона й справді була така до організації Слобідських полків; по-друге, тому, що я захоплюю не лише українську, а й великоросійську територію, стежачи й за заселенням її. У звязку з нею треба поставити мою критичну оцінку книги проф. Міклашевського, що була присвячена аналогічній темі — колонізації й господарству великоросійського населення степової окраїни — Вороніжчини й Курщини. Сюди я вмістив чимало своїх додатків, на підставі архівних даних, що розшукував у Москві. У серії окремих нарисів я висвітлив і інші сторінки з історії Слобожанщини — її економічний стан (торговля), культурний розвиток і її видатних діячів. Ці нариси зібрано в двох окремих томах. Незалежно від того я склав три окремих монографії; одну з них присвячено історії Харківського університету — два великих томи, більш, ніж на 2300 стор.; друга (укупі з своїм учнем Д. П. Мілдером) — історія м. Харкова за 250 років його існування (з 1655 до 1905 року), більш, ніж 1500 стор., з альбомом ілюстрацій; третя — українському мандрованому філософові Г. С. Сковороді (його критична біографія з соціологічним підходом — огляд і оцінка творів). Усі ці матеріяли й розвідки підготували мені науковий ґрунт для моєї синтетичної праці «Історії Слобідської України», що її складено на підставі нових даних, і вона мала за свою мету замінити застарілі й невдалі спроби Срезневського, Квітки й Головинського.

Далеко в меншій мірі я працював над історією Гетьманщини. Тут на першому місці я ставлю свої нариси з історії Майденбурзького права в Лівобічній Україні, якими я мав намір заповнити одну з прогалин у соціальної історії цієї країни. На жаль, вони й досі не закінчені й не

видані окремою книжкою. Історія міст і міщанства на Гетьманщині є чергове завдання, а моя книжка дала б історію важніших «привілейованих» міст і «привілейованого» в них населення. Охоче заявляю, що хоч сам В. Б. Антонович цієї теми в Києві мені не давав, але я сам вибрав її не без впливу відомих праць з історії міст Правобічної України Володимирського Буданова й Антоновича. Склав цю працю я вже давно й друкував з неї уривки. Другорядне місце займає праця, присвячена всебічному розглядові й критичній оцінці «Історії Стародубівського полку» О. М. Лазаревського. Туди, крім критики з методологічного боку й по суті, я дав багато своїх додатків і нових уривків з архівних матеріалів, що я їх знайшов. Не називаю інших дрібніших праць: додам лише, що питаннями про землеволодіння Гетьманщини я зацікавився ще в Києві, де ці питання висловував проф. І. В. Луцицький, а я надрукував на цю тему статтю в «Київській Старині».

Вивчаючи історію Лівобічної України за XVII—XVIII ст. ст., я таким чином немов продовжував свою «Історію Сіверської землі до пол. XIV в.», що її надрукував ще 1882 року і що її досі, на великий жаль, не міг поповнити новими, переважно археологічними, джерелами й дослідями й переробити згідно з сучасними вимогами історичної методології. Але за долю сіверянської території і в ранній передісторичній, і в пізній часі—XVI—XVII ст. ст.—я продовжував стежити й здобув нові дані для характеристики побуту сіверянського населення на Сіверщині з своїх власних *археологічних розкопів*, з одного боку, і з архівних матеріалів для історії Сіверщини в XVI—XVII ст. ст.—з другого. Археологічні мої праці мали за свою мету здобути з землі нові археологічні пам'ятники для освітлення передісторичної доби території Лівобережжя й зміни на ній різних культур, включаючи й слов'яноруську. І мені справді пощастило здобути власними розкопами пам'ятники скито-сарматські доби, переселення народів у відомому салтівському могильнику й сіверянські. Археологічна мапа Харківської губ., що я її склав, стала і для мене, і для харківського гуртка археологів з проф. О. С. Федоровським на чолі за первісний ориєнтований засіб для археологічного дослідження Харківщини, яке зробило великі успіхи за післяреволюційних часів і високо поставило Харківський Археологічний Музей на Україні. На долю Харкова ще 1902 року випала почесна роль організації в ньому Всеросійського Археологічного З'їзду; я з проф. Є. К. Редном стави на чолі організаційного комітету, що об'єднав у собі всі наукові сили й організував систематичні розкопи на території стародавньої Половецької землі. Наслідки цього з'їзду були велими корисні: утворені були нові спеціальні музеї—археологічний, старо-український і етнографічний слобідсько-український відділ у музеї ім. Сковороди. І Харків являє нині осередок, що в ньому скупчені пам'ятники археології, мистецтва й етнографії Слобожанщини.

Правобічної України стосуються мої статті й доповіді про Шевченка й польське там повстання. Окрему групу становлять мої праці, присвячені українському джерелознавству (про літошени) і історіографії—про В. Б. Антоновича, О. М. Лазаревського, О. Єфименка, О. О. Потебню, М. Ф. Сумцова, Д. П. Міллера, О. Радакову, акад. М. С. Грушевського й І. Франка.

Є значна група моїх праць з історії українського письменства. Центральне місце займає серед них розвідка про Шевченка й Кирило-Методієвське Братство. Тенер я продовжую свої студії над Шевченком і в першому

вип. праць Інституту Шевченка, на чолі якого я зараз стою, друкується моя стаття «Шевченко й селяни в народних переказах і історичній дійсності». Тепер також я опрацьовую матеріали з історії рухів громадських і революційних на Україні в XIX ст. Науково-дослідна кафедра історії України, що на чолі її я стою, і всі співробітники її, особливо історичної секції, працюють над історією України, опрацьовуючи окремі питання на підставі документальних матеріалів, як М. В. Горбань, що зосередив нині свою увагу на зовсім нерозробленому питанні про Гайдамаччину на Лівобережній Україні, як П. І. Мірза-Авак'янець, що опрацьовує питання і з історії XVIII, і з історії XX ст., як О. Д. Багалій-Татарінова, що зосередила свою увагу на історії військових поселень у Південній Україні Арацесівських часів і на декабристському русі на Україні, як старий робітник В. О. Барвінський, Тихонов, Назарець, Соловей і ин. Досі вишло 7 томів «Записок» кафедри. Три останні томи (5-й, 6-й і 7-й) присвячуються мені, як ювілітнові. Взагалі можна сказати, що з утворенням наук.-досл. кафедри істор. України численно виросла й харківська школа істориків українського письменства, мистецтва, етнографії, фольклору, краєзнавства України. Усі ці дисципліни знайшли собі притулок у нашій кафедрі: тепер вони увійшли, як складові частини, в окремі кафедри-письменства, мистецтва, а до нашої кафедри прилучилася секція російської історії й історії українського права. А коли взяти ще на увагу, що українську мову, археологію, антропологію, географію студіюється в Харкові в інших науково-дослідних кафедрах (мовознавства, археології) і інститутах, як географічний, як Т. Шевченка і особливо Інститут Марксизму, де зокрема с науково-дослідна кафедра історії України, на чолі з проф. Яворським і великим числом аспірантів, де історію України вивчається з суто марксистським підходом і коли нагадати собі, що в Харкові зосереджені Центральний історичний і Центральний Архів Революції, Музеї, Наукове Товариство з соціально-історичною секцією, що являють собою наукові бази й осередки для всіх галузей українознавства, то треба буде прийти до того остаточного висновку, що Харків тепер в далеко більшій мірі, ніж за передреволюційної доби, с осередок науково-документального вивчення української історії, археології, етнології й українознавства в широкому обсязі й що за таких умов те, що робиться в його дослідних установах, являє собою багатий внесок у загальну скарбницю українознавства. До цього ще треба додати, що з Харкова вийшли й перші синтетичні нариси української історії з новим марксистським підходом проф. М. І. Яворського і що я також нині закінчую і том свого нарису історії України на соціально-економічному ґрунті. Не кажу тут про те, що аналогічні спроби робляться й що до історії українського письменства з теоретичним їх обґрунтуванням (у В. Корняка і О. Ковалівського).

О. Я. Сфименко. Нарешті, з Харковом, як науковим центром Лівобережжя, щільно зв'язані й праці *О. Я. Сфименко*¹⁾. Що-правда, вона почала свою наукову діяльність на далекій півночі — в Архангельській губ., перебувала якийсь час у Чернігові, потім переїхала до Петербургу, не була навіть україною походженням, але ім'я її щільно зв'язане з історією України взагалі як Правобічної, так і Лівобічної, і особливо

¹⁾ Див. життя О. Я. Сфименко й оцінку її праць — Акад. Д. І. Багалій. О. Я. Сфименко (в Зап. іст.-філ. відділу Укр. А. Н., 1, стор. 104 -- 113).

з Харковом, де вона жила довгі роки з своїм чоловіком Петром Савовичем Єфименком, що під його проводом і керуванням з неї утворився видатний свідомий історик України. У Харкові вона одержала й вищий науковий ступінь, у Харкові вона провадила наукову роботу.

О. Я. народилася року 1848, а трагічно загинула року 1918 (її забили бандити на Харківщині разом з дочкою). Її праці були різноманітні. Їх можна поділити на чотири групи: етнографічні, про звичаєве право, з історії півночі та з історії України. Найцінніша серед них є її розвідка «Крестьянское землевладение на крайнем севере», де вона відкрила й обгрунтувала на підставі стародавніх селянських документів особливу «долеваю» форму землеволодіння. Її праці з історії України видано окремим виданням у двох томах під титулом «Южная Русь». Не можна визнати за випадкове, що серія праць О. Я. з української історії починається біографією В. Б. Антоновича. О. Я. дає коротку, але яскраву характеристику Антоновича, яко вченого дослідника, відзначаючи в його працях гармонію між ідеями й фактами, коли висновок є наслідок правильної систематизації критично перевіреного матеріалу. О. Я. почала свої наукові студії взагалі і з історії України зокрема під керівництвом свого чоловіка П. С. Єфименка, а В. Б. Антонович був для неї за зразок своїми науковими дослідженнями, і особливо матеріалами. Вона спочатку немов хотіла популяризувати твори В. Б. Антоновича, але її тоді спиралася лише на архівні джерела, що він опублікував, даючи їм своє власне висвітлення. Ця самостійність історичної, дуже часто глибокої, навіть філософської думки, опертої на перші джерела, є основна риса всіх її писань, і ця самостійність згодом по-раз збільшується і, до того, ще впливається в своєрідну оригінальну літературну форму, даючи нам право зачислити її до таких істориків-митців, як небіжчики М. І. Костомаров і В. О. Ключевський, у яких також художня форма об'єднувалася із самостійними висновками, що базувалися на власному вивченні першоджерел. Такий характер має її монографія про Гайдамачину й Коліївщину, де вона, користуючися з літератури й джерел, встановила причину цього руху й дала нарис його розвитку й кінця, критично поставивши до окремих питань і виявляючи в ньому його основні моменти — соціально-економічний, національний і релігійний. Історичний нарис про братства являє собою ще в більшій мірі історичну розвідку з власними висновками, де вона широко користується з аналогією із подібними організаціями південних слов'ян і сучасними братствами на Україні. Високо талановита й яскрава є її монографія про походження й долю українського дворянства на Лівобічній Україні, де дається загальний хід цього дуже важливого соціального процесу. Далі йде ряд більш спеціальних праць, як, наприклад, про конії суди.

Значне місце займають праці О. Я., присвячені історії землеволодіння за литовської доби: головна з них про дворище землеволодіння. Чимало праць присвячує О. Я. питанням з історії Лівобічної й Слобідської України, де користується документами Харківського Історичного Архіву. Головніша з них — «Турбаевская катастрофа», що являє собою зразок блискучого оброблення архівних матеріалів; на 30 друкованих сторінках вона викладає зміст величезного, більш як на 1000 сторінок, діла про вбивство дітичів Базилевських; їх забили селяни Турбаїв, що раніш були вільними козаками, а їх закречавив Базилевський. Ст. «Старинная одежда и принадлежности домашнего быта слобожан» освітлює темний куточок з побутової історії

Слобожанщини XVII—XVIII ст., за джерело був архівний список майна що було конфісковане в охтирських полковників Перекрестових. Окрему групу становлять праці, присвячені українським письменникам — українському філософові Г. С. Сковороді, батькові новітнього українського письменства І. П. Котляревському, Т. Шевченкові та Гоголеві.

Нарешті, О. Я. Єфименко належить і нарис «Історія українського народу»; це є найперша спроба за наших часів дати синтетичний виклад українського історичного процесу загальнонаукового характеру, але в формі, приступній для найширших кіл громадянства. Оцінку цієї праці я дав у своїй передмові до редакovanого від мене видання цієї історії в перекладі на українську мову (стор. VII—X). Про походження цієї книжки оповідає сама О. Я. в передмові до першого російського її видання. Представники київської документальної школи історії України дійшли думки про потребу скласти науково-популярну історію України (якої тоді не було, бо I том історії М. С. Грушевського вийшов трохи пізніше) і оголосили для цього конкурс від імені «Києв. Стар.», надрукувавши на її сторінках програму праці. О. Я. прийняла до виконання цей план, але зберегла для себе право ґрупувати матеріял і його висвітлювати. За голову мету її стало з'ясувати соціально-історичний процес, а не зовнішню історію й навіть не окремі явища історичного життя, ба й внутрішнього. У висвітленні різних явищ українського історичного процесу О. Я. теж зберегла свою авторську самостійність, висловлюючи іноді й такі погляди, що суперечили поглядам київської історичної школи, наприклад, на панування роду. У її книжці відбилася переважна в українській історіографії схема її. Починає історію українського народу з Київських часів, а кінчає культурно-національним відродженням; а за вступ до цього є передісторична доба й зміна народів на території України до слов'яно-руських часів. Підхід у О. Я. до українського історичного процесу не марксистський (вона була типова великоруська народниця з слов'янофільським українофільським нахилом), але її книжка дає багато цінного матеріялу для висвітлення українського історичного процесу з боку соціально-економічного; звертає вона увагу, на державний лад, і на культуру. О. Я. Єфименко не дала новітньої історії України в XIX ст. (як це ми бачимо й у короткому нарисі М. С. Грушевського), і це примусило мене написати й додати до її книжки новий другий розділ, присвячений цій добі. Ця доба має для нас особливе значіння, бо її досі майже не висвітлювано, а по-друге, і тому, що це був той лад (старий), що його скасувала Жовтнева революція. В історії, як і в розвідках О. Я., хоч книжка має науково-популярний характер, відчувається часто самостійна думка автора навіть там, де він спирається на відомі всім розвідки. В основу праці покладено — і це зрозуміло — не першоджерела (хоч і вони авторові знайомі), а історичну літературу. На підставі джерел переважно складена в нашій історіографії тільки велика «Історія України-Руси» М. С. Грушевського, що стоїть на межі історії й історичної розвідки. Оцінка подій у автора народницька: її будувється в нього на тім — чи були вони корисні для народніх мас, чи, навпаки, шкідливі, а йшли на користь привілейованим станам (панству). Крім чужих розвідок О. Я. широко використовувала для своєї історії власні свої досліді й розвідки, що стосувалися литовсько-польської доби, а почасти й другої половини XVII й першої половини XVIII ст. Не дивно, що найкраще й найсправніше викладено у О. Я. литовську добу, де вона висловила чимало

власних поглядів, далі йде доба польська й перша чверть XVIII ст. з реформами Петра на Україні, що мали на меті її нівелювати. Що до старокнязівської доби, то її викладено хоч коротко, але ясно її зрозуміло. Взагалі треба сказати, що й там, де О. Я. мусила слідувати за своїми авторитетами - дослідниками, не помічається в неї, так би мовити, механічної залежності від них; бо все те, що вона викладає, перейшло через її власну думку й тому, як сказав Г. С. Сковорода, зробилося немов її власною думкою. А до того ще треба додати її чудовий артистичний художній стиль, що теж надало загальновідомому її власної своєрідної форми. І коли справедливо зауважено, що стиль — це чоловік, то й книжка О. Я. Єфименко найбільше відрізняється від інших нарисів, що їх уже написали й що ще напишуть великим видатним художнім талантом її автори. І тому - то цю книжку за мою пропозицією видано після смерті автора в українському перекладі. О. Я. сама немов була складена з двох половинок — російської й української, що гармонійно в ній злилися, і присвятила половину свого життя великоруському народові, а другу — українському, що також зробився для неї рідним і своїм і що нині мусить визнати цю росіянку з далекої півночі, з країни Ломоносова, за свою громадянку.

Вивчення історії Південної Степової України

Південна Україна — це колишнє Запоріжжя — «Вольності запорізьких козаків», яким після його скасування дано офіційну назву «Новоросійський край» (щоб зникла навіть пам'ять про те, що це була раніш суто українська територія). Запоріжжя, як осередок козацтва за межами польської, а потім і московської держави, як гніздо вільної неприборканої козаччини, що пережила гетьманщину, звертало на себе увагу українських літописців (як Величко, Грабянка) і пізніших істориків-компіляторів — російських, як кн. Мишецький, Міллер, Рігельман і ин. навіть чужоземних, як Шерер, а раніше Ер. Ляєта, Боулан. У Величка знаходимо, крім літописних відомостей, і актовий матеріал (літування запорізьких кошових із гетьманами), але він потребує ще перевірки. Що ж до документальних архівних матеріалів, що утворилися в наслідок запорізького діловодства, яке існувало, то доля його була ще сумніша, ніж актів Гетьманщини й Слобожанщини. Насамперед треба мати на увазі, що й само діловодство Запорізького Кошу було, очевидно, далеко менше, ніж Гетьманщини й Слобожанщини, з їхнім дуже розвиненим адміністративним і судовим апаратом і писаними законами. По-друге, це діловодство не могло цілком зберегтися через постійні військові небезпеки, перехід самої Січі з одного місця на инше, а іноді навіть і за кордон Росії, паренті, руйнуванню Січі за Катерини II, коли з неї вивезено було її регалії, що й нині зберігаються в Ленінграді. Ми не маємо історії Запорізького Військового Архіву й окремих його складових частин, наприклад, архівів паланок, цех-то окремих адміністративних частин Кошу. Можемо лише сказати, що Архів Запоріжжя перейшов у ті адміністративні установи, що були утворені в Новоросії, як от, скажімо, Архів Нової Січі, що ним користувався А. Скальковський. Тепер офіційні запорізькі документи розпоршені і в Одесі (Головна Збірка), і в Дніпропетровську (Катеринославі), і в Києві, і в Харкові і поза межами України — в Москві. А відомості про Запоріжжя можна знайти майже в усіх національних архівах і схованках рукописів Західної Європи.

Повного систематичного планового видання матеріалів з історії Запоріжжя ще не було, і це завдання майбутнього, а були лише випадкові видання.

За Нестора наукового вивчення Запоріжжя треба визнати А. Скальковського (1808 — 1896). Він був перший спеціальний історик Нової Січі, завдяки тому, що в його руки попав архів цього Кошу. Про це сам А. Скальковський розповідає так. Рок 1832 йому дозволено було оглянути в Новоросійській губ. документи урядових архівів, щоб скласти з них «Истор. Архив Новой России». Він звернув особливу увагу на справи запорізькі. Ще 1835 року він набув од приватних осіб декілька запорізьких актів. «За їхніми вказівками, пише Скальковський, і за вказівками завідача Катеринославської «Палати Госуд. им.» Гладкого в уривках архіву одного давно вже ліквідованого «Присутственного места» я знайшов акти Запорізького Кошу, що належали, як гадаю, далеко більший збірці. Документи, що їх знайшов, були діловодство останнього Кошу Запорізького з 1730 до 1775 року й містили в собі також деякі копії дуже важних і старих документів до 1660 року. Знайдені документи являють собою дипломатичне, церковне, військове, судбне, торговельне, адміністраційне й навіть приватне листування запорожців. Мабуть, за часів руйнування Січі військові справи, що були без опису й переліку, передано було в найближній повіт на збереження, а звіди, переходячи з міста до міста, попали наприкінці до Катеринослава, де після 50-річного повою дїждалися свого відродження. Половина наперів, що я їх знайшов, давно вже перетворилася на хлам. Багато справ не мали ні початку, ні кінця; ті, що їх висушено на сонці, розсипалися пилком. Але в останніх я знайшов дорожніні відомості про запорізьке суспільство. На підставі їх і споминів я й написав «Историю последнего Коша Запорожского» (вийшла 1842 р.). Для другого видання Скальковський використав ще 60 пачок запорізьких справ з того ж архіву (Катеринославського); для третього видання — ще декілька сотень нових документів. Книга А. Скальковського в третьому виданні складається з 3 частин: 1) походження й устрій «Запорожского военного общества» (Товариства); 2) «История Новой Сечи или IV и последнего Коша Запорожского» з 1734 до 1769 року; 3) продовження історії з 1769 до руйнування 1775 року й додатки документів. Найцікавіша перша частина. Тут оповідається про походження запорізьких козаків, про їхні землі (вольності), кордони й сусідів; про склад і управління — вш, курені, клейноди, старшину, про товариство, про степ і степову війну, про церковний устрій, про судництво, про громадське господарство, пробутки, збори, про торговлю й почти, про побут, одяг, зброю й звичаї, про письменність. Книга має характер оповідань і описів, що — правда цікавих, але без прагматизму й критики. Та й сам автор стежив найбільше за цікавістю оповідання, передавав зміст документів і не ставив, загалом кажучи, перед собою наукових питань, коли виключити його теорію «воєнного ордена», яким він уявляв собі «Запорозьке Товариство», і гіпотезу про широкий розвиток письменства в запорожців. Але книга Скальковського мала все-таки успіх, не зважаючи на свою архаїчність, коли третій видання вийшла 1885 року, цеб-то дожила до того часу, коли на зміну їй почали виходити праці сучасного ветерана української історіографії проф. Д. І. Яворницького. А. Скальковський царював у своєму терені 50 років. Д. І. Яворницький з незрівняно більшою енергією, палким завзяттям, у куди більшому масштабі й не по-аматорськи, як Скальковський,

а як історик-спеціаліст з науковими завданнями й підходом невпинно працює в терені Запоріжжя вже також 50 років і, крім усього того, має велику перевагу над Скальковським та й над багатьма іншими з того погляду, що не обмежився джерелами й навіть новими архівними документами, що він їх розшукував¹⁾, а персонально й досконало ознайомився з цими колишніми «вольностями», цеб-то землями запорізькими, на вельому їх просторі, не залишивши без уваги жодного місця, острова, урочища, каменя, що тільки зв'язані з Запоріжжям: топографію колишнього Запоріжжя він вивчив наочно, любовно й дбайливо на тлі сучасної топографії Катеринославщини й Херсонщини; особливо це треба сказати про Дніпро з його припливами, де гніздилися запорожці. Методологічний підхід його до вивчення історичної топографії був зовсім правильний, він вивчав усі свідчення історичних джерел про запорізькі місцевості й на підставі даних широкої історичної й сучасної топографії (топографічних описів) і власного відвідування цих місцевостей доходив до їх точного «приурочення»²⁾. Велику допомогу тут підчас цих одвідувань давали йому оповідання місцевих старожилів — дідів. Д. І. зібрав велику силу цих записів, при чому йому пощастило (бо він уважно розшукував старезних дідів, що пам'ятали про Запоріжжя) зробити дуже цікаві записи не лише про Запоріжжя й ренти старовини, а й про побут запорізьких козаків і придбати таким чином для загального наукового користування нові джерела — усні оповідання, що він їх записав і потім надрукував. Д. І. не тільки знаходив відповідних оповідачів про минуле, а вмів і задавати їм запитання, і їхні відповіді являють собою немов заповнену анкету: тепер вони є дуже цікавий, своєрідний примітив, що, очевидно,

1) 1888 року Д. І. видав «Сборник материалов для истории Запорожских казаков». СПб, XIX, 236 стор. з передмовою, де говориться, що ці 118 стор він здобув у різні часи, від різних осіб. Одна частина їх — це севастський й гетьманський ордери, друга — повідомлення від Січі, третя — листи в Січ від канцелярії малоросійських полків (з 1748 до 1829 р.). Тут суперечка запорожців із кримськими татарами, що вони їх грабували: цей реєстр запорізьких торговель дуже цікавий (стор. 16 — 46); цікаві й справи про внутрішнє життя Запоріжжя (торговля рибою), указ Катерини про заслання кошового Калышевського в Соловецкий монастир, судді Головатого й писаря Глоби в Сибір і ин. Матеріали для історії запорізьких козаків Д. І. надрукував і в додатку своєї монографії «Вольности Запорожских казаков». СПб, 1890, стр. 309 — 367. Зміст їх різноманітний; є документи про розмежування з сусідами, є цікавий ордер про знесення в запорізьких землях чужих поселень і про залишення за запорізькими старшинами й козаками до нового ген. межування їх зимовників і хуторів. На жаль, Д. І. що до походження актів робить вказівки лише на ті, що взяті з фамільних архівів. Але найбільше число запорізьких справ надрукував Д. І. в двох окремих збірниках документів під назвою «Источники для истории Запорожских казаков», Владимир, 1903 р. Це запорізькі документи з архіву Мін. Юстиції й Головного Військового Штабу з 1681 до 1788 року. Вони стосуються політичної історії Кошу й зносять із центральними установами.

2) Питанню про історичну топографію Запоріжжя Д. І. присвятив багату змістом монографію «Вольности Запорожских казаков», СПб, 1890, 384 стр. Щоб уявити собі фактично багатство книги, досить сказати, що там історико-топографічно описані межі, річки, пороги, забори, камелі, острови, плавні на Дніпрі, притоки Дніпра з правого й лівого боку, озера, гирла, лимани, протокі й болота в запорізьких вольностях, балки, яри й байраки, шляхи, переправи й броди, ліси, родючість ґрунтів, підсоння й рослинність. За джерела для автора були атласи, плани, атласи; протягом 9 років він (Д. І.) вивчав місцевість колишнього Запоріжжя: він переглянув архівний і топографічний матеріал в архівосховищах Москви, Петербургу, Харкова й Катеринослава, архівні збірки в церквах і монастирях і у окремих осіб Катеринославської та Херсонської губ. Скористувався із друкованих джерел. Особливі труднощі були в застосуванні назв островів до сучасних; також трудно було застосувати старі шляхи до сучасних. Свідчення історичних джерел зв'язується з сучасними назвами. До книги додано дві мапи й план Катеринослава, усі XVIII ст.

потребує перевірки, як і всяке історичне джерело, і навіть більшої перевірки, ніж усі інші, бо тут знайдуться помилки і прибільшення, і вигадки, як і в пам'ятниках народної словесності, до яких оце усні оповідання окремих оповідачів наближаються, бо вони оповідали не лише про те, що наочно бачили, а й про те, що чули від своїх батьків, дідів та прадідів, і, отже, підходять до типу так званих народніх переказів (як, скажімо, народні перекази про Шевченка). Д. І. дав нам образ «Запорозжя» в остатках старини і преданнях народу»¹⁾ й за це йому величезна подяка й пошана, як енергійному збирачеві цих матеріалів. І треба сказати одверто, що коли б він своєчасно не взявся до цього, то цей матеріал загинув би. Коли б Д. І., скажімо, не проінтерв'ював Россолоду, то ми б або, краще сказати, наша наука не мала б його чудових, яскравих, нехай прибільшених, оповідань про природу степів (ми знаємо, що в народніх оповіданнях золота доба часто в минулому). І особливо гостро ми це відчувасмо нині, коли будувється Дніпрельстан у серці колишнього Запоріжжя, що відронить Запорізьку країну для нового сучасного зросту промисловости. але покрис водою її частину з стародавніми могилами й урочищами і перенесе частину стародавніх поселень Запоріжжя в нові місцевості з їх населенням і старезними дідами, що бережуть у своїй пам'яті перекази про минуле, хоч і нової вже капіталістичної доби, що вже нині є також пережиток минулого, і що його заступить і вже заступає нове життя, як наслідок великого Жовтня. Тепер у зв'язку з будуванням Дніпрельстану. Укр. Акад. Наук організувала експедицію для збереження цієї старовини. а визнаним шефом, а то й безпосереднім робітником деяких із них (археологічної, історичної) є керувник вивчання запорізьких пам'яток сам уже старий, але енергійний, немов завзятий запорізький козарлюга, заслужений український історик Нестор Запоріжжя Дмитро Іванович Яворницький. Обмеживши свої завдання територіяльно вивчанням історії Запоріжжя, він одночасно дуже поширив їх, бо до історії прилучив ще археологію й фольклор, етнографію, широкі до того розуміючи й саму історію, вводлячи в неї історичну географію й топографію, і історичні пам'ятники Запоріжжя. У цьому ми вже помічаємо своєрідну синтезу, що являє характерну рису найвидатніших українських істориків (згадаймо про В. Б. Антоновича. М. С. Грушевського). Крім індивідуальних нахилів і можливостей, тут ми бачимо переважно вплив думки, яка панувала в українській історіографії, що її поділяли всі її представники, а саме, що діве начало України є народ із його етнографічними рисами й його фольклором і що на його характер зробили великий вплив природні умови. Д. І. остільки був захоплений запорізькими козаками з їхніми героїчними подвигами, обвіяними романтикою, що ідеалізував їх, і це йому закидали його критики. Д. І., крім переказів, збирає народні пісні²⁾, у тому числі й історичні, записує українські вирази й складає з власних записів український словник³⁾. Бажаючи вивчити історію країни з передісторичних часів, він

¹⁾ Так склалася його двотомна монографія «Запорожье в остатках старини и преданиях народа». СПб, 1888, де ми знаходимо опис рукописних пам'яток Запоріжжя й нерукописних (природних), з одного боку, і тексти народніх переказів про Запоріжжя, природу, запорожців. Тут має цінного сирого матеріалу, до якого треба критично ставитися, особливо до народніх переказів.

²⁾ Він видав збірник записаних ним пісень.

³⁾ Див. його «Словник української мови». Катеринослав, 1919, 411 стор. (до буквм А).

робить археологічні розкопи й висвітлює викопаними пам'ятками цю добу. Знахідки в могилах дають йому багатий матеріал і для висвітлення стародавньої історичної доби території Запоріжжя — скитів, сарматів і їхніх наступників у південних степах. Територія Запоріжжя дуже багата на всі пам'ятки: вона була осередком скито-сарматської культури. і на цій культурі відбилася й культура грецьких колоній північного побережжя Чорного й Азовського морів. І наступники скито-сарматів залишили також свої пам'ятники на території кол. Запоріжжя, що містило в надрах своїх величезні археологічні багатства. Ці багатства викопували з землі й вивозили в столичні музеї. Але з'явився аматор археологічних пам'яток Запоріжжя А. П. Поль (його з практичного боку цікавили криворізькі руди), що зібрав їх велику збірку, і їх частинно описала К. М. Мельник-Антонович, що склала їх у каталог. Потім із цієї приватної збірки утворився в Катеринославі Науковий музей, на чолі якого став Д. І. Яворницький. Тепер це один з найкращих державних музеїв УСРР і його розвиток міцно й щільно зв'язаний з ім'ям його беззмінного директора Д. І. Яворницького — він душа музею й усієї в ньому наукової музейної справи: він за часи свого управління музеєм зробив для нього великі придбання.

Така роля Д. І. в розшукуванні різноманітних пам'яток Запоріжжя як передісторичної, так і історичної доби, як писемовних архівних, так і усних. Це дало йому ґрунт для складання систематичної історії Запоріжжя, переважно на підставі історичних джерел, але з притягненням у міру потреби для доповнення їх усіх інших пам'яток. Д. І. склав і випустив у світ три томи своєї «Історії Запорожеских казаков». В основу його, як каже сам автор, покладено 16-річне студювання «життя й військових подій запорізьких козаків, що прославили себе безсмертними великими вчинками в боротьбі за віру, народність і батьківщину». У цих словах чітко виявляється, так би мовити, історіософія Д. І. Яворницького: за свою мету він ставить описати, з одного боку, внутрішнє життя запорожців, а з другого — дати оповідання про їхні події. Цим військовим подіям він надає значіння, очевидно, виходячи з того факту, що це було військове товариство, організація, братство. Тут він стоїть на такій самій думці, як і його попередник А. Скальковський, що дивився на Запоріжжя, як на військовий орден. Із А. Скальковським і взагалі з старими істориками Запоріжжя і Дону Д. І. Яворницький сходиться й у поглядах на ці військові події — це, на його думку, безсмертні героїчні вчинки і мотиви їх виключно релігійні й патріотичні. Д. І. Яворницький повторює тут 2 частини відомої триєдиної формули російського слов'янофільства — «православ'я, самодержав'я й народність» — замінюючи в ній «самодержав'я» «отечеством», цеб-то Запоріжжям. Захист батьківщини від татар і турків, однак, був і захистом усієї Російської держави, де тоді панувала самодержавна влада, і тому між республіканським Запоріжжям і самодержавною владою не було внутрішніх суперечностей — так висвітлювали, наприклад, історію донського козацтва історики Дону, одні під впливом свого патріотичного світогляду, інші через цензурні умови. Ідеалізація військових подій, їхня висока патріотична мета не дозволила історикам Запоріжжя висвітлити запорізьке козацтво із соціально-економічного боку, помітити його розшарування й поділ на старшину, товариство й посіпільство, показати його негативні риси хоча б так, як це зробив О. М. Лазаревський що до козацтва Гетьманщини й почасти Куліш, а також Костомаров що до донських

козаків, не кажучи вже про основне значіння її у запорізьких козаків економічного, а не ідеологічного фактора.

Зверхнім подіям Д. І. мав намір одвести три томи, а внутрішньому життю — один. І це пояснюється тим, що Д. І. підходив до історії Запоріжжя так, як Костомаров до історії Гетьманщини. Д. І., як і Костомаров, захоплювався оригінальними рисами запорозького козацького життя та його військових подій. Він сам признається в передмові, що стимулом його постійних подорожей по запорізьких понелищах протягом усього життя була виключно любов до запорізьких козаків, що передав її його батько, який читав йому Тараса Бульбу Гоголя й примушував шестирічного хлопця гірко плакати над жахною долею героїв цього оповідання. І треба до цього додати, що й сам Д. І. пробував, слідкуючи за Гоголем, свої сили в історичному оповіданні, не кажучи вже про те, що й в історичних своїх творах любив давати, як і Костомаров, історичні епізоди на підставі літописних даних, мемуарів, записок чужоземців і особливо архівних документів, широко викладаючи їхній зміст, не обминаючи й малих подробиць, коли вони давали щось нове (а вони завжди давали таке нове), і давали в сукупності своїй колорит епосі. Але тут, на наш погляд, є гіпертрофія в бік зверхніх подій: три томи на зверхні й лише один на внутрішні — це диспропорція для того, хто не надає особливого значіння зверхнім подіям, щоб висювувати їх на головне місце, й хто бажав би, щоб і том при його новому виданні (яке дуже бажане) був поширений з фактичного боку (тут усяка дрібниця має вагу) й з боку критичного як з боку критики текстів їх взаємною перевіркою, так і з боку самих подій. І в своїй сучасному вигляді і том історії Запоріжжя має велике значіння, як звід великого числа систематизованих матеріалів і друкованих архівних. Цей звід збудовано за типом «Описаний» і нагадує собою описання полків Гетьманщини у О. М. Лазаревського. Критика (особливо О. М. Лазаревського) поставилася, на мою думку, надто суворо до і тому «Історії Запорожеских козаків» Д. І., почасти тому, що автор дивився на світі твір, як на історію. І так назвав його, коли на ділі він являє собою історично-статистичний опис, що нагадує і планом, і змістом, і навіть манерою викладу і том А. Скальковського. Є між ними різниця, і велика, але вона виявляється в далеко більшому числі матеріалів у Д. І. Яворницького, у далеко ширших завданнях і з боку хронології, і з боку територіального, і, нарешті, в досягненнях що до висновків. Критика бажала від Д. І. критичнішого ставлення до джерел і констатувала, що його «Історія» не відповідає сучасним вимогам. Її не дає досліджування історичного процесу загалом. Але такий характер книги (описовий) має, на мою думку, крім індивідуальних причин (постать Д. І. з цього боку дуже яскрава), і об'єктивні причини. Вони полягають, з одного боку, в кепському стані джерел до історії Запоріжжя, що були розкидані, розпорошені, не зібрані в центральному архівосховищі й критично не видані, а з другого — в відсутності попередніх розвідок. Кажучи загалом, і у Д. І. був лише один попередник А. Скальковський, і він об'явив себе істориком Запоріжжя, на що в нього було далеко менше прав, ніж у Д. І. Яворницького (Видавав матеріяли для історії Запоріжжя і О. О. Андрієвський). Дослідник Запоріжжя з'явився одночасно з Д. І. Яворницьким, а не раніше його. Дослідницький характер двох основних питань запорізької історії — про походження запорізьких козаків і про число й місце

Запорізьких Січей мають праці *Г. В. Павлюки* (в «Киев. Стар.», 1890—1894 р.). Цінні статті П. С., Єфіменка про Глобу й взагалі зісланих запорожців (1882); раніше писав (в пол. 70 років) науково-популярні статті Надхін. Дуже змістовні зразкові досліді були Фед. Б. Вовка — «Задунайська Сечь по местным воспоминаниям» (1883 р.) і інші. Але за особливо цінну критичну, хоч і трохи тенденційну розвідку треба визнати книжку *А. Стороженки* — «Стефан Баторий и днепровские казаки». К., 1904, 327 стор., яка містить у собі і дуже цінні матеріали (з польських джерел), і оригінальні висновки, що стосуються й Запоріжжя, але нею не зміг тоді скористуватися Д. І. Яворницький. Цікаві новим змістом праці *Вас. Біднова* і Як. Повицького. За наших уже часів провадять далі досліді над історією Запоріжжя в новому напрямку на соціально-економічному ґрунті *П. Д. Полонська* і проф. *М. С. Слабченко*.

Студії над історією України в російських істориках

Російські історики, навіть централісти, як, наприклад, С. М. Соловйов, не могли не зачіпати історії України, але розуміли її як органічну частину Руської історії. Історики Росії — Соловйов, Бестужев-Рюмін і Лловайський — в своїх загальних нарисах «Русской истории» зачіпали *лише окремі події української історії, як, наприклад, Тюблінську унію, Берестейський собор, Богдана Хмельницького, козацтво взагалі і гайдамаччину*, але не викладали українського історичного процесу в його цілокутності, в його статичній і динамічній, і тому це була не історія України, а немов хрестоматійні уривки з неї, навіть не зв'язані один з одним, не кажучи вже про загальний зв'язок усіх подій і явищ од початку й до кінця «Історії Русі-України». Що до новіших представників російської історіографії, — В. О. Ключевського «Русская история» і П. П. Мілюкова — «История русской культуры», — то вони простісінько обминули український історичний процес. В. О. Ключевський дав нам історію кнївської доби, але розглядав її виключно як початок «Русской истории». П. П. Мілюков дав «Историю русской культуры» без її українського й навіть загально-русського початку. Загалом кажучи, ніхто з російських істориків не визнавав кнївської доби української історії. І С. М. Соловйов. І його учень В. О. Ключевський викладали цю добу лише як початок «русской истории» й не дошукувалися там навіть таких окремих «южно-русских» подій, за які вони визнавали історію української козащини або Люблінську унію. І в цьому не було різниці між, скажімо, В. О. Ключевським і Д. І. Лловайським. Треба сказати більше — навіть сучасні російські марксистки — основоположники історичного матеріалізму в російській історії — проф. Рожков і М. П. Покровський — викладають історію Кнївської Русі виключно як початок історії Росії, а історію України визнають, починаючи з литовсько-польських часів, як інтегральну частину «общерусской истории». На ці литовсько-польські часи звертало вже увагу багато російських істориків щодо українських і як вони завжди казали, «малоросійських» подій. С. М. Соловйов друкував статті з історії «Малоросії» до Олексея Михайловича й з історії козацтва до Б. Хмельницького¹⁾. В своїй «Истории России» він присвячував деякі розділи історії України в її відносинах до Московської Держави й Російської Імперії. Ідеологія

1) «Отч. Зап.» 1848, №№ 11 и 12, 1849 № 2 і «Рус. Вестник», 1859.

Соловйова була російсько-державна або, краще сказати — самодержавна, і на козацтво, що він ототожнював його з Україною, він дивився, як на *аналогічне з російським, хоч ще в більшій мірі вважачучи його м антидержавне, антикультурне явище.*

Такої ідеології тримався й учень Соловйова Г. Ф. Карпов, що гостро виступав як постійний борець з українофільством Костомарова та інших козакофілів. Відшукуючи українські документи в московських архівосховищах, він користувався з них для полеміки з Костомаровим і Кулішем і для відшукування помилок в українських літописах¹⁾. Сюди ж належить і автор повної монографії про Богдана Хмельницького харківський проф. П. Н. Буциньський²⁾. До Московської школи належать іще інші автори, що їхні праці засновані також на документах московських архівів, як Ейгорн³⁾, і інші. До Московської школи (В. О. Ключевського) істориків, що працювали над вивченням історії Вел. Кн. Литовського, включаючи сюди і Україну, і Білорусь, треба зачислити проф. М. К. Любавського⁴⁾, що своїми ціннішими працями далеко носував цю царину, можна сказати, заповнив велику прогалину у вивченні внутрішнього ладу Литовсько-Руської держави своїми капітальними працями про обласно-федеративну організацію всієї держави та вальний сойм⁵⁾. Це було продовження праць Антоновича й Дашкевича, але не на підставі літописів, а архівного актового матеріалу, взятого головним чином з актів Лит. метрики, що зберігається в моск. архіві кол. Мін. Юст. Праці М. К. Любавського залишили глибокий слід в українській історіографії литовської доби, і без них не можна її вивчати. Безперечно, тепер М. К. Любавський перший спеціаліст що до історії Литовсько-Руської держави.

У звязку з цими спеціальними розвідками М. К. Любавський склав і свою синтетичну працю «Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно». М., 1910, 376, II. Це немов частина історії України, але треба зазначити, що вона охоплює лише одну литовську добу і присвячена головним чином Вел. Кн. Литовському, а не Україні; автор розглядає історію України, як сторінку *обласної* історії Росії, а не як відповідну добу української історії в складі Литовської держави, як це видно з його власних визнань.

Однак, були серед російських дослідників такі, що визнавали у великій мірі відокремленість української народності й української мови, і особливо цікаво, що це були визнані всіма спеціалісти в історії мови

1) «Начало историч. деят. Б. Хмельницкого» (1873 г.); «Критический обзор источников до истории Малороссии относящихся» (1870 г.); «Костомаров, как историк Малороссии» (1871 г.); «Малорос города в эпоху присоединения Малороссии; В защиту Б. Хмельницкого» (против Кулишевого «Отпад. Малор. от Польши»).

2) «О Богдане Хмельницком». Х., 1882, ред. В. Б. Антоновича в К. Ст.

3) «Очерки из истории Малороссии в XVII в.» «Отношения малор. дух. с моск. правит. в царств. Алекс. Мих.» М., 1899, 1104 стр. «Малор. переписные книги, 1666 г.» М., 1895

4) Див. «Науковий збірник», присвячений М. К. Любавському з приводу 30 р. його діяльності з бібліографією його праць.

5) «Областное деление и местное управление Лит.- Рус. госуд.» М., 1892, 884 стр. «Литовско-русский сойм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства». М., 1901. З інших його праць вкажемо на його цінні: «Начальная история малорусского казачества» (Ж. М. Н. Пр. 1895, № 7, стр. 217 — 244), де це питання поставлено на цілком правильний шлях промислової ухидницької козацької колонізації, і на ряд змістовних рецензій на праці з історії Литовсько-Руської держави — Лаппо, Довнар-Запольського, Максимейка й Стороженка; замітки про литовсько-руський феодалізм і на популярну ст. «Наступление на степь».

й письменства не тільки українського, а й «руського» — це були *О. М. Пипін* і *О. О. Шахматов*. У III томі своєї «Історії русскої етнографії» Пипін дає систематичний історичний огляд вивчення української народності, пам'яток народньої словесности і фольклору і робить це, виходячи з ідеї про дві близькі, але все-таки відокремлені одна від одної руські народності (українська й великоруська). Тут він стоїть на такому самому ґрунті, як і Костомаров, відрізняючись від нього, однак, поглядом на стародавнє походження української народности: в протилежність до Костомарова, хоч і не дуже виразно, він у Київській Русі бачить спільну для обох добу, цеб-то єдиний руський народ, що роз'єднався лише за змтовсько-польської доби. Стародавня історія Києва, каже він, є зачаток історії «руського» народу. Потім тільки настали величезні зміни: Південь і Північ остільки були відрізані один від одного, що нарешті етнографія заговорила про дві «руські» народності: але перед кожною з цих двох народностей із глибини віків уставав споми́н про єдиний спільний корінь їхнього племені, віри й історії. Південна Русь прожила декілька віків у союзі з Польщею, але ж увесь цей час провадила з нею боротьбу. Потім Південна Русь сполучилася з Північною на умовах рівного з рівним. Але обидва народи склали вже тоді з себе два неоднакові народні типи, і один, хоч під гнітом чужого народу (поляків), серед зовнішніх небезпек утратив значну частину людности — свого вищого стану, що прийняв чужу віру й ополячився, встиг, однак, виробити в собі почуття незалежности та розвинути високу шкільну освіту: другий в обставинах, може, гірших склав державу, де дорогою ціною загубленої громадської волі придбано зовнішню силу із жорстокими формами адміністрації і втрачено засоби освіти. В Московській державі панувала страшенна централізація та необмежене нічим самодержавство, і вона усюди, теж на Україні, провадила систему нівелювання та касування місцевих особливостей¹⁾.

О. М. Пипін визнає історію Київської Русі лише як початок загальної «руської» історії, коли насправді вона була початком головним чином української історії, оскільки захоплювала землі, заселені українцями, і початком історії великоруської лише в тій мірі, в якій вона стосувалася земель, населених тоді великоросійською народністю.

Питання про початок української народности, а, значить, і про початок української історії розв'язується головним чином на підставі вивчення історії української мови; і тут найбільші заслуги має з росіян авторитетний знавець історії «руського язика» та його говірок невідомий акад. *О. О. Шахматов*. Його висновки в ст. «Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка»²⁾ мусять бути покладені в основу думок про походження української мови. Там він доводить, що «малоруський язык выделялся в весьма отдаленную эпоху из общерусского праязыка». А під терміном «общерусский язык» він розуміє «тот *недошедший* до нас в письменных памятниках язык, из которого произошли и другие *русские языки*, а именно — северно-великорусский, южно-великорусский и белорусский». Отже «малоруський язык является *наречием русского языка с точки зрения своего доисторического прошлого*. Но с точки

1) Пипин — «История русской этнографии», III, 381 — 385.

2) У книзі «Украинский язык в его прошлом и настоящем». Згодом цю статтю в українському перекладі передруковано в збірці Шахматова та акад. Аг. Крицького «Нариски з історії української мови».

зрення свого історически засвідченого минулого, а також свого нинішнього положення малоруський язык повинен бути розглядається як *якось окреме* від інших російських мов... Історическі судьби рано розділили російську сім'ю і рано обособили малорусів. Общеруський праязык распался на окремі наречія ще в епоху доісторическої Київської Русі) стали переживати общі явленія в області звуків і форм. Особливе значення мило Київське государство для южно-російських племен. Центропрямительное движение устанавливало общую диалектическую жизнь на всем пространстве, занятом южнорусами, не позже XII в.» Така схема акад. О. О. Шахматова, що застосовує утворення загальних явищ у звуках і формах малоруської (української) мови до XIII в., цеб-то в часи київської її обласної доби. Очевидно, що вона підпирає її історичну схему українських істориків, що починають українську історію з київських часів. Важним доповненням до цієї статті акад. Шахматова є його високогрунтовна розвідка про зв'язок утворення трьох говірок — української, білоруської й великоруської з перетворенням Несторювих окремих племен на три племенні групи, де дані лінгвістичні щасливо переплітаються з даними історичними й дають певну схему утворення української народності знов таки ще за часів київської й обласної доби. Таким чином, О. О. Шахматов одночасно і лінгвістам, і історикам дав схему утворення української мови та української народності, що її можна вважати за прийнятну і українськими лінгвістами, і істориками.

Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії¹⁾

За основне джерело для біографії М. С. Грушевського є його коротка (западно коротка) автобіографія. Значіння автобіографії полягає в її фактичному змісті, що в повній мірі, очевидно, відповідало дійсності, бо в ній немає нічого непевного й дуже мало суб'єктивного: автор наводить факти свого життя в точних хронологічних рамках, не систематизуючи навіть їх в окремі групи, як це може робити біограф, а там, де оповідається про хатне життя, науку в університеті і впливи української стихії, хоч і є суб'єктивний елемент (він виявляється, на мій погляд, в неповноті оцінки впливу В. Б. Антоновича й київської документальної української історичної школи) але в нього не трудно внести корективи. Далі дуже важний автобіографічний матеріал, що до цього є його стаття²⁾ про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, що точно, повно та яскраво малює не тільки діяльність цього товариства та його Інституції, а й першорядну роль М. С. в його організації та його власну наукову роботу за десять років перебування у Львові. Додаткові матеріали для характеристики його світогляду, політичної ідеології та діяльності, а почасти й його історіософії ми знайдемо в його публіцистичних працях, що являють собою великий і своєрідний цикл серед його праць і зв'язані в більшій або меншій мірі й з його історичними працями, з його історичним світоглядом. Однак публіцистичні твори М. С. Грушевського, виключаючи ті, що мають

¹⁾ Цей нарис є скорочення моєї критичної монографії про М. С. Грушевського в «Черв. Шляху», 1 кв., 1927 р.

²⁾ Львівське Учене Общество імені Шевченка и его вклад в изучение Южной Руси (Журн. Мин. Нар. Пр., 1904, март, стр. 117 — 148).

Історичний характер, потребують великої попередньої критичної над ними праці, і навряд, щоб нині на підставі їх можна було зробити певну й повну оцінку політичної ідеології та діяльності М. С., бо для цього, гадаю, ще не настав час. Цікаве власне визнання М. С. у кінці його автобіографії: «Вибраний із кінцем 1923 року членом Української Академії й одержавши дозвіл на поворот у березні 1924 року, вернувся на Радянську Україну до Києва, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Дворічне перебування на Радянській Україні цілковито довело можливість продуктивної наукової праці в цих умовах».

Головні етапи життя на тлі наукової праці. М. С. Грушевський походив із давньої (XVIII ст.), але бідної духовної родини, що гніздилася в Чигиринському повіті Київської губернії. Батько мав вищу освіту, був педагогом і займав посаду директора народних шкіл на Кавказі. Підручник слов'янської мови, що він його склав для шкіл, давав йому значну ренту, що забезпечувала нам, дітям, каже М. С., «можливість, не журичись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі замолоду». Дитячий і юнацький вік М. С., таким чином, прожив поза межами України, і за основу джерело його любови до України, його українофільства був його батько й книжки українською мовою й про Україну. Українську мову М. С. скріпляв книжними джерелами. Збираючись до університету, мав солідний запас знання фактичного й теоретичного. Ті теми, якими він зацікавився, стосувалися стародавньої князівської Руси, козацьких часів. Збірники українських пісень Метлинського й Максимовича уводили його в українську народню словесність. Студювання «Києв. Стар.» за першу половину 80-х років також поставило його під безпосередній вплив тодішньої української історіографії. Київський університет, куди вступив М. С. і слухав там на історико-філологічному факультеті курс у другій половині 80-х років, дав йому, як він каже, надзвичайно мало. Він малює його дуже негативними рисами і з своїх професорів згадує лише про одного В. Б. Антоновича.

Я сам вихованець історико-філологічного факультету київського університету, правда, трохи раніших часів (1876—1880 р.), але професори наші були майже ті самі. І, на мою думку, про деякого з наших учителів-професорів можна згадати з позитивного боку і як про викладачів, і як про наукових робітників. Тут у центрі уваги серед професорів М. С. треба поставити нашого спільного вчителя В. Б. Антоновича. Стан тодішньої української історіографії дуже сприяв науковому розвитку М. С. і утворенню з нього видатного історика, звичайно, на тлі тих здібностей і того хисту, що були в нього самого вкуні з великою захопленістю науковою працею. Сказати про це конче потрібно, щоб зберегти історичну перспективу в оцінці двох наукових осередків: Києва, що підготував М. С. для Львова й Галичини, і Львова. Українська історіографія в Києві й на Україні є те джерело живої води, що з нього широким ковшом черпав і Галицький Львів і до прибуття туди М. С., і після його прибуття. Щоб упевнитися в цьому, треба лише нагадати, яке величезне значіння для Галичини мала історична бібліотека Барвінського, що її видавалося спочатку поза товариством — вона являв собою перенесення в Галичину з України національних праць з української історії; це було немов цілковите перенесення

в Галичину праць української історичної документальної школи, що спричинилося й до наукового відродження Галичини в галузі українознавства та української історії. Велике значіння галицького осередку було в тому, що там можна було розвинути українську історіографію рідною українською мовою. Поляки бажали бачити серед свого професорського кола у львівському університеті старого Антоновича, а не його молодого учня: мотиви тут досить ясні й зрозумілі; але примушені були погодитися й на М. С. Грушевського, покладаючи, мабуть надію на «угоду» з його боку, у чому, однак, дуже помилилися. М. С. кинувся до роботи, як каже, з молодечим завзяттям. М. С. почав одночасно викладати лекції в університеті. що забирало спочатку багато часу, і реформувати та переводити на науковий шлях Товариство ім. Шевченка, перейняв на себе редакцію «Записок», заклав при Товаристві нові спеціальні видання. Ізгоди М. С. на участь українських учених у Товаристві ім. Шевченка були не зовсім марні. Вчені України брали деяку участь у виданнях Львівського Наукового Товариства.

Москвофільські діячі розглядали М. С. як сепаратиста. Це утруднювало становище М. С. у Львові, і він не приїздив навіть на Україну до 1905 року, що було прикро й трудно для нього: не давало йому нормальних умов для наукової праці. А праця все зростала. Університетські курси він будував так, щоб на підставі їх скласти курс історії України, вів семінари, що допомогли йому утворити учнів. Але ще жвавіша наукова праця відбувалася по наукових інституціях і закладах Товариства ім. Шевченка.

І, нарешті, дуже енергійну наукову працю провадив М. С. і сам персонально, видаючи документи для історії України й складені на підставі їх розвідки. Одночасно він задумав скласти й історію України - Руси. Цікаві його визнання про те, що ця історія виникла з його університетських курсів. Мушу зробити зауваження з приводу вказівки М. С. на те, що стара генерація істориків вважала складання курсу історії України за передчасне. Думка про потребу хоч короткої, але систематичної історії України існувала серед київських істориків ще в ті часи, коли М. С. не брався до складання своєї історії України. І щоб здійснити її, редакція «Київ. Стар.» була оголосила навіть конкурс, на який відгукнулася О. Я. Єфименко (їй й мала на меті конкурсна комісія), що й написала відому всім талановито складену «Історію українського народу». Конкурсну програму складено за найближчою участю В. Б. Антоновича

За I томом «Історії України - Руси» вийшли дальші, при чому М. С. доповнював і перероблював деякі з них. За часів перебування в Галичині, з 1895 до 1914 року (за 15 років), М. С. надрукував сім томів і першу частину VIII тому, коли за всі останні 14 років (з 1914 до 1927 р.) вийшло в світ лише дві частини VIII тому. Від праці над Історією М. С. відходив для інших наукових праць. 1904 року М. С. видав російською мовою свій «Очерк истории украинского народа», як наслідок курсу лекцій, читаних ним у Парижі. З 1906 року діяльність М. С. стала все більше переноситися на Велику Україну — до Києва. 1907 року в Києві організовано Українське Наукове Товариство і його обрано на голову. 1908 року М. С. виступив кандидатом на конкурс по кафедрі російської історії в київському університеті. Другим кандидатом був професор німецького історико-філологічного інституту В. І. Савва. Оцінити праці обох кандидатів доручено було окремій комісії з професорів історико-філологічного факультету. Не можна було ніяк рівняти проф. В. І. Савву

з проф. М. С. Грушевським із наукового боку. Але до справи підійшли тодішні російські чорносотенні елементи з націоналістично-політичного боку. Катедри в київському університеті М. С. не одержав. 1911 року М. С. випустив у світ «Ілюстровану історію України» українською й російською мовою, 1910 року випустив російською мовою свою «Киевскую Русь» (частина I тому «Історії»), а років 1913—1914— два томи «Істории українского казачества» (переклади з VII—VIII томів), а також популярну переробку відповідних розділів «Історії» під назвою «Культурно-національний рух на Україні XVI й XVII віків», з ілюстраціями В. Г. Кричевського. 1 вересня 1914 року закінчилося 20 років служби у львівському університеті. І він подав на демісію, щоб переїхати в Київ. Але пасунула світова війна й поруїнувала всі плани. І коли М. С. приїхав із сем'єю до Києва, то його заарештовано, заслано в Сибірець, потім переведено в Казань, а звідти— в Москву. Там він продовжував свою історію. Революція визволила М. С. із цього заслання. Він був обраний на голову Центральної Ради підчас її організації й пробув на цій посаді з березня 1917 року до квітня 1918, провадячи головним чином політичну діяльність. Після гетьманського перевороту жив у Києві інкогніто. Після скасування гетьманства брав участь за Директорії в Трудовому Конгресі і в діяльності Київського Наукового Товариства. 1919 року виїхав за кордон. Почав організовувати «Український Соціологічний Інститут». З 1922 року віддався виключно науковій роботі в Соціологічному Інституті. Оселившись у Бадені під Віднем, працював виключно над «Історією української літератури», написав чотири томи, з них три видав у Львові, а четвертий— на Радянській Україні 1925 року. В кінці 1923 року був обраний на члена Української Академії Наук і, одержавши дозвіл на поворот, у березні 1924 року повернувся на Радянську Україну, де розширив широку наукову діяльність в утворених ним інституціях (академічній кафедрі, науково-дослідчій, в археографічній комісії, в редакції заснованого ним часопису «Україна»). З жовтня 1926 року відбувся в Києві ювілей 60 років його народження й 40 років його наукової діяльності.

Праці М. С. Грушевського в галузі української історії та наукове значіння їх. А. Київська доба. В київську добу на протязі 1890—1894 років М. С. опублікував три наукові праці. Перша його наукова праця була розвідка «Южно-русские господарские земли». Историко-статистический очерк. К., 33 стр., що вийшов із семінара проф. В. Б. Антоновича. Друга праця «История Киевской земли» незмірно більшого інтересу й значіння. Це найвидатніша з обласних монографій, що вийшли із школи В. Б. Антоновича. Авторіві треба було виявити і обласне, і загальне значіння київської землі; він дав змістовну, повну, всебічну монографію про цю землю, що посідала перше місце серед інших українських земель. Третя книга— це магистерська дисертація М. С.—«*Барское староство*». Исторические очерки. К., 1894, VI, 310—відбиток або передрук його розвідки, що він додав до архівних матеріалів, надрукованих у двох томах VIII частини «Архива Юго-Западной России».

Це була перша робота М. С. на підставі архівних джерел. Недивно, що він витратив на неї відносно багато часу. Ця праця дала йому міцну основу й для дальших студій над архівними матеріалами, дала йому методологію й відразу поставила його високо серед працівників над документальною історією України.

Звертаючись до оцінки розвідки М. С., ми мусимо сказати, що зміст її дуже багатий; головним чином він стосується історії колонізації Барського староства, починаючи із старих давніх часів (вступ) і продовжуючи заселенням південно-східного Поділля XV й початку XVI ст. (II розд.): далі описується колонізаційно-господарську та організаційну діяльність у Барщині королеви Бони й дальшу долю староства до половини XVII ст. (III розд.). Про це все наведено надзвичайно багаті дані на підставі різних джерел. Історія заселення набуває тут і історично-статистичного характеру, щоб-то дас максимум того, чого можна тільки бажати в такому питанні. Останній розділ присвячено організації управління XVIII ст.

До монографії додано два томи актів, при чому значна частина їх — латинською мовою, зібраних крім Київського Центрального Архіву, в Коронній метриці Варшавського Головного Архіву й Московського. По суті книга М. С. має характер ученого дослідження, а не простої систематизації матеріалу, і коли сиріччювалася до незадоволення самого М. С., то, на мою думку, тому, що тема її була вузька й спеціальна що до невеличкої території Барського староства, але М. С. поширив її хронологічно, захопивши і XVII і XVIII ст. й давши, таким чином, обласну монографію про Барське староство протягом усіх століть його існування. Як порівняти з цією монографією М. С. інші аналогічні монографії проф. Антоновича та його школи, то вони мають ту перевагу над нею, що захоплюють загальні питання й територію майже всієї правобічної України й тому дають широкі узагальнення.

Наукова діяльність М. С. Грушевського галицької доби (1894—1914 р.). У своїй вступній лекції у львівському університеті М. С. висловлює так історичні погляди на роль народу в українському історичному процесі. Народ, маса народни, звязує все в одну цілість і с. й повинен бути альфа й омега історичної розвідки. Він із своїми ідеалами й змаганнями, із своєю боротьбою, носієм і помилками є єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовний, його пригоди, його бажання та ідеали є мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідає тим ідеалам. Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам піддавав впливові громади та оскільки відповідав її бажанням і змаганням. І культура, що розвивається у верхніх верствах народу, цікава нам головним чином не так сама в собі, як тим, що відбувається в ній загальнонародного¹⁾. Тут яскраво виступає перед нами народницька ідеологія М. С., що характеризує Київську громаду й представників київської історичної школи з В. Б. Антоновичем на чолі: вона характерна для української демократичної інтелігенції 60-х і 70-х років. Тут нема ще яскравої національної думки, але вона заховається, як це було й в інших представників української історичної школи, в ідеї народності українського народу. Це йшло від Костомарова (автора ст. «Две русские народности») з його федеративною теорією, на яку й посилається М. С. Характерно, що М. С. не вбачає в історичному українському процесі того феодалізму, що надавав сили західно-європейській князівській дружинній владі, чим в його очах одрізнялась історія України від історії західно-європейських народів.

¹⁾ Вступний виклад у даній історії Русь, стор. 2, 3, 4, 5 — 7, 10, 11.

На ділі, як ми думаємо нині, феодалізм існував також у стародавній Русі, бо феодальну стадію проходили всі народи не тільки західні, а й східні, але тоді питання про феодалізм на Русі було ще не розроблено й не було на цю тему майже нічого написано, крім статті Клеванова та думки М. І. Костомарова. М. С. одкидав всякий догматизм у своїй науці й стояв за розумний скептицизм, де аналіза звязувалася із синтезом.

Індивідуальні праці-розвідки. На першому місці ми ставимо (виключаючи, однак, історію України, про яку буде окремо мова) видання архівних джерел та написаних на підставі їх розвідок. Це суто наукові дослідчі праці. Вони щільно органічно звязані з відомою вже нам розвідкою, написаною на підставі архівних актів про Барське староство київської доби: вони були пряме *продовження* її і змістом, і методом. В своїх працях М. С. освітлював одно якесь історичне питання: це наближало його «Жерела» і засновані на них розвідки львівської доби до аналогічних видань Київської Комісії, хоч була й різниця в територіальному моменті між ними. М. С. надрукував чотири томи актів із розвідками у виданнях Археографічної Комісії. Розвідки приєвчені економічному станові галицьких селян у половині XVI ст., а акти, що на підставі їх вони складені — це люстрації королівщин (земель) — Галицької, Перемиської, Синоцької, Бельзької і Львівської. Як бачимо, в основу видання (і актів, і розвідок) покладено територіальну й хронологічну ознаки: в цьому сріжницці між виданнями київської і львівської археографічних комісій. Звертаємося тепер до змісту цих видань та оцінки їх. У своїй розвідці про економічний стан селянства в Галицькому Подністров'ю М. С. дає нам детальний розподіл селянства на різні категорії, описує селянські ґрунти (дворища), розклад ґрунтів у староствах і особливо детально й уважно оподаткування селянських господарств в усіх староствах, розглядаючи складові частини оподаткування та його комбінації, звертаючи окрему увагу на загородників і слуг: нарешті, зачінає, може, найважливіше питання (але тільки зачінає, бо для розв'язання його бракує матеріялів) про економічний добробут селян. Другий том «Жерел» нагадує перший, він лише присвячений іншій території — Перемиській. Важливим додатком до люстраційного матеріялу є інвентарний: він захоплює кінець XV ст. й дає змогу простежити за економічною еволюцією. В розвідці дається розподіл сіл на групи й огляд цих груп, соціальний склад селянства, еволюцію їх — збільшення групи загородників, малий зріст групи тяглих, що йде на поширення поміщицького фільварочного господарства без поширення земельної площі: дається статистичні відомості в таблицях. Особливу увагу М. С. звертає на оподаткування селян, розглядаючи села руського права, села німецького права й села волоського права в еволюції оподаткування; нарешті М. С. розглядає дуже архаїчне явище сіл з легкими повинностями й стан загородників. М. С. робить узагальнення, але в хронологічних і територіальних межах своїх матеріялів, odkладаючи ширші узагальнення, але, очевидно, знов таки в намічених рямцях надалі — до виходу в світ усіх люстрацій XVI ст. і це, на мій погляд, правильно, бо цього потребує територіальний характер матеріялів і заснованих на них розвідок. Висновки М. С. вузькі, але ґрунтовні, міцні, висновки київської школи загальніші, що захоплюють і ширшу територію. І довгий час, може виявиться шляхом дальших територіальних розвідок, де в чому і передчасні, і навіть помилкові, але були потрібні і вельми корисні та потребували від збирачів матеріялів великого напруження в праці.

Том III «Жерел» і вступ до них містить у собі люстрації земель Холмської, Бельзької і Львівської 1564—1565 років. У вступі дається розвідку про економічний стан селянства в королівщинах. Сам М. С. визнає цей матеріял за великий, але менш корисний, ніж Перемиської королівщини; з інвентарів 20-х років було мало позитку, пізніші також дають мало нового. Розвідка, коротко сфазавши про акти, розглядає географічний склад староства в звязку з колонізацією цього підгір'я в XVI ст., далі оповідає про селянські ґрунти, розглядає оподаткування сіл різних категорій—руського, німецького й волоського права, нарешті, говорить про категорію слуг і загородників. У нарисі про заселення країни цікаві вказівки на ведмедів, що стояли на перешкоді залюднення, одначе, колоністи менш боялися ведмедів, ніж уряду та податків, і охотніш осідали на широку кореню. М. С., констатуєчи на підставі актового матеріялу якийсь явище на цій території, завжди наводить аналогію чи ріжницю з другою й дає, де тільки можливо, звідні статистичні таблиці, надаючи своєму нарисові не лише описовий, а й цифровий характер: його звідні таблиці являють собою основу його узагальнень, що не виходять, одначе, за межі описуваної території. Найбільш освітлено розділ, присвячений оподаткуванню селян. Тут він наводить певні висновки із статистичних таблиць, що він їх склав. В IX томі описів королівщин (VII том «Жерел») М. С. дає люстрацію королівщин у руських землях 1570 року (з Варшавського Головного Архіву), а розвідку присвячено «Економічному становищу селян у Львівській старостві в середині XVI ст. Таким чином, усі чотири розвідки що до плану однакові—кожну з них присвячено одній території й кожна розв'язує відносно неї майже однакові питання. Ширших узагальнень, що стосувалися б одночасно всієї території, що їх охоплювали б матеріяли королівщин XVI ст. на підставі всього зібраного матеріялу й попередніх студій (у чотирьох розвідках), М. С. не дав. Актами й висновками чотирьох томів своїх «Жерел» він скористувався в V томі своєї історії України-Руси, в III розділі—про еволюцію селянства.

Окремі матеріяли й розвідки. Окрім цих видань Археологічної Комісії, М. С. надрукував ще низку окремих документів і монографій з історії України. Частина цих праць належить до тієї групи, що ми раніше розглянули—це матеріяли з історії України XV—XVII ст. ст.; друга частина є етюди з історії України; третю групу становлять розвідки, що стосуються стародавньої Русі (про літописи і грамоти, про спірні етнографічні питання); і, нарешті, окремо стоять дві останні, дуже важні статті—про схему руської історії та про діяльність Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Також невеличку групу складають окремі замітки М. С., присвячені археології України.

Критичні та бібліографічні статті М. С. Грушевського. Коли ми звернемося до показника наукових праць М. С. за перші десять років перебування його в Києві та Львові, то побачимо дуже характерні числа, і усі вони поділяються на дві групи: до першої (розвідок, статей, заміток і матеріялів) належить 170, до другої (рецензії, оцінки й бібліографічні огляди)—379. Тут у цьому розподілі праць, очевидно, нема випадковости: це пояснюється як особистою вдачею самого М. С., так і умовами його галицького життя. З одного боку, у нього самого був великий нахил в українській історії до критики, критичної оцінки джерел і розвідок, а з другого—до цього спонукало також його особливе

становище в Галичині, де він був для маси галицького громадянства за перший науковий авторитет у галузі історії України, а почасти й українознавства взагалі, що прийшов із великої України в Галичину й приніс із собою не лише розвиненішу українську науку з її досягненнями й методологічними вимогами, а також і російську науку і, нарешті, європейські способи наукового досліджування та срудницю в європейській науковій літературі в галужах, суміжних з українознавством, як українська етнологія, етнографія, історія українського письменства.

Не було, здається, такої нової книжки, розвідки, а то навіть і часопису, а то иноді й окремої статті про історію України й близькі до неї дисципліни різними європейськими мовами, щоб на них не відгукнувся М. С. А коли до цих власних критичних заміток М. С. додамо ще бібліографічні замітки його учнів (цю роботу провадила організовано й об'єднаними силами галицька та наддніпрянська українська молодь), то, справді, треба було погодитися з тим, що бібліографічний відділ в «Зап. Наукового Товариства» був поставлений зразково.

Організація наукової праці в Науковому Товаристві. Щоб висвітлити питання про роль М. С. в Науковому Товаристві ім. Шевченка, ми маємо дуже цінне «джерело» — статтю самого М. С. Стаття ця фактичного змісту; вона належить голові цього Товариства, що перед його очима відбувалася вся діяльність цього товариства, що сам безпосередньо працював у ньому й був найенергійнішим робітником, мало того, що був ініціатором та організатором багатьох його інституцій. М. С. називав наукові видання Товариства. На першому місці серед них треба поставити «Записки» — науковий часопис, присвячений головним чином історії, історії письменства, етнографії й мові українського народу. «Записки» — це орган історико-філософської секції. Окрім того, кожна з них видавала щорічно «Збірника»; історична видавала ще Історичну бібліотеку (що її раніше видавав Барвінський та де містилися переклади творів українських істориків). У збірнику історико-філософському друкують й Історію України - Руси М. С. Археографічну Комісією утворено, очевидно, за думкою М. С., особливо що до історичних актів; вона видавала серію актів і літературних пам'яток; тут активними робітниками виступали інші. Ці видання, що в найбільшій мірі стосувалися спеціальності М. С., були нащільніше зв'язані з організаційною й редакторською працею в них М. С. Окрім М. С. Грушевського, в «Йерелах» (IV том) умістив документи із вступними розвідками про них Стефан Томашівський. Це нова серія, що називається «Матеріали до історії Галичини». Т. I. Акти з року 1648 до 1649. Т. II. Акти з року 1649 до 1651.

Схема «Історії України - Руси». М. С. належить спеціальна стаття «Про звичайну схему руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Нагодою для цього була для М. С. постановка цього питання організаційним з'їздом російських філологів. Однак, ще раніше М. С. висвітлював його в своїх бібліографічних замітках про праці російських істориків — Мілюкова, Сторожева, Загоскіна та Владимирського-Буданова. Звичайна схема руської історії, як каже М. С., така: «Вона починається з передісторії Східної Європи, потім іде мова про розселення слов'ян, про зформування Київської держави; історію її доводиться до другої половини XII ст., потім переходять до Вел. Кн. Володимирського, від нього — в XIV ст. — до Кн. Московського, далі буде історія

Моск. Держави, потім імперії, а з історії українсько-руських і білоруських земель, що лишилися поза границями Московської Держави, часом береться деякі важніші епізоди (як Держава Данила, зформування Вел. Кн. Литовського й унія з Польщею, церковна унія, війни Хмельницького) часом не береться зовсім, а в кожнім разі з прилученням до Російської Держави її землі перестають бути предметом цієї історії. Схеми ця стара — вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росії цю схему покладено в основу історії «Російського государства». Ту саму схему в простішій формі прийняла «наука історії русского права». складаючись із трьох відділів права — Київської Держави, Московського й Імперського. Завдяки традиції, звичайності цю схему, хоч і дуже нераціональну, вживається й досі. Далі М. С. вказує на ці нераціональності. Нераціонально сполучувати так звані «Київський період» із «Володимирським» і розглядати цей останній як продовження першого. Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в Галицько-Волинський XIII ст., потім Литовсько-Польський XIV — XVI ст. ст. Володимиро-Московська Держава не була ані спадкоємниця, ані пастушниця Київської — вона виростає на своїм корені. Київський уряд пересадив у великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життям Києва, але на цій підставі ще не можна включати Київської Держави в історію великоруської народності. А як наслідок цього штучного пришивання великоруської історії до Київської Держави є те, що вона залишається власне без початку, за нею починають стежити лише з половини XII ст. й не стежать докладно за процесами рецесій і модифікацій на великоруському ґрунті київських суспільно-політичних форм, права, культури. Фікція київського періоду «Руської історії» не дає можливості відповідно уявити історію великоруської народності. З другого боку, завдяки прилученню Київського періоду до історії великоруського народу залишається без початку й історія українсько-руської народності — вона виходить на історичну арену лише в XIV — XVI ст. ст. як щось нове, що доти історичного життя не мало. Українська історія за такої схеми являє собою *membra disjecta*, що не зв'язані між собою органічно, що розділені прогалинами. Загально-руської історії не може бути, як нема загально-руської народності. Недивно, що ця стаття М. С. спричинила обурення від істориків націоналістів-патріотів. Проф. російської історії в Одеському університеті І. А. Лянниченко, автор цінних розвідок з української історії, що сам себе називає «малоросом», видав 1917 року одвертого листа до Грушевського під назвою «Малоруський вопрос и автономия Малороссии» Петр., Одесса, 1917; перша частина цього листа являє собою відповідь на статтю М. С. Грушевського. І голос І. А. Лянниченка не був одинокий у російській історіографії. Так приблизно висловлювався і Філевич, і Флоринський, і інші російські націоналісти-централісти. Я власно визнаю схему М. С. Грушевського за правильну що до української історії; вона правильна і з теоретичного, і з практичного боку, бо український народ жив історичним життям протягом більш, ніж тисячоліття, здобув собі з великими труднощами свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охоронити та нею користуватися, утворив за цей час націю з її головною прикметою — мовою, зберіг і розвивав її до наших днів, не зважаючи на тяжкі обставини, утворив своєрідну культуру, науку, мистецтво й літературу, здобув визнання серед європейських народів і після Жовтня спільно

будув своє життя з іншими двома гілками східного слов'янства (великоросами й білоросами) і іншими народами. Правильність і раціональність схеми М. С. Грушевського доводить його «Історія». Але є труднощі з початком історії Великої Росії. Початком історії України є Київська доба, оскільки вона була витвором української народності, але на неї має деяке право претендувати й історія великоруської народності, оскільки й вона брала участь в її витворі, а вона таку участь, безперечно, брала, бо поруч із племенами української групи (як полине, сіверяне й т. д. за Київської доби) творили життя й племена великоруської й білоруської групи, бо після цього родоплеменного життя зорганізувалися князівства на території кожної з цих трьох груп, що об'єднувалися і в політичному устрої, і з соціально-економічного, релігійного й культурного погляду, що правда, зберігаючи й навіть розвиваючи свої особливості, однак утворюючи все-таки єдину федерацію земель обласної доби. Ми в історії України виходимо з такого складного становища, слідкуючи за життям тих племен східного слов'янства, що утворювали українську народність. М. С. Грушевський радить те саме зробити і з синтезом історії великоруського народу: замість київського початку притачати свій власний, а білоруським історикам — свій власний початок. Це правильно і це треба робити (а почасти й робиться), але труднощі є в тім, як бути з явищами, де трудно провести межі, що з'являлися на світ у наслідок суцільної праці або зробилися загальнокорисними для всієї Русі, як деякі пам'ятники права або літератури, як організації суспільства, як класовий поділ та економіка, як стосунки серед князів, що виплили з однієї сем'ї, як дружина, що переходила від одного князя до іншого, з однієї землі до іншої, як феодальні стосунки. Щоб розв'язати ці складні питання, треба буде пророблювати великі роботи історикам російським і українським. І тому все-таки, на мою думку, треба буде визнати право на Київську добу як на початкову й для початкової історії великоруського народу в далеко меншій, однак, мірі, ніж для початкової історії України.

Історія України - Русі М. С. Грушевського, її план, поділ на доби, зміст, джерела, методологія, значіння. Досі вишло всім томів «Історії України - Русі» М. С. Грушевського. В основу її покладено ту схему, що про неї ми щойно оповідали. Відкидаючи ідею «Руського Государства», усвоюючи від себе, яко історика України, історію великоруської й білоруської народностей, М. С. стежить лише за історичним процесом життя української національності, починаючи з її утворення, продовжуючи її зростом і маючи на увазі прослідкувати далі за її занепадом у звязку з денационалізацією вищої верстви і за відродженням. Фактично М. С. вєтні простежити за цим процесом лише до другої половини XVII ст. — до початку Хмельниччини.

В своїх вступних замітках до тому I М. С. так визначає завдання своєї історії: «Ця праця має подати образ історичного розвитку життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те, що ми мислимо тепер під назвою українського народу, інакше званого «малоруським», «південно-руським», просто «руським» або «русинським». М. С. виявляє походження та зміст цих назв, доводячи, що назва «Україна» з XVI ст. не була лише географічним виразом у значінні «окраїни», а являла собою визначення для української національності: Україна — це територія, де жив і живе український народ. Тепер «розуміння» як одної

тяглої її неперервної цілості, що йде від початків або її за початків історичного життя через усі перипетії його історичного життя до наших часів, виходить усе глибше в свідомість і перестає н чужим здаватися чимсь дивним і сретичним, як здавалося воно десять літ тому, коли починала виходити ця праця».

Українські говірки складаються в певну язикову цілість. Таку саму відкремішність М. С. визнає і в антропологічному типі українців, і в психофізичних одмінах, що утворюють єдину індивідуальну національність — народ, із довгою історією його розвитку, а не етнографічну масу. Далі М. С. наводить число українського населення. Таким чином, дві великі творчі сили в житті кожного народу — народність і територія — утворили першу підставу дальшого розвитку його. Територія мала свої особливі фізичні риси, що робили великий вплив на колонізацію. Географічні та колонізаційні умови впливали на еволюцію українського життя й поклали помітні сліди в особливих рисах української народності. Через неприхильні обставини свого життя (небезпечність території від ворогів) українському народові вдавалося жити самостійним політичним життям, всією повнотою національного життя не в цілості, а тільки деякими частинами його. Широком і сильним, інтенсивним політичним життям український народ жив за перших століть свого історичного існування, утворивши *Київську Державу*. Але політичне життя слабшає й продовжується лише в *Галицько-Волинській Державі*, а з XIV ст. український народ увиходить у склад інших, чужих держав, то являючись об'єктом чужого права, то гостро виступаючи проти нього. Україна після прилучення до Москви живе ще протягом століття державним, хоч і не суверенним політичним життям; але її тоді домінують соціальні й культурні процеси, а з ліквідацією його знову з'являється єдиною історією народу. Соціальний і культурний процес є, отже, та провідна нитка, що веде нас незмінно через усі стадії піднесення та занепаду.

Тут у цих вступних увагах яскраво виступає перед нами, так би мовити, історіософія М. С. Грушевського що до українського історичного процесу. В основу його він поклав історію народу, нації, в соціальних і культурних його впливах; із трьох чинників історії — територія, населення, держава — за постійні й найважливіші він визнає перший і другий. І коли так, то логічний висновок про історію українського народу та його територію з найдавніших і до наших часів, яко безперервної еволюції на національній базі з соціальними і культурними елементами її державною основою. Як бачимо, тут розуміння історичного процесу не є матеріалістичне, бо за єдине моністичне зачало М. С. визнає ідею національності, а не соціально-економічну базу, хоч соціальному моменту відводиться також важливу роль, як постійному факторові життя вкупі з фактором культурним. *Перша доба* охоплює часи київського державного життя (до пол. XIV ст.), і викладається її в перших трьох томах «Історії». *Друга перехідова доба* охоплює часи з половини XIV до половини XVII ст., коли Україна перебувала під владою Литовської та Польської держав. Їй присвячено IV, V і VI томи. Третя доба (козацька, доба гетьманщини) — її М. С. мав на меті присвятити VII, VIII, IX і, може, X томи своєї історії, але ми знаємо, не закінчив її, а в VII — VIII томах дав лише початок її (Хмельниччпну). В широкому масштабі М. С. хотів довести свою історію до другої половини XVIII ст., додавши до неї ще розділи, присвячені відродженню

в Австрійській та Російській Україні. Наміру поширити свою історію в попередньому масштабі на другу половину XVIII ст. й усе XIX ст. він не висловлював. Першу добу (Київську) характеризує ідея, за словами М. С., державности, що править за головний зміст першого періоду та що відбилася на культурі і на суспільнім житті народу загальними прикметами (християнство, вплив Візантії, право); суспільно-економічна еволюція характеризується витворенням купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, розвитком торгівлі. *Друга доба* характеризується в економічній сфері привілеюванням вищої верстви й поневоленням нею народньої маси, національним і культурним одривом від неї, польським і німецьким впливом на суспільне життя, загостреним антагонізмом і боротьбою мас проти привілеюваної меншости, культурно-національним і озброєним козацьким рухом, що стояв у звязку з колонізацією східно-південної України. *Третя доба* характеризується народньою боротьбою в ім'я народніх ідеалів справедливости з ворожим суспільно-економічним устроєм; на руїнах скасованого шаблею козацькою польсько-шляхетського класового устрою робиться грандіозну спробу відбудувати новий соціальний і політичний устрій. За-разом національне почуття доходить до небувалого напруження, як і життя релігійне. Але боротьбу програє, розмах народньої енергії підупадає, кризь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробиваються нестримно старі часи, течії класового устрою, розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного й національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповнюючи загальний образ повного занепаду. Ці дві доби — теза й антитеза українського життя, що доходять до синтези в століттю українського відродження. Народні змагання засвоює українська інтелігенція, що з'явилася на тім новім ґрунті під впливом західно-європейських поступових ідей. Замість збройної починається культурна боротьба для осягнення ідеалів, що в'яже в один організм народні маси з цією новою інтелігенцією.

Так малює М. С. загальний хід історичного українського процесу протягом тисячоліття, кладучи в основу ідеалістичні, а не матеріалістичні сили (боротьба не на класовій основі, а за ідеали справедливости), і не додаючи в добу відродження революційної боротьби клас, а лише культурну боротьбу. Очевидно, це не так. Не треба забувати про селянські збройні рухи XIX ст. Не можна забувати й про збройні виступи української інтелігенції — декабристів, а далі, і це головне, і взагалі про революційно-робітничий і селянський рух на Україні XIX ст., що його наслідком була Ковтнева революція.

Зміст і тому надзвичайно багатий і дає широку й глибоку, обґрунтовану історію Київської Русі до Ярослава.

Том II присвячено продовженню історії Київської Держави за Ярослава та в часи її занепаду (перші три розділи) до пол. XIII ст. й історії окремих областей, що на них розкладалася Київська Держава.

Том III присвячено історії решти українських областей Русі-України — Волинської, Галицької; окремих відділ, що є зовсім новий, за словами самого М. С., стосується Угорської Русі, а також Подніпров'я під зверхністю татар. Тут оригінальні висновки про роль татар.

Другу половину цього тому присвячено характеристиці суспільного економічного устрою, побуту й культури України-Русі за доби їх самостійного державного життя (XI — XIII ст. ст.).

Том IV заповнюється зовнішніми політичними подіями XIV — XVI ст. ст., коли українські землі перейшли під владу Литви й Польщі. Тут закінчується Люблінським соймом 1569 року.

Том V складається з двох частин і містить у собі загальний огляд та еволюцію суспільного устрою — еволюцію шляхетського стану, селянства, міщанства, духівництва й світське управління (перша половина), церковну організацію й утворення уніятської церкви (друга половина).

Том VI присвячено економічному, культурному й національному життю України XIV — XVII ст. ст. Зміст його надзвичайно багатий і до того ще матеріялом першорядного значіння навіть для нашого часу: дослідник і читач-марксист знайде тут у систематизованому вигляді (в I й II розділах, що займають 234 сторінки) основний матеріал про торговлю й міський промисел (I розділ) і про сільське господарство (II розділ). Другу частину VI тому присвячено ідеології.

VI том є разом із V найцікавіший в історії України-Руси. Це, так би мовити, енциклопедія не лише для читача, а й для дослідника, із них будуть і почали широко користуватися й історики-марксисти.

Томи VII і VIII «історії України-Руси» присвячено козацькій добі, якій М. С. надає надзвичайного значіння, очевидно, дуже перебільшуючи його. Він навіть дав тим двом томам, що охоплюють цю добу, окреме назвисько — «історія української козаччини», і видав їх у російському перекладі, як окрему монографію, і це назвисько відповідає й змістові цих томів. Козацтво М. С. надає значіння того чинника, що заповнив собою всю добу українського життя XVI — XVIII ст. ст. Це третій козацький круг (VII і VIII томи) після першого й другого, викладених у попередніх двох томах, що, каже він, буде присвячений історії національного відродження з допомогою нового *соціально-національного чинника* (фактора) *козаччини*. Буде це історія самої цієї нової національної сили передусім, далі — її боротьби з ворожим польським режимом, відродження культурних і національних сил, відродження соціальних і національних стосунків із допомогою й охоропою козацької сили наново, відповідно до бажань і ідеалів суспільности, аж до повного ослаблення й занепаду козацької сили, зустрічі з верхніми й внутрішніми перепонами й перешкодами. Це велика трагедія народнього життя, де вперше на пам'яті історії український народ виступає *активно* творцем своєї долі й життя, зривається до боротьби на життя й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кров'ю, знесилений у боротьбі з непереможними перешкодами впадає на бойовищі на розбитих нацїях і мрях. Найяскравіший і найцікавіший період українського життя і з погляду українця — потомка тих поколінь українських борців, і з погляду стороннього дослідника — історика соціолога в історії українського народу — здавна трактувався особно, як окрема цїлість. Це той момент, коли стало довершеним фактом перетворення української козаччини з явища суто побутового на новий соціальний і національний фактор. Козацтво проголосило свою солідарність з українською інтелігенцією на пункті релігійних і національних змагань, і з цього часу історія козаччини стає центром українського життя більш, як на столїття. Як бачимо, хоч козаччина й звязується з релігійно-національним рухом, але в центрі авторової уваги стоїть усе-таки козацька верства. Дослід про козацтво вичерпний, але воно не тільки висунуто на перше місце, а й заповнює собою майже все історичне життя. А на ділі це було в усякому разі не зовсім так.

Козацтво все-таки було лише одним із станів тодішнього суспільства, і це треба сказати не тільки про ту добу, про яку оповідає автор, а й про пізнішу — про час Хмельниччини, коли велике число людей з інших станів — «селянського й міщанського» — записувалося в козаки, і далі — про гетьманщину взагалі. Щоб мотивувати свій погляд на таке значіння козащини, як центрального чинника тодішнього історичного процесу, М. С. посилається на його виключний інтерес для сучасного українського історика та на традицію, але з цим не можу погодитися й гадаю, що з традицією сучасному історикові треба вже порвати, відмежувавшись від меморіалу 1621 року, і це повинен зробити і історик національний, і, тим паче, історик-соціолог, бо в такій виключності, на мій погляд, не буде історичної перспективи, бо не треба забувати, що силу козацтву в його боротьбі з феодално-шляхетським устроєм надавало селянство, а без нього козацька верства перетворювалася, як це було за розквіту козащини — за Сагайдачного — на привілейований стан, що борювався за свої привілеї. Так було і в козацьку революцію за Хмельницького. Та й саме козацтво не являло собою з соціально-економічного погляду єдиної класи, і серед нього самого відбувалася гостра класова боротьба, на яку М. С. не звертає відповідної уваги. А настав час, коли конче потрібно простежити розклад серед самої козацької верстви і на Подільщині, і на Запоріжжі. Трудно говорити, як про окремі стан, і про інтелігенцію тих часів.

Том VIII вийшов у трьох частинах: перша частина охоплює 1626 — 1638 роки, друга — 1639 — 1648, третя починає собою добу Хмельниччини й охоплює 1648 — 1650 роки. Зміст їх відповідає назвіську.

Загальна характеристика «Історії України-Руси» М. С. Грушевського. В особі М. С. домарксистська українська історіографія досягла найвищого ступеня свого розвитку. Його «Історія України-Руси» являє підсумок її успіхів, синтезу всього історичного процесу українського життя від найдавніших, ще передісторичних, часів до половини XVII ст. Він виробив нову схему української історії й на підставі її склав свою «Історію України-Руси». Хоч ще далеко не закінчена, вона, однак, зробила епоху в українській історіографії, задовольняла вимоги європейської історіографії, і її треба поставити поруч з аналогічними історіями інших народів. Його поваторство й величезна заслуга є в тому, що він перший відокремив український історичний процес від російського на користь того й другого, коли раніше перший лише частинно вкраплювали в другий. І завдяки цьому ми маємо нині систематично викладену історію українського народу, цеб-то історію України на національній основі. М. С. Грушевський зібрав документи й органічно об'єднав усе, що стосувалося української національності. Йї зовнішнього й внутрішнього життя, стосунків з усіма сусідами, близькими й далекими, державного життя в ті моменти, коли Україна була незалежна держава, більш-менш автономна або безправна, коли вона увходила до складу інших держав — Москви й Польщі. Але ця синтетична праця могла здійснитися й набути великого самоцінного дослідницького характеру завдяки тому, що М. С. одночасно є і самоцінний дослідник, що розроблює окремі історичні теми в своїх численних розвідках і підєлює в такий спосіб наукову історичну літературу. Шкоди ці розвідки захоплювали значні і важливі сторінки українського історичного процесу (згадаймо його «Очерк истории Киевской земли»). Тому часто траплялося самому цілком наново складати деякі сторінки своєї історії, коли були прогалини в літературі

(а таких прогалин було дуже багато). З другого боку, він заповнював прогалини і в джерелах, розшукуючи, критично оцінюючи й видаючи нові архівні матеріали. Ця його археографічна діяльність була надзвичайно широка й різноманітна.

Нарешті треба в цій загальній характеристиці М. С. Грушевського, як історика України, вказати на те, що його відрізняє від тієї історичної (кпівської) школи, що він сам із неї випшов,—школи В. Б. Антоновича. Там не було загальної історичної, так би мовити, підвалини, бо не було й загальної концепції українського історичного процесу.

М. С. Грушевський виставив гасло української національності з її правом на свою історію рідною мовою. В основу ідеї української історії він поклав тріяду, що нагадує Гегеліанську — теза, антитеза й синтеза — утворення української національності, її занепад (денаціоналізація) і відродження. І коли ідеї утворення нації та її занепаду мали для нього виключно історичний інтерес, ідея відродження була й с його провідна думка і в його громадській та політичній діяльності.

Історія України була праця життя М. С., що й поставила його на найвищий ступінь між сучасними істориками України, дала йому центральне місце в українській історіографії, яке раніше посідав його вчитель В. Б. Антонович за 60-х 70-х років. Його «Історія України» є перша наукова історія українського народу. Спроби історії Малоросії Бантини-Каменського й Марковича були несвочасні. Максимович зібрав цеглини для історії України, Антонович, як і його школа, обробляли її окремі сторінки, особливо по Правобічній Україні, Лазаревський дав історичний опис (але не систематичну історію) частини території Лівобічної України, складено області монографії про історію України, але за систематичну наукову історію ніхто (крім О. Я. Єфіменко) не брався, хоч для неї вже підготовлено й великий матеріал, і існувала вже велика спеціальна література. М. С. Грушевський підсумував усю наукову літературу з історії України як у її джерелах, так і в численніших розвідках, поповнивши джерела власними надбаннями, критично поставившись до чужих розвідок і даючи постійно дуже широкі й ґрунтовно поставлені критико-бібліографічні огляди та окремі екскурси з найважливіших і спірних питань. В історії М. С. кожного, будь то спеціаліст чи просто читач, вражає, а шпуді й дивує надзвичайна ерудитія автора у джерелах і літературі. Йому відомі ці джерела й розвідки в оригіналах різними старими й новими мовами. Коли ми звернемося до окремих томів «Історії України», то побачимо, що майже в кожному з них, незалежно від посилань на перші джерела, що ствержують його висновки в тексті, незалежно від його посилань на величезну наукову літературу, є критичні екскурси з окремих питань, що часто-густо являють собою самостійні спеціальні розвідки про них, де дається критичний огляд висновків інших авторів.

Науково-популярні нариси української історії М. С. Крім великої «Історії», М. С. винувств у світ цілу низку науково-популярних нарисів історії України, а саме: 1) «Очерк истории украинского народа», вид. третє, 1911; 2) «Ілюстрована історія України» 3) «Ілюстрированная история Украины», изд. «Просвещение», СБН, 536 стр.; 4) «Історія України» (пристосована до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас шкіл середніх), вид. Дніпросоюзу, К., Відень, 1920, 216 стор.; 5) «Про старі часи на Україні».

Перша книжка (по — російськи) являє собою курс його лекцій, що він читав у Парижі у вищій руській школі; вона мала широкий успіх завдяки своєму популярному викладові й цікава для нас тим, що містить у собі в короткому викладі історію України за тих часів, що їх не зачехив М. С. у своїй великій «Історії», а саме з половини XVII ст. й до наших часів¹⁾.

Загальна оцінка української дореволюційної історіографії

Отже, українська історіографія до революції висвітлила, хоч і не в однаковій мірі, майже всі епохи українського історичного процесу, *виключаючи, однак, новітню добу*, як із боку джерел, так і з боку розвідок. Стародавню князівську добу розробила київська історична школа професора В. Б. Антоновича в цілому ряді так званих обласних монографій. Одночасно досліджено археологічними розкопками й територію України, починаючи з палеоліту й кінчаючи слов'яно-руськими українськими племенами; тут так само, як і в обласних монографіях, провідна роль належала В. Б. Антоновичеві. Литовсько-польську (за старою термінологією) добу так само висвітлено досить повно на підставі документальної школи українських істориків, яких я назвав вище. Для гетьманщини, як порівняти, зроблено не досить, хоч і тут величезні наслідки дав О. М. Лазаревський. Але далі Гетьманщини історики України майже не йшли, і з кілцем гетьманщини вони зв'язували й кінець української історії, що, очевидно, було помилково. І заповнити цю величезну прогалину винало на долю наших післяжовтневих часів і марксистського висвітлення української історії, бо вона на перший план висовує новітню історію України, закладану за часів царського самодержавства, що забороняло обробляти матеріали капіталістичної доби, коли капіталізм був так щільно зв'язаний із царизмом та імперіалізмом. Другою, із сучасного марксистського погляду, прогалиною української історіографії дореволюційних часів було недооцінення соціально-економічного фактора, якому принципово не надавалося значуща основи-бази, а на його місце виставлено політичний фактор, цеб-то надбудову, що на ділі від нього залежала, а не навпаки. Треба, однак, пояснити, що соціально-економічний елемент у працях старих українських істориків був дуже поганий. Досить згадати тут про «Історію України - Руси» М. С. Грушевського, про «Історію українського народу» О. Я. Сфименка й про цілий ряд окремих монографій соціально-економічного змісту В. Б. Антоновича, Лазаревського, Лучинського, Багалія, О. Грушевського. І ми це добре зрозуміємо, коли згадаємо, що до історії України підходили з пародичними завданнями, щоб виявити економічний добробут українського народу вкупі з його національними рисами; розробляли не історію держави, якої майже не було, а історію народу — головним чином українського селянства, козацтва й міщанства. Та цей елемент і тепер є не лише цінний матеріал для істориків-марксистів, а й певний ґрунт для їхніх спостережень і висновків.

Але річ у тому, що за ідеологічну основу старої української історичної школи був усе-таки не соціально-економічний, а *національний момент*, і тут у висвітленні його ця школа має великі заслуги, які треба одверто

¹⁾ Усе, що сказано тут про ак. М. С. Грушевського є скорочений витяг з його монографії про нього, що вищена в «Червоному Шляху», 1927, № 1, стор. 160 — 217: «Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії. Історично-критичний нарис».

визнати. Вони виявилися в історичних працях усієї цієї школи (в Антоновича, особливо — Грушевського, Єфіменка й інших), і найвиразнішу теоретичну основу дав їм славетний український філософ-лінгвіст О. О. Потебня. У всіх їх ми бачимо момент *національного відродження*.

Дуже міцну теоретичну підвалину національної ідеї в українській історії дав О. О. Потебня¹⁾, звязавши національність з українською мовою, показавши всю вагу денационалізації й поставивши прогнозу для розвитку української мови й взагалі національних мов у будучині людства; в його аналізі й прогнозі не було національного романтизму або шовінізму, який траплявся в працях деяких істориків України та її письменства, бо за основу для цих висновків були для нього надзвичайно глибокі й суто наукові самостійні спостереження над життям мов взагалі й української зокрема. Що дореволюційна українська історіографія другої половини ХІХ ст. висунула на головне місце національний елемент, це пояснюється і завданням громадського народницького українського руху, в якому національний момент значно перемагав соціальний. Національні утиски, заборона української мови, культури й науки гостро вражали дослідників і примушували їх звертати на них особливу увагу. І я навіть у своїй спеціальній книжці, присвяченій українському джерелознавству, присвятив декілька сторінок відсутності свободи наукового досліджування за царських часів²⁾.

Досягнення в українській історії за десятиріччя Жовтневої революції (1917 — 1927) на Україні

Жовтень дав великі досягнення в усіх галузях знання, поліпшивши загальні умови наукової праці. Особливо великі зміни в умовах наукової праці до Жовтневої революції і після неї ми помічасмо в царині української історії.

Царат дивився на Україну, як на провінцію, що її треба було русифікувати. Він навіть не визнавав назви «Україна», а дозволяв вживати лише термін «Малоросія». «Новоросія», «Юго-Западный край». Українське слово в університетських викладах і в наукових книжках, особливо історичних, було заборонено ганебним указом 1876 р. Наслідком усіх цих переслідувань і неможливості розвивати українську історію на українській мові було відрадженим громадянством М. С. Грушевського у Львів, який і зробився осередком наукової праці в галузі українознавства на українській мові. Але і монументальну «Історію України - Руси» М. С. Грушевського заборонено було ввозити на Україну. Деякий короточасний просвіток дала лише революція 1905 р. М. С. Грушевський повернувся був на Україну, але знов почалась жорстока реакція, жертвою якої зробився М. С., що його на початку війни 1914 року було заслано в Сибірець, де він не міг продовжувати своєї праці по історії України - Руси. Потім розпочалась революція. Утворена була Центральна Рада, з М. С. Грушевським на чолі, яка, однак, не вирішила соціального питання. І тільки повстання пролетаріату, до якого присєдналося й селянство, під гаслами Жовтня утворило з деяким запізненням соціальну Жовтневу переможну революцію й на Україні.

¹⁾ Див. про це мою розвідку: Дуки О. О. Потебні про українську народність. (Біл. Ред. Ком. для вид. творів Потебні, 48 — 55), а також мою Українську історіографію (Джерелознавство), вип. перший, стор. 21, 22, 22 — 24.

²⁾ Моя українська історіографія (Джерелознавство), вип. перший, стор. 25 — 30, 34.

Які ж наслідки дав Жовтень українській історії? В яких нових умовах розвивалася вона після цього? Які були її нові шляхи її напрямки?

1. Львів, одрізаний од великої України, втратив своє колишнє значіння загального всеукраїнського наукового центру для розроблення української історії та інших галузей українознавства і уступив своє місце тим природним осередкам, що знаходилися на терені Великої України — Київ і Харков. Дніпропетровськ, Одеса, Чернігів, Полтава, Кам'янець Подільський і багатьох інших міст України стають осередками для розроблення української історії. За кордоном Прага набуває значіння нового осередка для розроблення питань українознавства взагалі і української історії зокрема в зв'язку із утворенням там українських наукових інституцій. Ленінград і Москва втратили своє колишнє значіння для української історії, в зв'язку з зосередженням українських вивчювань на українській мові на Україні. В Ленінграді утворився лише єдиний оазис в галузі українознавства — Наукове українське товариство на чолі з акад. Союзної і Української Академії Наук В. М. Перетцом. Так *територіально* *централізувалася* українська історія — і це утворило вельми сприятливі умови для її розвитку і призвело до дуже корисних наслідків.

2. Одночасно з цією територіальною централізацією науки, що не привдила її периферійних осередків, як це було за царські часи, а навпаки, спришила їх розвиткові, ми бачимо таку ж корисну централізацію архівних матеріалів для історії України. Відношення царату й радянської влади до архівних джерел з історії України було протилежне. Царат, не вважаючи на його необмежену владу, не міг, або краще сказати не хотів утворити раціональну централізацію архівних джерел, хоч про неї постійно клопоталися історики і вчені архівисти (на всеросійських археологічних з'їздах то-що). Єдиного Центрального Архівного Управління не було утворено. Архіви цікавили владу головним чином як архівосховища ділових фондів різних міністерств, і становище їх опрідлювалося відомственим законодавством Свода Законів. І лише деякі з них (як Московські Архіви Мін. Юстиції та мін. чужоземних справ) визнані були за наукові архіви, хоч не-таки знаходилися у відомстві міністерств.

Користуватися найбільш цікавими фондами було неможливо, бо вони були визнані секретними. На території України був єдиний Центральний Архів давніх актів у Києві і знову таки у відомстві Міністерства Внутр. Справ, якому підлягала навіть і Київська Тимчасова Комісія для видання актів. Архіви Лівобічної України зовсім не були зосереджені в єдиному Центральному Архіві, хоч про це постійно клопотався я, поки їм не дав притулку у себе Харківський університет. На периферії були тоді утворені губерніяльні архіви й комісії, але вони мали злиденні кошти й знаходились у відомстві губернаторів, не маючи відповідних приміщень; видання архівних матеріалів були випадкові і не сплановані в загальному масштабі. Користуватися матеріалами для історії України XIX ст. було неможливо. Нагадаю лише про характерний випадок, що трапився на мою власному архівному шляху. В зв'язку з ювілеєм Харківського університету, я вирішив зібрати й видати нову збірку праць, паперів і листування В. Н. Каразіна, що його діяльність була тісно зв'язана з заснуванням Харківського університету, і поїхав у Ленінград, щоб попрацювати в Архіві «3-го Отдел. Канцелярии с. в.», де вони переховувалися у великому числі. Управління Архіву направило мене за дозволом до тодішнього всемогутнього сатрана

Плеве. Тут були всякі делегації, що попривозили йому гроші. Їх він прийняв дуже приємно. Обходячи всіх, він підійшов і до мене і, довідавшись про моє прізвище й посаду професора в Харківському університеті, кинув мені питання: «Вы председатель Правления Харьковской Общественной Библиотеки?» І коли я відповів — так, він мені грубо сказав: «Я вам дозволю на архівні розшуки матеріялів про Каразіна не даю. Я, сумний, повернувся в Харків, але пройшов короткий час, і Плеве був розірваний бомбою революціонера 15 липня 1904 року, а після цього через делький час я одержав од директора Архіву чудово переписані листи й папери Каразіна, що їх видав за мною редакцією Харківський університет.

Радянська влада на Україні ще навіть в часи горожанської війни, голода й розрухи почала нехтуватися про збереження архівних матеріялів, а в 1923 році утворила Центральне Архівне Управління в Харкові з низкою архівів *у всіх округах* (Оклархіві) і з *4 Центральними Архівами*: 2 в Харкові — архів революції і історичний і 2 в Києві — історичний і давніх актів. Вони забезпечені як приміщенням, так і коштами на утримання архівних робітників. Архівам радянська влада надає велике значіння не тільки довідково-діловодне, а й науково-культурне і, нарешті, політичне, яке полягає в їх особливій вазі для державного, господарського й культурного будівництва нашої країни.

Виходячи з цього, держава відпускає кошти не тільки на постійну планово-організовану роботу всіх архівів, а й на наукове видання архівних матеріялів. Тепер уже нема секретних фондів — усе відкрито для студювання й видання. Особливу вагу має утворення архівосховищ з діловодними фондами сучасних установ, що дають дорогоцінні дані для минулого десятиріччя, а вкупі з діловодними фондами ХІХ ст. являються новими документальними матеріялами для новітньої історії України ХІХ і ХХ віків.

До цього ще треба додати, що на Україну нині повертаються з Москви ті українські архівні фонди, що були попали туди в часи царського самодержавства, а являються по змісту своїм частинами українських фондів; про повернення цих фондів на Україну за часи царату не можна було й мріяти. Отака *раціоналізація* архівної справи явилася другою важливою передумовою для розвитку української історії, перед якою тепер з'явилися великі нові перспективи у вивчужанню новітньої історії, особливо в галузі соціально-економічній. Дальшою не менш важливою передумовою для розвитку української історіографії завдяки Жовтню була плановість в розробленню української історії. Ця плановість поволі здійснюється в звязку з новою організацією наукової праці взагалі, в тому числі й української історії, організацією, утвореною безпосередньо радянською владою, й Паркомосом на Україні. Наукове дослідження здобуло собі нові організаційні форми й можливості в системі наукових установ на Україні: на чолі їх поставлена Українська Академія Наук, що возголовить наукову роботу на Україні: за нею йдуть науково-дослідчі інститути і науково-дослідчі катедри. Залишилася в деякій мірі наукова праця й у вищих школах. Існує і державне видавництво, що видає й праці з історії України. Така організація захоплює й соціально-економічні науки, в тому числі й історію України, а почасти й українознавство взагалі, оскільки воно звязане з українською історією. І, нарешті, великим і безпосереднім здобутком Жовтня в галузі української історії (як, додам, і в історії українського

письменства) було пристосовування для вивчення українського історичного процесу матеріалістичного марксистського методу. 1917 рік починає тут, сміливо можна сказати, нову епоху української історіографії; огляду цих марксистських праць я присвячую окремі екскурси.

Минуле десятиріччя можна поділити з боку як кількості, так і якості здобутків української історіографії на три доби: 1) 1917 — 1919 р., 2) 1920 — 1922 р. і 3) 1923 — 1927 р. Кожна з цих доб має свої характерні прикмети.

1. Перша доба — національної революції на Україні і її виразника Центральної Ради, завершувала ще українську історіографію дореволюційних часів, що її возголовлював М. С. Грушевський і що досягла найвищого впливу в його монументальній «Історії України-Руси», збудованій на національній ідеї і в народницькому напрямку. Тоді вишло багачко книжок майже виключно українською мовою, але, виключаючи видання М. С. Грушевського і Харківського кооперативного видавництва «Союз», це були головним чином популярні й навіть агітаційні книжки з історії України, бо в них тоді відчувалася особлива потреба для широких селянських мас, робітництва й інтелігенції, розбуджених для національної свідомості й життя.

2. Друга доба — горожанської війни, інтервенції, зміни влад, голоду, браку контів на наукову працю і видавництво, дала зниження в числах історичної продукції і її якості.

3. Третя доба — усталення органічного радянського культурного будівництва (1923 — 1927 р.). В цю добу Наркомос України утворив нову систему науково-дослідних установ, що на чолі їх стала Українська Академія Наук, а далі йшли науково-дослідні інститути і науково-дослідні кафедри. Сюди була віднесена спеціально наукова праця з університетів, які розпалися на окремі учбові інститути, що відповідали факультетам. Історично-філологічні факультети перетворилися в інститути народної освіти, що набули суто педагогічного характеру; в них науково-дослідна праця не зникла, але в більшій своїй частині перейшла до науково-дослідних кафедр; вони також мають свої видання, серед яких можливо натрапити й на статті з історії України. Головними осередками видань з української історії є Київ та Харків.

Ми дамо загальний бібліографічний огляд праць з української історії, звівши першу і другу добу в єдину (до 1923 р.) і звернувши особливу увагу на третю добу (з 1923 до 1927 р.) В основу свого огляду ми покладемо топографічну ознаку.

I — II. Почнемо з Києва, як з найстаршого культурного центру, що був осередком і наукового руху в галузі української історії. *Київське ожнище* (1917 — 1922). Возголовлював цей рух М. С. Грушевський, що повернувся до Києва й став на чолі Центральної Ради. Політична відповідна діяльність не стала одначе на перешкоді його наукових інтересів. І в 1918 році він випустив у світ, може, одначе, раніш, а може й в ті самі часи написані, дуже цікаві історичні розвідки — «Студії з економічної історії України» і «*Переламівська умова*»; перша тісно зв'язана з його історією, а друга являється наслідком його спеціальних студій з тієї історичної доби, до якої він в своїй «Історії» ще не дійшов, але ця тема була зв'язана з його політичною діяльністю і студіями над взаємодіями України й Москви.

Задовольняли потребу того часу й інші праці, що їх видав М. С. Грушевський в той час, а саме: монографія «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.», що стояла в зв'язку з його

історією, науково-популярна «Ілюстрована Історія України», оздоблена величезним числом малюнків, «Коротка Історія України», «З політичного життя України». Ці праці задовольняли потреби широкого українського громадянства, що дивилося на М. С. Грушевського, як на свого національного вождя. Всі ці книжки були немов відгомонам його «Історії України-Руси» і продовжували її традицію і її ідеологію. Потреба серед широких верств українського суспільства знати свою рідну історію викликала ще низку популярних праць з української історії, як от, скажімо, Д. І. Дорошенка «Коротка Історія Чернігівщини» і його же монографія про Куліша. Зовсім на старій церковно-консервативній традиції стоять великі розміром праці проф. Київ. Дух. Академії Тітова «К 300-літньому ювілею К. Дух. Акад.» 1917 г. типографія Києво-Печерської Лаври (1918 г.).

Новим науковим осередком у Києві зробилася заснована там *Українська Академія Наук*, що від інших академій всесвіту відрізнялася тим, що в усіх відділах одводила видатне місце вивченню природи України, минулого, її населення і його соціально-економічного складу, взагалі українознавству, особливо на першому її відділі, де вивчувалася історія України, історія її письменства, її мова й етнографія. В 1919 році було покладено початок науковому видавництву Академії випуском у світ «Записок історично-філологічного відділу Укр. Акад. Наук», 1, за моєю редакцією, яко тодішнього голови 1-го відділу. З статтів з історії України там були вміщені акад. М. І. Петрова про Київську Духовну Академію (з приводу її 300-річного ювілею), В. Модзалевського, «Р. Ракушка, ген. підскарбій», Сушицького про Михайлика і Золоті ворота, Соколова про зносини із Сходом, мой ст.-некролог О. Я. Єфіменко. Тут же був вміщений проспект археографічних і інших видань.

Я пам'ятаю, яке велике зацікавлення серед українського громадянства викликав цей перший науковий збірник Української Академії Наук. Але, на жаль, тяжкі обставини, що в них опинилась Академія Наук, не дали змоги негайно продовжувати це видання, наступила трирічна перерва — до 1923 р. Недовговічний був і спеціальний часопис, присвячений історії України, «Наше минуле», що його видавало у Києві в 1918 — 1919 р.р. вид. «Друкар» за ред. Зайцева, з близькою участю В. Модзалевського, де було вміщено багато цінних матеріалів і статтів (Книга биття укр. народу, матеріали для історії Кирило-Методіївського товариства і для історії українського письменства).

Другим осередком був *Харків*. І тут, як у Києві, я був за редактора «Культурно-історичної бібліотеки» кооперативного видавництва «Союз», що видав 1918 року мою «Історію Слободської України» на 308 стор. Книгу написано на підставі перших джерел і складається з 13 розділів, що охоплюють усю історію Слобожанщини, починаючи з її заселення і боротьби з татарами, продовжуючи самоврядуванням, соціальним устроєм, промисловістю, торгівлею і землеволодінням і кінчаючи побутом, культурою й освітою: останній розділ присвячено Харкову, яко українському місту. Наприкінці наведена повна бібліографія. Книжку оздоблено малюнками й портретами. Її було видано в числі 20.000 примірників і вона досить швидко розійшлася. «Союз» видав і другу мою монографію, присвячену заселенню південної України і її культурному розвитку. Це доповнена українська череробка моєї попередньої монографії на цю тему. Вона також

написана на підставі перших джерел, оздоблена мапами і малюнками. Те ж видавництво видало монографію проф. Ф. І. Шмідта про місцецтво України в київську добу і етнографічну монографію проф. М. Ф. Сумцова «Слобжане» і його українську хрестоматію, а також історично-географічний збірник. Таким чином, Харків також став тоді осередком в галузі наукового українознавства. Друге харківське видавництво видало популярну книжку Довбишенка, присвячену М. П. Драгоманову.

В *Полтаві* вийшли «Записки українського наукового товариства» із статтями Шербаківського і Рудницького з археології України і монографією П. І. Мірзи-Авакянц про побут української старшини в Лівобічній Україні (на підставі архівних джерел). П. І. склала і надрукувала також дуже корисну «Читанку» з перших джерел з історії України для вищої школи з великими і влучними коментаріями, що заповнила прогалину в нашій педагогічній літературі і нагадує «Вісник з джерел», складені М. С. Грушевським ще в той час, коли він перебував у Галичині. Одеський професор І. А. Лінніченко видав напівісторичну, напівпубліцистичну книжечку «Малорусский вопрос», де спількувався одстоювати старі націоналістичні погляди на «общерусскую историю» і гостро і непристойно напад на нову схему української історії М. С. Грушевського. Це був запізнений голос «малоросса» проти українського наукового відродження.

Наукова продукція з української історії за перші п'ять років після Жовтневої революції була невелика, хоч з якісного боку перелічені мною праці залишили помітний слід з української історіографії.

III. Але *третьою добою*, що охоплює лише п'ять років (1923 — 1927 р.) і кількістю і якістю далеко залишає позаду перші п'ять років, і та крива, яку можливо скласти на підставі бібліографічного покажчика надрукованих тоді праць, показує на буйний зріст наукової продукції в цій галузі (як додамо, і в інших). Це доба органічного зросту наукової продукції, планової роботи в галузі української історії цілої генерації, головним чином, молодих істориків, що скупчилися в Українській Академії Наук і в науково-дослідних катедрах і працюють під безпосереднім керівництвом своїх старших товаришів, іноді ветеранів і провідарів в українській історіографії. Ця плановість роботи, цей союз старої, середньої, молоді і наймолодшої генерації українських істориків надав велику силу цьому новому рухові. А нові раціональні організаційні форми для наукового дослідження і необхідні кошти для утримання і видавництва почала давати радянська влада.

Головним осередком роботи в галузі української історії з 1923 р. зробилася Українська Академія Наук у Києві, що відновила з цього року свої «Записки» (разом вийшла II—III книжка). В 1925 році вийшло три книжки. XI книжка «Записок» багата на історичні розвідки: тут ми знаходимо ст. Грекова про бунт сіромн на Запоріжжі, Бужинського — «З історії Полт. магистрату», Печипоренка — про фабрику Розумовських на Посем'ї і ин. Тенер надрукована, присвячена мійому ювілею XIII—XIV остання кн. «Записок», де три статті присвячено філософії Г. С. Сковороди. В попередніх томах «Записок» статтів з історії України далеко більш. Треба назвати праці П. Д. Полонської з історії Запоріжжя. Друга серія видань I-го відділу Академії — це «Збірники», що їх вийшло зараз вже 61 номери. З історичних праць сюди належать дві мої монографії — «Українське

джерелознавство» (літописи) в 2-х вип.» (1923 — 1925 р.), «Мандрований філософ Г. С. Сковорода» (1926 р.) і, нарешті, моя «Автобіографія в світлі доби». До українського джерелознавства належить і розвідка Сушицького про західно-руські літописи. Історії давнього Києва присвячено — «Нові студії з історії Києва» В. І. Щербіни (1926 р.), Ернста «Київські контракти». видано також Ів. Каманіна «Водяні знаки українських паперів до 1650 р.», проф. Тітова «Історія книжної справи на Україні» і «Стара вища освіта», Кордт «Подорожні по східній Європі до 1700 р.» збірн. «Декабристи на Україні» за редакц. академ. Єфремова і В. Мілковського, В. Модзалевський «Гути на Україні»; проф. В. Данілевича — археологічна минувшина Київщини. Трипільська культура і археологічні досліді 1925 р. Історично-географічний збірник за ред. Ол. С. Грушевського, присвячений мені ювілейний збірник (стор. 1384). В ньому надруковано багатьок розвідок безпосередньо з історії України, з археології України і з історії українського права, що мають близьке відношення до української історії.

Не входячи в оцінку цих розвідок, ми лише скажемо, що кожна з них вносить своє нове в українську історію, археологію і історію українського права. Так, розвідка акад. М. П. Василенка, присвячена важливому питанню про територію України в XVII ст., проф. Томашівського. «До історії перелому Хмельницькии», Яковлева «Договір гет. Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.», акад. В. П. Черетца (вірша про Мазепу), проф. О. П. Оглоблина «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р.»; проф. Романовського. «До історії бюджетового права Гетьманщини за часи Разумовського», П. Василенкової - Полонської «Історики Запоріжжя XVIII в.», проф. Загоровського «Запоріжська російська митна політика за часи Нової Січи», А. Єршова «Сторінка з історії українського джерелознавства (про джерела літ. пов. Ригельмана)», серія статтів про декабристів на Україні (Базилевича, Добровольського, Мілковського, Оксманя), про військові поселення (Татаринної - Багалій); проф. Кленатського, В. Дубровського, О. Плевака, проф. Кліменка, Д. Бованенка, Галанта і Рибінського, Кордта з соціально-економічного стану України в XIX ст.) Є ціла низка статтів акад. В. П. Бузескула, проф. Шестакова, проф. Дложевського, проф. Варнеке, проф. Покровського, акад. Фармаковського — про грецькі колонії на північному березі Чорного моря, А. Спіцина, П. Єфіменка, М. Рудинського — з археології України.

Особливо важливо, що відгукнулися такі першопорядні археологи РСФРР, як Спіцин і Єфіменко. Є низка дослідів з історії українського права — акад. Маліновського, проф. Пічети, проф. Кристера, проф. Слабченка і Черкаського. Вони мають однаково важливе значіння і для історії України, і для історії її права; багато статтів має інтерес і для українського письменства та джерелознавства (як розвідка проф. Огієнка, проф. Присьюлкова, проф. Білецького, проф. Розанова, проф. Маслова, Товфік - Кезми і акад. Кримського); те саме треба сказати і про розвідки, присвячені українському мистецтву (акад. О. П. Повицького, пр. Зуммера).

З поворотом М. С. Грушевського з-за кордону на Україну в Київ, він утворює в Українській Академії Наук ряд закладів і комісій, що спеціально займаються науково-дослідчою працею з історії України, а також виданням для неї матеріалів — ці праці ведуться в катедрі історії України, при ВУАН, в історичній секції колишнього наукового товариства. Історична секція кол. наукового товариства, що на чолі його стояв, за виїздом М. С. Грушевського, Ол. Серг. Грушевський, а потім, після свого повернення,

сам М. С., випустила в світ наукові збірники за р.р. 1924 — 1926. Тут ми бачимо низку спеціальних інтересних праць з історії України співробітників секції — О. Гермайзе, Ткаченка, Шамрая, що розробляли дороговісний статистично-економічний матеріал Румянецького опису Козаченка, Горбана, Добровольського, О. С. Грушевський дав розвідки з історії господарства XIV — XVII в., Лазаревська — про цехи Лівобережжя. Низка статей в збірниках — «Студії з історії України» (Барановича, Камінського, Майдзюка і ин.).

З 1924 р. акад. М. С. Грушевський відновив видання всеукраїнського часопису «Україна», спочатку тримісячника, а тепер двомісячника. «Україна» має всеукраїнське значіння для української історії, в тому числі для новітньої, якій одведено головне місце; видатне місце одведено й історії українського письменства. Програм її таких: розвідки, матеріали з громадського і літературного життя XIX, XX ст., критика, історична хроніка. «Україна» завжди відгукувалася на ювілеї істориків та письменників (Костомарова, Драгоманова, Франка і ин.).

Акад. М. С. Грушевський, ставши на чолі Археогр. комісії при ВУАН, здійснив видання археографічного збірника, що був ще передбачений в 1918 р. Академією. Перший том вийшов у світ 1926 р., а другий друкується. В I томі ми бачимо збірку документів до історії Києва відомого знавця старого Києва і голови комісії по його вивченню Вол. Ів. Щербини, на пошану якого видано ювілейний збірник з його працями з історії Київщини, а також матеріалів до історії Лівобічної України та історії українського права акад. М. П. Василенка (частина з Харківського Центрального Історичного Архіву), цехові акти, що подала Лазаревська. Бібліокопії інвентарі у Волинському повіті, О. Гермайзе — Матеріали для історії українського руху за світової війни. Друга серія — це пам'ятки українського письменства; з неї вийшов у світ перший том літопису Величка.

Кожна із збірок, виданих Археографічною комісією, сама по собі цікава, але в першому томі ми ще не бачимо тієї плановості у виданні архівних українських матеріалів, якою повинна керуватися така поважна, єдина на всю Україну, наукова інституція, як Археографічна комісія, але вже з передмови видно, що перед комісією стоять такі величезні завдання, що вимагають від неї такої плановості — і вона, очевидно, буде. Не можу не висловити тут свої думки, щоб Археографічна комісія так відновила традицію колишньої Тимчасової Комісії що до видання давніх актів, а саме: щоб видавався не лише срий матеріал, а по темах і обов'язково в супроводі пояснюючих статей. Це торкається видання не тільки архівних джерел, але й пам'яток письменства. Тільки тоді наслідки видань Археографічної комісії будуть найбільш корисні. На видання архівних джерел потрібні колосальні кошти, яких, очевидно, не може виділити з свого кошторису Українська Академія Наук і їх можливо було б одержати з якогось екстраординарних сум, як державну дотацію, а такі кошти треба дуже економити.

М. С. Грушевський планово поставив і почав здійснювати також видання територіяльних збірників, що являються хронологічним продовженням колишніх обласних монографій з історії окремих староруських земель — Київщини, Чернігівщини і т. ин. Рішниця полягає лише в тому, що кожену історію староруських земель складав один автор, а територіяльні збірники М. С. Грушевського є колективна праця кількох авторів. Ці

збірники присвячуються старому Києву та його околицям і иншим частинам України. Okремо від них стоїть збірник «За 100 літ», присвячений головним чином літературним споминам.

Що до індивідуальної праці, то М. С. Грушевський зосередив тепер свою увагу на історії українського письменства. Ще до переїзду свого в Київ М. С. за кордоном розпочав цю працю в такому ж широкому масштабі, як і «Історія України-Руси», і тепер продовжує її на Україні. Це також капітальна праця, розрахована на велику кількість томів (доєі вийшло її 5 томів). А одночасно з цим М. С. Грушевський працює і по історії, даючи, як і раніше, цінні статті високого наукового інтересу і значіння. Бібліографію наукових праць Академії Наук і з історії України зокрема з 1918 по 1925 р. дала Академія в V кн. своїх «Записок». З нею зв'язаний «Бібліографічний огляд праць по історії України за 1926 р.» проф. Гермайзе в «Україні». Таким чином, 1-й відділ Української Академії Наук і історичні інституції, що на чолі їх стоїть М. С. Грушевський, являються осередком у розвитку української історії. Але і інші заклади 1-го відділу, як, скажімо, Комісія по складанню історично-географічного словника української землі на чолі з М. С. Грушевським, як Комісія вивчення громадських течій і рухів, як Археологічний Комітет і инш., зробили дуже багато й для української історії в тому обсязі, в якому вона зараз виступає перед нами; згадаю хоча б про збірник Комісії рухів, на чолі якої стоїть акад. Єфремов — «Декабристи на Україні» або про археологічний збірник «Трипільська культура».

Другим самостійним осередком, де скупчилася також велика організована робота в галузі української історії, являється *м. Харків*. В ньому ця робота ведеться: 1) в науково-дослідній кафедрі історії України або, як вона тепер називається, історії української культури, 2) в Інституті Марксистизму, 3) в Укрцентрархіві, 4) в Іспарті.

1. Науково-дослідна кафедра історії української культури існує з 1922 р., тоб-то вже 6 років під моїм керівництвом. Раніше в неї, крім історичної, входила і секція історії українського письменства і секція історії українського мистецтва. Тепер вона поділяється на 4 секції — історії України (на чолі — я), історії українського права (проф. М. Максимейко), історії Росії (проф. В. Веретиніков), етнології і краєзнавства України (проф. Ветухов) і має 25 співробітників, в числі їх аспірантів, по всіх секціях. До нашої кафедри належить і Одеська філія з проф. М. Є. Слабченком на чолі. На секції історії України є численний гурток українських істориків, що праці їх добре відомі спеціалістам, як Барвинський, проф. Максимович (в Симферополі), Мірза-Авакянц, В. Романовський (в Києві), О. Оглоблин (в Києві), О. Ковалевський, М. В. Горбань, О. Татарнинова-Багалій, Є. Іванов. Білшість аспірантів також вступили на науковий шлях і друкують наукові праці.

Кафедра доєі винустила в світ 7 наукових збірників, у яких видатне місце займають праці з історії України. Один том збірника був спеціально присвячений декабризму на Україні з просторими розвідками члена кафедри М. І. Яворського, Л. Добровольського (з Києва) і О. Татарнинової-Багалій. Я. власне, також взяв енергійну участь у вивченні й освітленні декабристського руху на Україні і вмістив декілька дослідів про нього в редактованому мною ж збірнику про декабристів на Україні, виданому Укрцентрархівом. 5-й том Збірника Кафедри являє собою колективну

працю секції про селянські рухи в Лівобічній Україні і Слобожанщині в першій чверті XIX і в добу реформи 1861 р., а також про тісно зв'язані з ними козацьчину й військові поселення (Тихонова, Назарця, Козаченка, О. Багалій). Усі статті складені на підставі архівних матеріалів Харківського центрального і московських архівів. Нарешті, 6-й том (ювілейний) дає багато статей з історії України: Рубінштейн «До історії соціальних відносин у Київській Русі XI—XII в.», проф. Максимейко «Закупы Русской еравды», Мірза Авак'янци «Нариси з історії суду в Лівобережжі», Горбань «Розбійник Мацанура», О. Багалій «Нариси з історії військових поселень на Україні», П. Суровцова «Олізар і його відношення до декабристів», О. Назарець «Кріпацькі розрухи 40—50 років на Лівобережжі», А. Козаченко «Нариси з історії революції 1905—1907 р.». Тихонов «До характеристики дворянської ідеології попередньої волі», Хоткевич «До історії Слобожанщини», О. Водолажченко «З історії Харківського Колегіума», Іванов і Горбань «Відгуки декабристського руху на Слобожанщині», Д. Соловей «Загальний історичний огляд вівчарства на Полтавщині». В. Барвінський «До питання про індукту и евекту в Гетьманщині». Усі ці праці складено на підставі свіжих архівних матеріалів і присвячено досить актуальним питанням. Безперечно, що на кафедрі утворилася школа молодих істориків України.

В Харківському Інституті Марксизму також існує науково-дослідча кафедра української і російської історії, а на чолі цієї кафедри стоїть М. І. Яворський. Аспіранти і співробітники її систематично розробляють окремі питання з новітньої історії України під прапором марксизму — це, так би мовити, спеціальне воєннище марксистської розробки української історії. Інститут має свій орган «Під Прапором Марксизму». Найбільш цінним виданням кафедри являється монографія самого М. І. Яворського «Історія революційної боротьби на Україні XIX в.», ч. 1. Пому ж належать і статті з історії революційно-національного руху XX ст., доба Центральної Ради і инш.

Третім харківським науково-видавничим осередком треба визнати Українське Центральне Архівне Управління, що видає свій науковий орган «Архівна справа на Україні» з статтями археографічного змісту. Укрцентрархів видає також цінну монографію В. О. Романовського «Нарис архівознавства на Україні», що являється видатним явищем у галузі архівознавства і в Союзі. Центрархів з приводу 100-річного ювілею декабристів видає також за моєю редакцією збірник з історії декабристського руху на Україні, куди увійшли і праці київських і одеських вчених (Міжковського, Рибніна, Покровського), і, навпаки, в київському декабристському збірнику ми бачимо статті харківського співробітника кафедри — О. Багалія. Таким чином, Укрцентрархів, як установа всеукраїнська, об'єднає праці харківських і київських співробітників на ґрунті українського архівознавства.

В зв'язку з десятиріччям Жовтневої революції на Україні Укрцентрархів готує до видання три великі серії документів — про аграрну, про національну й робітничу революції на Україні.

Четвертою харківською установою, що видає документи і спомини з історії революції на Україні, являється *Іспарт*. В його органі «*Темпиль Революции*» історик України знайде спадку документів і спогадів сучасників з історії революції на Україні, особливо 1905—1906 і 1917 рр.

Українське товариство політкаторжан також видає часопис, де містяться і матеріали з історії революції на Україні. Нарешті, Державне

Видавництво України випустило в світ немало книжок, присвячених революційному рухові на Україні, і серед них багато цінних. Назвімо декілька цінних монографій з історії революції: Равич-Черкаського «Історія ком. партії України», Христюка «Зам. і матеріали до історії укр. револ.». 3 томи; його ж «1905 р. на Україні», Ріш «Очерки из истории Сиплен»; Октябрьская революция. 1 пятилетие. X. 663 стр.; Качинський «Очерк аграрной революции на Украине». З часописів, де містяться й статті з історії України, треба назвати «Червоний Шлях» (ст. Яворського, моя про М. С. Грушевського), «Життя й Революція» (в Києві).

Одеса тепер в особі проф. Слабченка зробилася третім видатним осередком по історії України; там же вийшов цікавий збірник, присвячений старшиком Гр. С. Сковороді; там же видав свої «Начерки по історії Придніпрянщини» проф. Загородський.

Полтава, збірн. «Полтавщина» (ст. Пархоменка і Козаченка), там працює й проф. Клепатський.

На Поділлі видає свої «Нариси історії Поділля» Сіцинський (історична доба), Білінський написав студію про Вінницький замок.

Ніженська науково-дослідча кафедра надрукувала працю українського історика Єршова (про цехи).

В Ленінграді — Наукове Товариство на чолі з акад. Перцем.

Характерні риси більшості праць за минуле десятиріччя: 1) Вони стосуються повільної історії України і особливо історії громад. і револ. рухів. Немає праць по зовнішній історії, а лише по внутр., соці.-економ. і культурній. З праць по історії стародавн. Київської Русі Рубінштейна, Пархоменка, проф. Максимейка, В. Новицького. Чимало праць з історії України XVII—XVIII в. і історії західно-руськ. й українськ. права. Спеціально над ними працює Українська Академія Наук. (З виш. «Праць Ком. для вивчення історії західно-руськ. та українськ. права»). Тут праці акад. М. П. Василенка, Окипшевича, акад. Малиновського, Черкаського, Барисенкова, у акад. Василенка є й чисто історичні праці, як біографія Ор. Ів. Лезицького і О. М. Лазаревського. 2) Другою новою відзнакою являється пристосування до праць і історії укр. марксистської методи (рухи звязуються з соці.-економ. базою).

Марксистські праці з історії України

Проф. М. І. Яворському належить найбільша заслуга в постановці української історії на новий шлях марксистського її вивчення. Не маючи тут майже попередників, не маючи спромоги спиратися в своєму загальному науково-популярному підручнику «Короткий нарис історії України» ані на свої власні, ані на чужі попередні розвідки про основні питання української історії з марксистським освітленням, а тим паче на синтетичні виклади її, він сміливо взявся за синтетичний виклад українського історичного процесу на тлі суто революційного марксисту, порвавши всі звязки з старими традиціями, як він каже, буржуазних українських істориків. Він не зберіг тут правильної історичної перспективи в оцінці попередньої української історіографії, як це я довів у своїй рецензії на перший випуск його «Нарису» й у відповіді йому на його антикритику¹⁾.

¹⁾ Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Критичний огляд книги проф. М. І. Яворського — «Нарис історії України», ч. I, 1923, в «Черв. Шляху», 1923,

Наша полеміка, на жаль, набула не з моєї вини занадто гострого характеру, де я мимохіть примушений був стати на цей взагалі неприсмний для мене шлях, але, оглядаючись тепер на той иноді дуже докірливий обмін думок і відкидаючи лушпиння - форму від здорового зерна, я бачу, що янзку обмін думок був корисний для вияснення кардинальних питань, а особливо з марксистського боку. Сюди належить і питання про раціональне та справедливе ставлення сучасного історика - марксиста до попередньої української історіографії, якому я присвятив багато уваги, бо воно справді має велике принципове значіння: я тут повинен був висловити свої думки і спостереження, виступивши проти занадто вже категоричних висновків проф. М. І. Яворського. Друге центральне питання, яке теж вияснено в процесі обміну думок, було питання про поділ історії України на доби згідно з вимогами історичного матеріалізму. Було зачеплено, крім того, ще низку інших спеціальних питань, серед яких треба вказати на зміну культур на території України за доісторичної доби.

Звертаючись тепер до змісту й значіння першого випуску «Нарису» М. І. Яворського, ми можемо сказати, що в ньому автор дає стислу загальну історію України, починаючи з стародавніх доісторичних часів і до кінця XV століття — добу *натурального господарства*. Що до поділу історії України на окремі епохи, яких він визнає чотири: 1) період натурального господарства, 2) період торговельно-кренецький, 3) період промислового капіталізму, 4) період соціальної революції, то з таким поділом я взагалі погоджуюсь, хоч мушу додати, що важко провести точну межу між ними за їхніми характерними рисами, бо риси одного періоду переходять як пережитки в інші, а зародки подальшого трапляються і в попередньому, і це не суперечить, як ми бачили, ходові історичного процесу в марксистському освітленні. Приміром, грошовий обмін ми бачимо вже наприкінці періоду натурального господарства. Як нам відомо, поділ на доби і в російській історії ще остаточно не розв'язано й не устаєно. Виникатимуть спірні питання й що до дальшого дрібнішого поділу на доби вже в межах вищезазначених періодів.

Починає історію України професор М. І. Яворський із найстаріших часів, слідкуючи тут за хронологічною схемою української історії академіка М. С. Грушевського, що її прийняли інші всі українські історики. Поділяє він перший період натурального господарства на п'ять відділів: I — первісне суспільство, II — князівсько-дружинна доба, III — феодалізація землі, IV — феодалізм Галицької доби, V — Литовська доба. Як ми бачимо, III і IV відділи назвиськом присвячені тому самому явищу — феодалізмові. V відділ збудовано на іншому принципі, ніж решту: в основу його покладено політичну ознаку, як це було в попередніх українських істориків. Що до змісту першого випуску «Нарису», то його присвячено майже виключно соціально-економічній базі й класовим суперечкам серед суспільства. І в цьому суть і значіння «Нарису»: схема тут суто марксистська, і вона заповнена відповідним їй змістом, хоч треба сказати, що бажано було б мати далеко більш фактичного матеріалу для ілюстрації й доказів марксистських висновків автора. Цих висновків дуже багато, хоч не всіх їх досить обґрунтовано. Занадто мало наведено даних з першоджерел, що

№ 9, 145 — 161: з приводу антикритики проф. М. І. Яворського (там же, № 5, 149 — 160); рец. на книгу проф. М. І. Яворського «Нарис українсько-руської історії» («Книга», 1923, № 2, 48 — 50).

повинні бути головними доказами для висновків. До заслуги авторової треба поставити те, що він звертає особливу увагу на динаміку історичних явищ. Що до надбудов, то М. І. Яворський розглядає досить уважно лише політичну надбудову, а майже зовсім не зачіпає ідеологічних; звичайно, це утворює помітні прогалини в історичному процесі України за ці часи, бо, скажімо, стан культури відіграв у ньому досить помітну роль, і освітлення її з марксистського погляду було б не зайве, а корисне.

Випуск другий «Нарису» присвячено дальшому періодові в історії України, вже не натуральному, а *грошовому господарству*; поділяється він на два відділи: один присвячено станово-шляхетському суспільству й другий — козацькій революції та утвореній нею гетьманщині. Захоплює «Нарис» XVI—XVII ст. ст. Він сировляє гарне вражіння ясністю викладу і, так би мовити, більшим своїм *конкретним змістом*, який ґрунтовніше, ніж перший, заповнює марксистську схему автора. Автор свій матеріал черпає із джерел, але особливо з монографій, користується широко і з величезної скарбниці матеріалів, що їх зібрав М. С. Грушевський у відповідних томах його «Історії України - Руси»: в пригоді йому стали й деякі висновки цього автора про соціально-економічні питання; нового матеріалу М. І. Яворський не уводить у свою книжечку, та цього й не можна від нього вимагати. Але відомі всім явища він висвітлює оригінально, по-марксистськи, так що це освітлення проходить червоною смугою через увесь його підручник. Таким чином він намагається робити для історії України те, що так блискуче, з таким великим талантом зробив М. П. Покровський для російської історії. Зрозуміло, що не всі його погляди на соціально-економічні явища українського історичного процесу цих часів остаточно можна прийняти, тут ще неочата нива для багатьох дослідників окремих сторінок цього процесу.

Поки-що вийшло два випуски «Нарису», які мають великий попит у студентства, як єдиний досі підручник для нього з історії України з марксистським підходом. Але відчувається величезна потреба в підручнику з новітньої історії України. Щоб хоч у деякій мірі задовольнити її, той самий М. І. Яворський склав ще в заміну його хрестоматію з новітньої історії України під назвою «Україна в епоху капіталізму» в трьох випусках. Перший випуск охоплює період «початкової акумуляції (нагромадження) капіталу та суперечностей дворянсько-крепацького укладу в часи його найвищого розвитку». Другий — першу добу (до 60-х років XIX ст.) капіталістичного виробництва на Україні, що починається кризою крепацької системи в половині XIX ст. та кінчається початковим оформленням робітничого руху 80-х років. Третій — другу добу капіталістичного суспільства; це — доба сирови робітничої революції 1905 року та чергової реакції, період, що кінчається революцією 1917 року. Так сам М. І. Яворський характеризує зміст своїх книжок. Вони, як ми бачимо, охоплюють усю новітню історію України — капіталістичну її добу. У книжку увіходять уривки, часто занадто короткі, з історичної літератури (уривків із джерел майже немає). Мотивує такий характер своєї хрестоматії М. І. Яворський, по-перше, тим, що не мав він часу дати відразу систематичну історію, а по-друге, тим, що хотів дати «новий зразок підручника, що є ані хрестоматія, ані курс, ані нарис, а низка зібраних матеріалів, зв'язаних між собою окремими тезами: цей новий зразок підручника, гадає він, цікавий тим, що не нав'язує читачеві згори думки авторової, його погляду на

окремі питання, а дає змогу самому читачеві самодійною працею розв'язати поставлені автором питання, розв'язати на підставі зібраних сирих і напівоброблених матеріалів та самому прийти до уявлення собі та до зрозуміння всього процесу, що підготував у нас соціалістичну революцію»¹).

Мені самому трапилося провадити в ХІІО лабораторну працю з новітньої історії України; книжки М. І. Яворського були дуже корисні, і я поклав їх в основу роботи студентів. Але треба сказати, що вони не замінюють собою наукової спеціальної літератури, до якої треба було все-таки звертатися. Це що до учнів вищої школи, які мали керівника в особі професора, а що до загального читача, то для нього ці книжки ніяк не можуть замінити підручника з новітньої історії України. Тези проф. М. І. Яворського дуже цікаві, але вони не охоплюють собою його хрестоматійних уривків. Тези занадто короткі змістом, і більшість уривків також короткі. Уривки з авторів, що - правда, іноді самі відображають роль тез і взагалі доповнюють тези М. І. Яворського. Але певного органічного зв'язку між тим і другим матеріалом іноді не відчувається, і він усе ж є мозаїчний. Ось на підставі цього подвійного матеріалу М. І. Яворський у деякій мірі заповнив головні теми українського історичного процесу цих часів.

Усіх тем п'ять. Кожна з цих тем поділяється на низку тез. Першу тезу присвячено економічно-соціальному розвитку України до кінця ХVІІІ ст. Тут ми знаходимо тези про козацьку революцію (Хмельниччину), економічне становище й класову боротьбу Правобережжя ХVІІІ ст., економічний розвиток Лівобережжя, колоніальну політику Москви на Україні. Другу тему присвячено суперечностям дворянського режиму; тут тези про економічний розвиток України на переломі ХVІІІ—ХІХ ст. ст., про суперечність дворянсько-крем'яцького самодержавного ладу, про революціонерів 20-х років. Третя теза охоплює кризу крем'яцької системи. І присвячено її розвитку промисловості, торгівлі й сільського господарства в другій чверті ХІХ ст., а також селянським заколотам цих часів. Четверту тезу присвячено капіталістичній акумуляції — нагромаджуванню капіталу в другій половині ХІХ ст. до 80-х років, земельній реформі 1861 року, процесові капіталізації в сільському господарстві, фабриці, ринкові збуту, дворянству й буржуазії, селянству й робітникам, народницькій революції. П'ята тема — суперечностям імперіалізму з 80-х років до 1905 року й реакції після нього, а саме розвитку промислового капіталізму, еволюції сільського господарства, організації ринку збуту, класовим відносинам перед революцією 1905 року й реакції. З цього видно, що схему новітньої історії України проф. М. І. Яворський намітив правильно й що навіть у своєму теперішньому вигляді його книжки мають цікавий зміст і містять цінну збірку матеріалів, що висвітлюють історію України з марксистського погляду, якого надає їм сам автор.

Проф. М. І. Яворському належить також короткий нарис історії української революції, який органічно зв'язується з його нарисами української історії. Він має ще приступнішу популярну форму, ніж його «Нариси», і, очевидно, його викликає некуеча потреба часу. Мабуть, автор його доповнить і переробить, поширивши та поглибивши його зміст і надавши йому більш наукового характеру на підставі тих окремих спеціальних монографій і матеріалів, що вийшли вже останніми часами і виходитимуть

¹) М. Яворський — «Україна в епоху капіталізму». Виш. перший, стор. 3—4.

у зв'язку з 20-літтям революції 1905 року й 10-літтям Жовтневої революції на Україні.

В минулому 1927 році вийшла нова праця проф. М. І. Яворського «Нариси з історії революційної боротьби на Україні». Том перший (414 стор.). Вона складається з 8 розділів: 1-й присвячений провесні революційного руху, починаючи з київських революційних виступів XII ст., 2-й — козацько-селянським війнам XVII в., 3-й — гайдамаччині 2-ї пол. XVIII в., 4-й — декабризмові на Україні. 5-й — кирило-методівцям, 6-й, 7-й і 8-й — селянській реформі 1861 року і громадським та селянським рухам, зв'язаним з нею, включаючи сюди й народницьку революцію. Нариси М. І. Яворського доведено до 80-х років. Це є історія змагань революційної боротьби на шляху до буржуазної революції. Це є, каже він, лише перша третина його історії громадських рухів на Україні. Історії робітничих рухів на шляху до соціалістичної революції буде присвячена друга частина. Автор скромно каже, що його праця не являється монографією, а є лише попереднім оформленням його довгорічної праці з історії громадських рухів на Україні, але в дійсності вона все-таки являється *монографічними нарисами* з історії громадських рухів на Україні з ранніх часів XII ст. Правда, оброблення розділів далеко не однакове: перші три розділи, що охоплюють довгі часи XII—XVIII в., досить схематичні й побіжні, а останні 5 розділів, що присвячені XIX ст., навпаки, змістовні і носять у собі всі ознаки монографічного розроблення, і особливо це треба сказати про останні 3 розділи, присвячені кардинальному питанню селянської емансипації. Таким чином, перші три розділи являються неможливим вступом в історію рухів XIX ст. до початку 80-х років; 4-й і 5-й далеко більш змістовні, а 6-й, 7-й, і 8-й, що ним одведено 224 стор. з 414, цеб-то більше половини книжки, стоять у центрі авторської уваги й мають найбільше значіння. Два слова про оцінку архітектоніку автора — її визнаю доцільною, завдяки тому, що автор дав читачеві хоч і дуже побіжні вступні розділи, проте у читача книжки складалася ясне розуміння громадських революційних рухів на Україні в їх динаміці, в розвитку і виявленні в різних формах відповідно розвитку соціально-економічного процесу українського життя, в основі якого лежала класова боротьба.

Ця боротьба почалася дійсно в ранні князівські часи і набула величезного напруження в козацько-селянських війнах XVII в., а епілогом їх була гайдамаччина з колівщинною. Дальша боротьба в XIX в. виявилася в дворянській і буржуазній революції — декабристів і методівців, що їх заступила потім народницька революція. Кожен з цих революційних рухів, каже М. І. Яворський, має свої особливості, обумовлені властивим йому ступенем розвитку витворчих сил. Це ми помічаємо і в історії українських революційних рухів. Діалектика революційної боротьби полягала в переході від нижчих форм класової організації виробництва до складніших, поки не випрециля дворянської і буржуазної революції новий гегемон, він же і експлоатована класа. — пролетаріят, носій соціалістичної революції. М. І. Яворський і стежить увесь цей процес революційної боротьби за визволення, але перший том, як ми говорили, присвячується історії дворянсько-буржуазної революції, а дальшим етапом у цій боротьбі буде боротьба робітничої класи за соціальну революцію. Класова організація суспільства викликала усюди її завжди до життя своє заперечення, звідкіль її виходив визвольний рух. Слідкуючи за основним чинником революційних рухів на Україні,

М. І. Яворський зовсім слушно, по-марксієвському, зв'язує його із змінами виробничої системи народного господарства в зв'язку з розвитком витворчих сил. Рух ідеологічний (декабристський, кирило-методіївський) ставиться постійно в органічний зв'язок з економікою, пояснюється нею. І це робиться систематично, так що увесь зміст монографічних начерків М. І. Яворського складається з двох частин, що постійно переплітаються одна з одною — ідеологічної і соціально-економічної. Нюди навіть здається, що цей зв'язок немов штучний, бо й справді його не завжди можна ясно довести, стільки багачко наводиться соціально-економічних даних для зрозуміння природи дворянсько-буржуазних революцій і остільки часто-густо ідеологія зв'язується з капіталом, який утворював відповідну ідеологію в суспільстві, що виникає нюди й сумнів у їх безпосередницькому зв'язку. Одначе основна думка зв'язати ідеологію з класовими відносинами в капіталістичному суспільстві в новій мірі правильна, і взагалі установлені зв'язки треба визнати доведеними і задовольняючими. Говорячи так, я одначе не можу не висловити своєї загальної думки відносно висновків М. І. Яворського. У мене склалося враження од них, що у М. І. Яворського є перегиб наліці в один бік: попередні дослідувачі, так би мовити, недооцінювали революційности в ідеології й діяльності таких нелегальних організацій, як, скажімо, Київська або Одеська громади; і сами діячі їх, як гадає М. І. Яворський, не любили оповідати про неї за часи царського самодержавства, бо це було справді небезпечно і для них самих, і для їх організацій, а на донитах, що провадилися в 3-му відділі у жандарів, декабристам або методіївцям не було ніякої рації давати за себе матеріали Миколи І і його катам. Та й потім було небезпечно оповідати про це, скажімо, М. І. Костомарову або В. Б. Антоновичеві, ватажкам цих тасмних товариств, і зрозуміло, чому В. Б. Антонович та Б. С. Познанський одмовилися в свій час дати інформацію про це редакції «Української Житни». Це було в дуже небезпечні часи тяжкої реакції, і я згадую, що В. Б. Антонович жив у постійній небезпеці трусів і арешту. Те саме в деякій мірі треба сказати і про інших ватажків українського руху, що, як і Антонович, також не залишили нам своїх повних і певних споминів про свою громадсько-революційну діяльність. Таким чином, нема основних джерел, що могли б правдиво освітлити їхню діяльність — споминів керівників і учасників, і сучасний історик, як, скажімо, М. І. Яворський, примушений користуватися такими непевними, одобічними й тенденційними матеріалами, як жандаревські або поліцейські покази, що постійно перебільшували революційну діяльність тодішніх громадян-українців з В. Б. Антоновичем на чолі. І ось у М. І. Яворського В. Б. Антонович, наприклад, виступає в підготовці польського повстання на Україні, як голова Київської громади, в складі якої немов був Малоросійський революційний комітет, що вирішив кинутися по селах для організації повстанських кун. На чому ж базується отака роля В. Б. Антоновича, що зовсім не відповідає тому, що нам відомо про його, так би мовити, політичну фігуру і його характер? Це — перекази Пелипенка, що йшли од Синегуба. М. І. Яворський гадає, що тут Синегуб «багато не переборщив» (стор. 26), але, оскільки мені власне відома справа Синегуба (я її списав у Київському Центральному Архіві), покладається на цю неврівноважену людину, що «переборщувала» остільки багачо, що в його балачках залишилося мало певних фактів, не можна. Другими непевними джерелами для освітлення

ідеології В. Б. Антоновича являються рапорти київського стряпчого, які його виставляють організатором і головою київських комуністів (стор. 266), і тут автор обмежується лише вказівкою, що стряпчий, можливо, переборщив. Із слів польських поміщиків того часу викликають сумнів і твердження про участь В. Б. Антоновича і хлопomanів тиню Рильського або Познанського в організації польського повстання на Україні; зв'язок між польською і українською молоддю в гминах був — польські і «малоросійські» гмини в Київському університеті стояли близько одні до одних, але це до того моменту, коли було конкретно поставлено питання про безпосередню участь у повстанні хлопomanів. М. І. Яворський малює ідеологічну еволюцію Антоновича та інших хлопomanів, як перехід од радикалізму і комунізму до політичного угодовства у відомій їх заяві 1862 р., до чистого необмеженого культурицизму; мені здається, що такої надзвичайної обмеженості у них не було і що Київська громада навіть пізніших моїх часів (кінець 70-х і початку 80-х років) не була аполітична. Значну частину членів Одеської громади я добре знав персонально, починаючи з Л. А. Смоленського, її воли на мос. вражіння не були вже такими революціонерами, якими вони виставляються, хоч там було, здається, більш прихильників М. Драгоманова після його еміграції, ніж у Київській громаді. Таке перебільшення ми помічасмо і у визначенні значіння справи про козаччину 1855 р., що обмежувалася майже Київщиною, Тасмного Харківсько-Київського студентського товариства, що, на думку авторова, було «ще однією пересторогою загрози соціальної революції» (стор. 227), і, нарешті, гуртка Андрущенка і Носа (стор. 313—314). Але велика заслуга М. І. Яворського полягає і тут у тому, що він органічно зв'язав усі ці membra disjecta, окремі виступи, визначив їхню соціальну природу, проаналізував і схарактеризував у них праві й ліві течії і знайшов коріння їх у тодішньому класовому суспільстві. Зразком такої уважної аналізи являється, наприклад, характеристика кирило-методіївців, з одного боку, і Шевченка — з другого. Книга М. І. Яворського написана на підставі першоджерел, що притягнені ним у значній мірі і серед яких є немало і джерел архівних. Автор користувався відповідними архівними фондами Києва, Харкова, Ленінграду, Одеси, звертався і до живих свідків минулого, і завдяки цьому його висновки, що засновані на цьому документальному матеріалі, набувають певного значіння що до усталення фактичного боку справ: автор ставиться до джерел критично, але іноді виявляє довір'я до них там, де, може, треба було побачити «переборщення», а саме тоді, коли вони являються йому ймовірними, бо відповідають його загальній схемі розвитку революційної думки на Україні. М. І. Яворський на підставі своїх даних виправляє своїх попередників, а то й висловлює свої думки на підставі спостережень, що рідше розходяться з висновками інших авторів; особливої уваги з цього боку заслуговує його полеміка з А. Річицьким відносно слов'янофільства і Шевченка. Взагалі я високо розцінюю цю працю М. І. Яворського, і вона є наслідок вдумливої аналізи і збудована на суто марксієвському ґрунті, автор постійно стежить за діалектикою історичного процесу і дає всюди його динаміку. Мені здається, що ця книжка дає правильну схему і для тих дослідників, що розробляють або розроблятимуть окремі питання, що їй присвячені окремі розділи праці М. І. Яворського. Ця книжка відрізняється від усіх його попередніх начерків загального характеру тим, що тут уперше утворилася бажана рівновага між його

марксістськими схемами і фактичним змістом українського історичного процесу. Тут він уже спірається на свої попередні досліді й зібрані матеріали, як, наприклад, в четвертому розділі на свою роботу про декабризм на Україні, в трьох останніх — на свій відомий збірник «Україна в епоху капіталізму». До цього треба додати, що М. І. Яворський вступив на правильний шлях монографічної обробки окремих питань — це поповнює прогалини його історичної праці і з методологічного боку, і по суті його висновків. Тут треба нагадати про дві його розвідки: перша — «Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили»¹⁾; друга — «Емський акт 1876 р.»²⁾, третя — «Кирило-Методіївці»³⁾. Вихідним пунктом першої розвідки М. І. Яворського являється формула Леніна про розвиток капіталізму з його двома тенденціями відносно національного питання: в початку сприяння національному рухові й боротьба проти національного гніту, наприкінці — знищення національних перепон і утворення інтернаціонального об'єднання. Під таким поглядом автор і дає зародки й аналізу українського національно-демократичної революції на Україні 1917 р. Особливу увагу М. І. Яворський звертає тут на 1905 рік і на Центральну Раду з її головою М. С. Грушевським. Організатором Центральної Ради, на думку М. І. Яворського, був національний буржуа-фармер-глитай капіталістичного покрюю, захисник американського зразка в розв'язанні аграрної проблеми під впливом соціалізму, що формулювання своєї ідеології доручив українському інтелігентові («Червоний Шлях», № 4, стор. 100 — 101). Національна революція таким чином перетворилася, на його думку, діалектично в буржуазну контр-революцію.

Таке твердження мусить бути перевірене ще й іншими дослідниками, в першу чергу тими, що були тоді активними діячами.

Розвідка М. І. Яворського про Емський акт 1876 р., що заборонив українську літературу, написана, між іншим, на підставі нових архівних матеріалів, а головне — дає йому нове освітлення в порівнянні з тим, що давав йому в двох своїх розвідках акад. М. С. Грушевський. Освітлення акад. М. С. Грушевського не задовольняє М. І. Яворського, бо воно лише торкається культурного боку цієї справи — цей ганебний указ ішов проти культурних інтересів широкого, здорового, нормального розвитку українського народу. М. І. Яворський визнає такий підхід дуже обмеженим і сам дає спробу підійти до його аналізу і глибше, і ширше, а саме звернути увагу на соціальний бік, на класові інтереси і протилежності, збережені тільки за тогочасні проблеми національної культури на Україні. В своїх вискладах він повторює деякі з аргументів, що наведені були ним у «Нарисах».

Розвідка про кирило-методіївців (також незакінчена) являється деталізацією того, що сказано М. І. Яворським у 5-му розділі його «Нарисів». Підхід і методологія всіх трьох його розвідок однакові й нагадують ті, що ми маємо в «Нарисах». Усюди дається аналізу й ідеологію зв'язується з економікою і класовою боротьбою, пояснюється ними — з них вона виходить, вони являються справжнім базисом для цієї надбудови. Але його висновки потребують ще перевірок.

Поруч із працею проф. М. І. Яворського з новітньої історії України треба поставити книжки проф. М. С. Слабченка, що їх також присвячено

1) «Червоний Шлях», 1927, № 2, стор. 108 — 134; № 4, стор. 94 — 115.

2) «Прапор Марксизму», 1927, № 1, стор. 115 — 143, продовження буде далі.

3) «Прапор Марксизму», 1927, № 1, стор. 212 — 241, продовження буде далі.

новітній історії України під назвою «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.», т. I, 1925, VIII, 318; т. II, 1927, ст. 274. Том I охоплює першу половину XIX ст. Свої завдання автор формує так: «Книга, що оце її випускається в світ, має хоч до певної міри заповнити прогалину, що живо відчувається в нашій економічно-історичній науці. В той час, коли російські дослідники можуть пишатися з великої кількості наукових видань, присвячених новому й новішому життю свого краю та цілої держави, опублікованими багатьма її самостійними працями та матеріалами XIX ст., для України лишається цей вік майже зовсім незнайомим». Далі автор згадує про мій «Нарис» і М. С. Грушевського, про «добре складену» хрестоматію М. І. Яворського «Україна в епоху капіталізму» та про низку старих і нових дослідів з новітньої історії України. Автор робить спробу об'єднати по змозі як-найбільше дотепер опубліковані дані і поповнити їх, оскільки можливо, новими — ще невідомими; на підставі підсумовування він хоче робити етюди й ескізи з окремих складних питань, коли ще не наспів час дати цілу картину. Автор каже, що він тут порвав із традиційними старими загальновизнаними поглядами й проводить нові, свої, на підставі як нових матеріалів, так і нових метод. «Але, — каже він, — ще не раз і не два доведеться переглядати різні питання української історії, перш ніж визнати те чи инше питання за остаточно вирішене». Треба привітати цей критичний, а не догматичний підхід до чужих поглядів, що їх висловлено в попередній науковій літературі, і намагання як-найкраще підперти той чи инший погляд та ретиво обставити книгу літературними вказівками й цифровим матеріалом, хоч це робить книгу важкою для читання. Але це конче потрібне явище за сучасного стану української соціально-економічної науки. Не хотілося заслужити довір в необґрунтованості того чи иншого положення. Подробиць і ширшого обмалювання минулого в цій книзі немає, багатько занадто схематичного, побіжного.

До кожного розділу книжки проф. Слабченка додано бібліографічні вказівки на джерела й досліді, які підтримують автори висновки. Крім того, автор додає ще наприкінці книжки загальний бібліографічний покажчик джерел і літератури на 6 сторінках; вони свідчать про досить ґрунтовне обізнання його і з літературою, і хочасти із джерелами. Проф. Слабченко користувався також у деякій мірі і з архівних невиданих матеріалів Одеського Губ. Архіву, а саме — архіву Новоросійського Ген. Губ., військового архіву й переселенського та архіву військових поселень, а також фамільного архіву проф. Маркевича й рукописів Строгановської бібліотеки. На підставі всіх цих матеріалів він і склав том перший свого нарису, який назвав «Матеріали». Але це не матеріали в точному розумінні цього слова, а ряд окремих етюдів і ескізів, об'єднаних, однак, в єдине ціле. Сукупність тем, що їх розробив проф. Слабченко, дає зміст його нарисові української історії в першій половині XIX ст., що складається з 42 розділів. Тут нема, як у М. І. Яворського, уривків із текстів инших дослідників, тут текст заповнює сам автор; це не хрестоматія, а історичний нарис або ескіз. Звертаючись до питання про зміст цих 42 розділів і зв'язок їх між собою, ми повинні сказати, що їх присвячено переважно соціально-економічному процесові, а хочасти й ідеології українського суспільства цих часів. Є два розділи, що їх присвячено географії й колонізації України. Знаходимо ми далі такі розділи, присвячені

економіці — переливанню чужоземних і російських капіталів, розвитку скотарства, зернового господарства та інших сільсько-господарських промислам, фабриці, ремеслу, внутрішній торгівлі, ярмаркам, закордонній торгівлі, водним шляхам, становищу робітників. Соціальному складові суспільства присвячено розділи про обсяг поміщицьких прав і шукання дворянства, про стани — козацький, державно-селянський, військових поселенців, поміщицьких селян і їхню папщину, про земельну справу й селянські рухи, про податки й повинності, про вільних хліборобів, про заведення інвентарних правил, про зріст і склад українських міст. Розглядає автор і ідеологію українського суспільства, описавши про громадський рух, масонство, Кирило-Методіївське Братство, натур-філософію, шляхетську історіографію, кодифікацію українського права, праці передреформених українських економістів. Закінчується наріє розділами, що їх присвячено реформі 1861 року — громадському рухові перед 1861 роком, раціоналізації поміщицького господарства, вільнонайманим робітникам, їхній заможності, українським проектам визволення селян, заведенню реформи.

Як бачимо навіть із цього короткого змісту книжки проф. Слабченка, він поставив і в деякій мірі висвітлив багато важливих питань, які в сукупності своїй виявляють нам в основних рисах український історичний процес першої половини XIX ст., як його соціально-економічну базу, так і деякі надбудови — ідеологію суспільства. Політичній надбудові відведено невелике місце, але це пояснюється, на мій погляд, тим, що Україна не мала тоді вже ані державної, ані автономної влади й була лише адміністративною частиною Російської імперії. Що ж до висвітлення ідеології, то тут є прогалини, які треба було б, може, заповнити наприклад, нічого не сказано про науково-літературне відродження України, що було дуже важливим і новим фактором її життя. Не всі розділи оброблено однаково широко: одні ширше, інші схематичніше. Розподіл розділів не має систематизованого характеру, що порушує прагматизм у викладі й надає книзі характеру окремих ескізів. Але й у такому вигляді книга являє собою досить удачу спробу новітньої української історії *в окремих нарисах і питаннях*, на жаль, мало зв'язаних між собою. За найціннішу рису треба визнати її фактичний зміст, досить органічно зв'язаний із марксистськими поясненнями й висновками авторовими, до яких він підходить обережно, обґрунтовуючи їх на фактах і не даючи зовсім необґрунтованих висновків.

Ця книжка викликала дуже змістовну й простору рецензію професора О. П. Оглобліна¹⁾. Рецензент ставить у генетичний зв'язок цю книжку проф. Слабченка з його «капітальною» працею про організацію господарства на Гетьманщині, але цілком надає їй і самостійного значіння і каже, що вона «являє значне явище в нашій історичній науці». О. П. Оглоблін підкреслює, що проф. Слабченко визнає «своярідність» українського історичного процесу XIX ст. Що до літератури, з якої користується професор М. С. Слабченко, то в ній проф. О. П. Оглоблін знаходить великі прогалини і підтверджує це фактичним їх списком — це дуже цінне доповнення. План книжки й розподіл матеріалу критик визнає не зовсім доцільним; у плані плутаються два принципи — хронологічний і тематичний; нема періодизації; автор виходить за межі української території. Статистичний

¹⁾ Зап. Історично-філол. відділу Укр. Ак. Н., кн. VII — VIII, К., 1926, стор. 560 — 571.

матеріал використано не дуже систематично; відсоткових обрахунків у князі замало. Виходячи з конкретного українського матеріалу, він подає цікаві й правдиві критичні зауваження про сільське господарство України. Що до промисловости, то він спростовує чудернацьку думку проф. Рожкова, що Лівобер. Україна і Новоросія в першій пол. XIX в. зовсім не знали оброблюваної промисловости. А. П. Оглоблін критично ставиться до деяких висновків М. Є. Слабченка і вказує на його прогалини. І тут його зауваження, як спеціаліста в галузі фабричної промисловости, особливо цінні. Найкращі в книзі, на його думку, розділи, присвячені питанням соціально-економічної організації. Розділи, що їх присвячено ідеологічному життю, дають чимало матеріалу, та ідеологічну еволюцію не завжди виявлено на тлі економічно-соціального життя. На мій погляд, сторінки, присвячені ідеології, занадто побіжні і дають мало матеріалу.

2-й том «Матеріалів до економічно-соціальної історії України XIX ст.» (1927 р., 278 стор.) являється продовженням 1-го, охоплює пореформену добу — з моменту скасування панщини до 1905 року включно. Він складений за таким планом, як і перший, і має тіж характерні типові риси. Цей том складається з XXVII розділів, що також, як і попередні, присвячені соціально-економічному й ідеологічному процесові. І тут, як і раніше, автор дає нам окремі етюди чи ескізи, не зв'язані органічно між собою: в основу викладу покладений хронологічний принцип, і тому авторові доводиться малювати і соціально-економічні відносини, ідеологію в різні моменти другої половини XIX в. і початку XX в.; у всякому разі зовнішнього зв'язку між розділами нема, хоч внутрішній існує, але читачеві труденько за ним стежити. І цей том також складений головним чином на підставі друкованої літератури. Список її охоплює більш як 300 дуже різноманітних своїм змістом видань: тут і мемуари, і статистично-економічні збірники, і місцеві українські, і загальноросійські, і загальні курси, і підручники з історії України, і навіть літературні твори. Є окрема вказівка на «Шершень», «Вісти» за 1906 рік і деякі трактати теоретичного характеру; і тут, як і раніше, авторові доводилося вибирати джерела для історії України за цю добу з видань, де були змішені матеріали з історії Росії, взагалі указівок на книжки на чужих мовах майже немає. В спискові ми бачимо багато таких розвідок і начерків, що справді дають цінний матеріал для автора; серед них далеко менш спеціально-українських, ніж загальноросійських. Чи можна визнати й цей великий список вичерпним? Очевидно, що ні, як це фактично довів проф. А. П. Оглоблін відносно першого тому і як визнає й сам автор, бо в одеських книгозбірках багацько дечого бракує. Архівними джерелами і тут, як і раніше, проф. Слабченко скористувався мало, і то виключно місцевими. (Архів Новорос. Ген.-Губ., Сільсько-господарського товариства, Андрєєвського).

І все-таки багата література (в джерелах і розвідках), зібрана проф. М. Є. Слабченком, дала йому змогу накреслити еволюцію соціально-економічного й ідеологічного розвитку України в окремих екскурсах, іноді досить широких, а іноді коротких і бідних своїм змістом. Найбільш задовольняючою я визнаю сукупність розділів, присвячених 19 лютому 1861 р. на Україні, яке автор визнає «поворотним пунктом в економічно-соціальній історії України нового часу»; тут не лише оцінка реформи, а й дальша її еволюція як з боку поміщицького, так і з боку селянського землеволодіння й господарства.

Цікаві сторінки присвячені аграрній кризі 80-х років. Досить уважно розглядається також історія фабрично-заводської промисловости і стан робітників і робітничий рух. З усім оцим автор звязує ідеологію тодішнього українського суспільства і суспільні рухи, починаючи з 60-х років до 1905 року, як українські, так і студентські революційні. Відповідне місце він одводить Драгоманову. Одно переплітається з другим; огляд ведеться по десентричних. Є цікаві й маловідомі епізоди (взагалі виклад епізодичний, як, наприклад, про Бердєєва). Проф. Слабченко спростовує помилки в цих питаннях інших дослідувачів, полемізує з ними й висловлює власні погляди. Таким чином, дві книжки проф. Слабченка малюють нам, хоч іноді дуже схематично, історичний процес українського життя на протязі більш, ніж усього XIX ст., звязуючи реформу 19 лютого, що накреслила можливості формування внутрішнього ринку та капіталістичного розвитку України, з революцією 1905 р. Цей рух ускладнювався протягом 1861 — 1905 р. різними явищами, які й малює проф. Слабченко — першим етапом у ньому є боротьба дрібного землевласника з великим дворянським землеволодінням, але селянство незабаром розширюється на багатирів-куркулів і на батраків-пролетарів. Із зростом тяжкої індустрії й формуванням робітничої класи змінюються обставини — боротьбу скеровується в бік одстоювання не дрібної власности, а на велике нагромадження, і тут синтеза у власности, але громадсько-державній.

Обидві книжки проф. Слабченка присвячені Україні в епоху капіталізму, щоб-то тим питанням, що їх освітлював і проф. М. І. Іворський в 3-х томах своєї праці: одна праця поповнює другу, але й та й друга являються все-таки головним чином спробами дати не загальну працю, а матеріали для неї і освітлення їх в окремих поясненнях і висновках цих авторів. Новітня історія України — ще в будучині.

Невтомний проф. М. С. Слабченко склав ще й третю частину своїх начерків, присвячених добі революційній — після 1905 року; було б бажано, щоб вона скоріше побачила світ, аби тільки були певні факти, а відповідне освітлення їм зможуть тоді дати й інші історики.

Проф. М. Слабченко інші своєю науковою енергією й кількістю монографічних праць є головний дослідник історії Лівобічної України. Ще за до-революційної доби проф. М. Слабченко виявив себе як видатний дослідник історії Лівобережжя. Тут на першому плані треба поставити його простору розвідку «Малоруський полк», що зановила помітну прогалину у внутрішній історії Гетьманщини. Його попередник О. М. Лазаревський давав опис окремих полків України не тільки як воєнних округ, але й як адміністративно-територіяльних одиниць й з додатком складу населення. У проф. Слабченка завжди був нахил до правових надбудов, і його ми помічаємо як у тільки-но згаданій розвідці, так і в збірнику його праць з історії українського права в галузі, де він працював майже одинок, студіюючи право Гетьманщини й Запоріжжя. За нашої революційної доби проф. М. Слабченко склав плана надзвичайно широкого видання, що конче потрібне для освітлення економіки часів Гетьманщини під назвою «Організація хозяйства України от Хмельничини до мирової війни». Загалом автор має на меті й'ять таких частин: 1) Лівобічна Україна XVII — XVIII ст. ст., 2) Запоріжжя, 3) Правобічна Україна XVII — XVIII ст. ст., 4) Україна до 1861 року, 5) Україна після селянської реформи. Перша частина мусить складатися із: 1) Землеволодіння в звязку з сільським господар-

ством, 2) Стара українська фабрика, 3) Торговельний капіталізм, 4) Організація господарства, 5) Публічне господарство старої України.

Як ми бачимо, це грандіозний план, і можна тільки побажати невтомному авторові, щоб він його здійснював енергійно й надалі, але не форсируючи, як це робить тепер. В основу загального плану, як ми бачимо, покладено два припущення — територіальний і хронологічний: територіальний — Лівобережжя, Запорожжя й Правобережжя (прогалину являє, однак, Слобожанщина, яка зовсім не входить у Гетьманщину), хронологічний у рамках XVII—XVIII і XIX ст. ст. Цю подвійну систему я визнаю за правильну. Досі автор надрукував чотири томи своєї першої серії; том I присвячено землеволодінню й формам сільського господарства Гетьманщини, том II — промисловості й фабриці, том III — торгівлі й торговельному капіталізмові, том IV — організації державного господарства.

Як же, кажучи взагалі, виконує досі свій план проф. Слабченко? Треба перш за все сказати, що, дійсно, чотири його томи, що вийшли до друку, висвітлюють його тему організації господарства на Україні. Даючи оцінку цій авторовій серії загалом, ми муємо насамперед визнати, що вона у великій мірі заповнює ту прогалину, що була досі в нашій українській історіографії: про господарство часів Гетьманщини такої систематичної зводки не було; не було навіть і окремих монографій, присвячених різним сторінкам цього соціально-економічного процесу в Лівобережній Україні. Кожна з цих монографій у зведених документах *джерел* і *почасті* висновках мусть увійти в наукову літературу й буде також дуже корисна для складання синтетичних праць історії України. В автора марксистський підхід, хоч власних марксистських висновків у нього не дуже багато; у всякому разі його серія дасть багатий матеріал для інших марксистів-істориків. Фактичний зміст у нього переважас теоретичну схему. Він користується в значній, можна сказати в найбільшій, мірі із першорядних джерел; відома йому також і спеціальна, взагалі дуже невеличка література, хоч тут є деякі прогалини. В заслугу авторові треба поставити, що він критичний і, може, вперше використав статистично-економічну літературу, розпорошену в різних старих, іноді рідких виданнях. Що до цитування джерел, то в автора подвійна система: він дає наприкінці кожного тому загальний реєстр джерел і літератури, не відмежовуючи одних від одних, а, крім того, посилається на них і в тексті. Я не перевіряв цих бібліографічних авторових указівок і тому не можу підтримати їх точність і відеутильність помилок, тим паче, що працю провадить автор занадто швидко і в не досить сприятливих умовах такого міста, як Одеса. Однак, певен, що проф. Слабченко є великий ерудит і знавець друкованих джерел з історії Гетьманщини, в тому числі і чужими мовами. А в додаток до I, II, III і IV томів його ми знаходимо деякі уривки з архівних матеріалів Харківського Центрального Архіву (Архіву Малоросійської Колегії).

Том I серії присвячено землеволодінню та формам сільського господарства. Тут автор оповідає про заселення України, про земельну окупацію, про общину, про фільварочне господарство, про сльби й сервітути, про еміграцію, про мобілізацію земельної власності й різні землі — старшинські, монастирські, рангові й вільні, про сільсько-господарську техніку, інтенсифікацію дворцового господарства, про поміщицьке господарство й відносини між панамі та селянами.

Том II присвячується далі промисловості й фабриці на Україні. Тут оповідається про сільсько-господарські промисли, про селянський тип

українських міст (їх вільнізації), про цехові організації, про фабрики й заводи, значна частина яких виникла з військових потреб, як, наприклад, салітряні, суковні й інші, про українську мануфактуру, про тютюнові фабрики й гуральні та інші; тут, між іншим, розглядається й умови фабричної праці тих часів — заробітну плату, жіночу й дитячу працю.

Том III оповідає про торгівлю й торговельний капіталізм на Гетьманщині, про тип української торгівлі й російську торговельну політику, про торговельні зв'язки з закордоном, про права й обов'язки купецтва, про дрібну та велику торгівлю, про право складів, транзит, ціни й гроші, ближні й дальні ринки, про ярмаркову торгівлю, про чужоземну торгівлю, про перемогу Росії на українських ринках, про монополії, про індукуту й свекту і, нарешті, про тарифну політику. До цієї монографії додано мапу торговельних шляхів України XVII—XVIII ст. ст. Марксистський погляд, каже сам автор, у нього преваляє над абстрактно-догматичним. Й він вже казав, що марксистських висновків і пояснень у автора не дуже багато та що в нього справді панує не абстрактно-догматична (хоч він частенько робить екскурсії в теоретичний бік), а загальноісторична думка, оперта на велике число фактичних даних. Метода його переважно індуктивна, почасти описова, почасти числово-статистична. Цікава мапа торговельних шляхів України XVII—XVIII ст. ст. — шляхів, нанесених на мапу Боплана, і шляхів, на неї ненаесених.

Том IV присвячено складові й управлінню державним господарством Гетьманщини XVII—XVIII ст. ст. Державне господарство України, каже автор, розпадалося на дві частини — майно та збори з повинностями. І ті, і інші обслуговували інтереси командної в Гетьманщині спочатку старшинської, потім шляхетсько-поміщицької класи, що ставила за свою мету забезпечити собі додаткову вартість із допомогою збройної сили — чи то своєї, чи сторонньої. Спираючись на неї, поміщики України могли перекласти найширшу мобілізацію селянської, а почасти й козацької землі та експропріювати її в населення. Нижчі верстви українського суспільства не змогли витримати фінансового напруження й через це нарешті мусли перейти в крєпацтво — цей ідеал українських аграріїв. Крєпацтво з'явилось в нас, як і в Росії, не від держави, як учив Ключевський, а з допомогою держави, з допомогою політичної організації командних клас. До цього дійшли різними шляхами: натисками в приватноправових відносинах, як це доведено в попередніх томах, і не менш сильним натиском публічно-правового типу, як це доведено в даному томі. У XVII ст. за доби панування дрібної землевласності відігравали головну роль повинності, а податки переважно були натуральні; у XVIII ст. повинності й податки перекладається на гроші, що прискорює процес обезземелення й закрєпачення. Але в XVII ст. повинності головним чином задовольняли місцеві потреби, а в XVIII — потреби імперського типу. Згідно з цим у XVII ст. була ріжниця й у самій організації цієї справи: у XVII ст. приватне гетьманське господарство було злите з військовим, а у XVIII ст. гетьманське господарство було відокремлене від фіска республіки. Шляхетство бажало поширення своїх земель у сусідніх межах Запоріжжя, і на ці степи жадбно поглядали і російське дворянство, і купецтво, щоб користуватися чорноморсько-озівськими портами! Згідно з цим заводиться на Україні й відповідні установи імперського типу. В цьому томі в протилежність до попередніх майже немає теоретичних екскурсів. Але на ґрунті

фактів уперше поставлено й розв'язано питання про курені, про утримання, про малоросійський приказ, про скарб, про з'їзди. Уперше й взагалі, правильно каже автор, трапилося поставити питання про державне господарство Гетьманщини. Літератури про нього нема. Такий багатий зміст даного тому проф. Слабченка. Не можна справді не погодитися з ним, що він майже вперше поставив у такому широкому та змістовному вигляді це важливе питання, і, на мій погляд, цей том стоїть вище за попередні і багатством уперше зведених у ньому даних, іноді дуже скрупульозних, і систематизацією їх. Однак, що до систематизації, то й цей том, як і попередні, невитриманий що до розподілу матеріалу. Автор каже, що він не хотів повторювати раніше сказаного, але надалі він і тут зачіпав питання, що він їх поставив раніше (наприклад, про землі, про натуральні повинності — тут і в першому томі).

М. Є. Слабченко склав уже й п'яту частину «Організації господарства», що я її розглядаю далі, спеціально присвячену запорозькому господарству, і за неї одержав премію од Укнауки.

Цією 5-ю книжкою серії М. Є. Слабченка треба визнати його монографію «Соціально-правова організація Січ Запорозької»¹⁾. . . Проф. М. Є. Слабченко дає тут цікавий історико-критичний перегляд усіх головних, на його думку, ще не розв'язаних питань про організацію Запорозької Січ; хоч про це написано було дуже багачко, однак, спільної думки немає, наприклад, про походження запорозьких козаків: автор справедливо надає великої ваги виясненню динаміки в історії Січ — переходу од суспільної до державної організації, од козакування до козаччини, і, отже, М. Є. Слабченко робить спробу встановити значіння слова «козак»: він слідує за диференціацією цього слова, за переходом людности з промислового стану на військовий, уважно на підставі джерел слідує за зміною території Запоріжжя в зв'язку з появою козацтва; а коли означалася територія й людність, то, каже автор, цим опріделився й початок республіки. Типічний характер цієї держави полягав у тому, що homo economicus одночасно ставав і homo militans — вона виростає не з родової організації, і в основі її лежала вольність. Поглиблюючи свою аналізу запорозького устрою, М. Є. Слабченко зупиняється перш за все над значінням основної ячейки — куреня. Слово курінь він виводить од татарського кура (а не курити), що значить — жеребок. Мене ця гіпотеза не задовольняє, і я не можу одкидати пояснення І. І. Срезневського про зв'язок землянки з куривом. Більш доведеним являється тотожність термінів курінь, коливо, ватага, юрта. До речі, однак, буде додати, що всі ці терміни вказують на півкочові, півосілі становища; зокрема юрти в диких полях на Вороніжчині й Донеччині були першими колонізаційними осередками, базами такого типу, як це видно з опублікованих мною матеріалів з історії колонізації «польської» окраїни Моск. держави. Курені й колива мали економічну, господарську базу в протилежність чисто військовим організаціям — полкам і сотням. Довівши, що курені були основною ячейкою суспільства, проф. Слабченко розглядає складне питання про їх число, розміщення, склад, ономастику, час появи, ґрунування й розміри, число людности й побратимську організацію, економічну базу куреня — господарство, управління. Курені об'єднувалися

¹⁾ Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права, виш. третій, К., 1927, стор. 203 — 340.

в Січ, або Кош. Тут також проф. М. Є. Слабченко дає ґрунтовну аналізу січової організації. Перед єдиною Січчю була раніше низка січей, розкиданих по різних місцевостях, і це стояло в зв'язку з колонізацією, що посувалася з різних боків і що утворила осередок Січ, яко військовою організацією, що її викликали життєві умови; це була фортеця, що в другій пол. XVIII в. перетворилася в торговельне місто. М. Є. Слабченко уважно розглядає організацію Січи і мимохіть веде дискусію з попередніми дослідниками в різних конкретних спірних питаннях цієї організації (наприклад, про кошового отамана, про отаманію, гетьмана, кошового, військову старшину, про полковників) з М. П. Покровським, М. С. Грушевським, О. Стороженком, Д. І. Яворницьким, М. І. Костомаровом. Зокрема М. Є. Слабченко схиляється на євровій дисципліні війська запорозького, на карах і взагалі на праві (про нього він вже писав раніше) — звичайовому й писаному, і він, навіть всупереч Д. І. Яворницькому, робить спробу дати етапи в розвитку запорозького права, між иншим, в зв'язку з розвитком на Січі торговельного капіталізму, хуторняського господарства торговельного типу: дуже цікаві зауваження автора про речове право в запорожців, зв'язане з землею і її розподілом по жеребках, а також право на рухоме майно; звідціль натуральний перехід до утримання запорозького війська, що воно одержувало од Московського царату і гетьманського уряду, про військову скарбницю і про індивідуальну власність поза межами Січи — в її вольностях. Останній розділ (К. 7) М. Є. Слабченко присвячує доказові тези, що соціально-правна організація Січи ґрунтувалася на певній господарчій базі, і він описує це запорозьке господарство — воно носило примітивний характер і спочатку складалося з звіроловства, рибальства, бджільництва, скотарства; що до землеробства, то тут М. Є. Слабченко виступає проти твердження Н. Рожкова про існування займанщини на Запоріжжі в старі часи: на його ж власну думку, займанщина з'являлася лише в другій чверті XVIII в. Але я гадаю, що займанщина була первісною формою землеволодіння в місцевостях багатих на землю, що таких земель у Запоріжжі було багацько і що вона існувала в запорозьких хуторах і раніше від другої чверті XVIII в. Наприкінці М. Є. Слабченко виписує функції ради й соціальний склад суспільства і доводить, що в ньому не було рівності, яку відстоює Д. І. Яворницький. Така багата змістом, вся немов складена з критичних екскурсів монографія проф. М. Є. Слабченка про Запоріжжя. Вона ставить і в значній мірі вирішує і, в усякому разі, посовоує вирішення найважливіших питань про соціальну базу Запоріжжя. Не всі спостереження й висновки автора можна визнати остаточно задовольняючими — децьо й тепер залишається гіпотетичним. Не можна визнати остаточно доведеним і той процес еволюції соціальних форм Запоріжжя, на який майже вперше звернув таку увагу М. Є. Слабченко; але й те, що ним зроблено в цьому напрямку, треба поставити йому в особливу заслугу. М. Є. Слабченко оволодів великою, можна сказати, вичерпною літературою як у перших джерелах, так і в розвідках, він притяг і чужоземну літературу (як Пельмана, Гупеля) на чужоземних мовах. Але тут треба зауважити, що він посиляється на історичні праці, ставлячи іноді рядком праці далеко не однакового історичного значіння, і навіть ставить їх рядом із першоджерелами, не виписуючи, так би мовити, їх удільної ваги. У всякому разі, монографія М. Є. Слабченка, без сумніву, робить значний крок уперед у досліджуванні

різних явищ у попередній історичній літературі. За цю працю професор М. Є. Слабченко одержав премію од Преміювальної Комісії Укрнауки.

З дослідників, що спеціально вивчають новітню соціально-економічну історію України, треба назвати також проф. О. П. Оглобліна — молодого київського енергійного історика, що зосередив свою увагу на досліджуванні історії української фабрики, цеб-то теми, що їй також присвятив один том своєї серії М. Є. Слабченко. Розвідки проф. О. П. Оглобліна з історії української фабрики вляються доповненням і продовженням вказаної праці М. Є. Слабченка. Одна з них присвячена історії мануфактури в Гетьманщині¹⁾; друга — історії передкапіталістичної фабрики²⁾. Третій том, присвячений кременецькій фабриці на Україні, що повинен був вийти раніше другого, на жаль, заізнився виходом у світ, хоч там є вказівки на ті джерела, що ними автор скористувався і в історії передкапіталістичної фабрики. Але так вишло з обставин, од автора незалежних. Готуючи до друку автор ще начерки історії дореформної і капіталістичної фабрики. Таким чином, проф. Оглоблін має на меті дати історію української фабрики в XVIII—XIX ст., зосередивши особливу увагу на XIX ст., цеб-то на тій добі, що її не торкнувся М. Є. Слабченко. Обидва автори збігаються один з другим в деякій мірі лише в добі XVIII ст.

«Мануфактура в Гетманщині» є спроба систематизації матеріалів з історії українських мануфактур першої половини XVIII ст. Сучасний стан економічної історії Гетьманщини не дає ще змоги давати широкі узагальнення на підставі спеціальних студій. Дослідувачі ще повинні збирати архівні матеріали. В цій праці намічені лише контури праці і дадено сирій, досталь необроблений матеріал. Історія окремих підприємств, що виленює в вивченню деталей форму промисловости, висовується на першорядне місце. Сучасні умови праці примусили автора звизити рямці своїх архівних студій (одчасти працю в архівах Харкова і Ленінграду). Так говорить сам автор—і цьому відповідає зміст його книги. Вона складається з бібліографічного вступу, двох розділів і додатків матеріалів. Автор дає бібліографію друкованих джерел і робить указівки на архівні документи; друга частина вступу присвячена висвітненню промислових термінів. Перший розділ розпадається на дві частини: перша присвячена питанню про загальні умови розвитку великої промисловости Гетьманщини в першій половині XVIII ст.; друга — історії окремих мануфактур, серед яких, одначе, ми бачимо дві такі, що знаходилися поза межами Гетьманщини — Путивльську і Охтирську. В першій частині є цікаві загальні вказівки на умови промислового розвитку України — територіально-господарські і інші. Історія окремих мануфактур носить зовнішній характер і пересипана дрібницями, що не дуже зацікавлюють читача, але тут вина не авторова, а його джерел; з більшим інтересом читається сторінки про мануфактуру за часів Розумовського і Румянцева. Далі цікавіший другий розділ, присвячений питанню про організацію української мануфактури, де ми читаємо про організацію її управління, хазяйство, умови праці, про робітників і про звязок її з українським суспільством. Правда, і тут є чималі прогалини, дані автора дуже побіжні і схематичні, але його вини в цьому нема. Загальний висновок автора такий: «Українська мануфактура виникла з урядової ініціативи, була тісно звязана

¹⁾ Очерки истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетманщине. Гос. Издат. Украины, 270 стр.

²⁾ Очерки истории укр. фабрики. Предкапиталистическая фабрика. 1925, 232 стр.

з російським землеволонінням і обслуговувала головним чином потреби казни. Одначе, вона все-таки не була зовсім одірвана од українського життя і місцевої влади. Бо була звязана з великим панським землеволонінням і з місцевими кустарними промислами та почасті з місцевими українськими ринками. Вона загинула тому, що була ізольована на Україні од народного господарства і не вросла в його місцевий ґрунт.

Мос: вражіння од другої книжки А. П. Оглобліна¹⁾ також сприятливе. Ця книжка складається з двох частин: перша присвячена загальним умовам розвитку фабрично-заводської промисловости України в першій половині XIX ст., друга — спеціально фабрики з вільнонайманою працею. Перша частина має загальніший характер, але спирається на конкретний матеріал, що його автор систематизував у ряді окремих екскурсів, що органічно звязані між собою і в своїй сукупності пояснюють і доводять основну тему: це будуть екскурси про боротьбу польського і російського капіталу за український ринок, про російський капітал на Україні, про умови економічного розвитку України в середині XIX ст., про зріст промислового капіталізму в останні десятиріччя крещанської доби, про статистику фабрично-заводської промисловости в першій половині XIX ст. В другій частині даються цікаві відомості про своєрідну організацію відомої української фірми Іхненко і Сміренко, про боротьбу купецької і дворянської фабрики, про вочинні фабрики. В книзі наведено багаті статистичні дані, зведені звичайно в таблиці. Особливо цікаві таблиці про національний і класовий склад населення (українців, росіян і євреїв). Цікаві дані про вплив Кримської війни, підмов і криз 50 років. Книга складена на підставі дуже багатого, хоч і з значними прогалинами матеріалу. Ставлення автора до цього матеріалу критичне. Особливо багата на фактичні дані друга частина, де, наприклад, ми бачимо дуже змістовну історію суконої промисловости в Кліщинях. Фактичного, шноді дуже дріб'язкового матеріалу наведено велику силу, але автор не потонає в ньому, а, навпаки, уміло користується ним для освітлення широких узагальнень про розвиток торговельного і промислового капіталізму в його різних національних джерелах. В загальному змісті книги відчувається деяка уривчастість, але вона залежить не од автора, а од уривчастости його матеріалів. Книжка автора не являється, так би мовити, останнім словом української історіографії з історії української фабрики, — і сам автор, і інші дослідники, гадаю, скажуть ще не мало нового з цього питання, — але заслуга О. П. Оглобліна полягає в тому, що він перший поставив перед собою це завдання і дав ряд начерків на підставі численних джерел, рознорознених по різноманітних виданнях. До того, йому треба було подолати ще одну категорію труднощів, з якою доведеться боротися й иним дослідникам соціально-економічної історії України XIX ст.; вона полягає в тому, що в статистичних виданнях XIX ст. Україна не виступає з своєю своєрідною економічною організацією, а як окремі губернії єдиної неподільної Росії. О. П. Оглоблін виходить з передумови про економічну своєрідність України, не одкидаючи, одначе, думки ні про різноманітність її окремих частин, ні про подobenство деяких її економічних процесів з російськими. Але очевидно, що цю апіорно правильну думку йому треба буде доводити й фактично. І він це й робить і таким чином кладе

¹⁾ История предкапиталистической фабрики.

початок правильному методологічному підходові до цього питання, розчищаючи ґрунт і для дальших дослідників.

М. Є. Слабченко дав змістовну рецензію на «Предкапиталистическую фабрику» проф. Оглобліна¹⁾, де каже, що книга написана талановито, це є справжня наукова робота, хоч у формі нарису, а не лише збірника систематизованого матеріалу; автор, каже він, виходить із слушних передпосилкок про своєрідність економічного укладу України і одночасно про зв'язок її із всесвітньою економікою. Далі він робить ряд цінних зауважень як методологічного характеру, так і по суті висновків — про зв'язок розвитку фабрики з аграрними кризами, про ролі польського і російського та західноєвропейського капіталу, вказує і на хибні, і на позитивні сторони праці.

До молодшої генерації істориків-марксистів належить проф. Ос. Юр. Гермайзе — один з найенергіїшних дослідувачів різних питань українського історичного процесу, бо він не зосередив своєї уваги на якомусь основному широкому питанню на зразок проф. Слабченко і проф. Оглобліна. Темою своєї найбільшої розміра праці — «*Нариси з історії революційного руху на Україні*» — він наближається до проф. М. І. Яворського — їхні теми назвиськом майже тотожні (замість слова «руху» у О. Гермайзе ми бачимо у проф. Яворського слово «боротьби»), але між ними велика різниця і змістом, і характером викладу. У проф. Ос. Юр. Гермайзе в його нарисах одна обмежена тема — про «РУП» — Революційну Українську Партію — їй присвячений цілий перший том його «Нарисів», коли у М. І. Яворського в його першому томі ми бачимо декілька тем про декілька рухів. Присвятивши 390 стор. одній лише Рев. Укр. Партії, Ос. Юр. Гермайзе, очевидно, міг дати далеко більш фактичних даних про цей рух, ніж, скажімо, М. І. Яворський про народницьку революцію, якій він присвячує менш за 100 стор. Широкий, майже вичерпний матеріал, що притягнув О. Ю. Гермайзе для своєї праці, і його наукова систематизація дали йому право назвати свою працю монографією, чи, як сам він каже, «спробою монографії». Мотивус: свій вибір теми автор тим, що «РУП ніби проторує шлях для з'явлення нової ідеології революційного марксизму» на українському ґрунті — тут були і революційні методи, і подекуди марксистське мислення. Автор притяг увесь друкований і архівний матеріал — останній окрім Харківських та Полтавських архівів — мало того, скористувався даними не тільки від «писанія», але й від «преданія». Бажаючи дати певні факти, він завжди поспіляється на їхні джерела. О. Ю. Гермайзе не обмежується, одначе, лише точними вказівками на джерела, а наводить у великому числі й самі тексти документів. Це, правда, надає його книжці иноді характеру збірника систематизованого матеріалу (так багато наведено тут тектів), але, на мою думку, і не можна було зробити инакше, коли Рунівські матеріали майже зовсім не були видані раніше. Свій багатий матеріал автор систематизував у 7 розділах, присвячених заснуванню Руну, ідейній еволюції Руну, його організації, агітаційній літературі Руну, поширенню агітаційної літератури, транспортуванню з-за кордону нелегальної літератури, розколу Руну. Окрім цього, ще є додаток, де наведені тексти різних відозов. Кожний з цих розділів має свій *конкретний* зміст, а в цілому вони вияснюють і ідейний бік Руну, і його практичну діяльність. Автор дає силу оповідань і описувань, що яскраво малюють цю

¹⁾ Зап. істор. філ. відділу Укр. Акад. Наук, кн. VII—VIII, 1926 р., стор. 557—560.

організацію перед читачем. Завдяки цьому книга читається легко й приступна для кожного, а з особливою зацікавленістю її прочитають усі, хто брав участь у політичних українських рухах від 90 років XIX ст. Ідеологію О. Ю. зв'язує з економікою суспільства, класовою боротьбою, але далеко не так систематично, як це робить М. І. Яворський. Ці елементи він вказує в своєму вступі: «В міру зформування нових соціальних відносин на Україні починався і розвивався внутрішній складний та затижкий процес утворення нових суспільних Ідеологій... Аналізу цього процесу гадається почати з *необхідного хоч би огляду* тих соціальних зворушень та економічних процесів, що позначили собою оцей період і вплинули на громадську думку та Ідеологічні шукання». І автор справді дає такий необхідний загальний огляд в своєму вступі. Але головний зміст його книги полягає в історії і характеристичній Ідеології Руну і близьких до нього течій, а також його діячів, як от головного організатора Руну Дм. Вол. Антоновича і інших його діячів.

Новітньої історії України торкаються «*Матеріали до історії українського руху за світової війни*»¹⁾ О. Ю. Гермайзе. Це «Записка об українском движенні за 1914 — 1916 г. г. с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско-революционного течения среди населения Малороссии», що переховувалася в Київському Центральному Архіві і складена десь у Жандармському правлінні або в Департаменті поліції. Джерелом для першої частини її, каже автор, була відома книжка Щоголева, для другої — відомості, зібрані Департаментом поліції. Але могло бути й так, що джерелом для Щоголева були жандармські відомості. Записка має дуже багато хиб, безграмотна і вимагає, як то визнає і видавець, багатьох пояснень, але він їх не дає, і завдяки цьому записка в її сучасному вигляді дуже трудно користуватися — необхідно було б видавцеві спростувати її хиби, без цього ж цей документ малопрідатний для наукового користування.

О. Ю. Гермайзе написав досить багато розвідок, і майже кожна з них звертала на себе увагу спеціалістів, — чи то вибором теми, чи то новиною матеріалів, чи то новиною поглядів. Маркєвські погляди його досить виразні — і тут він уступає лише М. І. Яворському. Я назву тут ще тільки одну працю О. Ю. Гермайзе, що звернула на себе увагу широких кіл — це його «Колівищина в світлі новознайдених матеріалів»²⁾. Це дуже цінна розвідка і за новими матеріалами, і особливо за новим освітленням цієї дуже важливої доби. Колівищина являється найвидатнішим українським рухом другої половини XVIII ст. Нові матеріали про Колівищину були знайдені дир. К. Ц. Арх. В. В. Міяковським — їх-то і простудіював О. Ю. Гермайзе, і виявив, що це справа, що велося її в Київ. Губ. Кан. прогайдамаків. Тут — допити Залізняка і інших гайдамаків.

Автор зовсім слушно звернув увагу на той бік справи про Колівищину, яку раніше дослідники (В. А. Антонович, О. Ефименко і Я. Шульгин), що всебічно вистудіювали інші історичні моменти, мало торкалися — це економічне тло цієї доби. Вже О. Ефименко заперечувала тому, що гайдамацькі загони складалися з селян. О. Ю. Гермайзе простудіював глибше склад гайдамацьких кун і доходить висновку, що буфонадна ролія в гай-

¹⁾ Укр. Арх. Збірник, Том I, К., 1926, стор. 271 — 354.

²⁾ України, 1924, кн. 1—2, стор. 19 — 57.

дамацькому русі належала елементам, одірваним од хліборобської продукції, бродячим наймитам, особливо тим, хто займався торгівлею, що була зв'язана з Уманню, і це стверджує визнаннями гайдамаків. В ідеології гайдамацьких ватажків автор вбачає ненависть до шляхетського режиму, визнання православ'я, яко ознаки гайдамацького табору, і лояльність проти Росії. В дальшому викладі автор дає критичну біографію Залізняка, розглядає критично ролю Гопти й Уманські події і дає багачько подробиць про організацію гайдамаків, про рух і боротьбу їх, про відношення до руху російського уряду, про кари гайдамаків—і про все це на підставі документальних даних. Тепер О. Ю. Гермайзе збирає дальші відомості про Гайдамаччину в українських архівах.

У маркеївських працях з російської історії проф. Н. Рожкова та М. П. Покровського ми маємо й розділи, присвячені історії України

«Русская история в сравнительно историческом освещении (основы социальной динамики)» проф. Н. Рожкова почала виходити ще з 1922 року. Н. Рожков—старий марксист, що працював і друкував у цьому напрямку свої праці з російської історії ще за царату. Ще тоді він видав «Обзор русской истории с социологической точки зрения». Умови громадського життя й адміністративне вислання автора не дали тоді йому змоги закінчити цю працю, що її вийшло лише дві частини (друга складалася з двох випусків). Вже тоді, як каже автор у передмові до тому I своєї історії, він мав на меті соціологічні висновки, загальні закони існування й розвитку суспільних явищ. Після того автор працював над російською та все-світньою історією, тим наче, що вже раніше усвідомлював велику потребу збудувати історію на порівняльно історичному ґрунті. Нову «Русскую историю» проф. Рожкова й побудовано на такому ґрунті. Вона є наслідок праці багатьох років¹⁾.

Український історичний процес проф. Рожков зацінає в декількох томах своєї праці, не присвячуючи йому окремої книжки: і російська, і українська історія в нього змішені вкупі з історією інших народів, де утворювався процес, аналогічний із нашим, як, наприклад, феодалізм у Росії, на Україні та в усіх інших народів Сходу, Заходу й Америки. Проф. Рожков не мав на меті дати хоч і коротку, але систематичну історію України, виділену з російської історії; він, здається, і не визнавав новітньої схеми історії українського народу, що її нині прийняли всі українські історики—він додержується старої схеми, за якою історія України була обласною історією Росії. Згідно з цим поглядом він починає історію України лише історією Литви, а в X, XI і XII ст. ст. він бачить єдину Русь; давніші часи він проминає, а про доісторичну добу та її археологічні пам'ятки говорить у загальному нарисі, присвяченому первісному людству, не згадуючи про археологічні пам'ятки на території Росії та України.

Це все, як ми бачимо, нагадує ту стару схему української історії, що починала історію України з Литовської доби й стежила, як це ми бачимо в М. К. Любавського, за Литовською державою. Литві до XV ст. Н. Рожков присвячує 15 сторінок у I томі. Далі він подає в II томі

1) «Русская история». Т. 1, стор. 7—8.

«Южная Русь XIII і XIV' веков» на 15 сторінках; «Литва и Западная Русь XV' в.» на 30 сторінках; у III томі — «Литва, Западная и Юго-Западная Русь с XVI до половины XVII в.» на 80 стор.; у VI томі — нарис «Дворянская революция в Южной Руси» на 37 стор., присвячених XVII—XVIII в.; всього ці розділи займають 177 стор. формату 1/32. Своїм змістом ці окремі нариси зв'язані між собою і в своїй цілокупності пояснюють читачеві головні моменти соціально-економічного, почасти ідеологічного українського історичного процесу. Автор дає нам соціально-економічну структуру старої України в її статичній, а динамічний процес життя виявляється досить слабо — його майже непомітно. Викладання в автора чисто фактичне. І в більшій частині його засновано на основних розвідках і монографіях різних авторів, у невеликій мірі — на перших джерелах. Не наводитиму прикладів на доказ цього. Додам іще лише, що висвітлення історичного українського процесу в автора, загалом кажучи, марксистське, хоч не яскраве і не остільки самостійне, як у російському; з історії Росії в автора багато власних розвідок і самостійних висновків; з історії України він мусив покладатися на монографії українських істориків. За найзмістовніший у нього треба визнати відділ, присвячений XVI і першій половині XVII ст. Останній відділ про дворянську революцію дуже побіжний, так би мовити, поверховий, скажімо, як порівняти з частиною II «Нарису» проф. М. І. Яворського; ніяким чином він не може рівнятися з ним і марксистським висвітленням, особливо в сфері динаміки явищ. II. Рожков дає більше опису й статистики, ніж досліду, якого в нього взагалі мало. З «Нарису» проф. М. І. Яворського II. Рожков не користувався. Він ставиться з пошаною до старої української історіографії та її представників, розуміючи, що вони зібрали й дають багатий матеріал і для сучасних істориків-марксистів. Із цього принципового боку дуже цікавий і принциповий погляд його на це питання¹⁾.

Високоталановита чотиритомна «Русская история» головного представника в нас історичного марксизму М. Н. Покровського, що являє собою новий етап у розвитку «русської історії» після «Истории России» Соловйова та «Русской истории» В. О. Ключевського, містить у собі дуже цінні сторінки й для української історії. З цього боку для історика України мають велику вагу й сторінки в томі I «Русской истории», що стосуються стародавньої Русі взагалі. М. Н. Покровський, стоячи, очевидно, на старій схемі української історії, історії України спеціально присвячує лише єдиний розділ у томі II, як це робив у свій час С. М. Соловйов. Князівську добу автор розглядає лише як період стародавнього загального руського життя, не виділяючи в ньому специфічного українського елементу ані історично, ані етнографічно, ані політично. Але висновки й міркування М. Н. Покровського про соціальні та класові відносини, про боротьбу клас, про склад віча й ролу в ньому різних соціальних елементів, про економічну базу суспільства то-що має для кожного сучасного історика України велике значіння. Велику вагу для історика України має також окремий розділ, присвячений українській козаччині, проїнятий оригінальною суто марксистською думкою, яка пояснює з цього погляду всю еволюцію козаччини та зв'язаних із нею інших історичних явищ. Він являє собою зразок методологічного оброблення окремих явищ українського історичного процесу з новим

¹⁾ Й наводив його в своїй відповіді М. І. Яворському.

матеріалістичним підходом, зацікавлює читача й взагалі пробуджує в нього критичну думку.

Це вже готова схема й для українського історика, хоч він, може, де з чим не погодиться, дещо відкине, дещо додасть, дещо поглибить і виправить. На жаль, це єдиний систематичний екскурс автора в суто українську історію. Але треба додати, що для історика України також цінна й уся схема руської історії М. Н. Покровського, поділ її на доби, характеристика цих діб, в яких розкривається історичний процес у новому марксистському висвітленні. Особливо великого значіння набувають висновки автора відносно цього процесу що до новітньої історії Росії, бо в ці часи в більшій мірі, ніж раніше, помітно було на Україні виявлення загальноросійських централістичних моментів. Це треба сказати і про соціально-економічні, і про ідеологічні явища, і про революційний рух, який набув загального характеру й не ставив собі на території колишньої Росії етнографічних меж.

Мій нарис української історії

Оглядів новітньої історії України присвячено й мій «Нарис», що був першою спробою в тій царині української історії, де була не заповнена ніким прогалина, яку я вирішив хоч у деякій мірі заповнити. З такою метою я, редагуючи «Історію українського народу» О. Я. Єфименкової, написав до неї додаток, куди увів загальний огляд історії України після скасування гетьманщини — з другої половини XVIII ст. до революції.

Він мав виключно фактичний характер, бо насамперед і треба було звести головні факти за ці шість століть життя українського народу. Викладав я цю коротку історію України на соціально-економічному ґрунті, цеб-то в основу покладено не політичну або ідеологічну надбудову, а соціально-економічну базу. За вступ правив коротесенький нарис території й населення наприкінці XIX ст. На ідеологічну надбудову я звернув особливу увагу, виходячи з тієї думки, що вона відіграла велику роль в національному відродженні України XIX ст. Але його я все ж розглядав як ідеологічне явище, що залежало в основі своїй від економіки, тому економіці відведено домінуюче місце. Оглядаючись нині на цю свою спробу, я мушу сказати, що вона не задовольняє мене самого й потребує ґрунтовної переробки в самій схемі й розподілу матеріялу, щоб уникнути його статичності, а так само потребує змін і доповнень новими даними, особливо статистичними. Маю надію, що до того часу, коли я почну складати третю частину своєї історії, присвячену новітній історії України, будуть уже складені систематичні нариси, їй присвячені, проф. М. І. Яворського та Слабченка.

Року 1914 видавництво І. Д. Сітіна в Москві видало і том мого «Русської історії». С картами, планами й снимками с пам'яників древности и искусства» (М., VIII, 513 стр. Пособие к лекциям для высшей школы и руководство для учителей и самообразования). Він був багато ілюстрований, в ньому було 6 мап і 202 малюнки-знімки з старих пам'яток. Він був присвячений загальноруському історичному процесові в усій князівській Русі (до половини XV ст.), а не лише одній Україні. В проспекті давалося обіцянку про другий том, що мусив бути присвячений історії Московської держави, і третій, спеціально присвячений історії України. Що до цього третього тому, то потреба в ньому, в першу чергу для вищих шкіл,

для учителів і самоосвіти, дуже пекуча; про це я добре знаю, як викладач історії України в ІНО, що не міг рекомендувати підручника, який охоплював би український історичний процес у всій його цілокупності та щоб програма його відповідала потребам нашого часу, щоб-то була побудована на соціально-економічному ґрунті, на тлі історичного матеріалізму. Найкращі підручники з історії України за старих часів були для вищої школи «Очерк истории украинского народа» М. С. Грушевського і «История украинского народа» О. Я. Єфименкової; остання книжка 1922 року вийшла в українському перекладі за моєю редакцією та з моїм додатковим розділом про історію України в другій половині XVIII та XIX й початку XX ст. ст. Книжка М. С. Грушевського (російською мовою) є курс його публічних лекцій, що він читав у Парижі, але її не пристосовано до програми вищих українських шкіл, вона придатніша для широких кіл громадянства, як і його популярно викладена по-українськи «Ілюстрована історія України», багата на фактичний зміст, але бідна на соціально-економічний матеріал і висновки. Два випуски «Історії» О. Я. Єфименкової, на мій погляд, були найкращі із старих підручників для вищої школи як своїм змістом, так і блискучим, яскравим, талановитим викладом. А з моїм додатком це був єдиний підручник, що давав нарис усього українського історичного процесу в його цілокупності. Однак, цей підручник не задовольняє нині вимог школи, бо не є побудований на тлі історичного матеріалізму, хоч і містить у собі чимало соціально-економічних матеріалів.

Єдиний підручник з історії України на яскраво марксистській основі є «Нарис історії України» проф. М. І. Яворського; однак і його не закінчено: першу частину його присвячено добі натурального господарства (до XVI ст.), другу—XVI і XVII ст. ст. Їх написано дуже популярно, як курс лекцій для слухачів університету тов. Артема, але з них користуються й інші школи та широкі верстви громадянства. Однак, потреба в науково-популярних нарисах української історії остільки нині гостра, некуча й широка, що для задоволення її треба було б мати цілий ряд підручників, написаних різними авторами і пристосованих до потреб різних типів українських шкіл. Нещодавно проф. Слабченко видав свій курс історії України XIX ст. Це примушує мене також видати свій курс «Історії України», в основу якого покладено ті лекції з української історії, що я протягом багатьох років до 1927 викладав в ІНО на загальному курсі й на курсах спеціальних (включаючи сюди і семінари, і лабораторну проробку, де провадилася праця вкупі із слухачами). Я додержуюся тут схеми української історії, що її теоретично виробили і фактично здійснили ак. М. С. Грушевський і О. Я. Єфименкова. Щоб краще зрозуміти український історичний процес, я розглядаю його окремо від процесу, який утворювався у Велико-росії та Білорусі, і починаю його з найдавніших часів; але бажаю довести його не лише до кінця Гетьманщини, а до соціальної Жовтневої революції 1917 року, бо минуле повинно бути за джерело й основу розуміння сучасного. Другою головною рисою моєї книжки буде те, що я роблю спробу дати український історичний процес на соціально-економічному ґрунті, щоб-то згідно з вимогами історичного матеріалізму. Я думаю, що тепер настав час для таких спроб викладання історії України, аби тільки були висвітлені всі головні явища історичного процесу й це висвітлення не йшло всупереч із фактами, як цього потребує й Гортер, кажучи: «Історичний матеріалізм ні в якому разі не можна вважати за форму, в яку

Історичні питання треба тільки втискати. Починати треба із студій . . .
Треба дослідити також інші фактори: тільки коли відомі інші фактори,
тільки тоді блискуче виступає в цьому оточенні історичний матеріалізм,
діяння продукційних сил і продукційних відносин».

Історія України на тлі економічного матеріалізму досі науково синтетично й монографічно, як ми бачили, дуже мало розроблена, і в цьому напрямку треба буде працювати ще багатьом дослідникам. І на нас, старих істориків України, які озброєні, може, більше й краще, ніж сучасні молоді історики - марксисты, що до джерел української історії та її розвитку як науки, лежить на мій погляд, обов'язок прикласти до цього й свою працю як в окремих дослідженнях, так і в синтетичних творах з українського історичного процесу, щоб дати перш за все новий соціально-економічний зміст української історії, відкинувши оповідання про героїв: виключаючи тих, які справді були проводирями мас в тому розумінні цього слова, яке нині приймає теорія історичного матеріалізму, і звернувши виключну увагу на соціально-економічну базу. Нею, однак, не обмежується історія України: вона висвітлює ще й надбудови, цеб-то устрій громадянства, організацію влади і, нарешті, духовну культуру або ідеологію, звязуючи тільки ці надбудови з економікою й класовою боротьбою.

А таких підготовчих монографій дуже мало з окремих питань української історії, і тому трудно тепер дати достатню з марксистського боку синтетичну історію України. Без монографічного досліджування окремих питань на соціально-економічному ґрунті не можна збудувати систематично викладеного і ґрунтовно поставленого загального історичного процесу.

А коли ця монографічна розробка затягнеться на довгі часи. — а «доки сонце зійде, роса очі виїсть», — треба одночасно йти обома шляхами: писати дослідження й робити спроби синтетичного викладання української історії і молодим історикам, і тим авторам, які знають джерела та історіографію, давно працюють у галузі досліджень і хочуть застосувати сюди нову марксистську методу. Таку науково-популярну синтетичну спробу історії України на соціально-економічному ґрунті роблю й я. Я добре розумію, що вона не задовольнить тих, хто підійде до українського історичного процесу з готовою апріорною катехізічною схемою, в яку вони штучно вкладають історію України. На мій погляд, завдання хоч і популярно викладеного, але обробленого на науковій підставі на перших джерелах і розвідках і призначеного для вищої школи підручника — подати, в першу чергу, фактичний зміст, який має стверджувати історичні узагальнення, щоб вони були обґрунтовані, а не висіли в повітрі, щоб читач мусив опиратися на них, а не на *verba magistri*, а для цього слід користуватися не з догматичної, а з історико-критичної методи викладання. Ця метода виявлятиметься в тому, щоб давати наявні в науці на підставі джерел і розвідок сталі й певні висновки, підкреслюючи їх, коли треба, уривками із джерел і вказівками на відповідну літературу, а в питаннях спірних, неясних або нерозв'язаних наводячи й протилежні погляди, критично їх розглядаючи. Взагалі треба, щоб пробуджувалася критична думка в читача та щоб він не лише механічно засвоював собі авторові думки, а й бачив, як до цих думок доходив чи сам автор, чи ті автори, з яких він бере висновки. Особливо це стосується спірних питань. Висловлюючи ж яку-будь робочу гіпотезу або користуючись із дедукції чи порівняльної методи, треба пояснювати, що це лише гіпотеза, більш-менш правдоподібна.

Взагалі треба дати не катехізічну вступку історію України для достатнього засвоєння студента, а навчити, як вивчати її. За третю характерну ознаку моєї книжки треба визнати розподіл історичного процесу на доби, а в кожній добі ми вивчатимемо не тільки базу, а почасти й надбудови. В ці цикли буде в мене укладений весь матеріал і взагалі статика та динаміка процесу. При однаковому плані розподілу матеріалу для кожної доби читачеві легше буде зрозуміти хід еволюції — не лише статичку, а й динаміку всього процесу в його основних виявленнях, спільність і різницю форм, їхній зріст і розвиток чи занепад його. І тому не треба дивуватися, що в мене буде дуже схожа номенклатура в різних добах української історії: це зроблено навмисно, щоб можна було простежити за еволюцією того самого явища в різні історичні доби, доводячи історію кожного з них до наших часів. Мушу, нарешті, підкреслити, що нова метода не відкидає, як непотрібних для неї, не тільки всіх джерел, а й старих розвідок, щоб узяти з них те, що не втратило й тепер свого значіння. Тим-то в мене будуть досить широкі бібліографічні вказівки і на джерела, і на розвідки, на підставі яких складено розділ, бо неодмінно треба, щоб виклад кожного питання стояв на сучасному науковому рівні як у сфері критично розглянутих джерел, так і в сфері наукового розроблення самих наукових проблем.

Мою книжку буде ілюстровано манами і знімками з пам'ятників і старовини й мистецтва, що були колись уміщені в моїй «Русской истории» вид. Ситіна. Українське Державне Видавництво набуло, за моїми вказівками, кліше цих знімків, і я дуже радий, що ці прекрасні кліше оздоблюватимуть цю книжку: у свій час я витратив не мало часу й зусиль, щоб сфотографувати ці видатні пам'ятники, що зберігалися в Ермітажі й Археологічній Комісії в Петербурзі, в київському та харківському археологічних музеях і навіть у приватних осіб.

Користь історіографічного вступу для читача, мабуть, мені не треба мотивувати. Нарису української історії ми взагалі не маємо, бо відповідна праця проф. Д. І. Дорошенка, що її видано за кордоном, майже неприступна читачеві Великої України. А мій вступ, с щільно органічно зв'язаний із загальноприступною, елементарно складеною характеристикою теорії історичного матеріалізму, що дає основи для марксистського освітлення завдань української історії, і з дальшим змістом моєї книжки, присвяченим добі натурального господарства до початку XVI ст. Мани, малюнки, бібліографічні вказівки дають змогу читачеві орієнтуватися в українському історичному процесі в межах лише мого підручника. Гадаю, що ця моя книжка не буде зайвим доповненням до теперішніх підручників по вищих школах і стане читанкою з історії України для широких кіл позашкільного суспільства. Другий том буде присвячений добі торговельного капіталізму і доведений до ліквідації крпацтва в половині XIX ст. Третій буде присвячений розвитку промислового капіталізму. Одночасно з цією синтетичною роботою над історією України я досліджував у матеріалістичному напрямкові й окремі питання (монографія про Г. С. Сковороду, розвідки про декабристів, Кирило-Методіївське Товариство, про Т. Шевченка та Квітку - Основ'яненка).

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСИ В ДОБУ
НАТУРАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА**

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПЕРВІСНА ДОБА УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ І ЇЇ НАСЕЛЕННЯ

Територія України за четвертинної або льодової доби. Свідоцтва археології. Палеолітична кам'яна доба в Західній Європі. Палеоліт на Україні. Неолітична доба Західньої Європи. Неолітична доба на Україні. Мідяно-бронзова доба і її проєкції на Україні

Щоб ясно зрозуміти початок історії України-Руси, треба її зв'язати з станом території її населення в давню доісторичну й ранню історичну добу, коли на тій землі, де нині живе український народ, його ще не було і жили його попередники, що не зникали до щенту і навіть залишали деякі культурні наслідки своїм наступникам. Життя тут не припинялося ні в історичну, ні навіть у доісторичну добу, і культура, кажучи взагалі, теж безупинно розвивалася, хоч були часи і розквіту, і занепаду її. хоч була не мала різниця з культурного боку між народами, які одночасно перебували тут, скажімо, між народами кочовими та осілими. Сучасна ¹⁾ Україна дуже велика — її територія більша за територію окремих багатьох держав Європи; те саме треба сказати й про її населення, особливо коли брати його в межах етнографічних. Тепер у політичних своїх межах Українська Радянська Соціалістична Республіка являє частину Союзу Радянських Соціалістичних Республік; тут скупчується основне її населення, але український народ живе й поза межами УСРР, на території РСФРР (Кубань) і навіть за межами федерації, під польською (Галичина), румунською (Басарабія) та чеською (Буковина) владою, не кажучи вже про українські колонії в Америці. Але, не зважаючи на цю розпороченість і чужоземну окупацію, український народ являє собою єдину суцільну націю, бо окремі його частини, одірвані тепер у наслідок історичних обставин од свого осередку — УСРР, визнають свій кривний зв'язок з його населенням. Та і, взагалі кажучи, мобілізація населення була звичайним національним явищем в історії українського народу, тим паче, що території України не мала природних меж з іншими народами, що були його сусідами. Ця територія широко простяглася від Карпат на заході, які являють там природну межу, до Дону на сході, де такого кордону не було, від Чорного та Азовського морів, які були природною межею на півдні, до Великої Росії на півночі, де теж природного кордону не було. Головні частини

¹⁾ Про сучасну територію України див. мій розділ дев'ятий в «Іст. укр. нар.» Бринько, II, 142 — 143; Рудницького «Очерк геогр. України»; Русова «Стат. українського населення» (Укр. народ в прошлом и настоящем). 1916, т. I.

сучасної етнографічної України: на правому березі Дніпра — Київщина, Волинь, Поділля (Правобічна Україна), на лівому (Лівобічна Україна) — Полтавщина, Чернігівщина, Слобожанщина, або Харківщина, на півдні (Південна Україна) — Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму), Кубань, далі на півночі — Холмщина й Підляшшя, на заході — Східня Галичина, Буковина, Угорщина, частина Басарабії. Ось за цією територією нам і треба простежити в доісторичну добу.

• Територія України за четвертинної або льодової доби

В доісторичну добу виступали на перше місце геологічні та палеонтологічні процеси, що торкалися самої землі, її земної кори, поверхні, ґрунту, гір, підсоння та річок, її флори та фауни¹⁾. За джерело пізнавати їх є геологія та палеонтологія. Не зачіпаючи тих часів, коли ще не було людства на землі, ми скажемо декілька слів про ту добу, коли безперечно людина вже існувала. Таку добу являє *четвертинна, або льодова*, хоч треба до цього додати, що є не мало дослідників, які переносять існування людини в третинну формацію земної кори; але про це ми скажемо трохи далі. Поверхня землі в льодову добу мала зовсім інший вигляд, ніж у наші часи; те саме треба сказати про підсоння, флору та фауну. Біля полюсів та на горах була величезна льодова товща. Наслідок цього є сучасні нам льодовики або глетчері Європи — в Альпах, де їхня площа захоплює 3765 кв. км, на Скандинавії, в Ісландії. Найбільше їх — що й зрозуміло — в полярних країнах; у Гренландії льодова поверхня займає 1.900.000 кв. км. У сучасній Європі є чимало послідків старих глетчерів, в таких теплих країнах, де їх не легко було б передбачати — це будуть, наприклад, ератичні валуни — уламки порід, яких не було в цих місцях і які занесені з далеких країн; днища колишніх глетчерів округлі, немов обточені об криги-скелі, валуни-наноси. На підставі всіх цих ознак довідалися, що північна Європа в льодову добу була вкрита²⁾ майже суцільним льодовим шаром; товща його в Скандинавії сягала до 2000 м.

Росія в часи найбільшого льодового поверху майже цілком була вкрита льодом, але Крим і південна Україна з водозборами Дністра, Бога, нижнього Дніпра й Дону з Дінцем виключалися з нього. Однак у Київській губернії є послідки його. Ці послідки описує проф. Феофілактів. «Територія Малоросії. — каже він, — в льодову добу була вкрита водами, що являли собою частину величезного водозбору, який безпосередньо був зв'язаний з Північним Льодовим океаном і обливав береги Скандинавії, вкритої величезними льодовиками. В групі Київщини багато слідів льодової доби, і в першому нижньому глибокому, піщаному завжди трапляються валуни й дрібні голиші — гнейсові, гранітні, порфірні, сіцитні з Скандинавії і островів Балтичського моря та Фінляндії і скам'янілості північних формацій. Тут же траплялося знаходити й кістки мамутів³⁾. В моменти свого найбільшого поширення Скандинавсько-Фінський льодовик захоплював і середню Подніпрянщину, і не були ним захоплені лише Галичина

¹⁾ Див. про це в Обермаса. Доісторический человек, стор. 17 — 62.

²⁾ Див. мапу (№ 2) Європи в льодову добу у Обермаса, стор. 34.

³⁾ Труды III Археологического Съезда. Т. I, стор. 504. Росії присвячено праці Полякова, Крапоткіна, Черського, Северцова.

й південна Волинь. Він простягався до Овруча, Уманя, Кременчука й Полтави ¹⁾. Але межі Українського льодовика змінювались у зв'язку з підвищенням температури в міжльодові періоди. Льодова доба не була хронологічно суцільна, а поділялася на періоди, яких налічують чотири; були й перерви — поміжльодові періоди. Завдяки тому, що глетчери давали силу талої криги, внутрішні моря повинні були збільшитися, бо річки з півночі, як Дніпро, Дністер, Дін, збільшували їхні води. В льодову добу була сила вулканів, що вибухали з великою силою. Нарешті, льодова доба характеризується ще й лесовими наносами. На всю льодову добу кладуть більш як 500 тисяч років, але дехто зменшує значно це число. Які ж були підсоння, флора та фауна льодової доби? Чотири холодні її періоди чергувалися з трьома міжльодовими з теплим підсонням. І це потверджує палеонтологія — знахідки флори й фауни в шарах кожного з цих періодів. В льодову й міжльодову добу середня температура змінювалася, але взагалі наближалася до нашої.

У льодову добу тундра з арктичною флорою й степ були дуже поширені. У теплі міжльодові доби степи посунулися на схід, а на перше місце виступив ліс, особливо по горах. Про флору міжльодових періодів свідчать такі палеонтологічні дерева теплих країн, як юдино, фігове, лавір, рододендрон укупі з сучасними породами. У третю льодову добу панувала арктично-альпійська тундра, в міжльодові періоди — степ з острівними лісами, ліс-грав'яний степ з острівними лісами, у четверту льодову добу — тундра.

Фауна льодової й міжльодової діб неоднакова, як і флора. Фауна льодової доби була тундрова, як, наприклад, і сучасна сибірська — пеструшка, пісець, північний олень, мускусний бик, серна, птахи (як куріпки), мамут, сибірський носорог, печерні ведмеді, гісна, лев, зубр, що їхні кістки тепер виконують і в Росії, і на Україні, а в Сибіру вони заморожені й у такому вигляді із шкурою й м'ясом, навіть із їхньою їжею (рослинною), збереглися до наших часів. Особливу фауну мали тодішні степи; то були земляні зайці, овражки, сайгаки, дикі коні, бобрі, видихи, з птиць — дрохви та інші. Лісова територія мала свою спеціальну фауну. Представники фауни різних діб переселялися в ті краї, де їх раніше не було, у зв'язку з флорою й підсонням. Одні тварини, північні й південні, четвертинної доби вимерли, другі переселилися на південь (як лев, леопард), треті — на північ (як північний олень), четверті пристосувалися до альпійської фауни (серна), п'яті посунулися в степи на схід; тут кістки їхні є й тепер ²⁾.

Свідчення археології

Од флори й фауни ми перейдемо до первісної людини. За джерело тут є вкучі з геологією *археологія*, що заміняє нам пам'ятки писемства історичної доби, яких тоді ще не було. Археологія на підставі пам'яток людської праці, виробів людини, її знарядь, її будови та на підставі кісток скелетів, з їхньої анатомії, решток кісток тих тварин, що за ними вона полювала, що м'ясом та мозком їхнім годувалася, що в шкурі й їхні одягалася, а потім і приручила, щоб користуватися їхньою працею на

¹⁾ М. С. Грушевський — Киевская Русь. I, стор. 10, в посиланні на матеріали Нікітіна.

²⁾ Обермаєр, стор. 63 — 121.

себе, нарешті, з предметів культу дає нам можливість реставрувати її матеріальну культуру й виробничу техніку, в деякій мірі навіть мистецтво й культу, взагалі ідеологію первісної людини. Пам'ятки археології без наукового пояснення їх майже нічого не варті: вони самі про себе нічого не оповідають, і, щоб вони ожили, немов загомоніли й почали про себе оповідати на зразок пам'яток письменства, потрібна була величезна наукова праця над ними. І це завдання виконала наука археологія з допомогою інших дисциплін (окрім геології й палеонтології) — порівняльної етнології й етнографії, лінгвістичної палеонтології, антропології, нумізматики і т. ин. Для побуту населення в доісторичну добу значіння археології виключає, бо лише завдяки їй ми можемо простежити за розвитком первісної культури.

Великі успіхи зробила європейська й взагалі всесвітня археологія, що на підставі зібраних, систематизованих і науково оброблених археологічних пам'яток дала досить певні й повні висновки про стадії культурного розвитку первісної європейської людини в цілій низці спеціальних і загальних монографій і розвідок. Далекі гірше стоїть ця справа у нас, хоч тепер ми маємо вже право одверто казати про археологію і Росії, і України. Розкопано багато могил і курганів, знайдено чимало пам'яток випадково, розміщено по музеях, почасти систематизовано й науково досліджено; написано на підставі їх чимало розвідок, монографій; с декілька спроб дати загальну еволюцію розвитку життя людини в доісторичну добу спеціально на території Росії й України, але величезного числа пам'яток ще не виявлено, вони загинули й гинуть тепер, с чимало прогалин у них, особливо що до окремих місцевостей, і що найважливіше — археологію Росії та України не поставлено в органічний зв'язок з європейською та всесвітньою археологією — що до стадій культури й навіть до їхньої номенклатури, — і виходить так, що в начерках європейської археології майже зовсім немає матеріалу російсько-українського, а в основу начерків з археології Росії й України покладено місцевий матеріал, не зв'язаний органічно з матеріалом європейським. Доповнити й перевірити один одним, зв'язати їх — це й с актуальне завдання нашого часу.

Палеолітична кам'яна доба в Західній Європі

Коли появилася первісна людина? Вирішується це питання на підставі знахідок її кісток і знарядь у тих або інших шарах земної кори з тією або іншою палеонтологічною флорою та фауною. Я ще 1914 року висловив таку думку: «Безумовні сліди існування людини ми знаходимо в так звану дільвіяльну (льодову) добу четвертинної формації. Висловлювалось думку, що чоловік жив уже в пліоценову добу третинної формації, бо цьому сприяли умови кліматичні (дуже тепле підсоння) і тодішня фауна. А ригорі це можливо, і ми не можемо остаточно прийняти цієї гіпотези лише завдяки тому, що докази цього не зовсім певні»¹⁾. Такої думки я тримаюся й тепер, слідкуючи за постановкою цього питання в сучасній археологічній літературі. Але ще більш, ніж раніше, я схиляюся до можливості цієї гіпотези. Кістки людські, що їх відносили до третинної доби, викликають деякий сумнів. Те саме треба сказати й про докази діяльності людини третинної доби (немов зарубки на кістках тварин). Але найбільший

¹⁾ Моя «Русская история». 1914, М., т. I, стор. 24.

доказ існування людини в третинну добу це є так звані *еоліти*, немов зроблені рукою людини на зорі людського життя, щоб-то ще на мільйони років раніш четвертинної доби, в третинну добу, в часи олігоцену, міоцену й пліоцену. Цю допалеолітичну епоху захисники теорії поділяють на декілька діб, і деякі еоліти вважають навіть за предмет мистецтва. Обермаєр, одначе, що присвятив цьому питанню цілий розділ IX (стор. 442 — 478), після глибокого всебічного досліджування й критичного огляду знахідок і висновків захисників цієї гіпотези, дійшов остаточного висновку, що еоліти не зроблено ні рукою людини, ні навіть мавпою. Але треба додати, що існування людини в третинну добу і еоліти обстоює такий видатний археолог, як Г. Мортільє (з братом), що присвятив доказові цієї тези всю першу частину (12 розділів) своєї відомої монографії «Донсторическая жизнь (Le préhistorique). Происхождение и древность человека». ПБ, 1903, стор. 21 — 103. Тут розглянуто і геологічні дані, і прослідки людської праці на кістках, і кісті з нарізками, і просвердлені кістки, і людські кістки, і рештки людської індустрії, і прослідки здобування вогню, і мавпи з третинної доби, як предки неандертальської людини.

«Умови життя в третинній добі, — каже Мортільє, — були остільки схожі на сучасні, що, на думку всіх палеонтологів, людина могла тоді жити й розвиватися». Перший доклад про це подано Паризькій Академії Наук, а потім це питання широко освітлено на міжнародньому конгресі антропології в Парижі 1867 року, де два геологи демонстрували оброблені, на їхню думку, кремені й кістки з третинної формації. Після цього здобуто багато інших аналогічних знахідок, і Мортільє звернувся до безпосереднього досліджування фактів. І, за його власним визнанням, він мусив геть одкинути з 30 таких фактів 27 і залишити тільки 3, але й ті стосуються не до людини, а до її предка (стор. 23). За доказами існування *еолітичної* (допалеолітичної) доби, а значить — і третинної людини були: 1) сліди, що залишила ця людина на кістках, 2) кісті з нарізками й нарубками, 3) кісті розламані, просвердлені й з фігурами, 4) чоловічі кісті, 5) прослідки індустрії людини (відбивка кременя), 6) сліди вогню й відбитих кременів. В попередніх п'яťох дослідях Мортільє дійшов негативних висновків. В останньому, шостому, навпаки, він доходить позитивного наслідку (доклад абата Буржуа про оброблені кремені на міжнародньому конгресі в Парижі, де більшість висловилася за штучну обробку, і серед неї були такі вчені, як Мортільє, Катрфаж, Картельєк, Ворсо; але не визнав її такий авторитет, як Вірхов). До таких самих позитивних висновків доходить Мортільє іще в двох знахідках. Після цього він переходить до вирішення питання про те, яка людина обробляла ці знаряддя. Суто наукове досліджування флори й фауни третинної формації, а також знахідки в ній кісток навели Мортільє на висновок, що це були кістки антропоїдів, мавп, предків homo sapiens. «У третинну добу, — каже Мортільє, людини ще не було; тоді жили предки людини — антропоїди, що були вищі розвитком проти мавп. Людина з'явилась лише на початку четвертинної доби» (стор. 103 — 104). В. А. Городцов у своєму курсі лекцій з археології говорить про еолітичну третинну добу, але каже, що це питання взагалі ймовірне, і наводить думки й докази про це Мортільє, додаючи, що в Росії це питання лише ставиться. І це справедливо¹⁾.

¹⁾ Первобытная археология. Курс лекций. М., 1909, стор. 139 — 154.

Льодова геологічна доба є одночасно й *палеолітична* доба людської культури, від якої дійшли до нас скелети четвертинної людини, наслідки її технічної праці (кам'яні її знаряддя, житло і т. ін.). В наші часи вже вивчено гарно індустрію, або технологію, палеоліту, а також еволюцію життя людини в цю добу. Однак це треба сказати лише про західно-європейську археологію, а не про російсько-українську. У нас ми бачимо перші спроби такого вивчення в досліджуваннях В. А. Городцова і особливо П. П. Єфименка. Найстарішим і єдиним у деякий час знаряддям був мигдалюватий кремій — прототип сокири без держална (*Coup de poing*, «удар кулака»); це був початок людської індустрії, доба тесаного каменю. У зв'язку з ним були відбійники — нуклеуси або ядрища, уламки. Вони диференціювалися, і згодом постало гостре каміння — скребло, скребки, шилки, бурави, шила, різці для різби, пластини, ступки з каменю, вироби з кости — шила, голки, списи, гарпуни, книжалки. З окремих речей треба згадати про так звані жезли начальників, хоча чи виконували вони всю цю функцію — невідомо; намісто й підвіски (просвердлені зуби риб, ракушки, гудзики). Коли настали холоди, людина почала шити собі одяг (шкурятину) і для цього пристосувала й потрібні знаряддя. Мистецтво палеоліту було хоч і найвище, але реальне. Зародилося воно в солотрєйську добу, а досягло розквіту в мадленську. Це була різьба в формі орнаменту або малюнків тварин, барельєфи — напівонуклі фігури, скульптура з каменю й кости (мамутової і ін.), роги (північного оленя); вироби з дерева, які, мабуть, були, не могли зберегтися.

Що до класифікації археологічних пам'яток і до поділу кам'яного віку, то в основу їх поклали європейські археологи і особливо Мортільє насамперед промислову еволюцію, індустрію самої людини. В основу її покладено зміни в формі знарядь і в техніці оброблення: найстаріші й найпростіші — камені єдиного одбивання, камені подвійного одбивання, камені, оброблені через надавлення, оброблені кости.

Найстарішою добою культурного розвитку в Європі¹⁾ і особливо у Франції була *шельська* (по міст. Шель біля Парижу), яку відносять до третьої мільйодової епохи, із знаряддям з кременю, з телим підсонням і з субтропічною флорою й фауною, з становищами й майстернями, з полюванням на диких звірів. Майже єдиним типовим знаряддям, крім дерев'яної палки, був ручний камінь з обробленого кременя — прототипи ручної сокири; за їжу було м'ясо звірів, що їх ловили, заманюючи в ями, і риба. Проживали вони або в курнях з віток, або в печерах; в одязі не мали потреби, бо було дуже тепло. Антропологічним типом первісної людини була так звана гайдельберзька й неандертальська людина (це назвисько з місцевості, де знайдено їхні кістяки). Друга доба — *ашельська*; тоді клімат зробився холодніший, але все ж не суворий. Ашельська доба є переходова до мустьєрської. В ашельську добу в фауні виступають на перше місце замість південної фауни (гіпопотам) північні типи — мамут і сибірський носорог. Старе головне знаряддя збереглося, але було вдосконалене: постав немов початок другого важливого для людини знаряддя — ножа або скребка. Особливе вдосконалення знарядь ми помічасмо наприкінці ашельської доби. Людина цієї доби годувалася від мисливства й

¹⁾ Загальну та досить вдалу характеристику всіх дій первісної культури дає П. Рожков у своїй «Русской истории», т. I, стор. 23 — 36 на підставі праць Обермаєра, Мортільє. В основу курсу політ. екон. Богданова й Степанова покладено також праці Обермаєра.

полювала за тими звірями, що тоді жили в Європі одночасно з людиною. Третя доба — *мустьєрська* — холодного підсоння, яка викликала велику зміну в формах життя: тодішня печерна людина (троглодит) починає вибирати собі для житла натуральні печери, одвоювавши їх у диких звірів (в одній печері знайдено 800 скелетів печерних ведмедів); це була доба льодів та тундр. У глибоких печерах була досить однакова й не дуже холодна температура, і шкідливою була лише вогкість, що викликала ревматизми. Первісне господарство тоді ускладнилося — треба було подбати про житло, одіж і навіть про постіль, щоб захистити себе від холоду, дощу й снігу. За одіж були звірячі шкіри, хутра; дійшли способу здобувати вогонь. Полювання й рибальство давали поживу тодішній людині: полювали на лева, гієну, мамута, носорога, гігантського оленя, печерного лева, ведмеда, дикого коня, бика, північного оленя. Мали від цього полювання м'ясо, мозок, шкіри, ставили пастки, викопували ями. Жінки готували їжу, особливо м'ясо, шили одіж, тепло піддержували багаттям. Серед знарядь на першій план виступає свердло, а також скрепки; ручна сокира втрачає своє колишнє значіння; гадають, що вже тоді появилися праці — об'єднали камінь із дерев'яним топорищем. З цієї доби дійшло до нас чимало скелетів; вони свідчать про те, що це був *неандертальський тип людини*.

Ці три доби об'єднують єдиною назвою — *стара палеолітична доба*¹⁾. За нею настає нова палеолітична епоха, що складається також із трьох діб: а) ориньякської, б) солютрейської і в) мадленської. Тоді ще не вміли *полірувати*. В *ориньякську* добу ми бачимо ще багато знарядь мустьєрського типу, а нові типи ще початкові, недосконалені. Типове знаряддя являють костяні *наконечники*. Фавна стара, а панують дикі коні, зубри й північні олені. Появляється вперше похорон і випадкове спалення, окраси з черепашок (Сургаєв) та з кости, однакові і для чоловіків, і для жінок²⁾. В *солютрейську* добу техніка виробів знаряддя значно поліпшала. Частіше трапляються вироби з кости й рогу (голки), просвердлені зуби звірів, рисунки звірів на кості й камені. Фавна нагадує попередню: трапилося в одному місці ціле кладовище диких коней. Серед костей велике число кремінних знарядь. Духовний розвиток людини поширився: ми бачимо похорон, культ предків; появляються костяні прикраси й кам'яні фігурки — перші зародки мистецтва й мови, яка утворилася на тлі праці (перші загальні звуки). Почалась *мадленська* доба — і знову стало холодно. У фавні перше місце зайняв північний олень, який давав і м'ясо, і сало, і хутро, і ріг, сухожилки для зшивання шкір, далі йшли дикі коні й т. ін. Мамут і носорог трапляються не так часто, а потім і зовсім зникають. Людині треба було уперто боротися за існування, і це напружувало її сили для вдосконалення техніки, особливо знарядь для полювання й риболовлі. Знаряддя переважно робиться з рогу й кости (гарпуни, голки, наконечники списів, шила, долота); вироби з кременю занепадають; для шитва користувалися нитками, що були зроблені з сухожилків. Найхарактернішіша риса мадленської доби та її мистецтва — це

¹⁾ Проф. П. П. Фіщенко в розвідці «Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи» мустьєрську добу відзначав, як добу середнього палеоліту. Розвідку цю надруковано в «Ювіл. збірн. на пошану акад. Д. І. Багалія», що його видав ВУАН 1927 року.

²⁾ Обермаєр, стор. 200 — 217.

гравіровані кременним різцем на костяних виробих рисунки оленів, тюленів, зубрів, риби, навіть людини (рідко), статуетки тварин, геометричний орнамент, малюнки мінеральними фарбами. Знайдено могильники з кістяками і кам'яним знаряддям. Від мадленської доби у Франції збереглося багато становищ і печер, які свідчать про складнішу організацію господарства. *Азільська* доба — це остання в палеоліті. Тут уже кінець льодової четвертинної епохи і перехід до алювію, нашого підсоння, фавни (мамут зник). Кам'яні знаряддя нагадують мадленські, костяні вироби занепали; дуже багато гарніунів, що свідчить про розвиток рибальства. Мистецтво занепало. Типові для цієї доби розмальовані камені червоним кольором — гальки; деякі малюнки мають форму хреста й взагалі з символікою. Найцікавіша риса новітнього палеоліту — це його мистецтво, пам'яток якого немає в часи старого палеоліту. Перш за все треба назвати фарбування самого тіла покійника та його костей. Свідчать про це знахідки фарб, а також окраси при ньому (наприклад, з ракушок, звірячих зубів); деякі з них правили за амулети. Далі йде скульптура (з мамутової кости), гравюри на кості й рельєфи на костях оленя. Їх можна поділити на примітивні, реалістичні й схематичні — стилізовані, хоч усі вони більш-менш натуралістичні. Це статуетки людських фігур, особливо жіночих, з яскраво вираженими половими органами, тварин тих часів (80% усіх рисунків, наприклад, коней, північного оленя, мамута, печерного лева, бика, лося, вовка, сайги), риб (форелей, шуки, лосося), птахів (гусей, журавлів, лебедів, диких качок). Рисунків рослин мало.

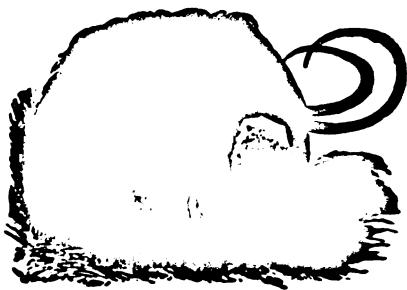
З стилізованих рисунків виникав орнамент (геометричний). Але в сюжетах мистецьких виробів нанує тварина, бо вона відіграла величезну роль і в житті тодішньої людини, перш за все мисливця. Звертає на себе увагу первісний натуралізм (згідно з природою). Мабуть, були й майстри. Особливу увагу звертають на себе художні рисунки на стінах печер (слон, кінь, мамут, зубр, північні олені, печерний ведмідь і лев, зубри з намальованими наконечниками на ньому списів). Серед них повинні були бути й тотеми — предмети релігійного культу. Живопись четвертинної епохи досягла великого розвитку й близька нам. Вона має значну аналогію з сучасними пам'ятками мистецтва дикунів¹⁾.

Палеоліт на Україні

Звернімося тепер до палеолітичної доби на Україні порівняно з цією добою в Європі. Треба перш за все зазначити, що археологічних знахідок палеоліту на нашій території досі дуже мало, але це не значить, що їх і справді в нас небагато й що так буде й далі. Данський археолог Версо гадав, що в Росії не було цієї доби, але трохи згодом одкрито пам'ятники її. Так точнісінько до якогось часу було невідомо в нас про пам'ятки мистецтва мадленської доби, а потім їх знайшли Хвойко й Вовк. В західно-європейській науці вивчено найбільше з археологічного боку Францію, а через це й класифікацію знайдених там пам'яток перенесено на пам'ятники інших країн. А про знахідки в Росії й на Україні в Обермасра або в Мортільє сказано дуже мало, хоч все-таки Обермасрові були відомі знахідки підчас розкопів Хвойко в Еисві й Ф. Вовка в Мезені.

¹⁾ Обермаср, стор. 254 — 297

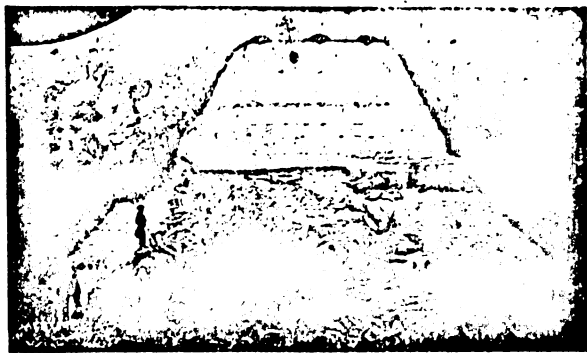
Палеолітичних становищ на території України досі виявлено небагато ¹⁾; найважливіші з них — Києво-Кирилівська, Мезенська (Черніг. губ.) і Гонцовська (Полт. губ.); першу одкрито ще в 70-х роках XIX ст. Гонцовську, після того — Київську (у 90-х роках) і нарешті — Мезенську; старші — Київська та Чернігівська, молодша — Полтавська. Протилежно західньо-європейським знахідкам четвертинної людини й палеоліту, де вони траплялися найчастіше по печерах і зберігалися в кам'яних печерах, у нас їх знайдено на відкритих місцях, і тому їх так мало. Києво-Кирилівське становище відкрив Хвойко в товщі сіро-зеленуватих четвертинних пісків, а де їх змило — в шарі синьої глини третинної доби, лес трапляється лише в самому верхньому шарі (що свідчить про її старовину) на глибині 20 м, при чому вона мала площу в 1000 кв. м. Тут знайдено ціле кладовище мамутів із багатьма іклами, що належали не менш як 67 екземплярів мамутів. Археологічний шар мав численні огнища, ціле нагромадження обпалених, побитих і цілих кісток, вугілля й попелу, місцями до 40—50 см завтовшки, і кістки у більшій частині мамутові. Крім мамутових кісток, знайдено кістки носорога, зуби печерного ведмедя, лева. Із знаряддя —

Мал. 1. Мамут (Нидерле «Человечество в доистор. времена»).

крем'яні ножі, скребки. Але найцікавішими знахідками були оброблені мамутові ікла з рівчачками, з нарізками, з орнаментом. Ф. Вовк визнає ці вироби безперечно за мадленські, і тому й «мадленський характер Києво-Кирилівського становища мусить вважатися безперечно доведеним».

Порівнюючи пам'ятники мадленської доби у Франції і в нас на

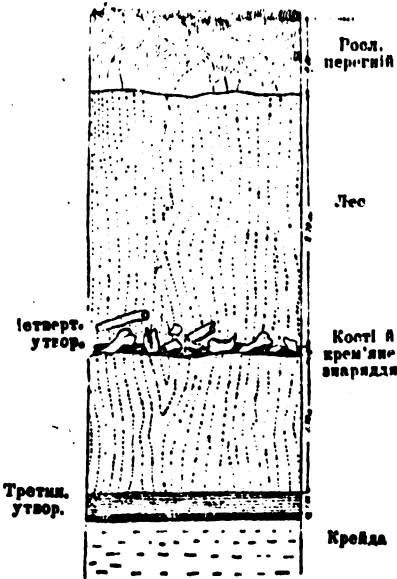
Мал. 2. Кирилівське становище в Києві (вигляд розкопки В. В. Хвойки). Київськ. музей імені Шелленка. Фотогр. з пам.

Україні, Ф. К. Вовк констатує, що в нас на Україні ніде не було північного оленя в палеоліті і в той час, і навіть трохи пізніше: як там вироби виготовлялося з його кісток, у нас панував ще мамут і вироби з його ікол. Порівнюючи вироби французької мадленської доби з іклою з знах. Хвойка, Ф. К. Вовк доводить, що матеріалом вона відповідає старішим часам цієї

¹⁾ Окрім тих, що я далі їх називаю, можна зазначити на Дніпропетровщині біля Кривого Рогу, на Поділлі, на відому Воронізьку біля с. Костеньки.

доби, а технікою — новішій, цеб-то в нас на Україні ми маємо справу з пізнішими часами мадленської доби, коли на заході був уже північний олень, а в нас ще мамут ¹⁾. Але тут же треба додати, що сам Хвойко вважає цю стоянку за далеко старішу, і такого погляду тримається й Обермаєр. «Знахідки в Києві, — каже Обермаєр, — належать не до мадленської доби, як думали Волков, П'єтт і інші, а до кінця ориньякської або до початку салютрейської доби; про це свідчить подobenство їх із знаряддям Мезени Черніг. губ.

Другу палеолітичну стоянку - становище в сел. Мезені Черніг. губ. — відкрив і обслідував Ф. К. Вовк і П. Єфименко. Вона теж лежала в четвертинному льоді на 2 м над третинними шарами, знайдена *in situ*, не занесена водою з якогось іншого пізнішого шару.

Мал. 3. Геологічний розріз палеоліт. стан. в Мезені (ст. П. П. Єфименка)

Там лежали кістки, крем'яні знаряддя й скалки, кістяні вироби, вугілля. Тут, очевидно, була майстерня знарядь, що про неї свідчать багато скалків, нуклеусів і наявність кременю. Найкращі знаряддя лежали біля костей, а скалки подалі. Виявилося після наукового визначення їх, що вони належали мамутові (*elephas primigenius*), носорожцеві (*rinoceros*), коняці (*equus*), бикові (*bos priscus*), ведмедеві (*ursus*), оленеві (*cervus tarandus*), собаці - вовкові (*canis lupus*). Особливо цікава наявність північного оленя, що завжди трапляється в становищах Західної Європи, а в нас був досі невідомий, і дикої собаки - вовка. Кам'яних знарядь знайдено велику силу — більше як тисячу, окрім нуклеусів. Це були скребки, відбілінки, різці, проколки, провертки, платівки. Ці вироби дуже нагадують мадленські з верхніх шарів. Особливо цікаві орнаментовані речі з мамутової кістки, що потребували для свого виробу великої художньої техніки. Їх виробляли крем'яними різцями, яких тут було дуже багато. Окрасами були також просвердлені ракушки, що з них, мабуть, робили намисто ²⁾. Крем'яні становища цього знаряддя Обермаєр визнає за належні до пізньої ориньякської доби. «Дуже цікавий, — каже він, — цілий ряд рельєфних різних рисунків на мамутовій кістці з геометрично стилізованим орнаментом, серед якого в безперечно рисунки чоловічих фігур, дуже свосрідно схематизованих ³⁾. Знайдено тут мистецький виріб із мамутової кістки, що нагадує культ фалуса ⁴⁾. Третє: палеолітичне становище

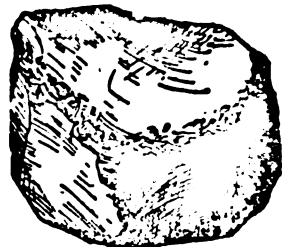
1) Ф. К. Вовк. Мадленське майстерство на Україні. 1902, стор. 1 — 12 й малюнки.

2) Моя «Русская история», т. I, стор. 26 — 27. Рисунки див. там само.

3) Обермаєр, стор. 365.

4) Моя «Русская история», стор. 29.

відкрито на Дніпропетровщині в Ковальській балці біля Кривого Рогу. Там, як гадає Б. М. Мельник-Антонович, була майстерня, крем'яні знаряддя лежали вкупі з кістками мамута в шарах червонуватої глини і гравію дилувіальної доби¹). Четверте становище — біля с. Гонцов у Лубенській повіті на Полтавщині — відкрив учитель Каминський; він вважав, що воно належить до доби Мустьє, але проф. Феофілактів не згодився з цим і висловив думку, що воно належало до пізнішої післяльодової алювіальної, а не дилувіальної доби, бо воно лежало на льосуватому мулі. П'яте — становище біля с. Костенок на Вороніжщині. Там знайдено багато мамутових кістей і 330 крем'яних знарядь: ножів, скребків, скапків, що нагадують гонцовські. Всі ці становища свідчать про культуру *новітнього палеоліту* в нас на Україні. Ця культура характеризується палеолітичними крем'яними знаряддями — скребками, різцями, списами, ножами і шилками; є вироби (хоч і мало) з кости. Фавна — мамутова і (у Мезені) північного оленя. На заході раніше з'явилися різні фігурки, а потім різьба на кості; у нас різьба на мамутовій кості з'явилась у добу мамута. Ці становища свідчать про перебування на Україні людини протягом десятків тисяч років у ті доби, які на заході Європи звуться солютрейська й мадленська, цеб-то пізня новопалеолітична. Людина вже досягла трохи вищого рівня культури, ніж той, що його ми бачили в Європі в стару палеолітичну добу. — наявність вугілля свідчить про те, що люди знали вогонь; оналювали кістки — значить, жарили м'ясо звірів, що їх убивалось, полювавши крем'яними знаряддями; різали, рубали, козоли, навіть здаєка (списи). Знаряддя ці, однак, досить примітивні, зроблені лише одбиванням; людина обробляла також кості й дерево. Печері відкрито на Наддніпрянщині, але можливо, що вони були й по інших місцях²). Знаряддя робились переважно з кременю, якого на Україні багато, і він навіть висовується на поверх, як, наприклад, біля Ізюму на Харківщині, на Дінці (гора Кременець). Далі йдуть кості звірів і їхні роги. Техніка виробництва — одбивка. До списів і сокир прикріпляли палиці. За головні знаряддя були ножі, скребки, наконечники, молот і клин. Основне заняття являли полювання, почасти рибальство. Людина була кочовим мисливцем і постійно боролася за існування. Невеликих звірів убивалося списом, стрілою, молотом — великими хитрощами й об'єднаними зусиллями. Приручених тварин не було. Їли м'ясо (особливо любили мозок), рибу й дику рослину, м'ясо жарили. Жили в натуральних печерах або в ставищах на річних бережжях. Дальші розвідки й розкопани на території України дадуть, безперечно, більше даних для вивчення питання про палеолітичну добу на Україні, і не тільки про пізню палеолітичну

Мал. 4. Крем'яне знаряддя Мезенського стан. (ст. П. П. Брфинска)

¹) Каталог колекції древностей А. П. Поля, 1893, стор. 1. Розміри знаряддя малі, форма найпримітивніша, обробка досить груба й недбала — одним або двома ударами; кремень переважно дрібнозернистий, часто з домішками, завдяки чому й форма знаряддя неправильна. Це переважно ножі, скребки й невеликі знаряддя (там само, стор. 6).

²) М. С. Грушевський — Киевская Русь, I, стор. 18 — 22.

добу. Так, проф. П. П. Бфименко в розвідці «Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи» на підставі нових археологічних розкопів відзначає, що «в нас, то далекому сході Європи, існувала культура мустьєрського часу», тоб-то пізнього палеоліту. Про перші наростки мистецтва ми вже казали раніш¹⁾.

Неолітична доба Західньої Європи

Її поділяють на ранній, середній і пізній неоліти. На пам'ятники раннього неоліту багата Скандинавія, Данія й Фінляндія. Стара фавна зникла. Характеристична риса є тут так звані кухенні рештки, цеб-то рештки людського там перебування — кіжі, переважно риби й ракушок; це немов рибальські становища з огнищами й кабинами, з ножами, скребками, свердлами, сокирами, шилами, гачками й голками. Постає вперше кераміка ручного виробу. Середня неолітична доба утворилася еволюційним шляхом із ранньої, а не перенесено її із иншої країни. За головне поселення замість печер тепер були землянки, мазанки, що з них утворювалося становище — немов деревня; це вже був новий крок у культурі; там була вже й покрівля й огнище посередині, що давало тепло в холод. Вони пережили й добу неоліту. Техніка виробу знарядь досягла височенного рівня, завдяки тому, що почали їх шліхтувати. Кремень навіть видобували з землі й вирубували для цього шахти, — це був початок тогочасної гірничої промисловости. У Бельгії знайдено скелет шахтаря, що загинув у такій шахті (див. мал. 293 в Обермасра, стор. 556). Ці шахти вели через четвертинну й третинну формацію до кременю в крейдяниках, мали стовбури, що підтримували галереї. Постають і нові типи виробів з кременю. Але зовсім нове відкриття, найхарактеристичніше для доби неоліту, було полірування або шліхтування каменю. Шліхтували не лише кремень, а й трохи м'якші породи, як нефрит, порфір, діорит; робили сокири, долота, прикріплювали їх до ручок із дерева або рогу; були й дерев'яні вироби — посуд, луки, човни, навіть великі байдаки; населенники Скандинавії були гарні моряки. Тканину виробляли вже й лляну й навіть її фарбували. Особливо великого розвитку досягли керамічні вироби, що їх і орнаментували шнуровим і стрічковим орнаментом. Форми посуду постали з форми гарбуза. Особливе місце має різнобарвний розмальований посуд із Галичини й України, про який ми скажемо трохи пізніше.

Взагалі окраси посіли поважне місце в мистецтві того часу. Похоронний ритуал теж значно розвинувся. Ховали покійників у могилах або могильниках, в кам'яних лищиках, у глиняних урнах, в різних ситуаціях із посудом і речами. Трапляються й подфарбовані кістки (і на Україні). Почали тоді й спалювати труни, — таким способом найкраще можливо було здихатися від покійника, бо побоювались, що він повернеться. *Пізній неоліт* дав найкращу техніку кам'яних знарядь, особливо шліхтовану, як чудові наконечники стрілок, ножі, кинжалі, пилки, сокири. Тепер також почали видобувати з руди й мідь і робити з неї знаряддя; є рештки шахт і витоплювання руди над землею із знаряддям для цього витоплювання. Перші мідяні вироби являли, таким чином, немов удосконалення шліхтованих, кам'яних, але перші зразки й техніка, можливо, завезено із Сходу,

¹⁾ Моя «Русская история», стор. 28 -- 29.

бо там видобувати мідь почали раніше, ніж в Європі (на Сході за 5 тис. років, а в Європі за 2¹/₂ тис. років до нашої ери). Трапляються, що цікаво, також і бронзові вироби. Саме населення пізнього неоліту жило в мазанках, а для своїх покійників будувало кам'яні палаци, таб звані мегалітичні будови - долмени — кладовища цілих племен. Що до пам'ятників скульптури, то тут ми знаходимо кам'яні стовби або кам'яні баби, яких так багато і у нас на Україні, але до якої доби їх треба віднести, це ще не вирішено. Дуже помітно змінилось і все життя людини в добу неоліту. Появилися приручені тварини й культурні рослини. Одежу шили із шкір, із лляних і шерстяних матеріял; була сила окрас (сережки) і амулетів: у людини була зброя; почалася, гадають, і торгівля кременем і металом. Був і релігійний культ із похоронними, як ми бачили, звичаями¹⁾.

Неолітична доба на Україні

Пам'ятників неолітичної культури на Україні дуже багато. Це — становища, майстерні, могили, могильники й городища. Неолітичні поселення розкидано по побережжях рік — середнього Дніпра з усіма його допливами, Дністра, Дінця, в Києві, його передмістях і околицях: другим осередком були околиці с. Вишеньки на лівому березі Дніпра, особливо біля м. Трипілля (трипільська домікенська культура), у водозборі річок Прип'яті, Тетерева, Західного Бога, на південній Волині, в околицях м. Сміли (Юр'єва гора) на Княжій горі на Дніпрі, у с. Волоського на Дніпрі (нижче Дніпропетровська), в с. Пироговки на Десні, по Дніцеві (у Кочетку), біля Озюма, на Наддністрянщині. Широку територію захоплювала домікенська трипільська доба. Неолітична культура — від Трипілля на Дніпрі на захід і південь до Галичини, Буковини, Басарабії й Дунаю²⁾. Становища — це поселення, де проживала людина цієї доби: майстерні — де вона обробляла свої знаряддя: інюді і ті, і ті зливалася. Ми вже знаємо, яка велика зміна, ціла революція настала в Європі і в техніці, і в формах, і в матеріялі цих знарядь. Неоліт на Україні з цього боку нагадує нам європейський, хоч наш неоліт трохи запізнився. Старішого ж неоліту, що нагадував данські «кухонные остатки», ми, здається, в себе не помічаємо. Загальні ж риси нашого українського та європейського неоліту дуже, як далі побачимо, подібні. Новий матеріял і в нас являють м'які породи каменю — нефрит і інші. Є багато виробів із кости, рогу оленя й лося. Шліхтування й свердління є і в нас, часто трапляються сокири, долота, заступы, кинжалы, списы й зернотерки — ознаки початку хліборобства. Кераміка і в нас досягла високого вдосконалення. Посуд вироблялось від руки або на сталих основах без ганчарського круга; це були тарілки, горшки, чаші, кухлики; трапляються бішкловаті вироби без динц — мабути, речі культу. Кераміка орнаментована (є орнамент ниточний, вірвовочний). Що до фавни, то і в нас вона змінюється — зникає палеолітична, — залишилися лише північний олень, зубр і тур. Людина цієї доби вже приручила тварин. Кочовик-звіролов палеолітичної доби замінився кочовником-скотарем. Однак і мисливство з рибальством теж не зникли. Зернотерки (камені, щоб розтирати зерно) свідчать про те, що вже починалося й хліборобство, хоч, мабути, і в невеликих розмірах.

¹⁾ Обермаєр, стор. 541 — 598.

²⁾ М. С. Грушевский — Киевская Русь, I, стор. 22 — 29.

З ремесл і в нас постало ткацьке. Тканини або плели руками, або за допомогою примітивного ткацького верстата,—про його наявність свідчать пряслиці. Стоянки одночасно були й майстернями. Жила тодішня людина або в навмисно викопаних печерах, або в землянках; висловлено думку, що плітку людина жила на дюнах — у куренях. Були купи землянок — немов селища, були ще й міста-городи для охорони селищ (особливо в Західній Волині). Біля Кирилівської вул. в Києві збереглися такі неолітичні печери, довгі й вузькі, викопані в шарі лесу. В одній збереглися рештки їжі — річні черепашки, кістки риб і тварин: рогатої худоби, коней, свиней, більше, однак, черепашок; знайдено камені із слідами вогню (кабиця), кам'яний посуд, кепсько вироблений (од руки і мало опалений). Недалеко над палеолітичними рештками знайдено послідки старих і нових палеолітичних селищ. Тут люди жили в землянках. Знайдено рештки їжі, крем'яні й костяні й рогові вироби, шкелі й ганчарські горни, щоб опалювати посуд.

В найстаріших поселеннях кераміка кепського виробу, в новіших — гарного, з гарним орнаментом, навіть фарбована в найновіших шарах фарбована кераміка тринільської культури¹⁾. Тут уже більш костей тварин і риб, менш черепашок.

Містечтво виявилось в розвитку орнаментики на керамічних виробках; за окраси були намісто з бурштину, що довозили його з Балтицького побережжя; були глиняні статуетки, розписані фарбами посуд (на кераміці тринільської культури — про що далі). Високого розвитку досягла духовна культура в формі похоронного ритуалу: тут виявляється ціла еволюція в ідеології смерті та в релігійних поглядах. Розкопи А. А. Бобринського біля м. Сміли довели, що ховали покійників і в насипних могилах. Проф. В. Б. Антонович поділяє неолітичні могили на три групи: 1) могили з кістяками, що були покладені в ями догори черевом, а іноді й обмотані в кору; 2) рівні, без насипів, з погребом у кам'яних ящиках-кістах із полірованими сокирами (трапляються дуже часто); 3) великі колективні могили з декількома скарлюченими кістяками; такі й могили біля Сміли. Характеристична риса таких скарлючених кістяків є також фарбування їх червоною мінеральною фарбою, що мало, мабуть, ритуальне значіння (носили нею трун, а потім вона осідала на кістяк). Такий вирізаний із землі кістяк із червоною фарбою є тепер в Археологічному Музеї колишнього Харківського університету. В неолітичну добу і в нас, як на Заході, трапляються тренановані черепи (біля м. Сміли в городищі на Княжій горі). Спалення трупу було досить поширене на Київщині, на Поділлі, Катеринославщині, Харківщині (біля с. Буд і хут. Березівки Охтирського повіту), в Басарабії і інших місцях²⁾. Взагалі наша неолітична культура нагадує західно-європейську, яка з'ясовується лінгвістикою на межах неоліту і бронзової доби перед міграцією європейських народів. Проф. А. А. Спідич у розвідці «Південно-руський неоліт»³⁾ розв'язує одне з найважливіших питань у вивченні неолітичної доби на Україні. Він відзначає: «Найбільше утруднення у вивченні південно-руського неоліту, що

1) М. С. Грушевский — Киевская Русь. I, стор. 23 — 24.

2) Моя «Русская история», т. I, М., 1914, стор. 31 — 35.

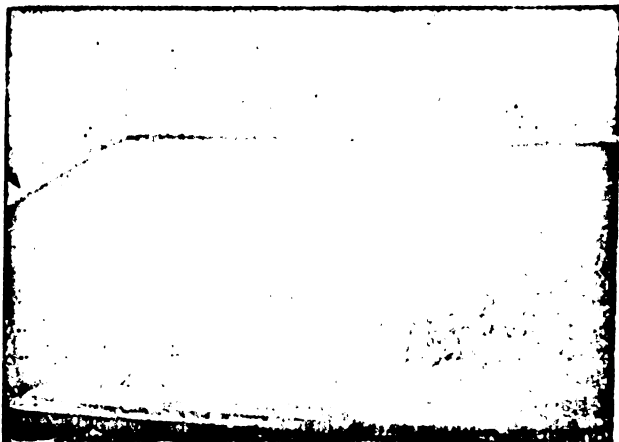
М. С. Грушевский — Киевская Русь. Стор. 28 — 38.

3) Ювіл. збірн. на пошану ак. Д. Багалія. Вид. ВУАН.

ного, здавалося мені, мало не зовсім не можна було усунути та що надзвичайно заважало дальшим дослідом, це — питання про відносну хронологію мікроліту та макроліту. Ного, здається, можна розв'язати таким простим міркуванням. Кам'яного віку людина мусила водночас користуватися на різні потреби кременяними виробами, завбільшки неодмінно різними: мікролітами — щоб полювати невеличких звірят та птахів, може й рибу, макролітами — щоб подляти на частини тулуб тварини, пиляти дерево, добувати човен. Рівночасно мав бути й третій тип виробів — мезоліти — на скребки, ножі, великі стріли та списи».

М. В. Сібільов у своїх повідомленнях про археологічні розвідки в басейні Дінця 1920—1926 років¹⁾ подав дані про рештки мікролітичної та макролітичної культури на Ізюмщині.

Трипільська домікенська культура українського неоліту має і загальні з нею риси, і деякі особливості. Вона була дуже поширена на Західній Україні й за її межамі. За східню межу її був водозбірник Жито і Десни на Чернігівщині, в Київській, Херсонській, Подільській губ., далі вона йшла на захід у Галичину, на південну Басарабію, в Балканські, слов'янські

Мал. 5. Частина похоронного спорудження біля села Жуківця. Фот. з натури. Київськ. музей ім. Шевченка.

землі й Румунію. З нею ознайомили нас розкопки Хвойка в Києві по Кирилівській вул., в середній Наддніпрянщині (в м. Стайках, Жуківцях, Трипільлі, Верем'ї та ін.). Усі її пам'ятники скупчувалися в *землянках* і глиняних *площадках*²⁾. Землянки викопувалося в землі, і там жили люди цієї доби. На підставі того, що знаходили в них, можна намалювати картину матеріального побуту їхніх мешканців, а почасти навіть і духовного їхнього життя. Мешканці їхні були знайомі з хліборобством і ткацьким ремеслом; про це свідчать такі господарські знахідки, як пряслиці та зернотерки; про хліборобство також свідчать обпалені зерна пшениці, проса, ячменю, коноплі й домішка полови до обмазки землянок. На дні землянок було огнище з попелом і рештками їжі; тут ми бачимо на першому місці половинчасті черепашки, кістки чогириногих звірів — оленя, дикої кози, дикого кабана і бобра та інших тварин — коня, корови; трапляються, але рідко, кості риб і птиць. Знайдено конгломерати їжі, затверділі й скам'янілі. З виробів перше місце посідають

¹⁾ М. В. Сібільов — Старовинності Ізюмщини. Вип. 1, 2, 3. Ізюм, 1926.

²⁾ Треба, однак, зазначити, що иноді трудно площадки одрізнити од мазанок, і тому вважалося сумнівні що до цього прокладу. М. О. Грушевський — Киевская Русь. I, стор. 38.

костяні, кам'яні, одбиті й одшліхтовані невдало. Ганчарська техніка досягла нарешті великого вдосконалення; розвиток її можна простежити з тих черепочків, що збереглися в землянках, — спочатку їх робилися з нечистої глини, і вони були мало обпалені, а далі стають довшеніші й гарно орнаментовані. Це були місцеві вироби, бо знайдено ганчарські горни й уламки невдало зробленого й випиного недопаленого посуду.

Що до глиняних площадок, то вони зовсім иншого походження, — це, здається, могильні будинки хоронити покійників. В них немає вогнищ і решток їжі й сталого перебування живих людей. Од них збереглися глинобитні обпалені стіни із слідами на них обпол, кілків та хворосту, боки їхні вирівняні, а иноді побілені в червоний або сірувато-білуватий колір. В них трапляються складені в піраміду каміння або глиняні стовбури, що закінчуються зрізаним конусом, кам'яні плити в формі чаші й величне число посуду, що деякі частини його були обпалені кістками; трапляються черепи й кістяки й на поверхні землі. Площадки звичайно будувалось на високих місцях. Це не були будинки для живих, а місце відпочинку для покійників і для їхнього похоронного ритуалу. Ці могили відвідували родичі, що приносили покійникам їжу й ритуальний посуд; їх реставрувалось — обмазувалось і білилось. Покійників звичайно палили, а кістки або клали в посуд, або залишали в площадці. Хвойко розподіляє площадки за їхнім інвентарем на два типи культури, і кожний з них має свої особливі прикмети (в кераміці й в инших речах). Треба, однак, додати, що в реконструкції землянок і площадок не всі дослідники однієї думки. Спіцин дає свою реконструкцію площадок, що їх розкопав Доманицький у с. Колодистого, й визначає в них огнища. Штерн реконструює на підставі своїх петренських розкопів площадки так: вкопувалось чотирикутну яму до 2 м завглибшки, дно її втрамбовувалось глиною, стіни иноді обмазувались глиною й червоною охрою. Стіни виходили з землі й мали покрівлю, що складалася з обпол, обмазаних глиною. Гуди ставили горщики з попелом покійників. Посуд на площадках був різноманітний і гарного виробу — подвійні чашечки без днища, які нагадують біноклі, з орнаментом — борознами, кулюваті й вагандеві посудини, пофарбовані рудуватою фарбою, грушуваті з невеличкою дірчкою у верхній частині, оздоблені спіральним орнаментом. Характеристична риса їх — декоративне розмалювання. За другу оригінальну мистецьку рису цієї культури треба визнати глиняні статуетки; вони свідчать про розвиток мистецтва й художній смак. Нагадаймо з пам'яток цієї категорії про статуетку з темночервоної глини, що являє собою жіночу постать; трикутне чоло її, ніс з горбочком і близько поставлені очі нагадують сову; згадаймо про фігуру з чорної глини, що являє собою чоловічу голову з очима й носом; про сидячу жіночу постать рудуватого кольору із складеними на грудях руками й горизонтальною поставою ніг і ні. Це переважно знахідки Хвойка.

Аналогічні знахідки зробив і проф. Штерн у м. Петренах у Басарабії. Землянок проф. Штерн там не знайшов, але сподівався, що вони мають бути, — він знайшов лише площадки. Це не селища, а кладовища й жертвеники; спалення трупів провадилося, мабуть, не на самій площадці, а збирали решки костей і попіл клали їх у горщик, що його ставилось у площадці. В площадках, окрім таких урн, був ще й инший посуд: навкруги урни — маленькі горшечки з попелом, рештками кісток або просом.

Крім того, на землі лежали крем'яні сокири, молотки, ножі, пилики. Ця петренська культура ще не знала ганчарського круга, але посуд обпалений дуже добре. За технікою виробництва цей посуд можна поділити на три групи: 1) посуд без орнаменту; 2) посуд із витисненим орнаментом, який, однак, трапляється протилежно трипільському не густо; 3) посуд

Мал. 6. Речі трипільської культури з розкопки В. В. Хвойки, що зберігаються в Київському Воєн. Музеї імені Шевченка. Фот. з пам.

із декоративним розписуванням. Ця третя група переважає в Петренах і є найхарактернішою. Розписування в одну фарбу робиться або чорною, або фіялковою фарбою; коли двома — то червоною й чорною. Що до різноманітності форм, то петренський посуд одноманітніший, ніж трипільський. «Зважаючи на декоративне розписування петренського посуду, — каже проф. Штерн, — треба внести поправку в поширену серед європейських археологів думку, що це розмальовування виявилось виключно в геометричній

формі протилежно до фарбованого посуду Тигра і Єфрата, де мотиви орнаментики нагадують людей або тварин. На петренському посуді раніш, ніж у західно-європейському неоліті, ми бачимо, що прогалини геометричного орнаменту заповнюються фігурами людей, хоч і виконаними дуже невдало; краще технічно виконані фігури коня, кози, собаки, осла, зроблено навіть спробу (що було складніше виконати) намалювати собаку, коли він біжить. У щільному зв'язку з керамікою стоїть і глиняна пластинка — були знайдені два фрагменти глиняних ідолів; другий являє собою верхню частину тіла з грудями. Часто траплялися також змалювання биків з великими рогами.

Зважаючи на те, що знайдено зерна, кістки свіських тварин, треба припустити, що населення площадок почало переходити до примітивного хліборобства: у нього були вівці, кози, свині, рогата худоба і, може, коні. Населення переважно палило померлих, щоб вони не поверталися до живих і не шкодили їм, а жили на тім світі, для чого клали з ними в урни зброю та інші потрібні їм речі. Петренська й трипільська культури однакового походження, але трипільська трохи раніша від петренської. В трипільській культурі бачили занозичення грецької мікенської (бронзової). Але коли звернути увагу на те, що населення, яке в нас будувало площадки, не відало ще бронзи, а знаряддя і всю зброю готувало з каменю й кости, то треба визнати цю гіпотезу за непевну. Навпаки, на думку проф. Штерна, треба її залічити до домікенської культури і вважати за *прототип* мікенської. Виучування зразків трипільської й петренської культури, мотивів петренського фарбованого розписування навело його на висновок, що цю культуру утворило західно-європейське населення, яке досягло вже осілого життя; воно покляло тут початок тій культурі й художній кераміці, що незабаром так бучно розцвіла в Греції. Таким чином, зерно мікенської культури являє трипільсько-петренська, носії якої, навпаки, чи з своєї волі, чи поневолі — під навалюю щинного народу, наприкінці неоліту кинули Україну й заселили побережжя Малої Азії, острови Егейського моря й власне Грецію. Перед бронзовою добою вона зникла. Виучування кераміки на острові Криті ще більше впевнило проф. Штерна в його висновках. «З виучування критських пам'яток і кераміки, — каже він, — я ще більш перевірився в тих висновках, яких дійшов на підставі виучування південно-руської неолітичної культури, а саме що на початку старого грецького життя культурний рух іде з півночі на південь і що тут на Криті ця доісторична культура дійшла апогею свого розвитку». Звичайно, це є гіпотеза, яка викликала й опозицію, але вона обґрунтована досить міцно. І коли її підтримається дальшими знахідками, тоді виявиться, що південна Русь і її населення не один раз, а двічі підпали культурному впливові грецької цивілізації: в цю неолітичну добу і в добу утворення грецьких колоній на північному побережжі Чорного й Озівського морів. Про культуру фарбованого посуду писали й інші європейські археологи, як Шмідт, Гернес, Мух, Морган, Ед. Меср. Цей автор визнає за трипільсько-петренською культурою велику оригінальність. Але є й думки про її східне походження. Антропологічним типом це населення було довгоголове.

Таке було становище питання про трипільську культуру в дореволюційну добу. За часів радянської влади заснований при Українській Академії Наук Археологічний Комітет (УАК) організував планове дослідження

й освітлення трипільської культури в межах України, що було зосереджене в його Трипільській комісії; на чолі цієї комісії була Вал. Козловська, що й сама провадила розкопи трипільської культури й науково освітлювала її пам'ятники. 1926 року в Києві вийшов у світ вип. 1 цінного збірника — «Трипільська культура на Україні» (212 стор.) за редакцією В. Козловської й П. Курінного й готується до друку другий. Це видання разом із раніше виданим УАК коротким звітним доповідям за археологічні дослідження 1925 року (к., 1926) мають нам новітні досягнення української науки що до трипільської культури за часів після Жовтня. 1925 року УАК зробився осередком дослідницької праці і про трипільську культуру, що її перші дослідники (Хвойка) в околицях Трипілья почалися в самому кінці 80-х років. «Дальші дослідження, — справедливо зауважує УАК, — протягом останніх 25 років, постачаючи дуже цікаві матеріали й збагачуючи мапу її поширення на території України новими пунктами, провадилося без точно укладеного плану й певної системи. Поряд того давніші розкопи покійного В. В. Хвойки не цілком задовольняли сучасних дослідників і потребували певної перевірки й доповнень». Дослідження й розкопи 1925 року, що провадили в районах Трипілья Макаренко та Козловська, поширилися вперше на Остерцину (Макаренко), на південь (розкопи Курінного на Уманщині), на південний захід (розкопи акад. Біляшевського в с. Борисівці на Липовеччині). Збірник «Трипільська культура» присвячений переважно критичному освітленню й перевірці раніше зібраного величезного матеріалу, що переходить в наших українських музеях. Є, однак, розвідки, присвячені розкопам; деякі статті дають і новий матеріал, і освітлюють старий. Основним кардинальним питанням для авторів збірника було питання про призначення так званих «площадок» або, як їх тепер називають, точків. Вал. Козловська, що дала одночасно опис розкопів точків біля Сушківки на Уманщині і дослід над ними, справедливо зауважує, що призначення точків трипільської культури не розв'язано остаточно й досі ні в україно-російській, ні в закордонній археологічній літературі. Дехто визнає точки за руїни будівель, що зв'язані лише з побутом, а саме за житла або за ганчарську піч, а інші гадають, що ці будови — землянки культового характеру. Першої думки трималися акад. Біляшевський, Мельник - Антонович, Гамченко, Макаренко, проф. Айлю, Городцов, проф. Шухгард; другої — Хвойко, проф. Штерн, проф. Данилевич, В. Щербаківський, Курінний, професор Еберт, Осовський. Глиняні моделі хаток, що їх знайшла в сушківських розкопах Козловська, на її думку, погоджують ці протилежні погляди; перші моделі доводять, що в трипільську добу існували земні житла такого типу з печами; друга модель являє собою землянку культового характеру. Автор дає малюнки й ґрунтовний опис цих моделей. Другий автор, П. Курінний, робить цікаву спробу класифікувати будівлі, хоче вирішити суперечні питання про призначення точків і землянок через аналіз конструкції і інвентаря монументальних пам'яток трипільської культури й доходить висновку, що призначення їхнє було різноманітне: найпростішу форму житла являли природні печі, далі йдуть житлові ями із стінами, долівкою, вогнищем, далі — землянки з перед'ямниками, точки похоронні, що склалися з одного шару нечистини (перепаленої глини). Колективні похорони, житла надземні найкраще обслідував Хвойко і інші. На його думку, терміни «землянка», «площадка» треба залишити, а виявляти з матеріалів,

які саме точки з відкритих споруджень і за якими ознаками можна й треба застосувати до пам'яток — чи то похоронних, ритуальних взагалі, чи житлових. Частас потреба звести докуши дані про інвентар трипільської культури в її рештках. Першу досить загальну спробу цього робить у своїй статті С. Магура, потверджуючи тут висновки старих дослідників: він констатує в людности трипільської культури хліборобство, годівлю свійських тварин, мисливство, рибальство та збирання їстівних м'якунів. Дуже цікаву загальну характеристику пам'яток трипільської культури зробив старий заслужений археолог С. Тамченко на підставі його власних знахідок з 1909 до 1913 року; тут і зовнішні ознаки руїн трипільської культури, як періоджерел для неї, з його спостереженнями, і багатий реєстр різноманітного інвентаря, посуду орнаментованого й мальованого, статуєток, прикрас, речей культу виробничого характеру, виробничого знаряддя, кухонних решток, тут житлове призначення будівель і будівельна техніка. Автор визнає ці будівлі виключно за оселі, а не за культурні місця; парешті, автор дає всебічну характеристику трипільської культури на підставі знахідок. Взагалі це хоч і загальна, але досить обґрунтована характеристика трипільської культури. Велику увагу звернуто на трипільську кераміку: в ст. Козловської, Вад. Щербаківського, Макаренка й інших досліджено її старанно, науково, на підставі порівняльної археологічної методи, що потребує широкого ознайомлення з спеціальною археологічною літературою — не тільки з українською, а й закордонною. Взагалі треба визнати, що «Збірник» загалом у працях усіх його авторів вносить не мало нового в літературу про трипільську культуру й відповідає вимогам археологічної методології, яка має тепер в європейських представниках свою певну методу, і наші українські дослідники (не лише вищеназвані, а й усі інші) стоять взагалі на рівні вимог європейської археології, а що до вивчущання трипільської культури, то вони, як і слід, ведуть тут перед, перевіряючи висновки старих дослідників (як Біляшеський) і особливо такого видатного методолога - археолога, як професор Штерн, і самостійно освітлюючи дорогі матеріали незабутнього В. В. Хвойка. Заслужовують на особливу увагу досліді сучасних дослідників над пам'ятниками з боку їхньої виробничої техніки, чим вигідно відрізняється сучасна українська археологічна школа, — для цього притягається спеціалістів у галузях сумезних наук, як технологія, хемія, анатомія то - що. Ряд нових розкопів поширюють наше ознайомлення з цією культурою взагалі.

Мідяно-бронзова доба і її прослідки на Україні

Найстаршою металевою була мідяно-бронзова культура на Сході — у водозборі р.р. Тигра та Евфрату — в Месопотамії, Сирії, Палестині, Халдеї, Єгипті й Персії (5000 — 2000 років до нашої ери й раніше). Тоді вже виступають перед нами із своєю стародавньою культурою народи Сходу, особливо семіти. Старіша доба стоїть на межі неоліту й бронзи. Шліманові розкопи Трої біля Гелеспонту (город П) дали домікенську культуру бронзової доби. Бронза є сплав міді й цини, і знайомство з нею перейшло в Європу із Сходу. Бронзова доба в Європі захоплює часи 2000—1000 років до нашої ери. Територіяльно її поділяють на сім провінцій, у тому числі є й східньо-слов'янська, а центр розповсюдження являє Серед-

земноморська. Потім з'явилися й місцеві центри. *Бронзову добу поділяють на стару й нову. Перша утворилася з міддюю.*

Це вже був великий крок у розвитку культури. Ганчарські вироби формами, технікою й орнаментом були помітно вдосконалені. Одяж була різноманітна, нагадувала нашу з бронзовими застібками й чудовими прикрасами. Хліборобство й скотарство поширилося. З бронзи виробляли зброю, яку дуже цінили. Значно поширилася й річна та морська торгівля взагалі і бронзою зокрема, а також бурштином, золотом.

Особливо бучно розцвіла бронзова егейська, мікенська культура, на острові Криті — рання, середня й пізня. Середня й пізня характеризуються розписуванням посуду і фарбованим розписуванням стін палаців. Мікенська культура дала численні й дорогі цінні золоті речі і грандіозні пам'ятники архітектури, порозписувані вазы й інші художні пам'ятники. Народність у мікенській добі була ахейська, яку змінили греки. І літературним пам'ятником їхньої боротьби була Іліада, яка описує бронзову добу (про бронзу згадується 104 рази, а про залізо — 25).

Мал. 7. Мармурова у формі кулі булава. Харк. муз. археол.

Перші поодинокі бронзові вироби ми бачимо на Україні (як і в Західній Європі) в добу пізнього неоліту. В мазанках трипільської культури траплялися мідяні сокирки, були такі знахідки і по інших місцях — на Поділлі, в Слобожанщині. Мідь, бронза і золото — це найстарші метали, і вони характеризують початок металевої культури. Такий високоавторитетний український археолог, як В. Б. Антонович, висловив думку, що в Східній Європі окремої бронзової доби не було й що деякі прослідки бронзи траплялися лише в Західній Україні і на узбережжі Чорного моря.

В. В. Хвойко обстоював, однак, думку про існування мідяно-бронзової доби в Наддніпрянщині. Спочатку постали мідяні вироби — сокирки, що їх виливали в бронзових формочках; в пізніших площадках трапляються мідяні серпи, долота; бронзові ж вироби мають кращі форми, кращу

Мал. 8. Формочки одливати мідяні вироби. Фотогр. з пам. Харк. арх. музею

техніку — кельти, наконечники списів, серпи, ножі, кинжалы, дуже рідко мечі, зброя вкладах.

Бронзові знахідки ми знаємо, з одного боку, в Галичині, а з другого — в Донецькому водозборі — в Озюмському повіті на Харківщині (розкопи В. А. Городцова). Це, мабуть, впливи на заході середньодунайської, а на сході — кавказької техніки, що їх набули й місцеві вироби, про що свідчать знахідки ливарських форм у Бахмутському й Слов'яносербському повітах. Бронзові вироби Подніпрянщини мають зв'язок з Чорноморським побережжям, де також трапляються кам'яні форми, щоб відливати бронзові сокирки, серпи, списи. Праця поширювалася поволі, камінь ще довго тримався, так що од каменя безпосередньо переходили іноді до заліза¹⁾.

¹⁾ Моя «Русская история», стор. 40 — 43; М. С. Грушевский. — Киевская Русь. I, стор., 41 — 47.

Таку перехідну добу називають енеолітичною. За мідно-бронзовою добою настає залізна, що вже була не доісторична, а історична.

Література

Перші джерела для археології України — численні в наші часи археологічні пам'ятники, що переходять по українських музеях і по музеях РСФФР. З українських музеїв найбільше цінних речей з кам'яної та мідно-бронзової доби знаходиться в Київському музеї ім. Шевченка (колекції Хвойка та ін.) і в відділі Української Академії Наук (Кабинет Х. К. Вовка). Ціна колекція була також і в Університетському музеї в Києві, що в складанні її брав велику участь В. Б. Антонович; далі йдуть археологічні музеї — Харківський (переважно знахідки на території Слобожанщини), Чернігівський (переважно колекція В. В. Тарновського, каталог її видав В. В. Тарновський 1898 року); Катеринославський, тепер Дніпропетровський, що в його основу покладено колекцію А. М. Поля, а каталог її склали К. М. Мельник-Антонович; далі йдуть видатні музеї Одеси, Херсону, Полтави, Житомира, Кам'янець-Подільського, Ізюму, Уманя та багатьох інших округових міст на Україні. У Львові також багата колекція археологічних пам'яток, переважно знайдених на території Західної України — Галичини. Але величезне число археологічних пам'яток в Україні має РСФСР в своїх центральних музеях, куди за часів царського самодержавства стягувалося цінні пам'ятники і цвіт доби. І коли я недавно розглядав, наприклад, колекції «Російського історичного музею», мені здавалося, що я в спеціальному українському археологічному музеї. Таке саме враження справила на мене в свій час Еритаж, коли я його оглядав, і колекції Археологічної Комісії. Це наслідки бюрократичної централізації в столицях що до старовини й мистецтва. Досить нагадати, що всі видатні знахідки скарбів і окремих речей що-року одвозило до Петербургу, і Археологічна Комісія утворювала виставки, де їх оглядала царська родина, а потім вони поєхали в Еритаж. Серед усіх знахідок поважно місце займали речі, знайдені на території України. Наприклад, славнозвоний Перещонський скарб, що його знайшов наступок на території України на Полтавщині, також знаходиться тепер у Ленінграді. Те саме й ще більше стосується знахідок з розкопів могола, городищ то-що на території України. Очевидно, постає питання про те, як би урегулювати справу з археологічними пам'ятниками, знайденими на території України, що освітають культуру тих первісних народів, що проживали на її території і мають тісний органічний зв'язок із знахідками, що в українських музеях і що й тепер їх викопується з могола і городищ України або здобується як випадкові знахідки й скарби. Велике число цих пам'яток описано в археологічній літературі, і з багатьох знато вишкми. Над вивченням їх працювали археологічні й історичні товариства і особливо коливні археологічні об'єднанні з'їзди, що їх скликало Московське Археологічне товариство і потім видавчо зроблені на них доповіді. Такі археологічні з'їзди відбувалися в свій час і по різних культурних центрах України — в Києві (двічі), в Одесі, в Харкові, в Катеринославі, в Чернівцях, і їхні «Труди» містять у собі дорогі дані для археології України, у тому числі й археологічні мапи різних губерній України (Антоновича, Сіциського, мою). Археологічні історичні товариства і музеї України (у Києві, Харкові, Одесі і т. ін.) не тільки збирали археологічні пам'ятники, а й каталогували, описували і робили дослід на них і на підставі їх освітлювали доісторичну добу території України; те ж робили і окремі вчені.

Значчасно далі головні розвідки з періоду археології України, звернувши особливу увагу на ті, що покладені в основу цього розділу. Назвемо й ті загальні праці з археології Росії, де в матеріалі і в археології України, а також і деякі праці з археології виїздалі. І тут, як і в інших розділах, подаємо головним чином літературу російською та українською мовами, бо вона приступніша для широких кіл сучасних читачів.

Обермаєр. «Доісторический человек». *Нидерга.* «Человечество в доісторическое времена», 1908. *Мортилье.* «Доісторическая жизнь» (La prehistorique). Происхождение и древность человека. СПб, 1903. *В. А. Городцов.* «Первобытная археология». Курс лекций, М. 1908, є і нове видання. *Н. Н. Веселовский.* «Первобытный человек». 1902. *В. Е. Данилевич.* «Курс русск. древн. (лит.)». К., 1903. *Ного ж.* «Критична зразкова обласна археологічна монографія». «Археологічна минушина Київщини», 1925 р., вид. Ак. Наук. (Тут про всі доби). *В. В. Хвойко.* «Кам'яний век середнього Подніпров'я» (Тр. XI арх. с'їзда, т. I, стор. 736 — 812). *Ного ж.* «Києво-Кирилівська палеолітична стоянка і культура епохи Мадден» («Арх. Лет. Южной России», 1903, № 1). *Ного ж.* «Раскопки 1901 г. в области трипольской культуры» (Зап. Отд. рус. в слав. арх. V, выш. 2). *Ного ж.* «Начало земл. в бронз. век. в средн. Приднепр.» (Тр. XIII арх. с'їзда, вып. 1). *А. Спицын.* «Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого Киев. губ.» (Изв. Арх. Ком., выш. 12). *Проф. Штерн.* «Доіст. греч. культура на юго-Россию» (Тр. XIII арх. с'їзда, т. I, стр. 9 — 52); *В. П. Ханенко.* «Древн. Поднепровья».

Вми. 1. В. В. Антонович. «Каменный век на Волыне» (Тр. XI арх. с'їзда, вми. 1). Проф. Д. Я. Самохвасов. «Могилы русской земли». *Ново ос.* «Основания хронологической классификации, описание и каталог древн.», 1892. «Палеол. хух остаткі в с. Костеньках Ворон. губ.» (Древности, IX). Ф. К. Волков. «Искусство надленской эпохи в Украине» (Арх. лет. Южной России, 1903 г., № 1). *Ново ос.* «Палеолитическая стоянка в с. Мезени Чер. губ.» (Тр. XIV арх. с'їзда, т. III). *Ново ос.* «Палеолитичні знахідки в с. Мезені на Чернігівщині» (Зах. Укр. Наук. Т - ва в Києві, кн. IV, 1909). П. Бфименко. «Кам. орудия палеол. стоянки в с. Мезени Черн. губ.» В. Щербаківський. «Розк. палеол. селища в Говнях» (Зах.- Укр. Наук. тов. на Полтавщині, вми. I — II, 1919, стор. 61 — 76). М. Ф. Беляшевский. «Следы пребывания первобытного человека на берегах Днепра вблизи Киева» (Тр. VIII арх. с'їзда, III). Корнена книжечка про техніку археологічних розкопів А. Спїцина «Археологические раскопки». 1910. Д - г Max Ebert. *Südrussland im Altertum*, 1921, XII—436. На цю книжку написав дуже змістовну рецензію один з найвидатіших спеціалістів - археологів на Україні проф. В. Ю. Данилевич в V кн. *Записок історично - філологічного відділу Української Академії Наук у Києві* (стор. 279 — 283). Наведімо з цього критичного огляду проф. В. Ю. Данилевича зміст у скороченому вигляді кн. Еберта. Книжка д - ра М. Еберта складається з передмови, з 14 розділів та з окремих додатків. Її зміст такий. В першому розділі автор характеризує природу України на підставі сучасних і стародавніх відомостей. Другий розділ присвячено кам'яній та неолітичній культурам; третій — неолітичній та бронзовій культурам; четвертий та шостий — географії та етнографії скитів, їхніми могилами, хронології великих могил і артистичного виробництва, від сьомого до дванадцатого розділу включно — грекам на Україні (їх колонізації, торговельним шляхам, торгівлі, історії міст Сльвії, Херсонеса, Тирі і Бєсфорьського царств); тут же він малює політичні і суспільні стосунки, культу, грецьку культуру в Скитії, побут і дає аналіз великих грецьких могил. Тринадцятий і чотирнадцятий розділи присвячено наступникам скитів за часи пізнього гелленізму та римської доби, а також пам'яткам великого переселення народів (квічачуи гунами). В додатках — широкі бібліографія і є мапи та малюнки. В своїх зауваженнях проф. В. Ю. Данилевич вкладає і на позитивні, і на негативні риси книжки Еберта; перших, каже він, далеко більше, як других; по - перше, він на ґрунті порівняльної методи зважав археологію України в всьолудському; по - друге, він переробив деякі висновки європейської і російської та української археологічної науки на підставі новітніх та повніших джерел. Одночасно проф. В. Ю. Данилевич наводять велике число прогалин і хиб у Еберта і пояснює їх його незнайомством в археологічному інвентарем українських музеїв, хоч Еберт був на Україні і навіть розкопав там декілька скитських могил. Проф. В. Ю. Данилевич висловлює думки про конечну потребу перекласти книжку Еберта українською мовою, і я гаряче підтримую цю його думку.

Після революції відродилась і археологічна наука на Україні. Археологічна праця зосередилась в Українському Археологічному Комітеті (УАК), що відіграв роль центру - організатора — він дає дозвіл на розкопки і сам організує археологічні досліджування; видає археологічні праці то - що. Працю ведеться планоно; потрібні кошти дає Наркомос. Провалють розкопки та археологічні досліджування і інші наукові інституції України, як от музеї, що також видають свої праці. Досліджування і розкопки стосуються всіх археологічних дб, у тому числі й первинної археологічної — неоліту взагалі і триніпальської культури зокрема. На ній погляд, тут треба висунути як ударно завдання систематично далі вивчати палеоліт на Україні. Я не буду тут наводити бібліографії новітніх праць в археології України за 10 - річчя з Жовтня, бо гадаю, що їх огляд повинна буде зробити така установа, як УАК.

Заслуговує на велику увагу й пошану загальний покажчик з археології України, що його склав проф. О. С. Федоровський і видав Комітет охорони пам'яток культури на Україні (136 стор.). Крім інструкцій, він містить у собі загальні уваги в археології України і розділ про категорії її пам'яток. В загальних увагах характеризуються палеоліт і неоліт на Україні з підвідділами цього останнього — старий, середній і пізній неоліти, далі триніпальська культура, бронзова доба, скарячеві та пофарбовані кістяки, гальштатська культура, грецькі колонії, латенська культура, римська, поля похоронних урн, візантійська, готська, хозарська, слов'янська, кочовничі доби. Згідно з цим проф. Федоровський подіє й категорії пам'ятників, починаючи з палеолітичних стацій, продовжуючи неолітичними і пізнішими майстернями, могилами і могильниками, майданами, полями похоронних урн, точками, валами, городищами, землянками, старими копаньями, печерами, підземними ходами, кам'яними бабами, неолітичними будівлями, скарбами і квічачуи написами на камешах. Текст оздоблено ілюстраціями археологічних знахідок.

Тут же наведено бібліографію з практики й техніки археологічного дослідження. Між ними, є вказівки на інструкції В. А. Городцова, А. А. Спїцина, самого О. С. Федоровського, С. Гамченка, М. Руднінського. Особливу увагу треба звернути на «Матеріали по методології археологічної технології». «Изд. Инст. Археолог. Технолог. и Ленингр.» (вип. 7). За часи радянської влади, з Жовтня, археологічне дослідження України взагалі значно поширилося, зокрема що до неолітичних стацій і триніпальської культури.

Археологічна рада засереджується тепер переважно в Археологічному Комітеті при Українській Академії Наук, який і публікує дані про розкопи й знахідки. Деякі дані про розкопи ми знаходимо і в інших виданнях наукових установ, присвячених археології і краєзнавству України.

В «Ювілейному збірникові на пошану акад. Д. Багалія», що його видала ВУАН, надруковано такі три розвідки, присвячені доісторичній добі:

Проф. А. А. Спіцин. Південно-руський неоліт.

М. М. Рудинський. Кварцитові вироби в інвентарі пізньонеолітичних стацій України.

Проф. П. П. Сфименко. Пам'ятки мустьєрської культури на сході Європи.

Дивись також *М. В. Сібільов.* Староювинності Ізюмщини, вип. 1, 2, 3, Ізюм, 1926.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ГРЕЦЬКІ КОЛОНІЇ

Залізна доба в Західній Європі й на Україні. Грецька колонізація

Залізна доба в Західній Європі й на Україні

Залізна доба охоплює в Західній Європі часи з 1000 р. перед нашою ерою і до римської епохи. Перша частина її має назву *гальштатської* (од округи Гальштат в Австрії), а друга — *лхтенської*. Найпізніша третя доба — *римська*. Пізніє знайомство з залізом пояснюється тим, що воно топиться за надто високої температури й видобувати його з руд не легко. Із залізом Європа ознайомилася спочатку, як і з бронзою, як з привізним товаром. Колись і на нього, коли його було мало, дивилися немов на дорогоцінний метал. В гальштатській округі були копальні соли — солониці, що їх почали розробляти з давніх давен тодішні Стінеси, які скупчили великі багатства і частину їх поклали з собою в домовину. Тепер розкопано це велике кладовище гальштатців. Завдяки цьому ми й маємо тепер численні видатні художні пам'ятники цієї культури тодішніх багатців (золоті, бронзові, залізні).

З другого боку, ми маємо пам'ятники робочого пролетаріату, тодішніх гірників у Соляній горі: це рештки шкіряного одягу й простих матерій з овечої шерсти, глиняний посуд. Вони чудово збереглися, як самі копальні-солониці з будівлями, бо набралися соли і немов інкрустувалися; в XVII ст. там знайдено було кістяки двох шахтарів, але, на жаль, тоді ж знову поховали цих «язичників». Друга новіша частина залізної доби — *лхтенська* (од Швайцарського озера) — вже суто залізна і стоїть у зв'язку з кельтською культурою¹⁾.

На території України залізна доба залишила нам свої пам'ятники, що нагадують західно-європейські, але мають свої характеристичні риси. Старій гальштатській культурі відповідають пам'ятники скитосарматські з впливом на них грецьких колоній північного побережжя Чорного та Озівського морів (з VII ст. перед нашою ерою і до початку християнської ери). У перших шістьох віках після нашої ери ми бачимо на Україні прослідки тих культур, які на Заході носять назву лхтенської, похоронних полей, готської, східної. За найстаріші похорони треба визнати ті, що мають ще й неолітичні або бронзові вироби разом з залізними. Вони знаходяться у північній Київщині, в Донецькому водозборі (розкопи В. Городцова

¹⁾ Обермаєр, стор. 661 — 679.

К. М. Антонович); це будуть найстаріші похоронні поля водозбору Зах. Збруча з бронзовими й залізними виробами, що нагадують гальштатські.

Золотий скарб, знайдений на дві р. Збруча, нагадує нам гальштатські речі сумежної Угорщини. Бронзові вироби гальштатських типів знайдено в похоронних полях Побожжя і Наддніпрянщини. Пізніші знахідки залізної доби (останні віки перед нашою ерою) на Україні нагадують західні — лятенські. А. А. Спіцин знає пам'ятники лятенської культури на Київщині, Поділлі й Волніні, Бляшевський — у Радомиському повіті Київщини (поля похоронних урн) 9; є вони і в Галичині.

Найстаріші похоронні поля мають пам'ятки скито-сарматської і лятенської культури. Похоронні поля — це могили без насипу. В південній Україні (степ і передстеп'я) ця рання залізна доба виявилася в пам'ятках грецьких і скито-сарматських (з VI ст. до нашої ери до перших віків після нашої ери). Про них, як і про ці народи взагалі, ми скажемо далі. В них ми помічасмо два головні стилі: 1) античний — грецький, 2) східний — азійський. Далі у початку нової ери ми бачимо 3) готський стиль (II — IV ст. нашої ери) і тюрксько-слов'янський (з VI ст. до нашої ери до VIII ст. нашої ери¹⁾). Але тут уже ми підходимо до історичних часів східного слов'янства.

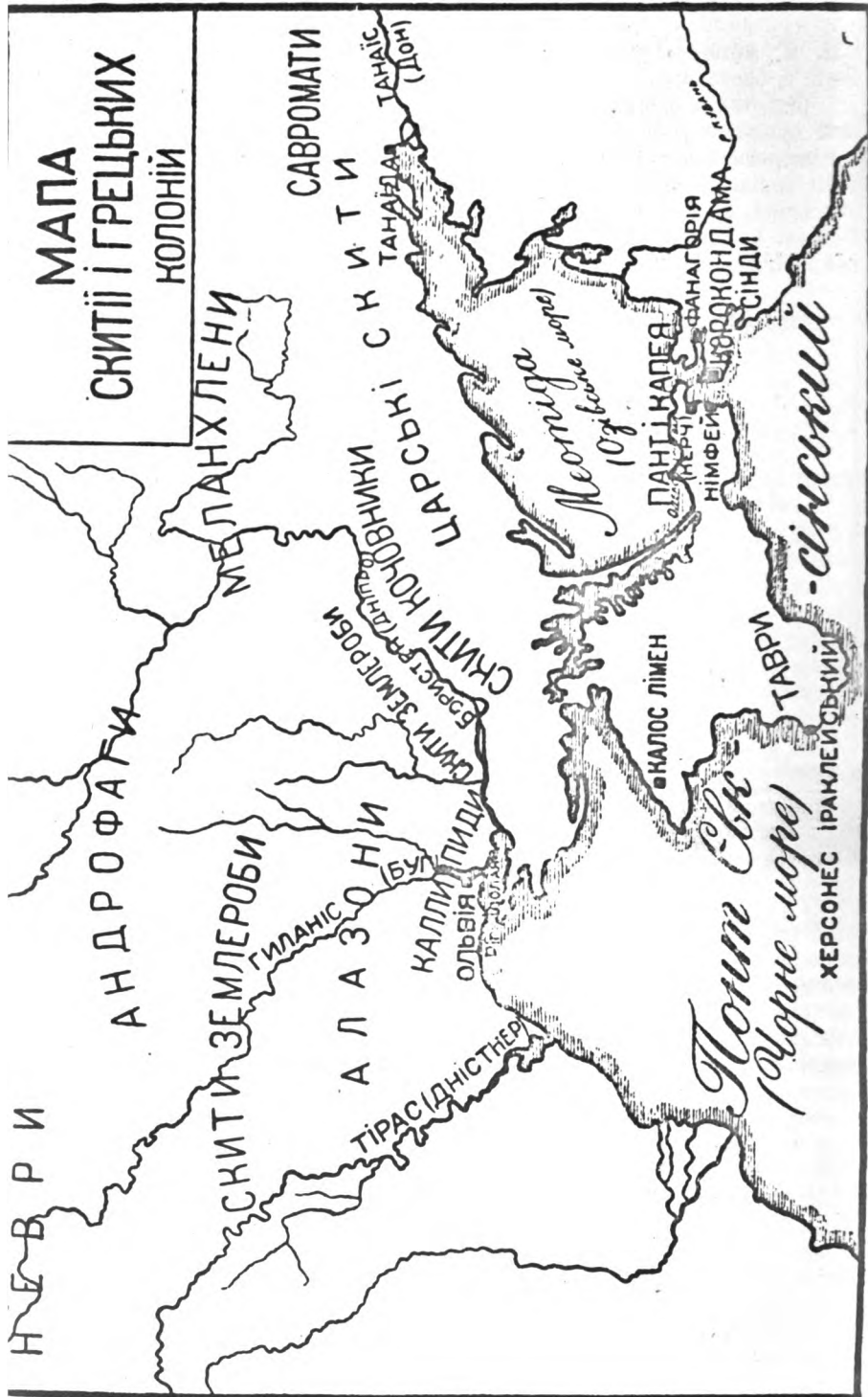
Грецька колонізація²⁾

Звертаємося тепер до грецької колонізації північного берега Чорного і Озівського морів і перш за все до народного господарства. До утво-

рення греко-східної господарської системи панувала східна господарська система (в Єгипті, Вавилоні, Асирії, Персії, Аравії та ин.). Що до Греції, то до середини VIII ст. до нашої ери там у системі господарства мала велике значіння торгівля дорогоцінностями тодішніх культурних центрів — Мікен-

¹⁾ М. С. Грушевський. — Киевская Русь, I, 47 — 55; моя «Русская история», I, 43 — 45.

²⁾ В основу цього розділу покладено третій розділ моєї «Русской истории», стор. 45 — 80, який складений на підставі відповідної літератури й почасти джерел. Там же наведена багата бібліографія; дуже добрий приступний огляд пам'ятників археологічних є в Кондакова і Толстого «Рус. древн. в пам. иск.», I, 1889; огляд пам'ятників, знайдених на Придніпрянщині, у Хавенка «Древн. Приднепровья», II — IV. Історія Греції на соці.-екон. ґрунті в науково-популярних «Очерках экономической и социальной истории древней Греции Тюменева» Том I — «Революция» и том II — «Расцвет и кризис демократии», 1920 — 1922. В I томі розглядається Гомерівська Греція з пануванням у ній аграріїв, революція VII ст. є початком торговельного розвитку і грошового господарства, пануванням торговельної аристократії, розвитком промисловости на тлі рабської праці і вільного ремесства; наприкінці автор вказує на економічні суцеровності стародавньої Греції. Тут, як бачимо, дається історія Греції на соціально-економічній базі.

МАПА
СКИТІЇ І ГРЕЦЬКИХ
КОЛОНІЙ

НЕВРИ

АНДРОФАГА

СКИТИ ЗЕМЛЮБИ

ТІРАС (ДНІСТЕР)

АЛАЗОНІ

КАЛІКІЯ
ОЛВІЯ

СКИТИ ЗЕМЛЮБИ
БРАСІВРАТІЯ

ЦАРСЬКІ СКИТИ

СКИТИ

САВРОМАТИ

МЕЛАНХЛЕНИ

Помт Свк
(Чорне море)

КАЛОС ЛІМЕН
ТАВРИ
ХЕРСОНЕС ІРАКЛЕЙСЬКИЙ

ПАНІКАПЕЯ
(ІЗЕРЧ)
ФАНАГОРІЯ
ХЕРСОНДАМА
СИНДИ

-СИНДИ

Криту. Од середини VIII ст. і до кінця VII ст. до нашої ери починається доба грецької колонізації у зв'язку з розвитком міст, торгівлі і ремесел, із збільшенням населення. Еміграція почалася з малоазійських областей, бо вони раніше досягли вищого культурного рівня. Колонізація провадилася за раціональним планом і захопила побережжя Середземного й Чорного морів (частини тенов, Іспанії, Франції, Італії, Балкан, Криму), де греки знаходили зручні для них географічні умови життя — головним чином підсоння; ознакою було масличне дерево. Найжвавішу участь брав у цій колонізації Мілет — найбагатіший і наймогутніший з тодішніх торгово-промислових центрів. Колонізації мілетців та інших греків не зустрічала перешкод навіть серед тубільців, а ще легше було їм зайняти незаселені місцевості. Тодішнє побережжя Чорного і Озівського морів було багате на рибу й хліб, що були дуже потрібні для греків, і тому вони поширили свою торгівлю цими товарами, звернувши на них особливу увагу. За рибу й хліб вони платили продукцією своєї промисловості, на яку в тубільців був великий попит, а забезпечення грецького населення хлібом і рибою в свою чергу зумовлювало широкий розвиток обробної промисловості. Поширенню цієї промисловості сприяв також довіз з чорноморських колоній живого товару — невідьників. Було тут, як і по інших місцях, два типи грецьких поселень — факторії і колонії. Поширення колоній і торгівлі зумовило в свою чергу великі зміни і в господарстві метрополії. На початку греки ввозили в колонії частину тих виробів, що заготовляли їх для себе, а згодом почали готувати ремісничі вироби власне для вивозу. Почалася тут на цьому ґрунті спеціалізація і розподіл праці між містами, і легше було поліпшити техніку виробництва в ремеслах і деяких сільсько-господарських промислах, як заготовка вина або оливи, і тому на них звернули більшу увагу, ніж на хліборобство, яке не мало терпіло од військових заколотів і грабінництва. А довіз хліба з колоній атеняни забезпечували собі своєю флотою. Це взагалі давало перевагу буржуазії над аграріями. Дешева робоча сила для міської промисловості давали раби, що їх здобували на війні або купували за гроші. Становище рабів у промисловості, наприклад, в руднях, у водному транспорті було дуже тяжке: тут їх перевантажували працею, щоб підвищити продукцію, на яку був великий попит. Що до сільського господарства, то тут не було змін, бо воно не набувало помітного грошового характеру і число рабів тут значно не збільшувалося. В торгівлі набула великого значіння монета, яку ми бачимо у грецьких чорноморсько-озівських колоніях. Торговля, особливо зовнішня, утворила й форми грошового кредиту, який був куди тяжчий селянинові, аніж кунцеві. Торговля поширилася навіть на багатих поміщиків аграріїв і не викликала вже до себе презирства. Поширене інтернаціональне товарове господарство висунуло значіння не місцевого, а всесвітнього ринку, і не даремно Арістотель казав, що найголовніша турбота кожного є турбота про ринок, де провадиться купівля-продаж рабів. Так зформувалася система VI—IV ст. до нашої ери.

Атени й Спарта займали перше місце серед грецьких колоній, але відігравав не малу роль в торгівлі з чорноморсько-озівськими колоніями і Родос. Атени були економічним осередком трохі не всього тодішнього світу і брали велику участь у світовій торгівлі, широко поставивши банківську справу; давали грошові позички і храми. З розвитком грошового господарства розвинулася і спекуляція.

На зміну цій грецькій системі приходить нова греко-східня господарська система, яка панувала від кінця IV до середини II ст. до нашої ери. В цю елліністичну добу своєю торгівлею визначилась спочатку Олександрія, де було кілька сот тисяч населення, а потім Рим з його мільйонним населенням, який поклав початок римському світовому господарству і римській добі і в житті чорноморсько-озівських колоній. Ним і закінчилося античне світове господарство. Така була в найкоротших рисах загальна еволюція господарських форм у метрополіях тих колоній, що були утворені ними на північному побережжі Чорного і Озівського морів. Без зрозуміння її для нас не було б зрозуміле господарство і цих самих колоній, бо зміна господарських форм у метрополії впливала і на зміну їх у колоніях¹⁾.

Чорне море після Боспору, Егейського моря і Геллеспонту робило сумне враження на греків. Часті сильні бурі, густі тумани, вітри з півночі, відсутність безпечних пристаней і островів дали привід назвати його понтос аксінос (непривітний). Але з часом, коли греки почали по ньому плавати і навіть селитися на його непривітному побережжі, вони змінили свій погляд на нього і дали йому протилежне назвисько — понтос евксінос (привітне). Першими колоністами його побережжя були малоазійські греки, що стояли до перських воєн на чолі всього грецького світу з культурного й політичного боку. Їх уже не задовольняли вузькі межі Егейського моря; бадьорий дух і нахил до нових підприємств їх притягували на північ та на захід, а вже за ними виступали і їхні європейські родичі — греки Каладі. Коли вже одкинути міт про аргонавтів, що шукали тут золота, то все-таки в Гомеровських поемах і в Гезіода ми знаходимо вказівки на ознайомлення греків з північною частиною Чорноморського побережжя і тих степів, що лежать на північ од них. У млекюїдах, що доїли корів, про яких згадує Іліада, можливо бачити скитів - пастухів. Висловлювалося думки, що ще до греків з Чорноморським побережжям були ознайомлені карійці і фінікійці — ці всесвітні купці, що вели торгівлю й привозили сюди й бронзу, але про це ми не маємо певних і повних звісток. Що ж приваблювало сюди греків? Та реальна сила, що мала найбільше значіння в історії — економічні вигоди, які давала їм торгівля, та сила, що була причиною багатьох відкриттів. Старі грецькі письменники надавали великого значіння Понтові і сусіднім з ним землям. Звідци, особливо з північного побережжя Понту, вивозили худобу, хутра, рибу, хліб, мед і віск. Мешканці припонтійських міст ловили рибу в великому числі, сушили й солили її. Що до розвитку хлібної торгівлі, то досить сказати, що в IV ст. Боспор приставляв 50% всього хлібного імпорту в Аттику. З Греції вивозили сюди вино, головним чином з островів Хіосу, Тазосу і Родосу, оливу, мальований глиняний посуд з Атеи, Коринту і Егіни, тканини і, нарешті, численні мистецькі вироби і дорогі речі.

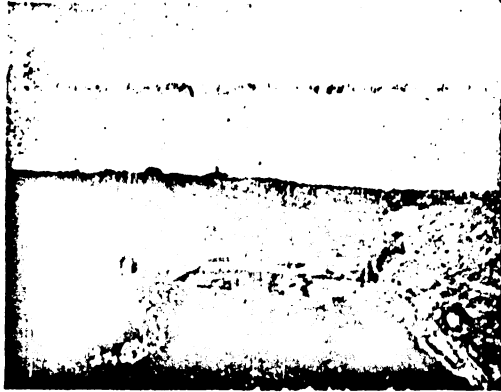
*Колонізаційну діяльність*²⁾ на північному побережжі Евксінського Понту провадив Мілет (малоазійське місто) і за переказами він заснував до 80 колоній, але це число прибільшене. Колонізація Милету почалася ще з VIII ст. до нашої ери, але найбільшого напруження вона досягла в VII—VI ст. завдяки зовнішнім і внутрішнім заколотам, що їх переживав Мілет.

¹⁾ Нейрат. Історія античного хозяйства. 1924, IV, 105.

²⁾ Стислий приступний начерк «Елліністичної колонізації на побережжях Чорного моря» має акад. Латішов у своїх «Исследованиях об истории и гос. строе г. Ольвии» (ПБ, 1927, стор. 1 -- 15).

Колонії засновувалося або в таких пунктах, які були заселені тубільцями, що мирно ставились до них, або утворювалося з факторій, щоби то з тимчасових пристановищ, що з часом завдяки новим переселенцям поширювалися і перетворювалися в міста. Здебільша заснування нових колоній на чужій землі провадилося мирно, без насильства, завдяки тому, що греки

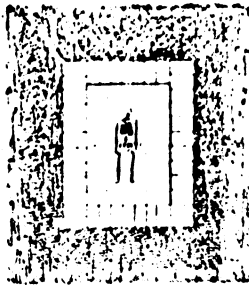
вміли робитися потрібними для тубільців, міняючи їм ті вироби, якими цікавилось місцеве населення, на свої вироби високої культури й техніки. Вислаючи одсебе партію колоністів, Мілет давав лише осередок нової колонії, а решта поселенців добиралася з інших міст, переважно з тих, що були дома незадоволені своїм соціальним становищем. Але не лише метрополія, а й уся Еллада робила постійний культурний вплив на ці колонії. За археологічними знахідками пам'ятників найстарший був вплив іоній-

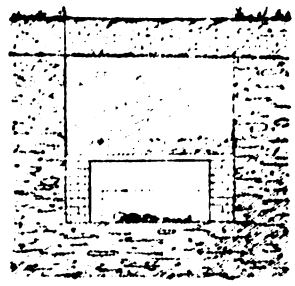
Мал. 10. Місцевість розкопки Ольбії

ський — од Мілету VII віку, хоч проф. Штерн помітив той характеристичний факт, що мілетського посуду було ввезено небагато. У VI ст. з цим впливом (атичні вази з чорними фігурами на червоному полі) конкурував атен-

ський, що продовжувався і в V і поновився в IV ст., коли атенський червонофігурний посуд поширився навіть на північ од колоній; в III ст. атенський вплив зникає і починається мода на керамічні малоазійські вироби. Тоді ж розвивається й місцеве виробництво в Пантिकाпеї на зразок

Мал. 11. План ольбійської могили (Археол. Кош.)

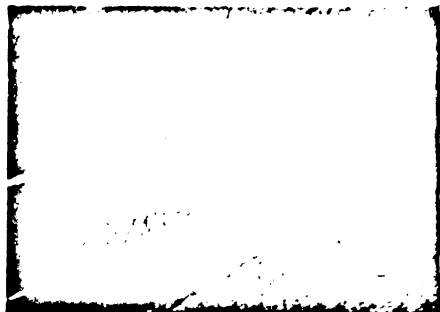
Мал. 12. Ольбійська могила (попсілі) (Археол. Кош.)

атенського посуду для релігійного культу. З II ст. до нашої ери починається зносини з Римом і вплив римський, хоч все-таки керамічні вироби привозяться в Ольбію і Пантिकाпею з острова Родосу. Є також звязок з Олександрією. З I віку збільшуються безпосередні зносини грецьких колоній з Римом. Римський вплив триває до розпаду Римської Імперії, після цього починається доба візантійської влади й її культурні впливи, що тривають до часів Київської держави XI—XII ст.

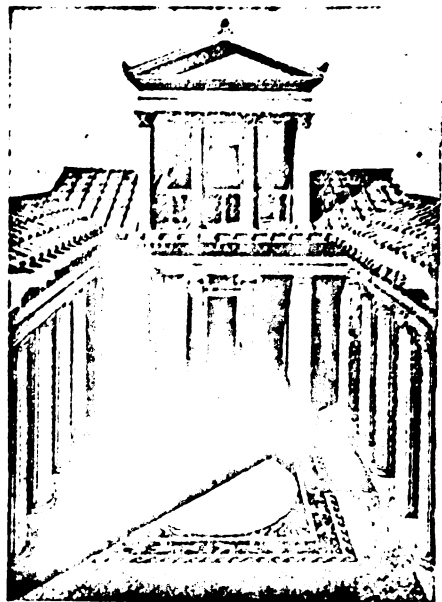
Греки вміли вибирати місцевості для своїх осад. Найважливіші з них — Ольбія, Пантिकाпея і Херсонес. Географічне становище Ольбії було

вигідне, зручне, і вона являла собою пристань на р. Гіпаніс¹⁾ (Без і центр хлібного імпорту з земель алазонів, калліпідів і скитів-хліборобів. Дуже близько було й Дніпрове гирло, а Дніпро зв'язував її з скитськими народами півночі. Ще вигідніша була топографія Пантікапей: вона лежала коло протоки Боспора Кімерійського, що злучав Понт (Чорне море) з Меотідою (Озівське море), і скупчила у себе торгівлю хлібом і рибою із східньою Скитією. Велике значіння для неї мав також Дні, що вливався в Озівське море, для зносу з північчю і сходом. Херсонес лежав у Криму на березі Чорного моря поблизу од сучасного Севастополя і також розвинув свою торгівлю; інші колонії теж мали добре географічне положення: Тіра — на Дністровському лимані (де тепер Акерман), Танаїс — коло гирла Дону, Горгіпія — сучасна Анапа, і невідоме назвою поселення на острові Березані. Виходить, що греки справді були гарними колоністами-купцями і в основу свого життя на нових місцях поклали свою торгово-економічну базу — розвиток міст, хоч, як ми побачимо далі, були у них і села. Зробімо тепер характеристику кожної з політій — кожної з колоній, звернувши особливу увагу на їх економіку.

Ольбію заснував Мілет близько 645 року до нашої ери. Збереглися руїни її на правому березі Бога недалеко од його гирла коло с. Парутинна в урочищі «Ста могил». Руїни її розкопувалося на протязі 25 років (від 1902 р.²⁾). Біля міста є також некропіль, що його розкопувано одночасно з городищем. Розкопки проваджено під керуванням

Мал. 13. Могила з дерев'яним гробом із Ольби. Фот. з мал.

Мал. 14. Реконструкція ольбійського будинку (Ізв. Археол. Ком.)

¹⁾ Про розкопки ак. Б. В. Фармаковського колишньої Ольби див. звіт Археологічної комісії, про її історію і лад дня, в ак. В. В. Латишова «Иссл. об истории и гос. устройстве древней Ольби» 1887. Інша література наведена в моїй бібліографії.

²⁾ Дуже цікаві новіші розкопки Ольби ак. Б. В. Фармаковського (і доповіді його про них), зроблено з ініціативи і на кошти Українського Наркомосу. Тут Б. В. Фармаковському пощастило дістатися до архаїчних шарів Ольби.

проф. Б. В. Фармаковського за суто науковою метою і дали блискучі результати. За розкопаними шарами землі старої Ольбії і за керамічними знахідками можливо було реконструювати Ольбію ранніх дб з її стінами,

Мал. 15. Розписний лікф із Ольбії VI в. до нашої ери. Фот. з пам.

починаючи од старшої і кінчаючи молодшою. На захід і на північ лежав некропіль з могилами, що простяглися далеко в степ і належать, за їхнім посудом, од пол. VI ст. до нашої ери до III ст. нашої ери. Виявилося, що архаїчна Ольбія стояла на тому ж місці, що й новіша, і що на будівлю нових її стін вживали й старі матеріяли. Кераміка некрополю дала посуд з VI ст. до нашої ери (чорнофігурні вази) V ст. (червонофігурні), початку IV ст. (пізні червонофігурні з поліхромією і позолотою); далі йдуть елліністичні (чорнолакові, рельєфні) і римські (червонолакові і скляні). В четвертому шарі Ольбії (коли вона згоріла) одкрита була цікава цементова дозівка, викладена з камінців елліністичної доби з малюнками левів, пальметок. Біля неї знайдено руїни тодішнього будинка, реконструкцію якого дав проф. Б. В. Фармаковський.

Сьомий шар — найстаринний архаїчний. Знайдені пам'ятники малюють нам еволюцію міста. За архаїчної доби культура Ольбії була багатою

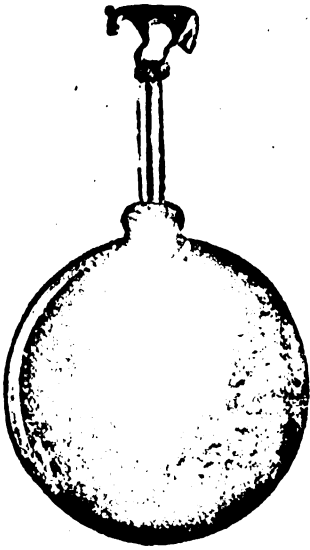
і блискучою, тоді панували в ній пам'ятники іонійської індустрії і мистецтва — архітектурні фрагменти іонійського стилю, теракотові жіночі постаті,

машикарі, мармурові статуї, вази і інші керамічні привозні виробы з Мілету, Родосу, Гавкротісеу. З кінця VI ст. V і IV ст. олійські мистецькі виробы замінюються атичними як у скульптурі, як і в кераміці; культура елліністичної доби виявляється в художніх пам'ятниках олександрійської школи. В добу свого розквіту Ольбія захоплювала трикутник; спочатку був лише навкруги міста рів, а потім (ще

Мал. 16. Амфори з розкопки Ольбії. Фот. з натури

за архаїчної доби) збудовано і мури. Геродот знав вже мур й башти Ольбії. В III — III ст. нашої ери, коли становище її зробилося небезпечне, вона являла собою кріпость. У часи Геродота Ольбія була в постійних зносинах із сусітми і мала навіть палац скитського царя Скилла. Але після того її становище

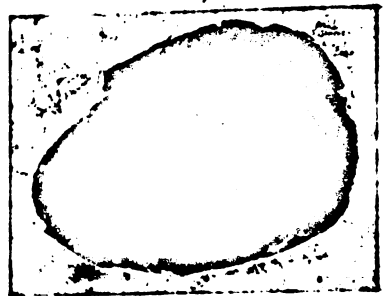
Мал. 17. Бронзове дзеркало VI в.
з Ольбії. Фот. з пам.

Мал. 18. Складний посуд VI в.
донашої ери з Ольбії. Фот. з пам.

Мал. 19. Голова богині елліністичної доби (Олександрійської школи) з Ольбії. Фот. з пам.

Мал. 20. Сатур на чаші елліністичної
доби з Ольбії. Фот. з пам.

зробилося дуже тяжким, бо на неї нападали сусіди - варвари. Завдяки їхнім постійним нападам хліборобство занепагло, і Ольбія примушена була робити великі витрати, збирати податки й робити борги, щоб давати їм данину. Нарешті Ольбія мусила визнати над собою протекторат скитських чи сарматських царів, а в I віці до нашої ери її зруйнували гети. Але трохи згодом вона була реставрована з бажання скитів, яким потрібні були грецькі товари, хоч у далеко меншому розмірі. Збереглося цікаве оповідання сучасника і подорожника Діона - Хризостома про Ольбію в ті часи. Він оповідає, що

Мал. 21. Голова Асклепія (Олександрійської школи) з Ольбії (III^{тв.} до нашої ери). Археол. Ком.

межі міста були значно зменшені, вона обнесена була низенькою й слабенькою огорожею. Тепер уже не греки впливали на варварів, а навпаки — варвари на греків. Отаман міської залоги Калістрат був одягнений у скитську одіж. Бористеніти розмовляли не чистою вже грецькою мовою, а з домішкою варваризмів, хоч дуже поважали Гомера і Іліаду і Ахілла. Хоч попередні скити зробили напад на Ольбію і воїни чекали нового нападу, але все-таки вони попрохали Діона, щоб він повів з ними прилюдну розмову на філософську тему (Діон був філософ). Цікаву відповідь на промову Діона дав один із слухачів. Подякувавши гостеві за його промову, він сказав, що до них завітають лише сліпий з навзиська, а в дійсності — «варвари ще гірші од нас, купці і крамарі, що привозять усеке негідне драгтя і погане вино, а вивозять не кращі од цих товари. Ми любимо Гомера, а дехто й Платона. І не дивуйся.

що такий громадянин, схожий до варвара, як я, вивуче Платона. Тому й ти одклади розмову про людську політїю, коли тільки сусіди вороги хоч завтра нас не потурбують, а зараз оповідай нам про божественне світоуправління і лад». Так яскраво змальоване тут життя Ольбії, з її невпинною боротьбою, з хоробрістю і прихильністю до еллінської цивілізації, що давала їм силу в цій боротьбі і надію на успіх. Силу і значіння Ольбії надавала їй еллінська матеріальна і духовна культура. Економічною підвалиною її була торгівля. Речами вивозу були хліб, худоба, риба, мед, віск, сіль, хутра, лїс і раби. Речами довозу — олива, шерстяні тканини, керамічні вироби, надгробні нам'ятники. Торговлю вели ольбіополїтяни, як судити за знахідками монет, з Атенами, о. Тазосом, о. Родосом. Мілетом і ин. Привидляючись до речей вивозу, ми бачимо, що це були продукти видобувної промисловости, рибальства, бджільництва, мисливства, а вивіз хліба, худоби та лїсу свідчить про розвиток у них хліборобства, скотарства і лїсного промислу. Треба, одначе, зауважити, що це була не

лише їхня власна місцева продукція, а й їхніх сусідів — скитів, про яких ми знаємо, що вони займалися і хліборобством (скити, що сіяли хліб на продаж), і скотарством (що у них воно було дуже поширене), і мисливством, і рибальством, а може й бджільництвом. Але рибальство було дуже розвинене і в ольбіополітян. Що до соли, то ця промисловість у них була добре розвинена, як і місцева кераміка (збереглися цеглини і кераміка з місцевим тавром), яку вони направляли до скитів, а самі купували більш мистецькі керамічні вироби з Греції, продаючи частину їх також скитам. У ольбіополітян були й свої торговельні факторії вверх по Дніпру. Багате торговельне місто — Ольбія — мала свою пристань і біля неї — виставку товарів, хлібні сараї, водотяг, низку пам'яток, скульптурних, архітектурних (були храми Аполлона і Ахілла з кіньськими перегонами і гімнастикой), театр, громадська гімназія. Утворювалися свята на пошану Діоніса. Був палац скитського царя Скилла, що оженився на тубільці. Серед ювелірних виробів бачимо силу золотих, кованих і карбованих, художньо оброблених речей, залізну зброю.

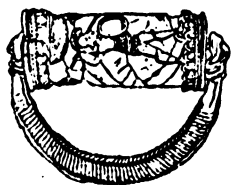
Етнографічний склад населення був досить різноманітний, особливо в пізнішу добу, але грецький елемент був командною класою і з соціального боку. Господарство політії спиралося на рабську, невольницьку працю чужородців (скитів) та й своїх. Цих рабів або забирали на війні, як полонеників, або купували. *І таким чином повноправні громадяни були разом з тим і рабовласниками.* Ми бачили вже, що раби були помітним товаром серед усякої сировини. Другий стан являли собою чужоземці — це були громадяни інших міст, що перебували в Ольбії; вони не були громадянами, однак користувалися з тих пільг, які їм давали тубільці.

Державний лад Ольбії являв собою звичайну еллініську політію демократичного характеру. На жаль, ми не знаємо, чи всі громадяни були в ній рівноправні. Але коли юридично воно було й так, все-таки в цій становій рямці повинна була бути нерівність матеріальна — були купці комерсанти, були й ремесники, були й хлібороби, були й промисловці. Аристократичний елемент особливо помітно виступав в Ольбії за римської доби. Демократичний лад панував в Ольбії за всіх часів існування. Органом народоправства було народне зібрання (еклесія) і рада (буле). Народне зібрання, в якому брали участь, здається, усі громадяни Ольбії, відало усім управлінням в державному масштабі: зовнішньою і внутрішньою політикою, охороною од ворогів, мало контроль над державним господарством (податки і ин.), нагороджувало, висловлювало подяку, видаючи про це декрет, ставило портрет або статую, ховало на державні кошти, давало титул батька міста. Виконавча влада належала колегії *архонтів*. Вища військова влада належала колегії *стратегів*. Міською міліцією відала колегія *агораномів* і *астіномів*, вони відали базаром і базарною торгівлею.

*Пантикапея*¹⁾, де тепер Керч, була заснована в VI ст. до нашої ери. Страбон так описує Пантикапею, що її заснував теж Мілет. Пантикапея лежить на горбі, з усіх боків заселеному округою в 20 стадій (біля

¹⁾ Над пам'ятниками Пантикапеї (Боспорського царства) особливо працював в наші часи проф. М. І. Ростовцев. Він для них зробив те, що акад. Фармаковський для пам'яток Ольбії. Досить лише нагадати тут про дві його капітальні праці: «Античная декоративная живопись на юге России». Текст, т. I. Описанье и исследование памятников, 1914 Атлас. Табл. I — СХІІ 1913 і 2) «Скифия и Боспор». Критическое обозрение памятников литературных и археологических. 1925 р. 617 стор.

3 верстов). На східньому боці його — пристань майже на 30 кораблів. Вона має акропіль. Зараз цей горб у Керчі називається Мітрідатовою горою, це й був старий акропіль. На ній зроблено розкопи, що дали багатий матеріал для характеристики старого життя Боспоритян. Він був обведений стіною й ровом. Пантикапея була осередком, де скупчувалися грецькі товари — олія, виноградне вино, вироби художньої промисловости (тканини, золоті і срібляні окраси, глиняний або мальований посуд, теракотові статуетки). Виноград розводили і на Боспорі, але ягоди його були дрібні і кущі його треба було на зиму вкривати землею од холоду, маслини ж тут майже зовсім не розводилися. Деякі вироби художньої промисловости, звичайно нижчого сорту, вироблялося на місці (вази, статуетки). Про широку торгівлю свідчить гарно поставлена карбівка монети, що поділялася на царську й муніципальну. Головнішими речами торгівлі були хліб і риба. З Боспорського царства, з його пристаней вивозилося що-року 100.000 *медимнів* хліба, і хліб цей здобувався почасти в самому Боспорському царстві, а почасти привозився з сусідньої Скитії.

Мал. 22. Циліндр з Пантикапеї (Кондаков в Толстой, «Рус. Древн.», I)

За словами Страбона, виключаючи лише гори, що простягалися вздовж морського побережжя, увесь півострів являв собою родючу полонину, ґрунт якої був особливо придатний для рілля, і поле, будь-ким зоране, давало урожай сам-30. Він же оповідає, що край між Теодосією й Пантикапесю мав, крім міст, ще й *села*, що й були, очевидно, центром хліборобства. Не дурно на монетах ми бачимо символ хлібного багатства — хлібний колос.

Другим символом боспорської промисловости були малюнки риби на монетах. За звістками Страбона, на східньому побережжі Озівського моря були місцевості — Великий і Малий Ромбіт, де був осередок рибиного промислу. Рибу солили. Взимку ловили рибу (більш за все осетрів) під льодом *ганганями* (неводами). Степи являли собою чудові пасовиська. Торговля з скитами велася головним чином в Танаїді і Фанагорії. Танаїда, як оповідає Страбон, була місцем товарообміну між кочовниками (скитами), з одного боку, і для народу, що наїздив сюди на байдаках, з Боспору — з другого. Скити доставляли рабів, шкури, хутра і інші речі свого кочового господарства; інші привозили для обміну одіж, вино і інші грецькі вироби. Руїни Танаїсу тепер шукають на гирлі Дону коло ст. Ізаветинської, де сирава й знайдено руїни грецького міста III ст. до нашої ери і грецької культури.

Фанагорія була складочним центром для товарів, що йшли з Меотиди і Скитії. Хлібний експорт на основі грошового господарства сприяв, на думку пр. Ростовцева, розвитку і поширенню в Боспорському царстві поміщицьких маєтностей — латифундій, де робочою силою були раби-крепаки. А поміщики утворили в протилежність Ольбії монархічний лад. Спираючися на грошові прибутки од торгівлі, Пантикапея перетворилася в Боспорське царство, що розпочало *імперіалістичну* зовнішню політику і для цього утворило велику військову силу з військових найманців. З ними воно поширювало свої межі, завойовувало сусідні варварські племена і збільшувало число своїх міст-городів. В соціальному ладу ми бачимо, з одного боку, командний стан багатих поміщиків, що торгували продукцією свого сільського господарства, особливо хлібом, великих про-

мисловців, торговців, а з другого — рабів і крпаків. Посередні між ними стояла міська буржуазія у складі дрібних крмарів, ремесників, вільних землеробів, рибалок і інших дрібних громадств, а під ними — безправні раби, що їхні діти мусили насипати, як оповідав про це Геродот, вали, щоб захистити землю од скитів. Тоді-то, у цю добу, і утворилася монархічна влада в Боспорському царстві. Спочатку вона стояла на чолі спілки міста, а потім ця спілка перетворилася в Боспорське царство, що, поширивши свої межі, простяглося од гір Таврії до Танаїсу і Кавказьких гір. У склад його входили — Теодосія, що на її руїнах збудована була кріпость Кафа, Кімерія, Німфея, Мірікія, Парфенія і Гераклея. Східня частина Боспорського царства лежала на Таманському півострові і островах; тут були міста — Фанагорія, на бережжі Таманської затоки, Корокондама (сучасна Тамань), Горгіпія (сучасна Анапа). Геродот оповідав про кімерійські мури. Автохтонами Боспорського царства були кімерійці. На чолі Боспорського царства стояли династії, що змінювали одна одну. Спочатку, одначе, в грецьких містах вони називали себе архонтами, а потім знищили в них демократичний лад, привернувши під свою владу варварські народи, замінили титул архонта царським титулом. Першою династією була Спартакідська. Лише для двох міст Боспорського царства — Пантікапей і Теодосії — вони були архонтами (для грецького населення), а царями величали себе що до варварських народів, їм підвладних. Титул архонта був зв'язаний з демократичним ладом грецьких поліцій, а титул базилевса (царя) — з їхньою владою над варварами. Атени були в добрих взаємовідносинах з Боспорським царством, бо годувалися його хлібом. Славнозвісні демократичні атенські оратори *Демостен* і *Ісократ* славословили боспорських царів, за термінологією Страбона — тиранів. Такий вплив робила економіка на ідеологію. Другій династії (Понтійській) треба було захищатися од Риму, і представник її, Мітридат, що захистив Боспорське царство од варварів, не зміг оборонитися од войовничого Риму. Третя династія була Савроматська. Боспорське царство існувало до пол. IV ст. нашої ери. В XI ст. Пантікапей перетворилася в русько-слов'янське місто Корчев (Керч); він лежав проти Фанагорії, що перетворилася в Таматарху, а потім — в русько-слов'янську Тмутаракань. Отак на протязі 1500 років існувала ця грецька колонія серед варварського оточення. В ній вплив грецької античної культури замінився впливом римської і візантійської аж доти, коли наступили часи Русько-української держави з Києвом на чолі. І в Пантікапей, як і в Ольбії, знайдено чимало величезних багатств представників царських династій і вельмож-бюрократів; для них і збудовані були ті монументальні кам'яні могили, де вони були поховані з помпою, як це видно з порозмальовуваних катакомб і з тих різних дорогоцінностей, що в них були знайдені. Але з підпадом Греції і її промисловості ослабло і Боспорське царство; загинула Танаїда, підупала Горгіпія. Новий же

Мал. 23. Пантікапейський цар.
Фотогр. з мал. Ермітаж

економічний розквіт Пантикапей стосується вже до I—II ст. нашої ери. Але римський вплив не вніс у життя чорноморських колоній нових елементів розвитку. Рим узяв на себе лише завдання зберегти старогрецьку культуру. І ось знову хлібна торгівля робиться засобом здобування багатств, і в зв'язку з нею знов відроджується хліборобство, велике поміщицьке землеволодіння, що утворило класу багатіїв. При розкопках могли цієї римської доби знайдено образи цих поміщиків і володільців,

що мали у своєму розпорядженні найняте військо, більш за все, однак, не з греків, а з сарматів і інших варварів. Торговельний капіталізм і зв'язаний з ним соціальний лад зробили великий вплив і на державний лад.

Херсонес ¹⁾ заснували в V ст. нашої ери колоністи з грецької ж колонії Гераклеї. В пошану своєї метрополії херсоніти назвали свій півострів Гераклеїським. Він з трьох боків був захищений морем, а з четвертого боку — ровом, валом і муром з баштами, збудованими для його захисту. Під захистом її Гераклеїський півострів процвів садами, виноградниками й дачами. Херсонес процвів, з одного боку, завдяки торгівлі з містами Понту, *Пропонтиди* і Егейського моря, а з другого — завдяки своїй виноградарській промисловості. Руїни Херсонесу лежать в околицях Севастополя в Криму, і в цій руській Помпеї на протязі кількох десятків років проваджено розкопки. Ці розкопки перш за все,

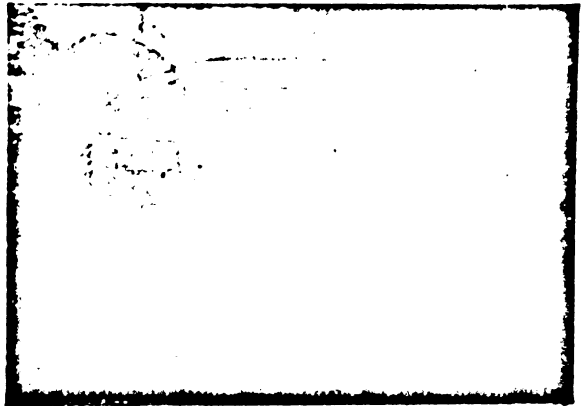

Мал. 24. Боспорські монети (зображеннями воріт Пантикапей) Фот. з залізків. Ермітаж

як це було і в Ольбії, реставрували це старе місто з його мурами і кріпостою в ті доби, які воно переживало, починаючи од архаїчної і кінчаючи останньою візантійською. Розкопано в Херсонеському городищі частину муру і руїни його фундаменту і дві башти. Збереглися уламки водопровідних труб. Розчищені від каміння старі вулиці і одна з них завширшки в 3 сажні йшла через усе місто до моря з її пересічками, і ще дві вулиці, що вели також до моря. Розкопано глибокі цистерни з плитняку; в одних зберігалася вода, другі є руїнами каналізації. Хлібне зерно й вино зберігалася в величезних амфорах, що їх вкопували в землю; зсипали хліб і в ями. Відомий знавець археології Херсонесу Бертъ-Делягард реконструює на підставі розкопаних старі стіни Херсонесу. В руїнах їх з їх кладки він бачить 3 ярус: нижній старовинніший (суха без вапна, але старовинна кладка), другий — і якість каменю, і техніка кладки гірша; третій уже не всушу,

¹⁾ Джерела і розвідки для історії Херсонесу навів я в моїй «Руської історії», стор. 45 — 46; а про історію розказано на стор. 64 — 72.

а на западі; другий ярус наріс на першому, 3 — на 2. Перший належить до IV віку до нашої ери, 2 — до III, 3 — до I віку до нашої ери — II віку нашої ери. В руїнах Херсонесу збереглося мало пам'яток архайчних і багато візантійських, і це пояснюється, на думку Бертъ-Делягарда, тим, що старий Херсонес лежав у другому місці біля сучасної Бозачої бухти, як про це свідчить Страбон, що згадує про руїни цього старого Херсонесу, описуючи йому сучасний. Але ця гіпотеза Бертъ-Делягарда викликає великі сумніви. Не можна тепер казати, що Херсонес бідний на архайчні пам'ятники, бо кінця - краю розкопам ще не видно, а розкопи стосяються, що й зрозуміло, головним чином верхніх візантійських шарів. Далі треба сказати, що розкопів цього старого Херсонесу ще не робилося, а археоло-

Мал. 25. Стіни Херсонесу. Фот. з натури

гічні розвідки Печонкіна довели, що на всьому просторі од охоронних стін до маяка тягнуться руїни старогрецького поселення III, II ст. до нашої ери, яке ще до Страбона покинули мешканці і яке лежало в руїнах. Печонкін знайшов декілька приватних будинків і, що особливо цікаво, рештки, як він гадав, виноградників чи городів, що в них були колісь перекопані різи завширшки біля 5 арш., а виритий з землі праг перекопані камінь був складений на цих частинах землі і зараз немов нагадує стінки. Цікава гіпотеза Печонкіна про виноградники, які вкривали, на його думку, усю досліджену від нього велику територію. Цікаві думки з цього боку славнозвісного дослідувача греко-римської культури наших колоній проф. М. І. Ростовцева: «Херсонесити зайнялися головним чином культурою винограду і вкрили усі свої околиці виноградниками, захистивши їх міцними стінами од наїздів варварів. Розкопи Печонкіна в околицях Херсонесу виявили систему земельного ладу і аграрного побуту херсонеситів. Одні за другими тягнуться в його околицях верстов на 15 в глибину півострова огорожені садиби. Їх перетинають захищені двома стінками шляхи, в центрі кожної садиби простора селянська хата. Де тільки можливо, групками в декілька сот учасків, ці херсонеські аграрно-військові поселення відгороджуються від степу, від моря і до моря мурами. Великий мур також охоронного типу одгороджував всю оцю територію. Характеристичний є цей селянсько-виноградарський лад життя грецького поліса у порівнянні з іонійсько-перським ладом Боспору. Цікаво й те, що нічого подібного до описаних тут ділянок ні в околицях боспорських міст, ні в околицях Ольбії не було. Цікаво, що добою вищого розвитку херсонеської культури є IV ст до нашої ери — I ст нашої ери» Про розвиток тут виноградарства оповідає і один напис Агасікла; про це свідчать

натуральні кліматичні умовни цієї місцевості, що була придатна для виноградарства, а не для хліборобства, коли в Боспорському царстві було навпаки.

В Херсонесі процвітала *торговля* майже з усім тодішнім світом (грецьким) і *риболовля*. Херсонес, як і Ольбія, асимілював сусідів-варварів, цеб-то скитів і сарматів. В одному написі про розпродаж міських садів згадується про двох скитів. Херсонес римських часів являв собою звичайну грецьку колонію з пританесом, в якому постійно горів огонь, привезений з метрополії, з храмами Діоніса і Афродіти, із статулами славетних херсонеситів; з державними декретами (псефізмами) на перехрестях, з торговельними площами і базарами, з театром, з гімнастичними іграми, з військовою й торговельною пристанню. Широко розвинену торговлю захищала військова флота. З IV ст. Херсонес почав бити свою монету — мідну, срібну і золоту, що також свідчить про розвиток у ньому торговельного капіталізму. Що до мистецтва, то воно було у значній залежності спочатку од Атен, а потім малоазійських міст і Родосу. Але були в ньому й місцеві виробі: при розкопах майстерні знайдена була там пічка для опалу посуду і склад модельних виробів теракотових статуеток. Що до привозних художніх виробів, то тут, як унікум, треба поставити приз з

Мал. 26. Стіни Херсонесу. Фот. з натури

золотого пампста, сережечок і дрібних ювелірних речей; його одержав херсонеський громадянин на загальногрецькому герці в Атенах на святі Анакій.

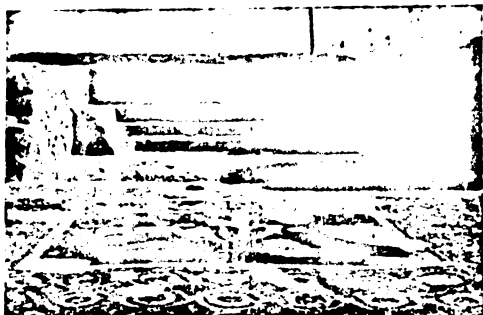
Соціальний склад населення Херсонесу був схожий до інших колоній з примішкою варварського елементу. І тут, очевидно, було багато рабів, що їхньою працею користувалися в виноградарстві і хліборобстві; про це є цікава згадка в знаменитій присязі херсонеситів, що збереглася до нашого часу на камені, є вказівка на монополію хлібного торгу херсонеситів: вивізною з рівнини хліба, я, каже той, хто присягається, не продаватиму і не вивозитиму нікуди, а лише в Херсонес. Будівання кріпосних мурів і невеличких мурів на учасках, розчистка учасків під виноградники і ріллю потребувала великої праці, яку вільні перекладали хоч частинно на рабів. Але нам нічого не відомо про рабські рухи й вибухи, хоч це й не значить, що їх не було. Державний лад Херсонесу нагадує гераклійський і почасти ольбійський. Херсонес являв собою, на думку акад. В. В. Латишова, грецьку політію з демократичною формою влади: в ньому були народні зібрання і рада, магістрати, архонти, стратеги, народний суд, а на чолі стояв *цар-жрець*. Влада Херсонесу поширювалася на всю округу Іраклейського півострова; до неї належали Керкнітіда¹⁾

¹⁾ 6 травня 1924 р. т. Моїсеєв, голова Херсонської комісії і музею, зробив у Харкові цікаву доповідь про свої розвідки і розкопки на території Биваторії, де знайшов руїни Керкнітіди, керкнітідські монети, мекропіліз в похоронах і архаїчну кераміку.

і Калос-Лимен і кріпості на побережжі. Про них згадується у присязі херсонеситів¹⁾. Політична доля Херсонесу нагадує долю інших колоній. Їх сусідами і постійними ворогами були тавроскити. Своїми власними силами херсонесити не змогли захиститися і тому примушені були звернутися по допомогу до царя понтійського Мітрідата, той прислав їм свого воєначальника Діафонта, що їм допоміг проти скитів, але одночасно примусив херсонеситів визнати протекторат Мітрідата і давати йому данину. Потім Херсонес давав данину Римові, який теж захищав його од варварів. З V ст. нашої ери Херсонес зробився осередком візантійських колоній і християнської візантійської культури. Од цієї доби збереглося в його руїнах найбільше пам'яток; він у наших літописах називався Корсунем і в ньому скупчилося багачко виробів так званого «Корсунського дела», цеб-то художньої промисловости; техніка її стояла далеко нижче од царгородської, але була вища від київської і мала на неї великий вплив; це пояснюється щільним торговельним і культурним зв'язком Корсуня з Київською Руссю. В XII віці торговельне значіння його підупало, а в XIV віці він був зовсім зруйнований і лише в початку XIX віку його городище почали розкопувати. Од візантійських часів збереглося в Херсонесі багачко християнських базилік.

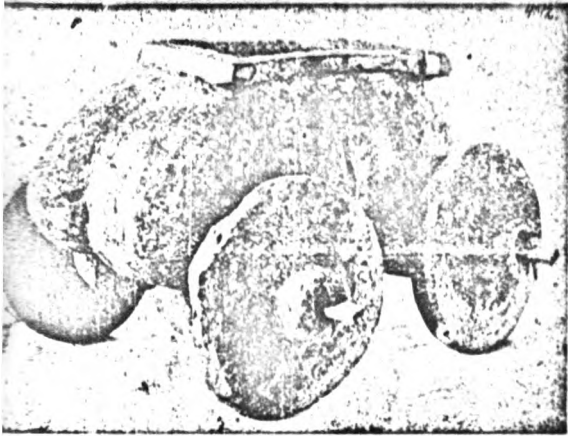
Мал. 27. Видля християнської базиліки, відкритої А. С. Уваровим (Кондаков и Толстой. «Рус. древн.», вип. IV).

Мал. 28. Вівтарна частина та мозаїка підлоги храму в вигляді хреста (Д. В. Айвазов. «Пам'ятники хрест. Херсонеса», вип. I)

ському, Херсонському, Київському та ин.). Найцінніші пам'ятники дала кульбоська парська могила (біля Керчи). Юз-Оба, Велика Близниця, Артихівська Семи братів. Своєрідну групу серед могил являють собою *катакомби*, цеб-то похорони в катакомбах, другу групу — склепи. Найбільше їх біля Керчи, і вони дають дуже цікаві фарбовані фрески. Могили дали і похоронний грецький звичай, і похоронний інвентар, що пояснюють нам

¹⁾ Ця присяга відома всьому вченому світові; в російському перекладі її надруковано в моїй «Русской истории», I, стор. 65 — 66 в прил.

Мал. 29. Грени а волашница в Керчи. Фот. з нам. Ермітаж

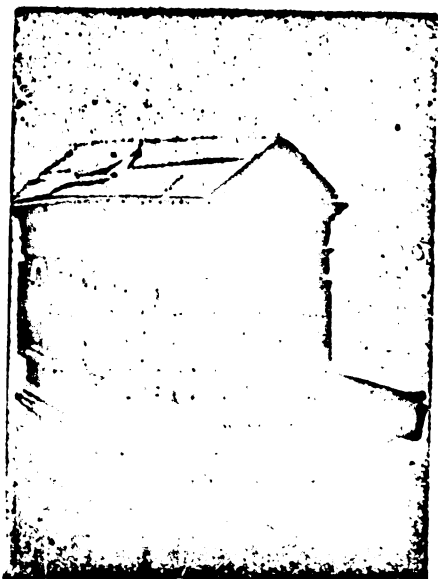
Мал. 31 Похорош. Стела в Керчи. Фотопр. з нам.

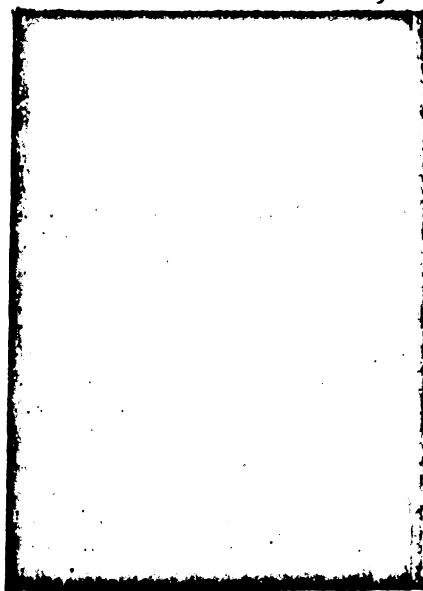
Мал. 30. Зайцівська катакомба в Керчі, Фот. з нат.

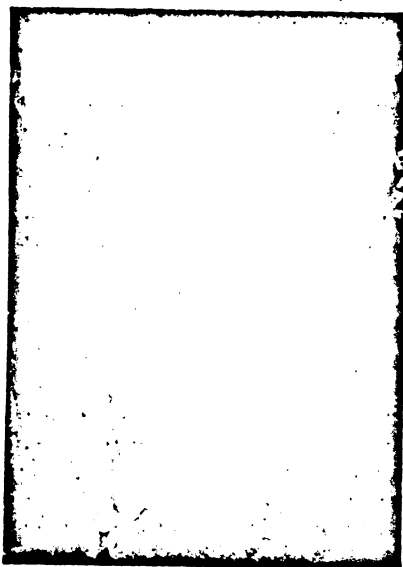
Мал. 32. Надгроб. Аполонія в Керчі. Фот. з натури

Мал. 33. Саркофаг, знайдений 1910 р. в Керчі.
Ермітаж. Фотогр. з пам.

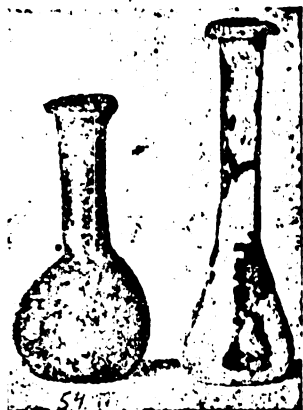

Мал. 34. Середина сляну Царської могили.
Фотогр. з натури

Мал. 35. Вид до сляну Царської могили
поблизу Керчі. Фотогр. з натури

(еологію греків, дають речі мистецтва і матеріального побуту. В моголи покіпінником ставилося вази з їжею й питвом. Скляні пноді мають по скілька камер — для владики, його родини і рабів. У деяких могилах траплялися дерев'яні саркофаги. В цих могилах ховали багатів, кладучи з ними силу золотих виробів з дорогоцінними каменями, золоті вінці, золоті корони (мабуть, цариці), золоті сережки, браслети, циліндри (різні камені), трапляються шматочки дорогих тканин з орнаментом і вишивками. Особливо ж багаті могили керамічними виробами, мальованими і фарбованими амфорами, що привезені були з Атен або вироблені на місці. За стилем цієї кераміки можливо установити і її хронологію. В римську добу керамічний посуд почасти замінюється скляним. Багато знайдено і в Керчі, і в Херсонесі, і в Ольбії теракотових статуеток іноді художньої форми. Серед них особливу групу складають потвори і гротески, комедіантські типи. Деякі з цих теракот малюють нам побут тих часів: на одній ми бачимо раба, що нянчить хазяйську дитину, яка репетус, на другій — жінки, що грають в опуку або на

Іл. 36. Бальзамарії римської доби з Керчі. Фот. з пам.

гузичних інструментах, чи роблять свій туалет, чи йдуть у місто на базар; іти грають в опуку, в кості, з собаками, зайцями, козами, пташками, орюкаються один з одним, їдуть верхи на гусці, на бозі.

Своєрідними пам'ятниками елліньської культури є катакомби, що траплялися більш за все для Керчі на Мітридатівій горі, біля Херсонесу.

Більша частина їх належить до II—III ст. нашої ери. Дають вони речі досить грубої ремесничої техніки, але в них цікаве фрескове малювання по стінах і тут вони мають подвійне значіння: і з боку художньої форми, і з боку сюжетів. Одна частина цих фресок дає сюжети вітського і родинного побуту, друга — мітологічні. Катакомба, що її відкрив 1841 року Ашкі (тепер вона загублена), мала багате фрескове малювання: тут була намальована сцена родинного бенкету пантікапейського вояводи перед од'їздом його на війну проти варварів, сцна його вітська з ними, де він був забитий, його похорон — балдахін з його тілом, що завернуто з саван, несуть, у голові його — жінка, коло ніг — раб; провозають його громадяни; попереду йде музикант — флейтист, після похоронів на його честь утворений був цирковий герць акробатів і глядіаторів з варварів. Сцени вітськові ми бачимо і в другій катакомбі Е, одначе, і такі фрески, що малюють нам сцени побутові, родинні: хазяїн сем'ї лежить на ложі, біля нього столик з посудом, хазяйка сидить на високому кріслі, біля неї челядиця — це поміщицька ідилія. В другій катакомбі віллансько-поміщицька

Мал. 37. Раб-педагог — теракота з Керчі (Кондаков и Толстой. «Рус. древн.», вип. I)

степова іділя: в степу шатро, біля нього хазяйка з дітьми, з боку пасуться коні, хазяїн з луком повертається з степу додому. Це вже степовий поміщицький скотарський хутір. Таким чином інвентар могил виявляє нам, з одного боку, покійників — представників тодішнього панства — командних станів, що брали з собою усе майно, що було їм потрібне для розкішного життя, з другого боку — пролетарів, що зовсім не мали капіталів і майна і брали з собою й на той світ свої злиді, а саме мідну копійку (обол), щоб заплатити їй перевозників через річку Стікс, бо той нікого дурно не перевозив, навіть пролетарів. І взагалі кажучи, соціальний склад населення грецьких колоній являв собою немов два полюси — повноправних і мастих, безправних і злидарів. І це напшло собі вираз і в мистецтві, хоч треба додати, що пам'ятники побуту й мистецтва малюють перед нами головним чином, щоб не сказати майже виключно, побут командних і середніх станів, а не трудового населення. І про це треба пам'ятати, роблячи оцінку блискучої грецької цивілізації. А тому в колоніях жилося ліпше, скажімо, ніж у метрополії — спочатку в Греції, а потім у Римі. Але про колоніальних спартаків ми нічого не відасмо, хоч можливо припустити, що вони були ¹⁾.

Література

Джерела для історії грецьких колоній на північному березі Чорного моря можливо підрозділити під чотири категорії: а) пам'ятники письменства, б) написи, в) монети, г) археологічні пам'ятники. Відомості стародавніх письменників про Скітію й Кавказ зібрав і видав акад. В. В. Латшов — «Известия древних писателей, греч. и латин., о Скифии и Кавказе». Т. I. 3 вип. (1893, 1896, 1900). — «Греческие писатели». Т. II. — «Латинские писатели». 2 вип. (1904 и 1906). «География Страбона», перевод Ф. Г. Мищенко, М., 1879. Видання написів В. В. Латшова. «Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini, I, II, IV». «Сборник греческих надписей христианских времен». Написи видалися і в «Известиях Археолог. Ком.» (Латшов, Ростовцев і інші вчені), а також у «Зап. Одес. Общ. истории и древн.». Нулізматичний матеріал (дуже важливий і численний) зібрано і оброблено в ряді спеціальних монографій: *Кене*. «Опие. музея Кочубея. 1855». *Бурачкова*. «Общий каталог монет». Праці, Орешнікова, Підшвайлова. Дані про кераміку є в опису посуду Одеського музею («Зап. Одес. общ.». Т. XV). Величезний матеріал про розкопки грецьких колоній зібрано в виданнях Археологічної Комісії — в II «Древностях Южной России» (№№ 6, 7, 8, 9, 12, 17, 19, 23, 24), в II справозданнях: у звіті за 1872 рік розвідка В. В. Стасова про Керченську катакомбу; за 1873 рік про керч. теракоти; за 1904 — 1908 рр. проф. Штерна про розкопи на острові Брезани; дані про розкопи в Ольбії проф. Б. В. Фармаковского, особливо за 1905 рік; у II «Известиях», де друкувалися звіти Б. В. Фармаковского про розкопи в Ольбії (вип. 8, 13 і ин.), звіти Б. В. Шкорнига про його розкопи в Пантикапей (особливо змістовні в 9 вип.), Косцюшки про дослідження в Херсонесі (особливо широко в 20 вип. за 1905 рік); Бертля-Делларда. Акад. Б. В. Фармаковский друкував щорічно огляди розкопів в Ольбії, Пантикапей, Херсонесі й інших місцевостях півдня в «Archaeologischen Anzeiger» із знімками з пам'яток і бібліографією; часто згадування про археологічні відкриття появлялося тут раніше, ніж у російських виданнях.

Що до розвідок, то назвемо з старих: *Келлен*. «Крымский сборник». СПб, 1837. *Кене*. «Исл. об истории и древностях Херсонеса Таврического». СПб, 1848. *Уваров*. «Исл. о древн. Южной России и берегов Черного моря». СПб, 1851 — 1853. *Ашик*. «Боспорское царство». Т. I — III, 1848 — 1849. «Древности Боспора Киммерийского, хранящиеся в музее Эрмитажа». 1854 (два фоліанти тексту і словозвісного атласу до нього). *Герц*. «Археолог. топогр. Таманского полуострова». М., 1870. *Ного ос*. «Истор. обзор археолог. исследований на Таманском полуостр.» (Древн., т. VI).

З нових праць дуже цінні «Antiquités du Bosphore Cimmerien» Sol. Reinach. Part., 1892 (текст і знімки і пам'ятники); *Bonnel*. «Beiträge zur Alterthumkunde Russlands», II. St.-Pet.,

¹⁾ Див. мою «Русскую историю», стор. 72 — 80.

97; «Geschichte des Alterthums». Ed. Meyer, III Band, Stuttgart, 1901 (з малюю грецьких ваз і Скитів). *Латишев*. «Иссл. об истории и госуд. строе древней Ольвии». 1887.

II. *Кондаков* и П. И. Толстой. «Русские древности в памятниках искусства». I. Классические древности Южной России». М. И. *Ростовцев*. «Бронзовый бюст боспорской царицы» (Древн., т. XXV). Б. В. *Фармаковский*. «Милетские вазы в России» (Древн., XXV). Б. В. *Фармаковский*. «Архаический период в России» (материалы по археологии России, № 34, 1914). «Памятники христианского Херсонеса». Изд. П. С. Уваровой (выпуск 1 під редакцією проф. Д. В. Айналова містить огляд херсонеських хравів; випуск 2 під редакцією г. Шестакова «Очерки по истории Херсонеса в VI — X в. в. по Р. Х.»); В. В. *Латишев*. «Повісті» (Монітка) (Збірник наукових і критических статей по истории, археології, географії і епиграфіці Скифів, Кавказа і грецьких колоній на побережжях Чорного моря), Б., 1909 (тут важливіші статті: «Краткий очерк истории Боспорского царства», «Гражданские присяга херсонесцев», «Раскопки в Херсонесе Таврическом», «О местоположении г. Горгиица», «Заметки по др. геогр. сев. и вост. побережья Черного моря»). *Його жс.* «Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического» («Журн. Мин. Нар. осв.,», 1884, июнь) и введенно к надписям. *Stern*. «Die griechische Kolonisation am Nordgde des Schwarzen Meeres im Lichte archäologischer Forschung» (Klio, 1909, 139 — 152).

Його жс. «Значение керамических находок на юге России для выяснения культурной истории поморской колонизации» (Зап. Одес. общ., т. XXII). *Pharmakovsky*. «Olbia» 1901 — 1908 quilles et travalles, 66 рис.) (Доповідь франц. мовою на міжнарод. з'їзді класич. археології Катрі 1909 р.). («Изв. Арх. Ком.», вип. 33, стор. 103 — 136). *Його жс.* «Склеп Еврипия в Ольвии» (в 3 вип. «Изв. Арх. Ком.»). *Проф. М. И. Ростовцев*. «Боспорское царство и южно-русские курганы». СПб, 1912. *Його жс.* «Эллинизмо и нравство на юге ссии». Петр., 1918. *Його жс.* «Римские гарнизоны на Тавр. пол.» («Журн. Мин. Нар. осв.,», 1900, III). *Його жс.* «Керченская декоративная живопись» («Журн. Мин. Нар. осв.,» 1906, V). *Його жс.* «Митридат Понтийский и Ольвия» («Изв. Археолог. Ком.» вип. 23).

Його жс. «Античная декоративная живопись на юге России». Текст, т. I. Опис. и исслед. митриков. Атлас, 1913 — 1914 (розкриті і дуже цінне видання Археолог. Ком.). *Його жс.* «Кифия и Босфор», 1925, 617 стор. Изд. Рос. Ак. мат. культуры. *Проф. фон-Штерн*. «Курсы на остров Крит» (Зап. Одес. общ., т. XXVII). *Бертъе-Делягард*. «Раскопки Херсонеса» (Матер. по археолог. России, 1893 г., № 12). *Його жс.* «О Херсонесе» («Изв. Археолог. Ком.», вип. 21, 1907). А. А. *Бобринский*. «Херсонес Таврический». 1905 г. *Ванов*. «Херсонес Таврический». *Орешиников*. «Боспор Киммер. в эпоху Спартакидов по динням и царским монетам». М., 1884. П. В. *Помяловский*. «О Таманских коллегиях» р. VI Археолог. Съезда в Одессе, т. II). *Проф. Ю. А. Кумаковский*. «Две греческие табакмы» (Древн. Юж. Рос.). Керченская христианская катакомба 491 года» (Матер. по археол. России, изд. Археолог. Ком., № 6). *Печенкин*. «Археологические разведки местности Страбонского старого Херсонеса» («Изв. Археолог. Ком.», вип. 42, стор. 108 — 6). А. А. *Миллер*. «Раскопки в районе древнего Таманса» («Изв. Археолог. Ком.», п. 35, стор. 86 — 130).

Радянська влада УСРР і Укранаука звернули особливу увагу на пам'ятник світового значення, що тепер знаходиться на території України — на Ольбії. Там Укранаука в згоді Головнаукою РСФРР і директором Академії матеріальної культури в Ленінграді (раніш це була Археологічна Комісія) Б. В. Фармаковський продовжує під його високоавторитетним ровництвом дальші розкопки Ольбійського городища і некрополя. Це тепер — державний заповідник. У 1927 році Б. В. Фармаковський захорів, потім помер і розкопки провадила комісія очолював директором Одес. арх. музею проф. Дложевським, який про наслідки їх сказав приблизно так:

«Археологічні роботи цього року в Ольбії тривали понад місяць і провадились на території городища й на некрополі. В городищі, до розкопано 213 кв. метрів, виявлено 5 культурних шарів — від архаїчного до пізньосланистичного. До архаїчного шару можна віднести кілька укованих кладок і фундаментів. Як цікаву пам'ятку 4-го класичного шару, виявлено стіну висотою 2 метри заввишки і 7 метрів завдовжки, що гарно збереглася, з невеликими фундаментами надбудовами, що належать пізнішим шарам. Добре репрезентовано другий культурний шар і в II сторіч. до нашої ери».

Розкопки в городищі дали багато різних керамічних і пумізматичних знахідок, які дають можливість точніше датувати знайдені п'ять культурних шарів. До найцікавіших керамічних знахідок можна віднести Ізображення Сирени й Вахта на чорно-фігурному посуді. Загальна кількість знахідок перевищує 2.000.

Цього року експедиція провела також значну роботу що до вивчення Ольбійського некрополю. Розкопана ділянка являє собою глибокі склепі поховання римських часів, серед яких айдено й пізніші елліністичні поховання. Один із склепів, що його пограбовано ще за старих

часів, все ж таки дає дуже цікавий науково-історичний матеріал. В ньому знайдено кілька жертвників з вапна (одні із них дуже доброї роботи), стелу — надгробну плиту. Великий інтерес являє собою підвійне поховання дівчинки в одному з дромосів (ходів) пограбованого склепу. Це поховання, що цілком збереглося, дало 17 дуже цікавих знахідок.

Серед знайдених на некрополі речей є багато різних налест з бурштину (литаря), скляного посуду, так званих мегарських чашок та ін. Майже по всіх досліджених могилах знайдено багато старих монет, які разом з керамічними знахідками дадуть змогу точно датувати часи поховань.

Розкопками цього року були значимі кроком наперед в галузі виявлення архаїчного й класичного періодів Ольбії. Наступного року археологічній експедиції доведеться продовжувати розроблення цього важливого для науки питання.

Акад. *В. П. Бузескул*. «Студіювання стародавностей північного чорноморського надбережжя і їхня вага з погляду грецької та світової історії». («Ювілейний збірник на пошану акад. Д. Й. Багалія», вид. ВУАН).

Проф. *С. Дложевський*. «Новий ольбійський декрет на честь Агатола» (*Ibid.*).

Проф. *Б. В. Варнеке*. «До історії знайомства римлян з північним узбережжям Чорномор'я». (*Ibid.*).

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

СКИТО-САРМАТСЬКІ НАРОДИ І ЇХНІ НАСТУПНИКИ В ПІВДЕННИХ СТЕПАХ УКРАЇНИ

Інші народи у південній Україні. Походження скитів та сарматів. Територія й населення скитів. Економічна база. Віра й звичаї. Археологічні дані про культуру скитів. Населення південних українських степів після скитів

Зміна народів у південній Україні

В залізну добу, окрім греків, перед нами вже виступають на території України й інші історичні народи, і коли Західня Європа дала греків, італіян, кельтів, германців, Україна побачила на своїй території кімеріян, іврів, скитів, сарматів, слов'ян, алан, литовців, готів, гунів, аварів. Одні з них належали до арійсько-іранської групи (як скити, сармати, слов'яни, італьці, готи); інші — до тюркської, монгольської, як гуни, авари. До цих народів на українській території ще треба додати греків, що колонізували північне побережжя Чорного та Озівського морів. Усі ці народи рожили тут протягом більш як тисячоліття од VIII в. до нашої ери, починаючи VIII в. після нашої ери. Найстаршими з них були, з одного боку, кімеріани і скити, а з другого — одночасно з ними пробували тут грецькі колоністи, які однак залишилися в своїх колоніях і на дальшій час.

Ці старші народи знаходилися у тій стадії свого життя, яку Рожков називає, хоч це термін і не дуже влучний — *ордою*, з її ступенями — атріархатом і патріархатом.

Інші народи жили в пізнішу добу — початку великої міграції народів — і належать до новішої доби в історії загальної культури, яку, теж не зовсім влучно, називають добою *варварства*, бо на них дивилися греки і римляни, як на варварів. Грецькі й візантійські колонії Чорноморсько-Озівського побережжя з культурного боку стояли куди вище скито-сарматів і особливо їхніх наступників у степах південної України, і вони робили на них великий вплив. Таким чином, культурний рівень народів, що зміняли один одного в Україні, нарешті кінчаючи східними слов'янами, складався з культур різних стадій їхнього розвитку — більш примітивних і вищої греко-римсько-візантійської. Але ця остання захоплювала лише верхню верству степового населення, представників влади, скажімо, скитських царів і торговців-тубільців. Народня ж товща жила здебільша своїм стародавнім народнім життям і в умовах своєї примітивної культури.

Це треба сказати й про скито-сарматів, а особливо про їхніх наступників у південних степах монгольської раси або тюркського походження.

Походження скитів і сарматів

Найстаршим відомим нам народом у південних степах України були *кімерійці*, що прийшли сюди раніше, ніж скити, а потім були витиснені ними, залишивши сліди свого пробування в географічній номенклатурі — кімерійський Боспор та ин.

Проф. Самоквасов, утворюючи свою археологічну класифікацію для Росії, вставив туди і кімерійську добу, але на неї не пристали наші археологи, бо археологічних пам'яток кімерійської доби ми майже не маємо і певне найстарше місце зайняла тут *скитська* доба, хоч тут не можна ототожнювати скито-сарматську добу зі скито-сарматськими народами, як не ототожнюється готський стиль з готами, римський — з римлянами, латинський — з кельтами, слов'янський — з слов'янами. Греки, здається, вже не застали кімерійців, а мали діло з скитами. Що до національності скитів, то дехто зачисляв їх до монголів, дехто — до слов'ян, але і ту, і другу гіпотезу треба геть одкинути через їхню безпідставність. До недавніх часів панувала думка про їхнє іранське походження. Цю думку що до західних скитів найбільш обґрунтував акад. В. Ф. Міллер на лінгвістичному ґрунті. Іранської гіпотези додержувалися Цетс, Мюленгоф, Шпігель, Ед. Меєр. Проф. Ф. Г. Міщенко дійшов висновку, що серед скитів були народи арійського й урало-алтайського походження. До арійців належали скити хлібороби, каліпіді і алазони — найближчі сусіди греків ольбіополітів, а до урало-алтайців — царські скити і взагалі скити-кочовники. Про їхнє урало-алтайське походження доводили ще у старі часи Нібур, Нейман, спираючись на свідоцтво Гіокрита про їхній антропологічний тип (жовта шкіра, без бороди, дебели). Нейман спирався на лінгвістику — виводив скитські слова з урало-алтайського кореня. Геродот, що сам знав і бачив скитів і залишив нам про них найважливіші історичні дані, відрізняє царських скитів, що володіли іншими скитськими племенами, од підвладних їм скитів-хліборобів, що жили в Західній *давній* Скитії, де були й святі шляхи (ексампай), і Герос, де ховали скитських царів. Легенди самих скитів про їхнє походження теж potwierджують гіпотезу про їхнє неодноманітне племінне походження. В іменнях родоначальника скитів (Таргітай) і його трьох синів (Ліноксай, Арпоксай і Колоксай) чуються іранські корені (касай — цар; тара — могутній). Там само згадується і плуг, і ярмо. Друга легенда, яку теж наводить Геродот, оповідає нам уже про царських скитів, що вигнали кімерійців, і це, гадають, трапилося в VII ст. дошої ери. У IV ст. появляються в Чорноморських степах сармати.

Назва Скитія і Сарматія мають географічне значіння, бо тут тоді була мішанина народностей. Іранство скитів-хліборобів акад. В. Ф. Міллер доводить лінгвістикою — аналізою імен: Октамасадес — славномудрий; таксакис — будівничий; енареес — імпотенти — не чоловіки; ойтосюрос — від сюра — дужий. В ольбієських написах є до сотні імен, що пояснюються з іранської мови; те саме треба сказати про танаїдські і німфейські написи; ім'я скитського царя Сайтафарна теж виводиться з іранського язика (форна — спокій; са — радіти), роксалани — світлі алани, язиги — великі, високі, ім'я язичького царя Ванадаснос (од іранського аспа —

ван — перемагати). Геродот оповідає, що сармати походження скитського, і розмовляли вони зіпсованою скитською мовою; виходить, що їхні мови були досить близькі один до одного.

В недавні часи висловлено думку про вплив на скито-сарматів хетів хетської культури. Хети, гадають, були за посередників, що зв'язували їх з Європою. Вплив їхньої культури досягав народів північного Кавказу і навіть північного побережжя Чорного моря. Саме іранство скитів, — якого вважали за давно й міцно установлене, — тепер порушено, особливо після дослідів акад. П. М. Марра про яфегідів. Б. В. Фармаковський говорить з приводу книжки проф. Ростовцева про еллізм та іранство і віденній Русі і в своїй власній розвідці «Архаический период в России», що не лише дані мови, але й уся культура скитів, близька до культури кімерійців, свідчить про те, що скити, мабуть, були нащадком того племени, що й кімерійці алородійського, або яфетичського; те саме треба сказати і про сарматів; віра, зброя і одіж скитів і сарматів — не чужі. Це іранство в основі своїй є алородійсько-хетське ¹⁾. І дійсно, прихвилью до згаданої книжки Б. В. Фармаковського, ми там читаємо про вплив на пам'ятки мистецтва Ольбії, Скитії, хетської релігії і мистецтва ²⁾. Владичицю звірів, богиню природи, ми бачимо на хетських цидрахах. На одному з них (проф. Турасва) вона виходить з-під землі з точенні землі (заєць), повітря (птиці), води (риба), рослинного царства (небесних зірок ³⁾). З Ольбії та інших іонійських колоній ці релігії і мистецькі впливи перейшли на Скитію, з якої йшов караванний шлях в центральну Азію, відомий уже Геродотові ⁴⁾. Примітивний звірячий стиль, якого досі вважали за оригінально скитський, перетворюється під іонійським впливом, а на цей зробили великий вплив хетська релігія і мистецтво ⁵⁾. Вплив хетської культури Б. В. Фармаковський бачить і на монументальних пам'ятниках так званої Майкопської могили (друге тисячоліття до нашої ери), особливо на вазі з мапою Північного Кавказу ⁶⁾.

Територія й населення скитів

Про територію й населення Скитії нам дав дорогоцінні дані часник — грецький історик Геродот ⁷⁾ (IV ст. до нашої ери). Скитія являла собою, каже він, чотирикутник; нижня частина його тягнулася по Чорноморсько-Озівському побережжю від Істра (Дунаю) до Меотійського озера (Озівського моря) на 20 днів шляху (4000 стадій) і на стільки ж простяглася на північ другі його боки, а також четвертий бік на півночі. Ідею Скитії Геродотові здавалося суворим; він каже, що в ній зима тривала 8 місяців, хоч, ми знаємо, воно не всюди було однакове. Та навіть

¹⁾ Акад. В. П. Бузескул — Открытия XIX и начала XX в. в области истории древнего мира. I Восток. СПб. 1923, стр. 211 — 212.

²⁾ Архаический период в России. 1914. стр. 8 — 10.

³⁾ Ibid., стор. 9 — 10.

⁴⁾ Ibid., стор. 15.

⁵⁾ Ibid., стор. 23.

⁶⁾ Ibid., 62 — 64.

⁷⁾ Текст Геродота та інших грецьких письменників з рос. перекладом про Скитію дав В. В. Латинцева. «Известия древних писателей греч. и лат. Скифии и Кавказа». СПб., 1893. Том II, вып. 1. Полный текст Геродота в російському перекладі у проф. Ф. Г. Мищенко.

і північна частина Скитії, яка захоплювала сучасні Полтавську, Київську, Чернігівську, Харківську і Воронізьку губернії, не мала суворого підсоння. Очевидно, Геродот в оповіданнях про скитську зиму й морози збільшив їхні розміри; сніжинки вважав за пір'я, що падало з неба; дивувався, що взимку неможливо було зробити грязюки, поливши землю водою, бо вона замерзала, її, навпаки, можна було утворити, коли розвести багаття, і йому було дивно, що вода від холоду перетворювалася в лід, а вогонь утворював воду; і йому було чудно, що Озівське море замерзло і населення тоді переходило його льодом.

Геродот описує річки Скитії. Земля скитів, — каже він, — є рівнина, багата на траву і річки, і по ній течуть річки — Істр (Дунай) з п'ятьма гірлами, Тірас (Дністро), Гіпаніс (Бог), Бористен (Дніпро), Танаїс (Дін) і три річки — Пантікапа, Іпакір і Гер, тепер нам невідомі. Дуже яскраво Геродот описує Дніпро: «Четверта ріка, Бористен — найбільша після Істра і, на мою думку, — каже він, — найкорисніша од усіх і дає пасовища для гуртів і отар худоби і в великому числі чудесну рибу; вода його дуже смачна і чистіша од каламутних вод інших річок Скитії. Вдовж бережжя його тягнеться чудова орана земля або, де ґрунт не засивається хлібом, росте густа висока трава, і в гірлі його здобувається самосадна сіль; у ньому ловиться велику рибу — осатри, що їх солять.

Про число населення Геродотові не пощастило дізнатися: одні йому казали, що власне скитів (цікава вказівка, що термін Скитія мав політичне значіння) було небагато, інші навпаки — що багато; сам Геродот також схилився до цієї думки. Скити поділялися на такі племена, що проживали, починаючи з півдня і в околиці Ольбії: *калліпіді-скитое.глїні*, вище них — *алазони*, ще вище — *скити-хлібороби*, вище них — *неври* (всі на захід од Дніпра по р. Південному Богу).

Вгору на 11 день по Дніпру на північ жили скити-хлібороби. На схід од скитів-хліборобів на лівому березі Дніпра жили *скити-кочовники* на 14 день шляху до р. Гера. А за ними ще далі на схід — царські скити. Їхні володіння на південь доходили до Таврійського півострова, а на схід простяглися до р. Танаїса і Озівського моря. За річкою Танаїсом, каже Геродот, вже не скитська, а сарматська земля — од Озівського моря на північ на 15 день шляху; у їхній землі нема ні садів, ні лісу, а ліс є в землі Будинів, що тягнеться за нею. Таким чином, Скитія лежала в степах південної України, у водозборі нижнього й середнього Бога, Дніпра і Дону, на північ од Чорноморсько-Озівського бережжя, а її населення поділялося на західних і східних скитів; до скитів приєднані були й сармати.

Економічна база

Вже з цього географічного й етнографічного опису скито-сарматської землі та її природних багатств ми бачимо, в чому була її *економічна база*. Але цей *матеріал* нас не задовольняє, і тому треба притягти до нього ще й археологічні дані, які, з одного боку, поповнюють його значіння, а з другого — й підтримують. В усякому разі вже на підставі одного оповідання Геродотового ми бачимо, що головне натуральне багатство Скито-Сарматії був її ґрунт, придатний однаково і для скотарства, і для рільництва. І це зрозуміло, бо цей ґрунт — цей багатий український чорнозем — зберігся до наших часів, хоч, треба додати до цього, не збереглися ті простори,

прокі пасовиська, де паслася колісь у скито-сарматів та їхніх наступників худоба, де була сила й усякого дикого звіра й птаства, що дожило до часів козачтва й Запоріжжя, до XVI—XVII ст. нашої ери. До цього треба ще додати, здається, й диву бджолу, бо ми маємо згадки про неї, а також нагадати про те, що в ті часи коні були і дикі, і вже причені, і археологічні пам'ятки Скито-Сарматії дають нам навіть художні роботи із сценами приручення диких коней. Геродот згадує нам про дніпеських осятрів, але ясно, що вони водилися й по інших річках Скито-Сарматії, як от у Доні і по всіх тодішніх річках; і не лише риби, а й сила інших порід, що водяться в них і тепер.

Отже, надзвичайно багата, різноманітна фауна Скито-Сарматії була за пову її степового звіроловно-скотарського господарства. Скито-сармати зумовно перетворилися вже в *скотарів*, завдяки природним умовам нової землі — тій багатій, дикій флорі, що буїно росла в степу і забезпечувала на увесь рік без яких-будь труднощів скотарство, у зв'язку безмежним простором цих натуральних пасовищ, що їх важче було щипити, ніж ліси, яких у Скитії було куди менше. Але й тут треба спростувати помилку Геродота про ліси: він називав лише Гілею, недалеко од бережжя, і каже, що в сарматів не було ні диких, ні садових дерев. Ліси, звичайно, були і за часи Геродота, коли ми бачимо їх за часи Боплана, не лише в передстепу, а й у степовій смузі, де вони були і за часів упорожців. У степу й по перелісках вільно й спокійно проживали дикі звіри (в тому числі й дикі коні), водилося й таке дике птаство, якого тепер майже зовсім нема, — і це все забезпечувало матеріальні потреби скито-сарматського населення. Мисливство давало м'ясо, шкіри і хутра, віри й птаство; рибальство — рибу, яку в'ялили, солили, як це потім робили козаки; бджільництво — мед та віск; скотарство — м'ясо, шкіри, рог, сало (у тому числі й кобиляче), сир.

Ця видобувна промисловість була також почасти і предметом обробної промисловости, ремесла, обміну і торгівлі. Це — з одного боку. З другого — ми знаходимо вже в давні часи скито-сарматської матеріальної культури й хліборобство. Про нього ясно говорить Геродот, що воно було не випадкове явище у скитів, а навпаки — досить поширене і зв'язане з тими племенами, які постійно й переважно займалися рільництвом. Це були скити-хлібороби й орачі. Вони сіяли хліб не лише для власного вжитку, а й на *продаж* грецьким купцям, що вивозили його навіть до Греції. Алазони й каліпіді, що були найближчі сусіди з греками, жили, за свідомством Геродота, *по-скитськи*, але сіяли і *вживали хліба*, а також просо, цибулю, часник і сочавицю. Що до східних скитів, то вони були кочовниками: не сіяли й не орали.

Гіократ (V—IV ст. до нашої ери) дає таку яскраву характеристику їхнього побуту: вони називаються кочовниками тому, що у них нема будинків (виходить, що у західних вони були), а жили вони в мажарах — або чотириколісних (це найменші) або в шестиколісних, що з усіх боків закриті поветю і зроблені так, як хати: одні — з двома, інші — з трьома кімнатами; туди не проходить ні вода, ні сніг, ні вітер. В ці мажари запрягають по дві і по три пари безрогих волів. В таких мажарах містилося жіноцтво, а чоловіки їхали верхи на конях; за ними гнали отари овець, череди корів, табуни коней. На одному місці вони пробували доти, доки висгачало трави для їхньої худоби; а коли її вже бракувало, тоді вони

перекочувували на инше місце. Самі вони їли *варене м'ясо (інак), сир* (з кобилячого молока) і пили *кumis* (кобиляче молоко). Це, значить, були типові кочовники з усіма характеристичними рисами кочового скотарського побуту. Цю характеристику легко було б пристосувати і до інших тюркських кочовників, що жили тут пізніш (половців, татар).

Ці історичні свідoctва про неоднакові стадії матеріальної культури східних і західних скитів підтверджуються й археологічними пам'ятками. Майже всі рельєфи, що знайдені в могилах східної Скитії, маюють нам кочовий побут у його рішучих виявленнях. На Чортомлицькій вазі ми бачимо художньо вирізані сцени приручення диких коней. На Кульобській вазі бачимо сцени військового життя скитів; те ж треба сказати і про піхви Чортомлицького меча. Про величезне значіння коня для скитів теж свідчать розкопки скитських могил: коней ховали в самій погребальній камері вкупі з хазліпом або в окремих ямах; кості прикрашали золотом або сріблом, як і самих їх хазлів. Овечі кості клали в славиозвісні скитські бронзові котли-казани, як це ми бачимо в Цимбаловій могилі. На золотих бляшках трапляються характеристичні для кочовника сцени мисливства: скит верхи їде зі списом у руках полювати зайця. Полювали скити на кабанів і оленів, про що свідчать знахідки їхніх костей; на вазі, знайденій між Доном і Кубанню, скит зі списом у руках чекає кабана, що зараз на нього кипеться; трос верхівців гоняться за оленями, що од них утікають. На полювання, крім зброї, що брали з собою, вели ще й мисливських собак.

Подивімося тепер, оскільки у скитів були розвинені ремесла; багатий матеріал дають розкопки їхніх могил; але, на жаль, не завжди можна виділити їхнє власне виробництво од грецьких довізних речей, чи то з колоній чи то з метрополії. Однак взагалі можна зауважити, що прості виробы належали самим скитам, а багаті й мистецькі — грекам, хоч, як побачимо далі, і серед скитів були вже тоді власні майстри художніх виробів.

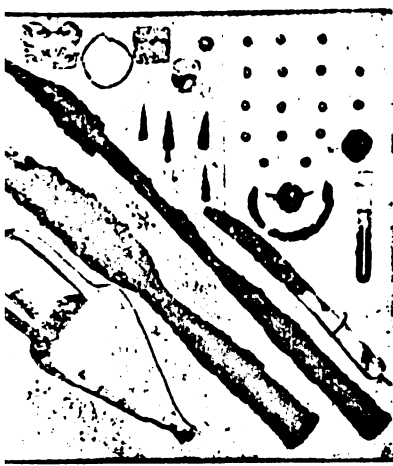
Почнімо зі зброї, бо вона у скитів, особливо східних, занадто воєвничних, мала величезне значіння. Зброя скитів складалася зі списа, ножа або кинжала, лука зі стрілами, щита і лат. Спис мав ратище і наконечник. Найчастіш наконечник був залізний або бронзовий, або мідний: формою своєю він нагадував довгий і вузький лист з ребрами посередині. Лезо меча завжди було залізне; були держало і піхви; піхви робилися з золота, заліза, кости, дерева. Мечі знаходяться звичайно в багатих могилах, а в бідних їх немає; значить, їх уживали знатні восначальники. Сокирами звичайно билися, не випускаючи їх із рук. Вельми поширену зброю являв лук та стріли. Лук робили з дерева, стріли готувати з міді, бронзи, заліза, кости. Формою своєю вони дуже різноманітні — тригранні, круглі й т. ин. Ратище було дерев'яне або очеретяне. Сагайдак кожаний або дерев'яний, або залізний.

Захищали скита щит та лати або панцери, які теж подібуються в могилах. Лати і панцери вироблялися з заліза, рідко — з бронзи, металеві платівки нашивалися на кожу або на полотно, і мали вони форму луски.

Серед посуду, що мав жертвне значіння, специфічно скитськими були бронзові казани, на досить високих ніжках, іноді зверху ще прикрашені фігурками барана, вівці, а іноді — просто орнаментом

і с, очевидно, ті самі казани, що в них скити, за оповіданнями Геропринесли в жертву. Таких казанів, варили м'ясо тварин; що їх часто в розкопках траплялася кераміка місцевого виробу — горщики, глечики й т. ін., що своїми формами нагадує пізнішу русько-українську; мабуть, було в цих виробках наступство форм.

Багатий матеріял дають розкопки і про одіж скитів, як чоловічу, так і жіночу, і вона, здається, має національні ознаки. І хоч переважно ми знаємо одіж скитських царів і воєначальників, але приблизно таку саму носили і прості воїни, як, скажімо, той розвідчик на Кульбоській вазі, що доповідав скитському цареві про стег; або ті скити, що приручали диких коней, на Чортомлицькій вазі. Верхня одіж складалася з чинарки, сорочки і штанів. Чинарка була коротка, з вузькими рукавами, косими полями, що були довші спереду, ніж ззаду; деякі по краях були оторочені хутром. Сорочки були шерстині, не доходили до колін і мали

1. 38. Речі скито-сарматської культури зкопани Д. І. Багалія на Харківщині. Амфораським клеймом; 2 списи, ніж, золоті бляшки, персні. Фот. Харк. музей

к вузькі рукава. Взагалі кажучи, скитська одіж була не широкого, а зького покрою і міцно облягала їх тіло. Пояс стягував живіт. Погю робили шкіри, він мав прорізи для аси і прижку. На поясі вони сили мішок з стрілами, лук меч. Штани, однак, були і зькі з кожї, і широкі з марї. Озувалися вони в кожани ревики, перев'язані двома ре- нцями. Царі і вельможне анство носили на голові по- язки або хутрові високі шапки. рости люди ходили або без ша- ок (улітку), або носили (взимку) шлики з верблюжої шерсти, о спускалися навіть на спину.

Жіноцтво носило на головах чінки. Жіноча одіж складалася довгої мантії, з довгими ж, але вузькими рукавами; зверху ще надівали акидку з товстої матерії, що нагадувала халат. Залежно від знатности багатства на одіж нашивали багато золотих цвяшків (иногда декілька от); на вбранні Кульбоської цариці їх було нашито (це, мабуть, була ве- шка модниця) 474, вагою в 3 1/2 фунти. Очевидно, що не мало багатств кунчувалося у царів скитів, завдяки їх грабіжницькій політиці і тим

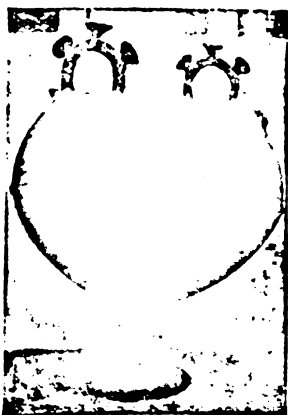
Мал. 39. Скитський меч та бляшки. Фот. з зам. Київськ. Всеукр. Іст. муз. імені Шевченка

Жіноцтво носило на головах чінки. Жіноча одіж складалася довгої мантії, з довгими ж, але вузькими рукавами; зверху ще надівали акидку з товстої матерії, що нагадувала халат. Залежно від знатности багатства на одіж нашивали багато золотих цвяшків (иногда декілька от); на вбранні Кульбоської цариці їх було нашито (це, мабуть, була ве- шка модниця) 474, вагою в 3 1/2 фунти. Очевидно, що не мало багатств кунчувалося у царів скитів, завдяки їх грабіжницькій політиці і тим

даннам, що вони обкладали ними західніх скитів, яких через те вони називали своїми рабами. В могилах скитських царів і панства знайдено велику силу золотих прикрас, іноді чудового художнього виробу — намиста, привісок, бубенців, браслетів, золотих гривень, персяків; сережки та шийні гривні носили навіть чоловіки, але по одній сережці, як це ми потім бачимо у Київського князя Святослава. Шийний обруч Кузьобського царя важив більш як фунт золота. До прикрас і розкошів треба однести й ті невеличкі верцадла, що їх багато знайдено в скитських могилах. До художніх, але не грецьких, а скитських, хоч і з впливом грецької техніки і культури, виробів треба зачислити таку пам'ятку національного скитсько-сарматського мистецтва, як золота платівка з грецьким написом — *Иорнахо*; на посудині було написано по-грецьки: *Ксебано кутаруляс енойей*, деб-то *Ксебано кутаруляс робив*. Ім'я майстра, хоч і написане ним по-грецьки, але, здається, скитське. Очевидно, вже тоді утворився скитський варварський художній стиль східного походження. Специфічна ознака скитського стилю є надмірна орнаментация золотих і бронзових мистецьких виробів дорогішими або напівдорогоцінними каменями і різнокольоровим склом.

Мал. 40. Золоті блишки з зображеннями. Фот. з мал. Київськ. муз. ін. Шевченка

Мал. 41. Бронзовий скитський казан. Харк. музеї

Віра й звичаї

У скито-сарматів ми бачимо остаточно складену релігійну систему, що, очевидно, проходила раніше ступені свого розвитку. На ній відбилися їхні життєві умови, їхній поділ на східних і західних. Східні, особливо царські, скити були войовничим народом, що провадив завжди уперту, жорстоку боротьбу з своїми сусідами. І цим пояснюються їхні жорстокі звичаї, що про них оповідає Геродот, і їхні войовничі боги, але на скитському Олімпі було одведено відповідне місце і тим богам, що були символами спокійного хліборобського побуту: з одного боку, ми бачимо батька богів *Папая* (грецький Зевс, бог неба), *Ойтосура* (бога сонця, світла — грецький Аполон), *Тамі-масад* (гр. Посейдона); а найбільше жертв приносили, як це й природно, богам війни (Арєві — символ його меч), з другого боку — ми бачимо *Анію* (грецьку Гею) — богиню плодючості і рільництва, *Тавіті* — богиню семейного огнища (грецька — Гестія). Релігія скитів нагадує нам Іранську, де велику ролю відігравав вогонь; таку саму ролю він мав, як ми бачимо, і у скитів. Жерців, як каст, не було, а релігійні обов'язки виконували найстарші в роді. Здебільша в жертву приносили коней. Богові війни (мечу) приносили і чоловічі жертви — по одному полоненому од кожної сотні. На війні скити були дуже жорстокі — здимали шкіру

голови і рук, робили з неї вироби, з черепів готували чаші. Військова грава утворила у них побратимство, що про нього свідчить і Геродот, і археологічні знахідки. Цікаві похоронні звичаї скитів, як їх описує Геродот. Родичі клали тіло покійника в мажару і возили його до всіх його друзів протягом 40 днів; друзі робили бучні поминки, не забуваючи про небіжчика. Царів своїх скити ховали дуже бучно на царському кладовищі в Геросі (в Катеринославщині). Тіло покійника бальзамували: виїмали кишки, клали пахучі трави і тіло мастили воском. Потім возили по всіх і двладних йому племенах, які, виявляючи співчуття вкупі з царськими

Мал. 42. Побратимство скитів (Ковдаков і Толстой. Рус. Древн. II)

Мал. 43. Сцена дружби на бляшці з могили «Солоха». Фот. з пам.

скитами, різали вуха, голили волосся і присднувалися до цієї величезної похоронної процесії. У могилу клали задушену його жінку, крайчого, кухаря, конюха, служника і вісника, коней і по одній найкращій тварині, крашу частину майна і золотий посуд; над ямою насипали дуже високу могилу. Через рік робили поминки, убиваючи тут 50 найкращих служників і коней. Щоб очиститися, скити милися в лазнях, входили в повстьовий намет, кидали лянне насіння на гарячі камені; йшла велика пара, скити нарилися, вили од насолоди. Ці відомості потверджуються

доповнюються археологічними розкопками скито-сарматських могил. Територія скитів дуже велика — од гирла Дунаю і Дніпра, вверх Богом (південним), по Дніпру і його припливами до м. Сміли і Ромен, до Київської й Харківської губ., до середніх повітів Харківської губ., на Таврійському півострові, по Дону, на побережжі Озівського моря, по Кубані і її припливах.

Археологічні дані про культуру скитів

Багато скито-сарматських могил (особливо царських) розкопано й розрабовано ще в старі часи (знайдено в Чортомлицькій могилі одного такого грабника з награвованим скарбом, убитого землею, що завалилася над ним). Найголовніші скито-сарматські величезні розкопані могили: Кульбоська — 6 верстах од Керчи, Чортомлицька — в 20 верстах од Нікополя на Катеринославщині, що її розкопав Забелін (II — I віку до нашої ери), Цимбаова (в Таврійській губ.), Лугова (Катеринославського повіту, II віку до нашої ери) та інші. Багато скито-сарматських могил біля м. Сміли (Київської губ.) розкопав Бобринський, в Роменському повіті на Полтавщині — Ямоквасів і Мазаракі, в Рижановці (Звенигородський пов. Київської губ.), Васильківському пов. Київськ. губ. (могила Перен'ятиха), в Харківській губ. — Зарецький, Багалій і проф. Данілевич. Ці розкопки накреслюють північну межу Скитії.

В орнаментці панував тваринний стиль і пристрась до різких суких тонів, протилежні грецькому. Це є варварське мистецтво, що йшло Середньої Азії й Сибіру, а в пізнішу добу великого переселення народів ідіало впливові перського мистецтва. В розкопках скитських могил є

багато пам'яток і чисто грецьких виробів. В Кульобській могилі знайдено востяні платівки, де вирізано суд Париса і грецьку колісницю підчас перегонів. В Чортомлицькій могилі знайдено золоту платівку, де грецький художник чудово вигравірував сцени грецького побуту в двоповерховому античному будинку; дві особи — греки: чоловіки, жінки й діти. Величезне художнє значіння має Кульобська електронова (золото зі сріблом) ваза (II—I в. до нашої ери): рисунок пейзаж-гравюри — степ, вкритий травою; на горбочку сидить скитський цар і дуже уважно слухає, що йому оповідає воїн. Далі йдуть дві сцени, так би мовити, з медичної практики тих часів: один лікар (дантист) обмацує зуб у свого пацієнта.

Другий (хірург) — перев'язує рану. Друга художня пам'ятка — зі скитським сюжетом — менш художнього виробу, але також дуже важлива в історичному відношенні є сцени скитського побуту на вазі, знайденій у Чортомлицькій могилі (IV—III в. до нашої ери). Вона срібляна і мала форму грецької амфори і, мабуть, призначалась для вина. Вся вона по фризу була оздоблена різьбою по сріблу, що мала єдиний, як і Кульобська, скитський сюжет, який можна назвати — *скити і їх коні в стелу*. Тут ми бачимо двох приручених коней, що спокійно пасуться собі в стелу; далі ми бачимо двох скитів, що намагаються виймати диких коней, що од них швидко втікають. Дуже цікаві для нас ці малюнки з суто історичного боку. Тут вигравіровано всі деталі: ми бачимо скитську одяг, про яку я казав вище, і типові постаті скитів, самі вони з довгим волоссям на голові, що спереду підголено, з борідками (хоч є і без борідок, і без вусів — це, мабуть, молоді). Третій видатний пам'ятник грецького мистецтва із скитським сюжетом є *золотий гребінець* з могилі Солоха з золотими литими фігурами скитів з надзвичайно високою мистецькою грецькою технікою великого історичного значіння.

Грецькі впливи бачимо і на пам'ятках скиго-сарматської могили Карагодеуашх. Загальний висновок буде такий: грецький стиль одбився досить помітно на скито-сарматській культурі, але головним чином у золотих художніх виробках, з одного боку, і в кераміці грецького походження колоній і метрополії — з другого; і ті й ці були предметами розкопів для скито-сарматських царів і вищих верств. Розкопи виявили перед нами переважно пам'ятки багатих скитів з командних станів. Скиго-сарматська культура виступає перед нашими очима тепер такою блискучою, але це аберация, бо в основному що до культурного рівня не верхів, а маси населення у нас прогалина в археологічних знахідках; їм нічого було брати з собою на той світ, бо й на цьому бракувало потрібного; тому остільки убогі, бідні могили скито-сарматів простого стану. І справді, яке багатство могло бути у скита-скотаря або хоча й у хлібороба, навіть у того, хто й продавав або, краще сказати, міняв свій хліб на продукцію скотарства, на потрібні

Мал. 44. Золота платівка з Карагодеуашх. Фот. з зам. Ермітаж

Йому ремесничі виробы? Більш за все він міг одержати у цьому обміні за свою худобу або за хутра, таким шляхом могли доходити до нього деякі товари з грецьких колоній Чорноморсько-Озівського побережжя. А національна скито-сарматська культура взагалі, здається, була не дуже високого рівня, хоч зробила дуже помітний крок порівняно з металевою мідяно-бронзовою, а тим паче неолітичною культурою на Україні, і це порівняння легко зробити на підставі тих матеріалів, що я дав у цьому й попередньому розділах своєї книжки.

Населення південних українських степів після скитів

Після Геродота наші відомості про населення колишньої Скитії робляться темними, неясними. Пізніші греко-римські письменники (Страбон, Пліній молодший, Птоломеї) дають нам багато географічних і етнографічних назв, але почасти під ними заховуються й старовинні народи. За основне джерело були тут подорожнички-кущі; ними користувалися ці письменники, але до нас вони не дійшли. Страбоні відомості найбільш цікаві, але й він оповідає, як важко збирати їх вище гирла Танаїса, бо тубільці не пускають до себе чужоземців. На початку нової ери назва Скитії замінюється назвою Сарматії. Славпозвісний географ Птоломеї (II вік до нашої ери) склав мапу *Європейської Сарматії*, де зазначено більш як 50 племінних назв; окрім тавро-скитів і сарматів, він називає ще венедів (слов'ян), язигів, роксолан, алан, гітонів (готів), фінів, галіндів і суднів (литовські племена), хунів (тюрків). Отже, тут виразно виступають перед нами, з одного боку, скито-сармати (старе населення степу), а з другого — нові народи: слов'яни, германці, литовці, фіни, тюрки, — ті самі, що займали територію Східної Європи і в пізніші часи. Що до язигів і роксолан, то їх приєднують до сарматів, це, як і сармати, були народи Іранського походження; сюди ж належали і алани, що замінили сарматів. Вони були номадами, але з культурного боку нагадували сарматів. Незабаром їх витискували, але частина їхня залишилася — збереглася на Кавказі під ім'ям осетин, а також у Криму. І за часів Страбона степове населення поділялося на номадів і георгів (землеробів); він оповідає, що повстяні намети номадів ставилося на вози-мажари, і там вони й перебували; навкруги них ходила худоба, що її молоком, сиром і м'ясом вони й годувалися. Кочували номади там, де були кращі пасовиська, взимку — біля Меотиди, а влітку — в степах. Номади вели війни, але не стільки розбишадства ради, скільки для економічних вигід, бо, звоювавши якесь плем'я, вони передавали землю для обробки тим, хто хотів її обробляти, і брали за це податки на свою користь; а коли ті не платили їм належних зборів, то вони починали з ними війну. Що до георгів, то вони хоч і були культурніші, але біля морського побережжя займалися й грабіжництвом. Алани змінили готи, що пробували в південних степах два століття (III — IV) і створили навіть готську державу, що за Германариха набула великого значіння згідно з скандинавськими сагами й мала за столицю Дніпровий город, — як припускають — Київ, але без певних для цього підстав. На зміну готської еміграції надійшла у тому таки IV ст. урало-алтайсько-гунська, що витиснула старе Іранське населення, хоч невеличкі купи його де-не-де затрималися. Степом заволоділи тепер

тюрксько-фіньсько-алтайські племена, що виходили з Азії, з далекої Монголії. Гуни зруйнували готську державу, і лише рештки їх бачимо пізніше у Криму і на Тамані, де вони заснували Таматарху — пізнішу русько-українську колонію Тмутаракань; деякий відгомін про них чується навіть у «Слові о полку Ігореві», де згадується «о готських красних двѣх». Але після смерті Атілли розпалася і його держава (у другій половині IV ст.). Після гунів появилися орди нових номадів — болгарів і тюрків; перші поділилися: одна частина їх заснувала державу на Волзі й Камі, друга — Болгарсько-слов'янське царство; в VI—VII—VIII ст. степом опанували аvari, що їх наш літопис називає обрами. Тюрки залишили пам'ятки, розкидані по всьому південному степу — це так звані *кам'яні баби*. Це все були народи неслов'янського кореня на території України. Що до слов'ян, то їхні поселення на території України були теж досить давні, у всякому разі далеко раніше од IX ст. Слов'ян під ім'ям венедрів ми вже бачили на мапі Птоломея. Вони належали до арійців і найближчі були до литовців, од яких відокремилися вже у I ст. нашої ери. В III—IV ст. нашої ери єдиний раніше слов'янський народ диференціюється на ряд окремих племен. Вони називалися і венедами, і спорами. В VI ст. слов'яни поділялися вже на західних венедрів і східних антів, з яких утворилися і *руські слов'яни*. Вони жили од Дніпра до Дністра. В VII—IX ст. ми бачимо дальше розселення східного слов'янства на території України й Росії. Культурний стан слов'ян до їхнього розділення на окремі племена був уже досить високий порівняно з номадами урало-алтайського і тюркського походження. Визначаючи той запас слів, що є загальні для всіх слов'ян, можемо уявити їхній культурний рівень. Про розвиток вже в цю добу землеробства і городництва свідчать такі слова, як жито, пшениця, льон, конопля, орати, ратай, сіяти, жати, рало, сіно, сад, овочі, ягода. Те саме треба сказати і про скотарство, про що свідчать такі слова, як пасти, пастух, скот (багатство), назви різних порід худоби. Було рибальство і бджільництво, знали ганчарство, були кожем'яками, вміли готувати мед, знали оздобу (перстень — од слова перст = палець; гривня — од грива = шия, будови — од око). Письменники малюють нам риси національного характеру слов'ян, але на підставі критичних дослідів над цими джерелами слов'яни виступають перед нами зовсім не тихо-смирним народом, а войовничим, хоробрим, навіть жорстоким і вільнолюбним¹⁾; ці самі письменники малюють нам і віру слов'ян, що набула більшого розвитку у західних, ніж у східних слов'ян. І ці звістки доповнюються ще й даними археологічними.

Взагалі ця доба великого переселення тих народів, що ми дали зараз коротку їхню номенклатуру і що проживали на території України в перші вісім віків нової ери, залишила після себе чимало археологічних пам'яток²⁾.

Основні риси пам'яток доби великого переселення народів такі: замість краси грецьких форм ми помічаємо в них нахил до подробиць і орнаментативності з тваринним і геометричним орнаментом, з кружків і спіралей, бачимо емаль і інкрустацію з каменю і скла. Цей варварський стиль виник у Середній Азії, де було багато золота і дорогоцінного каміння, де

¹⁾ Про це див. мою критичну розвідку «К истории учения о быте древних славян». К., 1892, 59 стор.

²⁾ Про них див. Кондакова і Толстого.

Величезні багатства скупчувались у руках начальників орд, завдяки щасливим для них війнам. На бенкетах Атілли подавали їжу на срібляних блюдах, пили з золотих та срібляних чарок. Навіть свої намети номади оздоблювали золотими і срібляними виробами. Середньоазійський стиль Туркестану перейшов через готів у західню Європу, а через арабів, що його розвинули, — в мусульманський світ взагалі. Велике переселення

народів не було лише політичним випадком, і нові народи, що оселялися на території України, принесли туди свою власну культуру і своїх могилах і скарбах залишили нам пам'ятки свого побуту. І в їхньому мистецтві незалежно од народності були деякі загальні риси, починаючи од Туркестану, північного Сибіру і кінчаючи Доном і Україною. Повочеркаський скарб Донщини дав варварські пам'ятки, що нагадують сибірські: дія-

Мал. 45. Корона з Повочеркаського скарбу. Фот. з пам. Ермітаж

голівкою римської імператриці III—IV ст. нашої ери, золотим посудом і намистом. За один із найбагатших варварських скарбів на Україні треба визнати *Перещени-*

ський скарб, що його знайшли 1912 року в кучугурах пастушки в Полтавській губ. Щоб уявити собі матеріальну його ціну, досить сказати, що самих золотих виробів у ньому було більш як пуд. Це були миски, тарілки, вазни, глечики, браслети, бляшки і 55 золотих візантійських монет VI—VII ст., деякі з цих виробів орнаментовані. Але цікавіші срібні вироби. Перше місце займає кругле блюдо, в орнаменті якого бачимо фігури візантійських христів, монограми хреста з грецькими літерами, а на дні латинський напис, де згадується про єпископа Патерна. Патерн був єпископом міста Томі біля Варни на Чорноморському побережжі у VII ст.; значить, і скарб не міг бути старіший од цих часів. Далі там було срібляне визолочене блюдо чудового східнього стилю, де вигравірований Сасанідський цар на полюванні, що нагадує нам аналогічні сюжети на Пермських блюдах. Склад скарбу досить різноманітний, напіввізантійський, напівперський. Мабуть, ці речі були або пограбовані, або одержані в данина одним із тих народів, що тут тоді проживали, а це могли

Мал. 46. Срібне блюдо єп. Патерна з Перещениського скарбу ; Фот. з пам. Ермітаж

Мал. 47. Зображення Сасавідського царя на
 полюванні на блюді Перещинського скарбу.
 Фот. з нам. Ермітаж

Мал. 48. Речі Салтівського могильника : вигнута шабля, залізні
 сокири, намисто, золоті сережки, срібний жіночий нагобник.
 З розкопки О. М. Покровського, Д. І. Багала, В. І. Три-
 фільова. Фот. з нам. Харк. Археол. музей

ути або авари (обрри) або анти (слов'яни) До цієї доби належать як звані «поля погребальних урн». Пам'ятки великого переселення народів ми називасмо римськими, готськими, перськими не з етнографічної хньої приналежності, а з основної риси їхнього стилю і доби.

На території України знайдено вже чимало пам'яток готського стилю, зразки його є і в Харківському Археологічному Музею. Музей України зібрав також багато пам'яток тюркського населення українських степів. Але найцікавіший для нас *Салтівський могильник* на Дніці та Харківщині напівкохового, напівосілого населення. Він зацікавив всіх археологів України і Росії. Це є величезне кладовище старого міста Салтова, що од нього залишилося тепер *городище*. Ховали там по декілька покійників у катакомбах (колективний похорон). Бучно ховали й коня, що мав, очевидно, велике значіння у цього воєвничого населення. Похоронний інвентар складається зі зброї (шаблі, воєвничі сокири, кинжалки, ножі), характеристичного посуду з клеймами на днищах, з маси прикрас — мідних, бронзових, срібляних і іноді золотих, характеристичні тут дзеркала (арабські), бубонці, що нашивалися на одіж і дзвеніли, торохтіли, сережки варварського (половецького) стилю, нарешті східні сасанідські монети, переважно VIII—IX ст., але є й раніших часів, наприклад, VII ст. Цікаво, що інвентар Салтівського могильника і його кераміка дуже нагадують інвентар і кераміку могильників північного Кавказу — Чми Кумбульта, деякі речі майже ідентичні. Територіяльно і хронологічно ця Салтівська культура пізньої залізної доби нагадує нам про Хозарію, де населення Ітіля проживало в ньому зимую, а весною і літом виходило на свої кочовища в степи. І ця салтівська культура мала риси і кочового і осілого населення і була значно вища, ніж бідна, убога культура чисто кочового населення степів, як печеніги, тюрки, половці. Населення, що її складало, мабуть, підлягало владі Хозарського Каганата, що, як ми знаємо з нашого літопису, поширювалася й на українські племена східного слов'янства, як сіверяни, поляни. Салтів лежав у межах Сіверської землі, що її південні окраїни були на території сучасної Харківщини, де незабаром утворилася Половецька земля.

Окрім Салтова, аналогічну культуру В. А. Городцов відкрив далеко на південь в Озюмському пов. Харк. губ.¹⁾

Таким чином, наприкінці залізної доби у VII—IX в. ми бачимо на території України стародавні пам'ятки слов'янського і тюркського типу.

Література

За основне джерело для топографії і етнографії Скитії є батько історії Геродот в 4-й книзі своєї праці *Півтомний дослідувач Скитії* акад. В. В. Латишев видав текст Геродота й інших грецьких письменників у своєму збірнику: «Известия классических писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т. I.—Греческие писатели», вып. 1-й, СПб, 1893, 296. Сюди увійшли уривки з Геродота, Гіпократа, Ксенофонта, Страбона, Діона Хризостома, Птоломея й інших. Повний текст Страбона в російському перекладі видав вестомний Ф. Г. Мищенко. Але не менш, а то ще й більш важливі археологічні пам'ятки. Скито-сарматські могили і знайдені в них речі являють дорогоцінні джерела для історії Скитії. Скито-сарматські могили розкидані по всій південній степовій Україні, на Кубані, на Дону, на північному

¹⁾ Розкопи в Салтові проводили В. О. Бабенко, проф. О. М. Покровський, а, Є. П. Трефільєв, П. С. Уварова та інші.

Кавказі й т. ин. І їх почали розкопувати з самого початку XIX ст. Значна частина їх дуже великого розміру. Багато з них було розграбовано ще в греко-римські часи від шукачів скарбів. Але всі-таки в них є величезні багатства — золоті вироби, художні й побутові пам'ятки. А славний похорон скитських царів, описаний у Геродота, підтримується археологічними розкопками. Окрім цих багатих царських могил, є й середні й бідні похорони. Знайдені в могилах речі зібрано переважно в Емітажі в Ленінграді. Пам'ятки скито-сарматської культури зберігається також і по наших музеях — Московському Історичному, в Київських, Одеському, Харківському, а з багаторіжжановської могили переправлені за кордон, у Браків. Велике число знахідок дали і пізніші могили доби великого переселення народів. Вони також розпоротені по всіх музеях України і за її межами в музеях РСФФР. Серед них великої слави набув скарб, знайдений у с. Перещепині на Полтавщині. Цікаві знахідки на терені України речей готського і латиського стилю, пола похоронних урн і могили тюрків. Своєрідну культуру дав також Салтівський могильник на Харківщині (знахідки в Харківському музеї; частинно в Іст. музеї в Москві). Далі йдуть уже речі ранньої слов'янської доби.

Що до розвідок, які освітлюють пам'ятки (письменні й археологічні) і відповідні їм доби, починаючи з скитів і закінчуючи слов'янами, то найважливіші з них такі: «Древности Геродотовой Скифии», I—II (Над. Археологической Комиссии, с атласом); *Надеждин*. «Геродотово Скифия» (в Записках Одесс. У-ва, I); *И. Е. Забелин*. «История русской жизни», I; *Брун*. «Черноморье», I, II; *Вонсел*. «Beitrag zur Alterthumskunde Russlands», присвячений розгляду звісток Геродота про Скитію; *В. В. Латышев*. «Pontika» (Понтика); *А. С. Лапиданилевский*. «Скифские древности»; *А. А. Бобринский*. «Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы», т. I—III; *Н. П. Кондаков* и *И. П. Толстой*. «Русские древности в памятниках искусства», II—III; *Б. П. Ханенко*. «Древности Приднепровья», II—IV. Звітка А. А. Бобринського про розкопки проф. Н. И. Веселовського могили «Солоха» в Півз. Археолог. Ком. № 50; *Д. П. Выгай*. «Расскопки курганов (скифских) в Павловском и Богородском уезд. Харьк. губ.» (Тр. XIII Археол. С'їзда, М. 1904 г.); «Древности южной России». Курган Карагодеуашх досадж. *Лапо-Данилевского* и *Мат. Гемберга* (Мат. по археологии России, изд. Археолог. Ком., № 13); *Ф. Г. Мищенко*. «К вопросу о царских скифах» («Киев. Стар.», 1884, № 5); *Його ж.* «К вопросу о Геродотовых скифах» («Журн. Мин. Нар. Просв.», 1884, № 7); *В. Ф. Милютер*. «Осетянские этюды» т. III: 1887; *Ю. А. Кулаковский*. «Карта Европейской Сарматии по Страболю». К., 1894 года; *Його ж.* «Аланы по сведениям классических и византийских писателей». К., 1899; *В. Г. Васильевский*. «О мнимом славянстве гунов, болгар и роксолан» («Журн. Мин. Нар. Просвещ.», 1882, июль); *И. П. Веселовский*. «Несколько новых соображений по поводу пересмотра вопроса о происхождении гунов» («Журн. Мин. Нар. Просв.», 1882, сент.); проф. *Браун*. «Разыскания в области готско-славянских отношений», СПб, 1899 г.; *М. С. Грушевский*. «Киевская Русь, т. 1-й. СПб, 1911; *Филевич*. «История древней Руси», т. 1-й, В., 1896 г., 383 стр.; *Д. П. Лозовыйский*. «Разыскания о начале Руси». М., 1882, 2 додаткові зошити в питаннях варяго-руському та болгаро-гуному. М., 1886 і 1902 г.г.; *А. Веселовский*. «Из истории древних славянских передвижений» («Изв. отд. рус. яз.», 1900, кн. 1); *А. А. Шахматов*. «К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях» («Изв. Акад. Наук» за 1911 г.); *Н. П. Дашкевич*. «Приднепровье в Киев по некоторым памятникам древне-сев. литературы» (відбиток в Киевск. унів. изв. 1886 г.); *Бурилович*. «Первобытные славяне в их языке... по данным лексик». 1882; *Макушев*. «Сказания иностранцев о быте и нравах славян», СПб, 1861; проф. *И. М. Собестянский*. «Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян». Х., 1892. 333, XII; *Д. П. Выгай*. «К истории учения о быте древних славян». К. 1892; *А. Л. Погонин*. «Сборник статей по археологии и этнографии». СПб, 1902 г. (статті про зовнішн. Богоського царства в варяжських народах в «Эпигр. следы славянства»); *Його ж.* «Из истории славянских передвижений», 1905. Рец. на нього проф. Ю. А. Кулаковского, П. А. Заврова й Д. П. Лозовыйского. *Нидерте*. «Славянские древности» (чеською мовою); на жаль, тільки початі, але незакінчений російський переклад Скриленко, доповнений від автора: Проф. *Людбор Нидерте*. «Славянские древности». Пер. з чеського Антониї Скриленко. Т. I, ч. 1, в. 1-й. Над. ред. журн. «Археолог. лет. Южной России». К. 1905 г., XX, 120 стр.; *И. А. Зарецкий*. «Клад, найденный при с. Малая Перещепина, Констант. у., Полт. губ.» 9 выш. Тр. Полт. Арх. Ком.); про Салтівський могильник реферат *А. М. Шокровського* в «Тр. XIII Археолог. с'їзда в Харкові»; про цей самий могильник повідомлення *В. А. Бабенка* в «Трудах XIV Арх. с'їзда в XV Археолог. с'їзда»; *М. М. Ковалевский*. «Первобытное право». I. Род, М., 1886.

В наші часи вийшла капітальна розвідка проф. *М. І. Ростовцева*, видана Російською Академією історії матеріальної культури «Скитія й Боспор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических». 1925, VIII, 624., що дав вичерпний і до того критичний огляд, з одного боку, літературних, а з другого — археологічних джерел про Скитію і Боспорське

рство. Досить навести тут лише питання, що Іх розглядає великий спеціаліст у цій справі, о-ф. М. І. Ростовцев, щоб уявити собі, яке величезне придбання в науковій літературі про Скифи і Босфор являв його праця. Автор написав рукопис ще 1919 року, і тоді ж він почався друком, але друк цей закінчено лише 1925 року. Редактор видання — проф. Жебелєв — не обрав жодних змін або доповнень, бо автор проживав і проживав далеко за межами СРСР, тає таку оцінку цієї праці: «Из неоднократных указаний М. И. Ростовцева в издаваемой сессии видно, что все оно было рассчитано автором по крайней мере на два тома. Появится ли когда второй том — неизвестно. Но в издаваемый том по богатству, разнообразию, систематиче критической оценке привлеченного и рассмотренного в нем материала будет, думается, слуить отныне настольною книгою для всякого исследователя, интересующегося судьбами Скифии и Босфора. Данное в этом томе впервые критическое обозрение памятников Скифии и Босфора легчит составление того списка могил, которое стоит в плане работ Академии, а также пригото- и для тех музейных работников, в непосредственном ведении и распоряжении которых средоточены в основной своей части эллиниче и так наз. эллино-скифские древности южной Азии».

І справді, в книзі М. І. Ростовцева — 2 частини, 11 розділів; з них 6 присвячено критичному оглядові літературних і епіграфічних пам'яток, а 5 — пам'яток археологічних. В першій частині маємо загальний огляд літературних джерел, стан вивчення Іх у сучасній науковій літературі, огляд географічних джерел, етнографічної літератури, історичної літератури і епіграфічної ксти; в другій — загальний огляд археологічних пам'яток, огляд некрополів грецьких міст, іні окремих некрополів різних епох, скитські могили і похованн у них — загальний начерк головні групи з VI в. до нашої ери і включно до єдиничної і римської доби. Книга М. І. Ростовцева являє цінне доповнення до начерку про Скитію Міппа'а.

Проф. *О. І. Покровський* «Геродот та Арістей». (Київ. Збірн. на пошану акад. Багалія, вид. ВУАН).

РОЗДИ ЧЕТВЕРТИЙ

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ; РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЬСЬКИХ ПЛЕМЕН ТА ЇХ МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

Природа та її вплив. Прабатьківщина Руси - України. Природні багатства України. Географічні події українських племен, їх колонізація і сусіди. Розселення українських племен. Еволюція суспільного життя. Матеріальна культура.

Природа та її вплив

Про важливе значіння природних умов для суспільства говорить Маркс так. Вони можуть бути цілком зведені до двох груп: 1) до *природи самої людини* — раса й т. ін. і 2) до *природних умов, що її оточують*. Зовнішні природні умови в свою чергу поділяються на дві групи: а) натуральні багатства країни — її більш або менш родючий ґрунт, рибні багатства то-що, б) ті багатства, що до них була прикладена праця чоловіка — водоспади, судоплавні річки, ліс, метали, кам'яне вугілля. На нижчих ступенях культури має перевагу перша група, на вищих — друга. Порівняймо, — каже Маркс, — сучасну Англію з Індією або в античну добу Атени і Коринт з колоніями Чорноморського побережжя. Що менш натуральних потреб, що краще підсоння і більш родючий ґрунт, тим менша і праця, потрібна для того, щоб жив виробник, тим більш залишиться її для інших. Однак не загато багата природа тропічних країн, а помірна найбільш сприяє збільшенню капіталу. Сприятливі натуральні умови є лише основою для додаткової праці і додаткової продукції¹⁾. Плеханов пояснює нам відношення географічного осередку і продукційних сил, що є в розпорядженні суспільства. Там, де не було металів, мусили користуватися каменем. Природні флора і фауна спричинювалися до організації тієї чи іншої форми господарства. Географічні впливи були не лише безпосередні, бо вимін вводив у життя такі речі, яких не було на місці, і це прискорювало культурний розвиток. Найбільш сприяє розвитку *різноманітність* природи. Велике значіння має зріст потреб. Моря сприяють цьому розвитку на більш високих стадіях культури. Географічний осередок впливає не на расу, а через продукційні відносини на основі виробничих сил. Розвиток продукційних сил збільшує владу людини над природою і тим ставить її в нове відношення географічних умов.

Найважливішу роль відіграє прогрес техніки (П. Бухарін). Чоловік може не змінитися під впливом географічного осередку, а міняє лише свої знаряддя. Од прогресу в техніці залежить навіть зріст населення. Це вже не Боклевські висновки.

¹⁾ Карл Маркс — Капітал. Том I, кн. 1, 1923, 14 глава, особливо ст. 493 — 494.

Які ж були властивості природи Руси-України в порівнянні з Західною Європою і Великоросією. Плеханов критично, з погляду теорії історичного матеріалізму, поставився до висновків С. М. Соловйова про вплив природних умов Росії на її історію — про значіння каменю і дерева в Західній Європі і Росії, про *одноманітність* території і її природи, що вела до одноманітності занять, а завдяки цьому — і звичаїв, про деяку різницю між Південною й Північною Русю, про роль кочовиків¹). Що до одноманітності географічних умов Росії в порівнянні з Західною Європою, то вона досить умовна, хоч і одкидати її неможливо. Але треба провести різницю з цього боку між Великоросією і Україною²). Українська територія захоплювала смугу степів і передстеп'я; у передстеп'ї вже багачко лісу. Але панував ліс у Великій Росії. Така ж різниця і що до ґрунту: на Україні панувала чорноземля, в Московщині — суглинки та супісок. Хоч раніш, скажімо, в ту добу, яку ми зараз вивчаємо, лісу було куди більше, ніж тепер, як про це свідчать і історичні пам'ятки, але все-таки можливо сказати, що степ на півдні був таким же споконвічним, як на півночі ліс. Цікаво, що смуга чорноземлі відповідала смузі степу, і геоботанічні досліді привели до думки, що походження чорноземлі зв'язане з перегибанням степової трави. Але коли ми кажемо, що Україна була степовою стороною, цього не треба розуміти достотно, бо окремі частини її були степові, а окремі — лісові. Взагалі кажучи, неможливо збільшувати значіння одноманітності: коли взяти Україну в обсязі усєї її території, ми побачимо не одноманітність, а різноманітність, це тепер визнають усі географи України³), навіть на окремих частинах її території, не кажучи вже про неї в цілому, Україна являв собою рівнину, але в ній ми бачимо й згір'я, як Карпати, як Донецькі стягові гори і плоскогір'я; і низини, і долини. Навіть підсоння неоднакове на північних і південних її країнах, як почасти й рослинне її царство. Не усюди була й чорноземля, — були піскуваті землі, глинясті, болотяні. Те ж саме треба сказати й про ліс і чистий степ, про ріки, річки, озера, болота, про природні багатства (сіль, камінь) і про фауну — рибу, дикого звіра, дике птаство. Географічні умовини України робили свій вплив на її населення, але не безпосередньо, як це вже ми вяснили, а посередньо, і не на психіку, а на матеріальне становище, на заняття населення, на його нобуття. Тут перш за все треба виявити різницю впливу лісу й степу в колонізації. На лісову колонізацію спочатку треба було витратити більш праці і енергії і до того ще *колективною*: треба було для поселення корчувати ліс, вишалувати неньки, щоб зробити садibu і сіяти. Але шлях цього стан лісовика-поселенця був уже сталий і певний; ліс захищав його од нападів ворогів кочовиків. Зовсім в иншому становищі був поселенець-степовик. Йому куди легше було заснуватися в степовій смузі і охазяїнуватися там. Але степ не мав природного захисту од кочовиків, і, хоч поселенці обирали собі звичайно для оселі такі місця, де був і ліс, як це ми знаємо про Київ, що навкруги його був великий бір, проте степ являв собою немов широкий просторий шлях для кочовиків, який треба було хоч на пограниччі захищати валами і ровами з палями. Чисто степова

¹) Істория рус. общ. мысли. Т. 1, стор. 27 — 37.

²) Цю різницю помітив уже Забелін у першому томі своєї «Історії русскої жизни».

³) Див., наприклад, Мих. і Дм. Сумцових, «Географія України», 1921 р., стор. 136; пор. М. Ф. Сумцова, «Слобожано», 1918.

смуга була природним притулком для кочовників, і границя між ними і слов'яноруським осілим населенням ніколи не була постійною. Таким чином, найважливішим географічним моментом України треба визнати її географічне положення, особливо в її південній частині з степовою флорою, що вабила до себе кочовників, бо давала їм такі ж матеріальні засоби, в яких вони жили в степах Азії. Україна, як це співається в пісні, була немов горох при дорозі: хто йде, той і смикне. І це дуже зле відбивалося на її господарстві, на її культурі і взагалі на її долі.

Доба середньовіччя дала нам велике переселення народів германського кореня; одночасно з цим з степів середньої Азії приходили номади тюркського і монгольського походження: в IV—V в.в.—гуни, VI—авари, в IX в.—печеніги, в XI—тюрки, половці, в XIII в.—татари. Було зроблено спробу встановити тут періодичність масових цих переселень через 4—5 віків кожне, але, на мій погляд, ця періодичність не доведена, і можливо лише говорити про географічні й економічні причини (крім історичних) цих масових нападів-переселень. Неможливо однак відкидати причини економічної—цеб-то труднощів прогудувати своєї стада і бажання знайти для них кращі місцевості; простір степів в середній Азії для того населення, що там проживало, міг бути достатнім, як це справедливо доводить шановний акад. П. А. Тутківський, але окремі орди могли бути примушені в боротьбі за кращі пасовиська залишати їх і переселятися в європейські і перш за все в українські степи. Мало значіння тут і те, що українські степи своїми природними умовами були не гірші, а навіть кращі від середньо-азійських; були, правда, й тут засушливі літа, але не в такій мірі, як по дельках степах середньої Азії. Засушливість літа в степах Середньої Азії, за висновком акад. П. А. Тутківського, відіграли головну роль в переселеннях азійських номадів в наші степи; найбільш засушливі літа були в III, VIII і XII ст.; і ці моменти, як ми бачимо, досить багачею підходять до моментів тюрксько-монгольських еміграцій в українські степи¹⁾.

Прабатьківщина Руси-України

Подвійна етнографічна стихія в населенні української території—слов'яноруська і тюркська—одбилася і в географічній номенклатурі. Давно вже це питання опрацював Надеждін у його цікавому досліді. «*Опыт исторической географии русского мира*»²⁾). Вивчивши топографічну номенклатуру і простеживши в ній слов'янські назвиська, він зробив спостереження, що осередком їх є область Татрів—Карпатських гір, а значить—ця територія була і гніздом слов'янського населення. Далі, коли ми посуваємося на схід, таким гніздом будуть водозбори Дністра, верхів'їв південного Богу, правобережжя Прип'яти й Дніпра; на лівому ж березі Дніпра помічасмо вже, окрім слов'янських, і неслов'янські, тюркські назвиська. Таким чином, слов'яноруська колонізація йшла од заходу на схід. Осередком її в Україні являються Волинь і Поділля. Спостереження Надеждіна засвоїли проф. Барсов, Філевич, Самоквасов, Шідерле і В. О. Ключевський. Акад. М. С. Грушевський одкидає думку про виключну Карпатську прабатьківщину слов'янства, бачить її в Подіп'рянщині, почасти й Прикарпатщині.

¹⁾ Географические причины нашествия варваров (Киев. Ун. Изв., 1915 г., оттиск).

²⁾ В «Библиотеке для чтения», 1837 г., т. XXII.

Проф. А. Л. Погодін бачить прабатьківщину слов'ян в території од Карпат на схід до Дніпра, в Західній Україні, Галичині й Польщі. У всякому разі природа Волини, Поділля й Київщини була найпридатніша для населення. Серед природних умов України найбільше значіння мало її географічне положення, що визначило її історичний процес на довілька віків.

Природні багатства України

Що до природних її багатств, то тут на першому місці треба поставити її чорноземний ґрунт і фауну — багатство диких звірів, що давали хутра, які дуже цінувалися тоді на Сході і Півдні і завдяки чому дуже розвинулася закордонна торгівля Руси - України. Все це робило вплив на продукційні сили, які склалися в ній у першу добу натурального господарства.

Продукти ловецтва, як м'ясо, скажімо, диких кабанів, диких кіз, птиць, мали велике значіння як природні багатства, і здобувати їх м'г кожний, хто мав потрібне для цього знаряддя. Те саме треба сказати про рибу і дику бджолу, що давала мед та віск. Усі ці природні багатства могли забезпечити поселенця - українця, коли він прикладав до цього для якесь свою, іноді навіть не дуже велику, працю. Стен з його травми забезпечував їжу його худобі, що тоді вже давно була приручена, хоч разом з прирученими кіньми було ще чимало й диких коней — тарпанів, яких здобували в тих же стенах. Значить, природні умови України вельми сприяли розвиткові і видобувній промисловості — ловецтву, рибальству, бджільництву, так і сільському господарству — рільництву і зв'язаному з ним скотарству. Україна була благодатна країна що до природних умов, хоч і тоді, як і тепер, бували в ній засушливі літа, що спричинювали неурід; налітала сарана, що нищила врожай; але головною бідою України було її географічне положення — сусідство з кочовниками, що наклали своє тавро на економічний склад усього її населення, особливо пограничного.

Перші східно-слов'янські поселенці одначе оселилися не по стенах, а в передетеп'ї. Ліси, що тут було їх немало, перш за все приваблювали їх до себе. Ці ліси тягнулися по узбережжях річок, які були колонізаційними шляхами, і тому поселенці вибирали лісошки побережжя річок і горбки, на яких будували собі кріпості для захисту од кочовників; рештками їх у наші часи є городища, розкидані по Дніпру, його припливах — Сузі, Пелу, Вореклові, по Десні з Сеймом і їхніх припливах, по Дінцеві з його припливами. Щоб уловити собі велике число цих огорожених заселених міст - городів, досить проглянути мапу їх на Чернігівщині, що її склав проф. Д. Я. Самоквасов¹⁾, або перечитати «Книгу глаголемую Большой чертеж», де перелічено городища по Дінцеві й по річках Полтавщини. І все ж таки треба буде сказати, що українська колонізація відрізнялася від великоросійської менш сталим характером. На території України тривала невинна боротьба двох народніх стихій — осілої (слов'яно - руської) і кочової (тюркської). Сталої границі між ними ніколи не було. Границя осілого населення від натиску кочових орд мусила підійматися на північ, ближче до лісо-степу й навіть просто до лісу, а були й такі часи, що вона, у сприятливих тому умовах, спускалася далеко на південь, іноді до самого Чорноморсько - Озівського побережжя. В Чорне й Озівське моря впадали річки

¹⁾ Древние города России. СПб, 1873, приложение.

України, а ріки — це немов земні артерії: куди вони течуть, туди скеровується й історичне життя. І ось життя України простувало на південь до берега Чорного моря — туди вели степові шляхи, а саме воно було великим водняним шляхом до Візантії, до Царгороду, бо з ним Русь зв'язувалася міцні економічні, торговельні інтереси. Не всі кочовники, що проживали в південних степах, були однаково сильні — половці, наприклад, були далеко сильніші від торків. У всякому разі українська колонізація, здається, за раніших часів була сильніша, ніж згодом. Але, коли кочовники набули більшої сили за половців, Русь втратила свої південні колонії, бо їй трудно було підтримувати з ними постійний зв'язок через небезпеку, в якій тепер перебували головний водняний шлях — Дніпровський з вищими, що вели до Озівського побережжя, і сухопутні шляхи, що почасти йшли вже через степ. Життя в Україні оживало весною і влітку, коли річки вже не були вкриті кригою і по Дніпру, скажімо, починали спускати човни з товарами в Царгород. Тут була досить велика ріжниця між південною й північною Руссю. Там річки текли у Балтицьке або Каспійське море, а коли вони покривалися кригою й взагалі починалася подорож саньми, тоді взимку життя не завмирало, а, навпаки — оживало. Була велика ріжниця в географічних умовах південної й північної Руси що до їхніх сусідів: українським племенам треба було мати діло з воювничим тюркським населенням, що опанувало степи, великоросійським — з фінськими племенами, казучи взагалі, не воювничими, тихими й смирними, що не натискували на північно-східних слов'янорусів, а навпаки — відступали перед ними або асимілювалися з ними, тим більше що простір земель був там дуже великий і було куди посунутися далі. Так було за раніших часів, коли фіни в північно-східній стороні були автохтонами цієї території, а східні слов'яни, що прийшли сюди, були, навпаки, вже колоністи. І за часів розселення північно-східних слов'ян фінська територія була досить простора, але це вже були немов окремі їхні скупчення — на півночі, північному сході, в Надвожжі. Де фіни жили поруч із слов'янами й залишалися з ними, там на цій загальній фінсько-слов'янській основі утворилася великоросійська народність. Як і українська народність мала таку саму значну домішку тюркського елемента. Ріжниця в тому, що великоросійська народність не повинна була затрачувати своїх сил на вперту постійну боротьбу з фінами, протилежно до українців, що повинні були вести таку боротьбу з тюрками.

Річки, як водняні шляхи, відігравали велику роль в розселенні українських племен. Побережжя були за первісні поселення. Річками йшло й даліше розселення. Річки були головними водними шляхами. Річки України тоді були незмірно багатші водою, ніж за наших часів, і це залежало переважно від того, що ліси ще не були знищені. Річки були глибші, ширші й придатніші для судоплавства, тим більше, що тодішні човни були невеликого розміру. Костянтин Багрянородний згадує про однодеревки, що були видовбані з одного дерева й плавали по найбільшій річці України — по Дніпру. Через те, що річки не були перетяті греблями й водяними млинами, навіть маленькі річки мали судовий хід. У деяких з річок Чернігівщини й Полтавщини, що тепер не судоплавні (як Остер, Трубеж, Снов, Оржиця), тепер знаходять рештки байдаків і якор від них. Ріками й річками йшло й даліше розселення й виселення старого населення. У зв'язку з цим стоять однакові назвиська для різних річок, що зближаються одна з одною своїми верхів'ями — в Біг Західній і Східній, с дві

Случі, дві Березини. Колонізація, доходячи до верховини річок, припинялася, і лісно-болотні волокни-водорозділи правили за межі для частин земель. Але ці волокни разом із тим заміняли собою наші канали, і по них переносили тодішні легкі човни з однієї річки в іншу. Навіть Дніпровські пороги, як і інші, не були за перепону для плавання: човни або перепливали через них, особливо у водопіллі, або їх переносили на плечах, як про це оповідають нам тодішні пам'ятки. Найбільше значіння мав Дніпровський водозбір, бо, по-перше, він був дуже великий — займав територію в 9500 кв. м., хоч треба до цього додати, що південна й північна частини її не були в межах України. Для України мала актуальне безпосереднє значіння середня Наддніпрянщина. Але й південна й північна частини Дніпра мали вагу для транзиту. Дніпро на всьому протязі своєму, починаючи з верхів'я й кінчаючи гирлом, являв собою головну частину славнозвісного шляху з «Варяг у Греки», що його описано в літопису; з Чорного моря Дніпром, далі волоком з верхів'я Дніпра можна було дійти до верховин Ловати, Ловаттю — до Ільменського озера, звідтіля річкою Волховом у Ладозьке озеро, а звідтіля річкою Невою у Фінську затоку і Балтицьке море. Пливучи ж Дніпром униз, можна було доїхати через гирло його до Чорного моря, а ним і до Царгороду. Літопис описує цей водяний шлях, називаючи Ладозьке озеро озером Нево — звідтіля й назвисько річки Невы, яку він об'їднує з озером, не називаючи її окремо. До цього додається ще так: «а по тому морю (Балтицькому морю) виїти даже и до Рима, а отъ Рима по тому же морю прити въ Царюграду, и отъ Царюграда прити въ Понтъ море, в неже втечеть Днѣпръ рѣка. Днѣпръ бо течеть изъ Оковського лѣса и потечеть на полудни». Літописцеві також відомо, що з Оківського лісу витікала й Волга, що текла на південний схід і впадала в Каспійське море 70 гирлами, так що з Русі можна було їхати Волгою в Камську Болгарію й Прикаспійські сторони й далі на схід. Таким чином Варязький водяний шлях, що одержав своє ім'я від тих Варягів, які жили на побережжі Варязького моря, зближував Чорне море з Балтицьким, Наддніпрянську Україну з озерним, цеб-то Новгородським краєм, що широко розвинув потім своє торговельне значіння, а до того цим шляхом їздили й користувалися переважно мореходці-нормани, які, мабуть, дали своє назвисько і Дніпринським порогам, назвисько, що зберіг наш Костянтин Багрянородний. Велике значіння для Північної України-Русі (племени сіверян) мали і припливи Дніпра, як Десна із Сеймом та іншими своїми припливами і їхніми припливами і взагалі своїм водозбором (Сула, Псьол, Трубезь). Верховини Десни наближалися до верховин Оки, що зближували водозбір Дніпринський із Волзьким, Україну — з Великоросією і зробили можливою українську колонізацію в землі чисто великоросійського племені Вятчів, зв'язавши їх із Чернігівсько-Сіверською землею. На східно-південному пограниччі до України наближався й навіть входив у неї Донецький водозбір, куди заходили українські сіверянські поселення. Для північної України велике значіння мав приплив Дніпра Прип'ять, що був за межу древлянських і почасти дулебських поселень. Судохідні річки Дніпро і Прут обслуговували південно-західну частину України-Русі (уличів та тиверців) — пізнішу галицьку землю. Таким чином ріки України зв'язували між собою і українські землі, зв'язували Україну-Русь і з її сусідами, найближчими родичами українців — великоросами й білоросами, зв'язували її і з чужими сусідами. У цьому їхнє

велике економічне значіння, особливо що до заселення й розселення українських племен. Але вони мали й безпосереднє велике економічне значіння — своїми рибними багатствами, про що ми скажемо далі.

Інші природні умови. Як ж були інші природні умови української території за тих часів? Підсоння з того часу й до наших днів помітно не змінювалося — великі зміни тут, як і у флорі і фауні, випадають на далеко старіші часи — льодову добу. Значить, ми мусимо констатувати за тих часів приблизно таке ж підсоння, як і тепер.

Ґрунт землі був такий, як і тепер, але з тією великою відмінною, що цілнинних, неораних земель було безмірно більш, ніж тепер, і що тодішні орані землі не були так виснажені, як зараз. У звязку з цим споконвічного ціличного степу з його густими високими несіяними травами було безмірно більш, ніж тепер. Можна сказати, що він майже зовсім зник, і я добре пам'ятаю, як важко було проф. А. М. Краснову розшукувати в нас траву тирсу (ковиль), коли він писав свою дисертацію про степову флору. Що до лісу, то його тоді було далеко більш ніж за наших часів, і це мало велике значіння з боку господарського. Було далеко більш, ніж тепер, дикої груші, яблук, дикої ягоди (як терен, калина, глід), грибів, що мали свої українські назвиська. Було взагалі багацько кущів, диких квіток, особливо в степу. Одно слово, — флора була дуже багата й різноманітна; в лісах нанували ті самі породи, що й тепер, але більше було віковихих дерев. Особливо змінилася за наших часів тодішня фауна, дикі звіри й звірятка і птаство. Страшенно зменшилося їхнє число. Деякі породи зовсім зникли — ті, що давали дорогі хутра, що йшли й на власну потребу вищої верстви населення й на продаж сусіднім далеким народам. Зачитаймо науку Володимира Мономаха дітям — і перед нами оживе князівське мисливство тих часів, як дуже важна сторінка тодішнього господарства, та й не саме князівське, а й народне.

Географічний поділ українських племен, їх колонізація й сусіди

Східні слов'яни поділялися за тих часів, коли вперше дає їхній географічний поділ літопис¹⁾, на 12 — 13 окремих племен: з них шість (половина) належала до української групи, а решта шість до великоросійської й білоруської. До української групи належали *поляни, древляни, бужани, уличі, тиверці й сіверяни*. Розселення східного слов'янства, його дванадцяти племен, по території України й Росії, гадаємо, було в звязку з географічними й природними умовами різних місцевостей. Природно, що раніше були заняті ті місцевості, що лежали ближче од осередку східної слов'янщини й разом із тим мали й кращі природні умови, а такою була південно-західня частина України, що захоплювала водозбори Дністра, Прута й Дніпрянське правобережжя. Дніпрянське лівобережжя могло бути заселене трохи пізніше, хоч не виключається можливість і одночасного заселення західної частини Подесення. Взагалі треба сказати, що природними умовами що до ґрунту, теплим підсонням і річками українська територія, окрім лише древлянського Полісся, була найбагатіша країна Східної Європи і, окрім того, всі її частини були звязані одна з одною, а разом являли щось єдине. Хоч

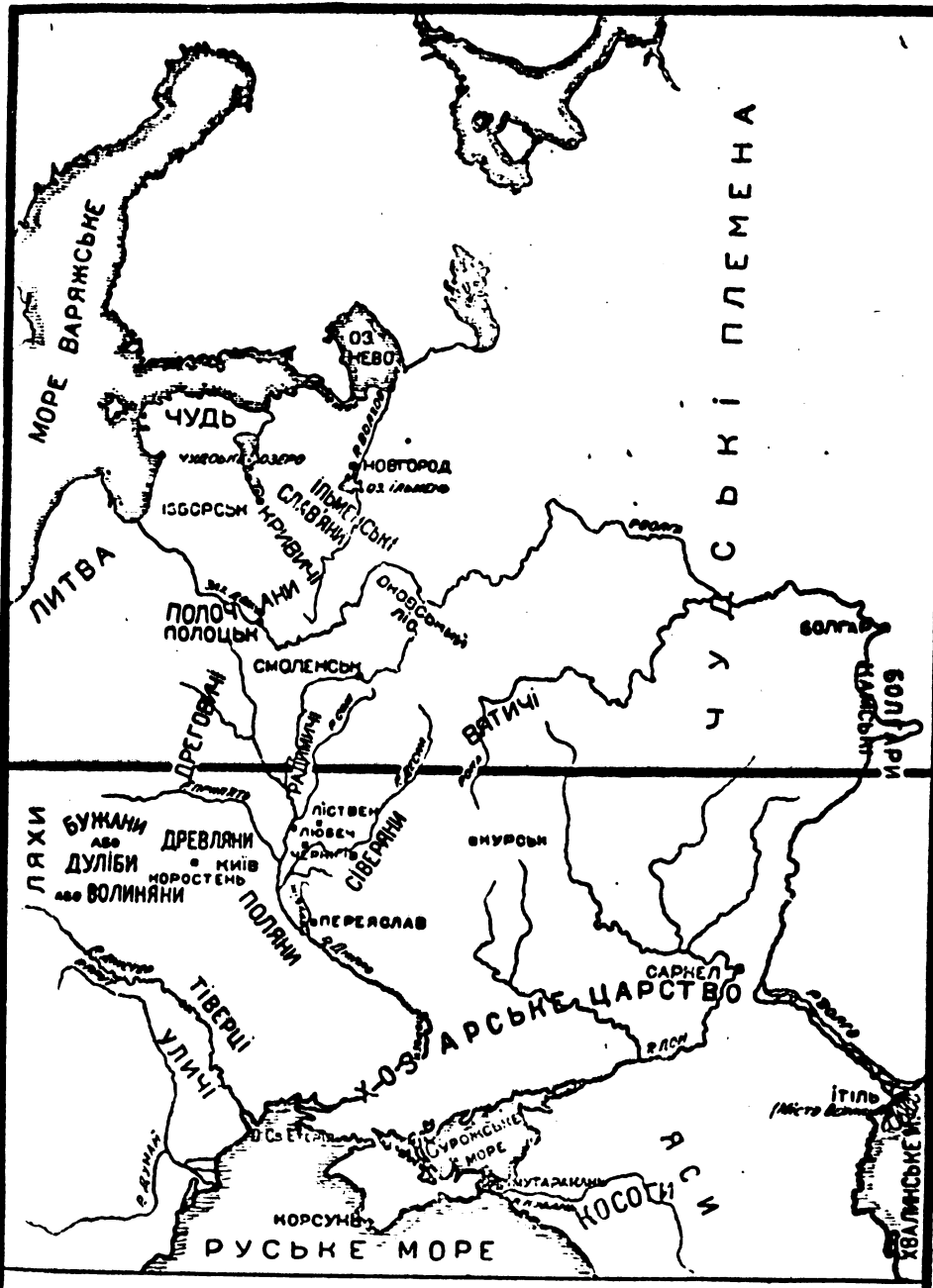
¹⁾ Див. пою «Рус. исторію», стр. 125 — 133; Барсова. — Очерки рус. ист. геогр. М. С. Грушевського. — Киевская Русь, т. I, 1911 г. (дуже новий, багатий і критичний збір).

і звязане сусідством і етнографічним спорідненням з иншими племенами східного слов'янства, кожне плем'я являло собою географічну, етнографічну, а почасти господарську і політичну одиницю. Точно вилити територію кожного з них неможливо, по-перше, тому, що літопис не дає про це певних відомостей, а по-друге — і тому, що межі їхні мінялися. Ось чому автор спеціальної розвідки про історичну географію земель старої Русі, проф. Барсов, визнаючи їх топографію, примушений був звертатися й до пізніших джерел — до сучасної географічної номенклатури, а автори обласних монографій і археолог Сніцин¹⁾ додавали ще до цього й археологічний матеріал. Тому й скласти мапу племен і земель з їхніми межами також не легко. Звідкіль взялися ці племенні назвиська? Вони топічного походження (топонім — місце) *поляни*, пояснює сам літописець, «*зане в поле сподяху*», *древляни*, «*зане сподша в лесах*», *бужани*, «*зане сподша по р. Бугу*» од поля, лісу й річки. Що до останніх назвиськ племен, походження їх неясне: назвисько уличів або угличів звязують теж однако з річкою Ореллю або Углом.

Розселення українських племен

Переходимо тепер до географічного положення українського населення за доби їхнього племінного життя. Центральне місце між українськими племенами посідали *поляни*, що жили по Дніпру в полях; але той самий літописець, що виводить їх назвисько від поля, в иншому місці каже про них, що вони сиділи по Дніпровських горах, *у лісі* на горах над р. Дніпром. Водозбір р. Роси, цеб-то південна частина полянської території, був справді певним чистим полем, коли північна — поліссям. За IX—XI століть території полян мала такі кордони: на сході за природне пограниччя був Дніпро, хоч иноді випадково полянські поселення переходили й на сіверянське лівобережжя, на півночі полянська територія переходила до древлянської по р. Тетереви, на заході — до Волинської, на півдні — до Тюркського степу, що був уже за межами Русі; за пограничну річку була тут Рось. Територія полян була невелика, але вже за цих старих часів вона набула значіння осередку Русі, головним чином завдяки своєму географічному положенню на Варязькому шляху й важливому значінню свого територіального центру — Києва. Інші міста полян у звязку з виключним значінням головного центру і в невеликому числі не мали особливої ваги економічною стороною. Серед них все-таки виділялися, як київські пригороди, Вишгород на Дніпрі, Білгород (суч. Білгородка), Василів (суч. Васильків), далі на південному пограниччі — Заруб, Хали, Треноль, Канів, Кореунь і низка міст у Пороссі (Торчеськ, Юр'єв на гирлі Роси), Родня. Найближчі сусіди полян були древляни; на північ вони були сусіди дреговичів, що жили між Прип'яттю й Західною Двиною; значить, за північну межу древлян була Прип'ять, а східно-південну — полянська територія. Це було Полісся; ми маємо в ньому лише одне місто з назвиська Коростень і Вручай (суч. Овруч), відоме й тепер, але літописець згадує й про инші міста, тільки їх не називаючи. — *Бужани*, *дуліби*, або *волиняни* — це три назвиська для одного племені, що, здається, свідчить про еволюцію його розвитку. Літописець каже, що

¹⁾ Див. його статтю «Розселення русских славян по археологическим данным» (Ж. М. П. № 1899, август).

УКРАЇНСЬКІ ПЛЕМЕНА ІХ СТ. І ЇХ СУСІДИ

дуліби жили по р. Бозі, де й тепер (за його часів) волиняни, бужани сиділи по р. Бозі, а після того там були волиняни од м. Волиня; значить, назва волиняни — пізніша (хоч про Волиняну згадує Масуді ще в X в.); назва бужани — од р. Богу (Бугу) або від м. Бужська, назва дуліби найстарша, бо вона фігурує в оповіданні про насильства над дулібськими жінками обрив, цеб-то аварів; дуліби, а не бужани брали участь ще й у поході Олега на греків. У всякому разі тут ми маємо спогади про перехід од племінного до територіяльного ладу.

Великі географічні пертурбації бачимо в *уличів* і *тиверців*, найближчих сусідів волинян. Їхні поселення захоплювали величезну територію по р. Дністру, доходячи на півдні до Чорного моря, а на південно-західній стороні — до нижнього Дунаю.

Це найбільші і, може, й найстарші з українських племен. Про них літопис оповідає, що вони сиділи по Дністру, і їхні поселення доходили до моря й до Дунаю; була їх велика сила, і міста їх, каже він, є й тепер, а греки прозвали їх Великою скуфью, цеб-то Скитією; це свідчить про їх старе поселення. Це величезна територія, що досягла на півдні моря, а на південнім заході Дунаю, захоплюючи водозбір Дністра й Прута. А коли в них було багачко міст, то це свідчить про ранній перехід до городиського життя. Про це свідчать і перекази, що зайшли, правда, в попсованому тексті, в деякі літописні списки, про уличів, які раніш пробували не на Дністрі, а на нижньому Дніпрі. Там говориться, що уличі сиділи вниз по Дніпру, а після цього посунулися на захід і оселилися між Богом (південним) і Дністром, наблизившись таким чином до тиверців, з якими й об'єдналися. Причина цього їхнього переселення була, очевидно, в небезпечі їхній на Дніпринській території, бо на ній наонадали кочовники, що заволоділи степом, і вони примушені були посунутися на захід і північ до Дністра, де було безпечніше, особливо у спілці з їхніми найближчими родичами — тиверцями. Згодом з нової їхньої території виникла галицька земля, що була з боку природних умов найкращою частиною України.

Ще про одно плем'я, сумежне з уличами й тиверцями, згадує один раз літопис — про білих *хорватів*. Але про них сперечаються в історичній літературі; проф. Барсов, наприклад, визнає це плем'я, а акад. М. С. Грушевський його заперечує, хоч про них все ж таки згадується в ресстрах літописця слов'яно-руських племен і в оповіданні про племена, що ходили з Олегом на Царгород у 907 році (звістку Костянтина Багр. про білих хорватів можна відкинути), але де вони жили, про це вказівки бракує. Барсов поміщає їх коло Карпатських гір і у верхній Подністрянщині й каже, що вони збільшили собою поселення уличів та тиверців; це все можливо, але не доведено. Спірне є також питання про дреговичів: чи належать вони до південної групи східних слов'ян — до укрїнців, чи до білорусів. За наших часів українське населення ми бачимо лише в західній частині дреговицької землі — в Пінщині (Пінчуки), а на північ середньої Прип'яти од них живуть білоруси; виходить одно з двох — або дреговичі, як і кривичі, належали до білорусів, а Пінщину пізніш колонізували українці, або, навпаки, дреговичі належали до українців, пінчуки були рештою їх, а остатню частину дреговицької землі колонізували білоруси. Останнє українське плем'я вже на лівому березі Дніпра були *сіверчани* або *сіверо*. Вони займали, може, найбільшу територію — водозбір р. Десни і її при-

пливу Сейма, а також припливу р. Сули, отже частину (більшу) сучасної Чернігівської й Полтавської губ., меншу (північну) — Посулля. На півночі межі сіверян доходили до верховин Десни, а самі верховини належали, мабуть, кривичам. Р. Сож відділяла сіверян од радимичів (плем'я білоруське), а на східньому півночі вони мали за сусідів вятичів (плем'я великоросійське). Дніпро відділяв їх від полян. На півдні сіверяни жили по р. Сулі, і це Посулля було пограниччям із степом. Деякі дослідувачі називали ще одно плем'я, близьке до сіверян — *суличів*, але це просто непорозуміння: прочитали замість «с уличі» — «суличі». На сіверянській території були такі видатні міста, як Чернігів, Переяславль, Курськ. Такі були шість племен, що з них склалися території й населення південної Русі - України.

Подивимося тепер, у яких напрямках йшла боротьба з кочовниками, охорона границь і колонізація. За старих часів хозарського протекторату над південною Руссю, до появи в степах печенігів, там були вільні шляхи, якими слов'яно-русське населення простувало до Чорноморсько-Озівського побережжя, де були поодинокі руські колонії від Дону до Дунаю. В утворенні їх повинні були взяти участь поляни, сіверяни, уличі й тиверці. В руках полян була головна водяна артерія — Дніпро, включаючи і його гірло. Колонії Тмутаракань та Корчев, здається, були звязані з сіверянами. Уличі та тиверці мали свої міста біля Дунаю. Ми маємо численні свідчення про існування Чорноморсько-Озівської Русі у звязку з Дніпровською. Арабський письменник X в. Масуді називає Чорне море руським: *«Ніхто, окрім русів, не плаває по ньому, і вони живуть на однім із його берегів. Вони утворюють великий народ, що не підлягає ні цареві, ні законові»*. Візантійський письменник Кіннама називає столицею Тавроскитії Київ. Є дуже цікаві свідчення двох літературних пам'яток про напади Русі в першій половині IX в. на Амастрду, що лежала на Малоазійському побережжі; там дається характеристику їхнього розбишацького нападу і їх самих, як жорстоких воївників; другий пам'ятник оповідає про такий самий напад Новгородського князя Бравліна на побережжя од Корсуня до Корчева й Сурожа (суч. Судак). За доказ існування Чорноморсько-Озівської Русі є свідчення візантійських письменників X і навіть IX в. В розмовах і посланнях патр. Фогія IX в. є вказівки на раніші зносини Русі й Візантії. В Корсуні Кирил знайшов (до 862 р.) евангеліє і псалтир, написані руськими буквами. Арабський письменник IX в. Ібн-Хордадбе оповідає про Русь, що їздить по «Руському морю». Тільки визнавши існування Чорноморсько-Озівської Русі, ми зрозуміємо обов'язок, що взяла на себе Київська Русь по умові Ігоря з греками захищати Корсуньську область від нападів чорних болгар¹⁾.

Але в X ст. сухопутні й річні шляхи, що звязували українське населення, чи постійні, чи тимчасові, з Чорноморсько-Озівським побережжям, були перехоплені кочовниками, що почали робити енергійний натиск навіть на границі південних українських племен — полян, сіверян, уличів і тиверців. Під натиском печенігів південна границя полян мусила пересунутись з Роси на Стугну, щоб-то на північ. Київська Русь при перших князях мусила будувати кріпості й для заселення їх навіть закликати північних русів.

¹⁾ Моя «Русская история», 1914, 174 — 178.

В першій половині X ст. «Пацинакія», цеб-то печенізька територія, охоплювала землі від нижнього Дунаю до хозарського Саркела на Дону: чотири коліна їх кочували на схід од Дніпра, а два — між Дунаєм і Дніпром. Одно коліно було сусідом полян, друге — уличів, древлян і лучан, значить жило між Дністром і Дніпром. Їхні кочовища були на один день шляху од Русі. За Дніпром печенізькі кочовища доходили до хозарської території¹⁾. Рештки українського населення в стінах мусили тепер вилюдніти, потонути в морі кочовників. За свідченням Костянтина Багрянородного, в першій половині X в. торговельні українські каравани примушені були ходити під військовою охороною, бо їх печеніги підстерігали і на Дніпровських порогах, де вони вбили Святослава, і на побережжі.

За відсутності Святослава печеніги ледве не захопили Києва. Про боротьбу Володимира з печенігами свідчать легенди про облогу ними Білгорода. Володимир довів місюпера Брунона до самої Київської границі з степом, і ця границя, за свідченням Брунона, проходила лише на два дні шляху від Києва, а її він огородив для захисту від кочовників дуже міцним і довгим валом і ровом. І до наших часів збереглися ці земляні кріпості під назвиськом Змієвих валів. Володимир збудував багато нових міст-кріпостей на півдні по р. р. Десні, Остру, Трубежу, Сулі й Стугні, цеб-то в межах сучасної Київщини, Чернігівщини й Полтавщини, на крайнях полянської й сіверянської території, заселивши їх полонениками й переселенцями з півночі. Це вже, значить, було завдання не місцевого, а загального державного значіння. Як бачимо, на Сіверщині це була не одна навіть лінія, а три: одна — зовнішня (по Сулі), друга — середня (по Стугні, Трубежу), третя — внутрішня (по Десні й Остру). Про вали коло Стугни й Перяслава згадує й літопис. Українська колонізація, таким чином, мусила відступити від чистого стіну до смуги лісів, що були її міцним захистом²⁾. Переселення уличів з Дніпра на захід, на Біг і Дністер, стояло в звязку з натиском печенігів і з походом на них воєводи Ігоря Свенельда, що примусив їх платити данину. У всякому разі цей відхід уличів з Дніпра був вадливий і для української колонізації в степах взагалі. І особливо для полян, що позбавилися того захисту, що його утворювали вони в Подніпрянщині. Що до колонізації тиверців, то вона ще й за часів літописця доходила до моря й до Дунаю і, значить, менш потерпіла, ніж полянська або сіверянська; прихід уличів і об'єднання їх з ними ще збільшило силу цих племен і їх оборону проти кочовників³⁾. На півночі їхні поселення доходили до дулібських. Назва тиверців нагадує немов назву Дністра в Геродота, але ця остання книжка й антикварна. Таким чином, за добу племінного побуту й за початок нового державного ладу ми мусимо визнати підупад української колонізації в південних степах, де одначе залишилися ще деякі оази з українським населенням, що підіало впливові тюркського елемента.

Те сама, очевидно, було й на території сіверян. Дуже можливо, що й сіверянські поселення були раніш не лише по Сулі, а й далі від Перяслава на південь. Ріжниця між полянською й сіверянською колонізацією була в тому, що перша простувала по Дніпру до Чорного моря,

1) М. С. Грушевский — Киевская Русь, I, стор. 286.

2) М. С. Грушевский — Киевская Русь, I, стор. 288 — 293.

3) М. С. Грушевский — Киевская Русь, стор. 244 — 247.

а друга, бо більше була на схід, мала нахил до моря Озівського. Там, на Озівському побережжі, було зосноване або, краще сказати, освоєно Русське місто Тмутаракань, що мало якийсь органічний зв'язок із сіверянською землею (на чолі її стояли князі з Чернігова), і, мабуть, захопила його якась сіверянська дружина. Не дурно й сіверянський князь Ігор у «Слові о полку Ігоревім» хтів у XII ст. пошукати града «Тмутараканя». Сіверянська колонізація, очевидно, ширилася на південний схід завдяки Хозарії, що володіла у IX ст. сіверянами й була для них захистом од кочовників. Шлях із Сіверщини на Озівське побережжя йшов, гадаємо, лівим припливом Дніпра, р. Самарою, потім входила волоком од верховин Самари до верхів'я р. Овечі Води, що впадала в Озівське море. І сіверяни, як і поляни, розгубили своє населення в степу, хоч деякі оази його й залишилися на донецькій Україні і в половецькому степу. Сіверянським південним пограниччям була р. Сула (на Полтавщині), але військова границя йшла й трохи далі в напрямку Псла й Ворскла на південь і до верховин Дінця на південний захід, де була старовинна слов'яно-алтська колонізація. Слов'яно-руське населення, за словами Масуді, проживало в Хозарії, де воно було в складі війська й двора кагана.

Пояснюючи стару історичну географію й етнографію українського населення і його відносини до тюркського елементу степів, ми мусимо ще додати відомості про тих сусідів України, що були зв'язані з нею міцними й постійними зв'язками. На першому місці тут треба поставити Хозарію¹⁾, яку мала, мабуть, більший вплив на Україну, ніж про це свідчать, очевидно, неповні відомості того часу. Хозарія займала величезну територію, що не мала однак постійних границь — і в Поволжі, і в Поднінні. Склад народностей, що її населяли, був різноманітний, і самі хозари являли собою амальгаму, що в неї входив головним чином тюркський елемент, а почасти й фінський. Те ж треба сказати й про віри: панувала іудейська, яку прийняли хозарські владики, а нарівні з нею поставлено і християнство, і поганство. Для кожної народності були свої судді й свої кодекси — Тора (біблія), Коран, Пиджилъ (свангеліє); погани судилися по звичаєвому праву або, як кажуть сучасники, по законах розуму. На чолі стояв каган (номінальний верховний владика) і бех (фактичний). Хозари мали міста-городи, що славилися торгівлею, садами, виноградниками; серед них столиця — Ітіль на Волзі, Семендер, Саркел. Населення їх однак на весну й літо виходило на кочовища (уходи), де почасти займалося й хліборобством. Торгувала Хозарія з Камською Болгарією, з Руссю, з Арабським каліфатом, що заволодів і Персією. Хозарській владі підпали в IX в., може й раніше, з українських племен *поляни, сіверяни* і, окрім того, *радимичі* і *вятичі*, що увійшли до складу сіверської землі. Поки Хозарія була досить сильна, вона захищала ці племена від нападів кочовників, а коли ослабла, тоді становище їхнє зробилося дуже небезпечне. Хозари мусили пропустити в українські степи печенігів, які ними заволоділи, і поляни з сіверянами втратили, як ми бачили, оази свого степового населення. Остаточно сплюндрували хозар перші кийські князі — Ігор (похід 913 і 943 р.р.) і Святослав. Коротка звістка літопису про напад Святослава на Хозарію, коли він узяв Білу Вежу (Саркел), доповнюється оповіданнями арабських письменників. За їхніми відомостями, руси 968 року

¹⁾ Див. мою «Рус. исторію», I, 8-й розділ, стор. 188 — 190.

погромили столицю Хозарії — Ітіль, спустилися в Каспійське море і зруйнували м. Семендер з його садами й виноградниками. Після цього Хозарія не могла вже піднятися, але й Русь-Україна мала від цих грабіжницьких князівських походів погані наслідки, і в південні степи тепер насуцнули тюрки-кочовники, з якими повинна була вести постійну уперту боротьбу сама Русь-Україна. Звичайно, що в зв'язку з цим зменшилися торговельне значіння Хозарії для Русі. Цей напад Святослава на Хозарію нагадує такий самий грабіжницько-імперіалістичний похід на Болгарію.

Еволюція суспільного життя

Еволюція суспільного життя ¹⁾, за даними соціології, взагалі була така: роди й племена, серед племен — родичі, громади. Встановлюються зв'язки, окрім кривних, і на ґрунті культу. Потім зароджується начало сусідства; виділяється своїх і чужих. З'являються серед родових старшини ватажки. Складаються поняття території, населення, влади. Нарешті, родоплемінний колектив переходить у станову державу. Примітивні форми хліборобства (мотижне), як додаток до ловецтва й скотарства, з'являються дуже рано. Рільництво, як виключна або головна форма господарства, навпаки, вироблюється порівнюючи дуже пізно. На родоплемінну організацію великий вплив мали війни з сусідами, що призвели до розвитку невірництва; раби були або немов робоча худоба, або товар на продаж. У зв'язку з цим починається й економічна диференціація — розвій власності, поневолення жіноцтва й зріст невірництва, як поневоленої класи, на ґрунті соціальної нерівності й на підставі не лише самої війни, а й інших внутрішніх причин. В землеволодінні виявляється принцип: прикладання до землі праці, розчистка землі й т. ин. Що до влади, то за основу її було фізичне старшинство, старшинство в роді і власні здібності, наприклад, у ловах, набуте багатство. Іноді, як потім, наприклад, у хозар, ми бачимо двовладу. Виникає й аристократія; за економічну підвалину для її зросту були завоювання й закріплення влади, як командної класи, в суспільстві. Тоді об'єдналися в одних руках і багатства, і політична влада. Аристократія відокремлюється від суспільства й смердів. Смерди — бо од них смердить трудовим потом, а аристократи натирають себе рум'янами та білилами та всякими пахощами. З переходом родоплемінного ладу в державно-класовий стаються великі зміни. Там панував звичай, у державі — право. В державі ми бачимо поширену економічну диференціацію завдяки розвитку продукції, поділу праці, нерівномірному скученню матеріальних благ, інтенсифікації рільництва й територизації життя — перевазі сусідства над родовим спорідненням, перемозі сусідської громади над інтересами роду; великі наслідки мала війна з близькими й особливо далекими сусідами, а також мандрівки й переселення населення, що руйнували старі родові зв'язки. Такі процеси, треба думати, були й серед слов'янства і взагалі, і східного зокрема при переході від родоплемінного ладу до князівсько-дружинного, що виразно виявиться при характеристиці першого, а особливо другого, бо для нього ми маємо далеко більше джерел.

¹⁾ Про еволюцію суспільного життя див. Рожков. — Рус. ист., I, 45 — 75; Богданов. — Краткий курс экон. науки 1923, I розділ — Первобытный родовой коммунизм, стор. 9 — 15; II розділ. — Авторитария родовая община, стор. 15 — 25.

Наші українські племена були вже остаточна послідовна форма родоплемінної організації. Зрозуміло, що в основі їх не могли бути лише старі родові зв'язки, що колись були дуже міцні, а за нашої історичної доби помітно ослабли. На утворення племінних груп великий вплив мали нові географічно-колонізаційні обставини. За приклад можуть бути названі поляни, древлян, дреговичів, де їх назвиська мають своє походження не від родових відносин, а від місцевих географічних умов (поле, ліс, болото). Тут уже забулося загальне кривне споріднення, а виступило на перший план загальнотериторіальне й економічне. Звичайно, що племінні одиниці склалися протягом століть, але ці внутрішні процеси, що там проходили, нам, на жаль, невідомі; можливо, що там менші родові зв'язки перетворювалися в ширші. Одночасно з централістичним процесом об'єднання мусив провадитися й процес розпаду великих родів на окремі сем'ї; в основі цього процесу стояли господарські умовини. Кожна сем'я починає вести своє господарство на своїх земельних участках — дворницях. Союз дворниць утворював село — спілку територіально-економічну й частини родову. За пізніших часів назвиська таких сіл кінчалися на *ичі*, *вичі* — це вказівка на їхнє родове походження. Загальні справи села вже вирішувалося на зборах старіших у дворницях. Це вже той суспільний лад, який «Руська Правда» називає «*вервью*». Це вже була «община», хоч і без специфічних ознак великоросійської общини з її переділами і т. ин. Друга територіальна організація є місто-город. Город — це *огорожене* поселення; огорожу робилося для захисту від нападів ворогів. З якого часу з'явилися такі городи на Русі-Україні? У всякому разі ще за докинявської доби. Київ, наприклад, існував раніше половини IX ст. Літонець оповідає нам, хоч і в легендарній формі, про його існування за часів братів Кия, Щека й Хоріва, що його й збудували, щоб-то у добі розквіту родоплемінного життя, і далі за часів Аскольда й Діра, щоб-то на початку нової князівсько-дружинної доби. Є згадки про Київ і в інших джерелах, про стародавнє існування його свідчать і знахідки скарбів старих монет (римських). Та й не могло бути інакше, коли Київ тримав у своїх руках шлях із варягів до греків. За родоплемінної доби, мабуть, з'явилися вже й другі найстаріші міста України, як Чернігів, Черяслав, Білгород, Червень, на території племен, що утворилися вже в той час. Раніше за інших з'явилися ті міста, що знаходилися на Варязько-грецькому шляху або недалеко від нього й що стояли по інших річних шляхах, як Галич, Берладь, Пинськ, Вишгород. Походження міст зв'язане з колонізацією України. До наших часів на території України збереглася сила так званих *городищ*. Суфікс *ще* в слові *городище* вказує, що це були *запустілі* міста, колишні городи. З таким значінням ми подибусмо це слово вже в літонецю, який оповідає нам про *городище* «*Киевец*», щоб-то про запустілий город на Дунаї. В опису подорожі Шмена слово «город» одрізняється од слова «городище». В кожній губернії України було по декілька сот городищ: у Київській губ. — 435, Волинській — 348, в Чернігівській — 144. Автор спеціальної монографії про городи старої Русі проф. Д. Я. Самоквасов зробив спробу (хоч не зовсім вдалу) дати теорію походження *городів* (міст¹⁾ на Русі. На підставі джерел старі історики налічували на всій території Русі до XIII в. більш як 300 міст. Сам же Самоквасов

¹⁾ Древние города России. 1873, 165, 25.

каже, що їх було декілька тисяч (стор. 74); але це число, очевидно, дуже перебільшене. (Самоквасов наводить свідчення Масуді (X в.) і Ібн-Даста (X в.) про велике число городів на Русі; останній письменник додавав, що сіл на Русі за його часів не було. Але це помилка. Городи з'явилися на Русі рвнш за утворення Київської держави; перші поселення були хутори, потім — села і нарешті — городи. Але Самоквасов каже, що було навпаки: суспільне життя почалося з городів, а не з хуторів і сіл; хутори й села виділилися вже пізніше з городів (145). Це й є його система походження городів. Але вона не була підтримана джерелами, а лише пізнішими аналогіями. Під захистом городів виникали одночасно й села. Не всі городища, про які говорить проф. Самоквасов, з'явилися одночасно, скажімо, за домонгольської доби. Деякі з городищ належать і до родоплеминої доби, інші — до попередньої, треті — до пізньої; іноді одно городище застосовувано до різних дб, починаючи, скажімо, з кам'яної або скитської й кінчаючи козацькою. Робилося спроби класифікувати городища за доісторичними вказівками і за їхнім зовнішнім виглядом, і городища князівсько-дружинної доби виділялося в окрему групу. Але цих ознак було не досить, і для остаточного вирішення цієї справи звернулося до археології — до сиробних розкопки, яких однаке поки-що зроблено дуже мало. У всякому разі на підставі списків міст-городів у літопису й старих пам'ятниках, на підставі списків городищ у «Книге глаголемой Большой Чертеж» і місцевих відомостей можна було прийти до висновку, що міст-городів за родоплеминої й князівсько-дружинної доби було далеко більше, ніж перелічено в літопису. Огороджене місто-город давало захист не лише своєму, а й околицьному сільському населенню на випадок ворожих нападів. *Будували* і огорожа міста валами, ровом і дерев'яними стінами (звідтіля й терміи город — огорожа) утворювало територіальний зв'язок між його мешканцями — містичами, міщанами.

*Сем'я*¹⁾). Ще за доби утворення окремих індоєвропейських племен панував патріархат, а не матріархат — рід батька, а не матери. Про це свідчать мовні дані. І такі старі літописні слов'яно-руські терміни, як *уй* — брат матери, *нетій* — син сестри, де ми бачимо спеціалізацію термінів материнства, є лише пережитки матріархату. «Жени - водимые» — це вказівка на вивод дівчини з одного роду й перевід в інший — рід її чоловіка; вести = слгати, звідтіля укр. посаг = рус. приданое. Влада чоловіка в сем'ї над жінкою й дітьми виступає в пам'ятниках досить яскраво. Згадаймо про звичай: молода роззуває молодого. Була полігамія, а не було поліандрії, хоч полігамія була, можливо, лише для багатих через економічні умови. Про полігамію у сіверян оповідав літопис, але вона була й у полян (згадаймо про Володимира). Цієї полігамії не знищило й християнство. Жінка раніше була немов власність свого чоловіка, і з оповідань арабських письменників Ібн-Фозлана й Масуді ми довідуємося, що жінку живу палили на вогнищі, коли вмирав її чоловік. Масуді каже: коли вмирає чоловік, його жінку палить живу; коли вмирає жінка, чоловіка не палять; коли вмирає нежонатий, його женять після смерті. Цей останній звичай із широкими подробицями описує Ібн-Фозлан. З його слів видно, що невільниця руського купця зробила це немов добровільно, але під впливом звичаю і для того, щоб із чоловіком потрапити в рай, де вона була потрібна для

¹⁾ Див. М. С. Грушевський — Історія України - Русь, I.

нього. Значить, стая жінки згодом поліпшувався, і її рабське становище було вже пережиток. За руським правом, чоловік не міг вже вбивати жінки й платив за це, як і за чужих, пеню. Майном володіла сем'я з батьком на чолі. Після смерті батька головує мати, що й раніш брала участь у семейних справах.

Про семейний лад за доісторичних і старіших історичних часів історії України ми майже не маємо фактичних вказівок у джерелах, сучасних цьому моментові. Є деякі вказівки лише в пізніших джерелах, як на пережитки старовини. І тому треба звертатися тут до даних соціології, маючи одначе на увазі, що вони мають характер апріорних висновків, коли не стверджуються фактичними вказівками з українського історичного процесу. До цього ще треба додати, що соціологічні праці майже зовсім не користувалися українським матеріалом у своїх загальних висновках. І лише книжки М. М. Ковалевського «Первобытное право», проф. М. Зібера «Очерки первобытной экономической культуры» та М. С. Грушевського «Початки громадянства» («Генетична соціологія»), 1921 р., особливо третя, дають нарис пережитків старовини і в українському громадянстві. Книжка М. С. Грушевського — це перша спроба дати загальний короткий нарис таких пережитків на підставі наукових досліджень, присвячених українському фольклорові. Українські спеціальні дослідження таких видатних фольклористів, як Ф. К. Вовк і М. Ф. Сумцов (про українське весілля), Чернишов, Охримович, яскраво висвітили ці явища з боку загальної генетичної соціології, і на підставі їх критичного розбору і свого власного їх освітлення акад. М. С. Грушевський і дав, як додаток до загальної соціології, свій короткий начерк українських фольклорних пережитків, не захоплюючи майже ніяких ще важливіших сторінок соціально-економічного життя. У своєму історико-критичному нарисі М. С. Грушевський виходить із добре знайомих йому українських джерел і справедливо кладає їх, де вони є, в основу своїх висновків.

Про звичай шлюбу, що панували в різних українських племен ще за стародавніх дохристиянських часів, ми маємо дорогоцінні відомості в літопису. Кожне плем'я, каже літопис, мало свої звичай і закони і перекази батьків. Поляни мали тихий і кроткий звичай своїх батьків, поводитися цнотливо із своїми сестрами, матерями, невістками, які так само поводитися із своїми свекрами й шваграми, у них були шлюбні звичай: не ходив молодий здобувати собі молоду, а приводили її ввечері, а другого дня вранці принесли її віно (придане) — це були «жени водимые». А древляни жили по-звіриному, як тварина: вбивали один одного, їли всяку нечисть, шлюбів у них не було, а вони захоплювали собі дівчат, удів. Сіверяни (укупі з радимичами й вятичами) мали такий звичай: жили в лісі, як звіри, їли всяку нечисть; лаялися перед батьками й невістками і шлюбів не мали, а лише утворювали грища між селами; вони сходилися на ці грища, на танки й на «бісовські» пісні й там здобували («умыкаху») собі жінок, з якою хто раніше умовився; мали по дві й по три жінки. Літопис визнає полянський шлюбний звичай за шлюб, а сіверянське «умыкання» таким шлюбом не визнає. Одначе треба сказати, що й сіверянське умикання теж було свосвідним шлюбом, особливо коли воно робилося за згодою і молодої; у полянському звичай могло бути навіть більше примусу, ніж у сіверянським умиканням. Одначе ці звичай були вже лише пережитки давньої давнини — доби розкладу родового побуту.

Коли панував родовий побут, роди ворогували один із одним за здобування жінок; бо, коли жінка виходила в другий рід, той мав матеріальну трату — губив робочу силу. Тоді треба було ходити по молоду, здобувати її силоміць; так воно повинно було бути раніше в полян, а потім у цих установилася купівля жінки, яку приводили до молодого. У сіверян раніше теж здобували собі жінок на грищах між селами, а потім робилося те саме, але вже не гвалтовно а за згодою молодого й молодої. В основі еволюції лежав економічний фактор: хотіли позбавитися витрат і на купівлю жінок, і на викуп їх од батьків, і на виплату за гвалтовне умикання. Деякі соціологи бачили тут сексуальні зносини — сумішку між кривими родичами або гвалтовне здобування жінок. Але припустити це неможливо, була лише полігамія, але це не була сумішка. Літонець перекладаєсько-суздальський до нас до цього ще деякі риси, а саме про те, що цих жінок, яких вибирали собі парубки на грищах, іноді й кидали після знущання, бо жінки одна з-перед одної вживали косметики, білилися й рум'янилися, щоб юнак узяв її собі в полюбовниці. Але ці звістки пізніші й належать ченцеві-аскетові, що хотів підкреслити поганські звичаї слов'ян. Пережиток була вже тоді полиська купівля жінок. Жених колись купував жінку, а тепер давав батькові молодой шлюбні подарунки — «вєщо», яке, наприклад, дав Володимир за Ганну грекам (М. Корсунь). В опису старовинних українських шлюбних звичаїв Каліновського збереглися відгуки глибокої старовини часів родоплемінної доби — про умикання та звязану з нею боротьбу за дівчину: молодий з молодою їхали верхи, на коня сідав родич молодой, немов утікав від бояр, що доганяли його теж на конях і привозили у двір. На весіллі стояла шабля; переїздили через вогонь, коли весільний потяг прибував у двір молодого: молода розувала молодого, як з оповідання літонецу це мусила робити Рогніца Володимирові. У весільних піснях є відгуки про рід, що дає подарунки: *«ой роду, роду багатий, даруй товаром рогатим»*. Про викуп нагадує пісня: *таторин братик продав сестрицю задаром* (у другому варіанті: за талір). *А Маруся по двору ходить, по двору ходить, білі руки ломить, свого батенька просить: заховай же мене, батенько, в себе, а він їй відповідає: сховають тебе за столи тесові, обсаджать тебе, доненько моя, пишними дружечками... Братче ремеслечку, сядь собі на кріслечку, січи, рубай, рубай, сестри жодай. Будемо бити да воювати, Марісчкю не давати. Обступили боярчики, довкола шабельками витинають, Марусики шукають¹⁾*

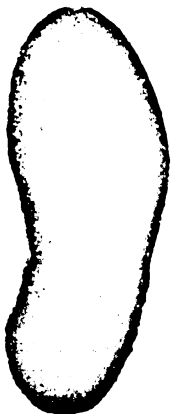
Ф. К. Вовк гадав, що в перезві та оріях молодих у коморі (танки, пісні) були відгомони стародавньої доби, коли не було ще регламентації сексуальних відносин; а вечірниці й досвіткі — це були пережитки грищ між селами; перше місце, яке займала мати молодого — це відгук матриархату; назви князь, княгиня, бояри, старости, дружки — вказують на дружинну добу. У всякому разі, коли це пережитки, то доби, ранішої од праслов'янської й навіть європейської.

Рід. З семейств складалися ширші організації — родові. Ці родові організації у відомому нам родоплемінну добу були вже в розкладі; ми їх бачимо найбільше в пережитках. В історичній літературі була велика

¹⁾ М. С. Грушевский — Киевская Русь, I, 422 — 423; його ж — Генетична соціологія, стор. 3; П. Мірза-Авакян — Читанка з історії України, X, стор. 132 — 134.

дискусія про родову організацію на Русі — її виявляла ціла школа істориків, починаючи з Еверса, продовжуючи особливо С. М. Соловйовим і кінчаючи Кавеліним, Нікітським, М. М. Ковалевським. З другого боку, слов'янофільська школа (К. Аксаков, Лешков, Беляєв), не визнаючи роду, ставила замість нього общину. Треті виставляли так звану задружну або родово-общинну організацію. М. М. Ковалевський підійшов до вирішення цього питання з боку соціології й порівнювального права в різних народів і підготував певний ґрунт до сучасного висновку матеріалістичної школи про існування цієї фази суспільного розвитку в усіх народів світу, а значить і у слов'ян взагалі і в українців. А коли так, то питання йде не про існування родової організації на Україні, а лише про добу цього існування. Тут треба виставити тезу, що родова організація населення була міцніша за давніших часів і слабіша за новіших історичних, про які ми вже маємо свідчення наших пам'яток, наприклад літописів — тоді вже родова організація замінюється на князівсько-дружинну, але й у ній ми бачимо родові риси, або, як назвав сам С. М. Соловйов, родова організація населення зовсім була князівським родом Рюриковичів, що опанував усією Руссю. На жаль, фактичних вказівок на родову організацію ми маємо дуже мало в наших пам'ятках, і навіть значиний термін рід у них не однаковий. Класична вказівка на рід у літопису така: *«полею же (полянам) жившим особі і владьющим роды свои и иже и до сеч братья (Кія, Щека і Хоріва) бяху поляне и живяху каждо с родом своим на своих мѣстах володьюще, каждо родом своим. И по сей братья почаша держати род их (их династія) княжене в полях»*. Про Кію літопис оповідає також, що він ходив на Дунай і *«сруби городок»* мал (цей термін «сруби» показує, що кріпость була дерев'яна і земляна) і хотів оселитися в ньому із своїм родом, але цього не дозволили «близ живущие», а дунайці до часів літописця називали цей зруйнований городок «Городище Киевець». (Летоп. по П. Сп., стор. 6). Виходить, що рід був основний осередок племені, у даному разі полянського племені, яке жило родовою організацією з давніх давен, ще до міттичних трьох київських князів. Кожний рід жив на своїх місцях. Рід взагалі володів усім майном. Святослав узяв з греків данину і на убитих своїх воїнів, говорячи, що в'яже її їх рід. А всіма родами володіло плем'я. На чолі всього племені полян згодом став рід трьох київських братів, очевидно, в зв'язку з підвищенням значиння Києва. Рід їхній тримав князівську владу на зразок, значить, роду Рюриковичів у полянському племені. Тут ми бачимо ще владу старшого родоначальника, хоч називається вона вже, за новою термінологією літописця, що не зазнав уже родової влади, князівською, бо в його часи всюди (і в полях) ця родова влада замінилася на князівську. З таким самим значинням родового владки виступає цей термін в оповіданні літопису про легендарного Вятка: *«Вятко стде с родом своим по Оуць»*, поклавши початок організованому поселенню свого роду на р. Оці; рід цей з часом перетворився в плем'я витичів; Вятко дав своє ім'я цьому племені. Зрозуміло, що й це легенда, але вона цікава для нас з того боку, що являє нам значиння терміну «рід». На р. Оці прийшов не один рід, а цілокупність багатьох родів, цеб-то плем'я, у якому рід Вятка головував, бо ми знаємо, яку величезну територію захопило це плем'я (декілька сучасних губернь північно-східної країни). Іноді цей термін має значиння

цілокупності народу — «*мы от рода русского*»; іноді, навпаки, вживається у вузькому значінні семейства: спробу заснування міста Київця на Дунаї літопис приписує Києві з його родом, щоби то, значить, з дітьми, але без братів, і таке саме семейне значіння цього слова в розумінні сем'ї виступає перед нами, коли оповідається, що Київ оселився з родом своїм на одній з київських гір, а брати його — на других (Щековичі й Хоревичі). Тут розмова йде про їхні семейства, хоч ці семейства повинні були володіти, може, й багатьма іншими. Великі сем'ї ми знаходимо пізніше й на півночі Росії, а також у західніх сербів, де ми бачимо *задругу*.

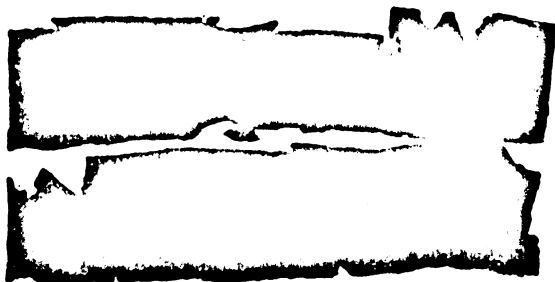

Мал. 49. Слов'яно-руське шкір. взуття. Черевки. Фот. з пам. Київськ. музею

Задруга — це велика сем'я (до третього, четвертого й п'ятого коліна), що володіє укупі майном, укупі хазініус й живе хоч у різних хатах, але на одному дворіщі; туди входили й чужородці, що увійшли через шлюб (приймаки). Такі великі сем'ї дожили навіть до наших часів на Україні (в Галичині). Можна припускати, що *дворищна* система господарства існували на Україні в XIV — XVI ст. Аналогію з ними мали посябрини, щоби то спілки сябрів. І ті й ті були *господарські* спілки з колективним господарством; в основі їх була кривна спілка, хоч із домішкою чужородців, особливо в посябринях. З родоплемінної доби ми можемо припускати існування з аналогією й за деякими нятяками *дворищної* системи —

такої великої сем'ї чи невеликого роду, такої семейно-господарської організації родичів по батькові, звязаної головним чином, хоч і не виключно, кривним спорідненням, що володіла укупі землею і вела укупі господарство під головванням старшого в роді; до складу його у всякому разі входили батько, сини й племінники — сини брата й сестри.

З родів складалися племена. І такі племена й перелічує нам літопис на своїх перших сторінках. З окремих племен, що їх перелічує літопис, складалися три народності — українська, білоруська й великоросійська.

Мал. 50. Шовковий слов'яно-руський пояс. Фот. з пам. Київськ. музей ім. Шевченка

Матеріальна культура

Наведемо тепер дані про народне хазяйство українських племен за їх родоплемінної й початкової князівської доби.

Жито й збіжжя (од жити), орати, нива, рілля, ляда, плуг, рало, борона, соха, леміш, ярина, озимина, серп, коса, граблі, сіно, молотити, молоти (млини) — це все слова не лише українські, а й загальнослов'янські

терміни; такі ж старі терміни овочів у городах — боби, горох, чечевича й ин. Значить, сільське господарство було вже тоді поширене. За візантійськими й арабськими даними, рілляництво було широко розвинене (особливо любили сіяти просо), і єврейський подорожник X в. Якуб підкреслює розвиток сільського господарства у слов'ян. За літописом, рілляництво у X в. було дуже поширене у древліян, які обробляли свої ниви. Археологічні знахідки в древліянській, сіверянській, полянській землях дають нам залізні серпи, зерна жита, вівса, ячменю або пшениці. В пам'ятниках XI в. згадується про пшеницю, овес, жито, ячмінь, просо, горох, мак, льон, про рало, плуг, борону, мотыку-рогалию, ціп; про борону, про оранку, посів, жнива, молотьбу, віяння; про тік, про комори, де зберігали зерно, що його й мололи на ручних жорнах; про муку й висіки, про сусіки, де вони зберігалися, про пшоно й сіно; про городи, городників і навіть старост городницьких. Про сади, навпаки, майже

Мал. 51. Слов'яно-руський поєс. Фот. з пам. Київськ. музеї

Мал. 52. Зброя старо-руського воїна. Фот. з пам. Київськ. музеї

зовсім нема споминів¹⁾. Треба нагадати також про відоме вже нам рослинне багатство України. Скотарство за праслов'янської доби було поширене дуже широко, як про це свідчить термінологія: «скот» — укр. товар, багатство, худоба — взагалі багатство; назвиська всіх порід худоби, пасти — пастух; могили дали нам кістки коней, овець, птиць (курей); инші джерела згадують про биків, собак, свиней, кіз, про конюхів і овчюхів, про хліви; вживали молока, мяса і сиру для їжі, волів і коней — для праці²⁾.

Є протилежне свідцтво сучасника Костянтина Багрянородного, що на Русі не було волів, коней, овець, і тому їх купували в печенігів, але його треба розуміти так, що Русь докуповувала худобу в печенігів, де її взагалі було далеко більш, бо вони були виключно скотарі. Ловецтво було за тих часів поширеніше, ніж у пізніших, і ми вже знаємо, що фауна України була незмірно багата

й різноманітна. Досить помітний господарський промисел було птахівництво, бо цього часу деякі дикі птиці, як курка, гуска, голуб, журавель, качка й лебідь, — про них ми маємо вказівки в джерелах, — зробилися вже

¹⁾ М. С. Грушевский — Киевская Русь, I, 300 — 309.

²⁾ Там таки, стор. 309 — 313.

свіські. Ігор обдарив грецьких послів хутрами, воском і челяддю. Ольга обіцяла грецькому цареві скору, воск і челядь. Олег древлянський, зустрівши в лісі Люта Свенельдича з Кисва, убив його. М. Н. Покровський справедливо пояснює це тим, що той не мав права охоти в древлянській землі¹⁾. Ольга, завойовавши древлянську землю, зараз позаводила там свої ловища²⁾.

Дуже поширене було й бджільництво: медом і воском платили данину, ним торгували з чужоземцями, його широко вживали для своїх потреб усі стани тодішнього суспільства; у великого князя Володимира варили на свято 300 перевар меду. Мед, як питво, заміняв собою горілку, якої тоді ще не знали. Бджільництво було лісове, бортне, цеб-то мед клали бджоли у виводбаних деревах, бортях, досить високо, щоб туди не забрався ведмідь або злодій; окремі древолази лазили туди, щоб забирати мед. Бортні дерева охоронялося законом, як власність їхнього власника, і мали особливі значки, зарубки. Руська правда оповідає лише про борті, але чи були вулики? Могли бути й пасіки, особливо в степових місцях: про них згадує і їх навіть описує у слов'ян арабський письменник IX ст.; він каже, що вони робили дерев'яні вулики на взірць посуду, де жили бджоли, що й збирали мед³⁾.

Мал. 53. Меч. Фот. з пам. Київськ. музеї

Мал. 54. Меч. Фот. з пам. Харк. Археол. музеї

рипку. Про полювання свідчить літопис, оповідаючи, що три брати — Кий, Щек і Хорів — були звіра в луках, що були в околицях Києва. Хутра, за свідцтвом арабських письменників, були головний предмет вивозу з Русі. Поляни й сіверяни давали данину по білці від диму (хати); древляни, — по чорній куніці. Закон (Руська правда, поширена редакція) охороняв право охоти, накладав кари за крадіжку дичини. Ловили звіра з собаками, яструбами, соколами, верхи кінями, сітями (Ольжині ловища й перевісища). Особливо поширено було ловецтво у князів і їхніх дружинників: князі, як англійські феодалі, заборонили чужим охоту в своїх князінствах. Окреме місце займали боброві гони, що були так розповсюджені за пізніших часів. Коли й за пізніших й за раніших часів риби в українських річках була сила, треба думати, що її було багато й за цієї доби; вона головним чином ішла на власний ужиток, її зберігали — солили або в'ялили; сіль була дорога, і її було мало, і тому, мабуть, рибу влітку в'ялили, а взимку заморожували, як це робилося й потім на Україні.

¹⁾ Лет. по Лавр. сп. 1872, під 945 р., 53 і під 955 р., 61; Очерк истор. рус. культуры, I, 1917, 45 — 46; пор. Лет. по Лавр. сп. 1872, під 975 роком, стор. 72 — 73.

²⁾ Лет. по Лавр. сп. стор. 58.

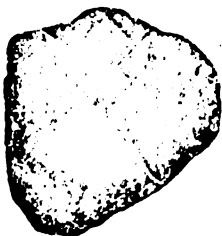
³⁾ М. С. Грушевський — Киевская Русь, I, стор. 313 — 315.

Ловили сітями (мережами), неводом. У могилах траплялися риб'ячі кістки. За звичайну їжу більшості населення був хліб чорний житній, хоч був і білий (пшеничний), сочиво (варений горох і пшні стрючкові), каша, городні овочі з пісним маслом, риба, але не густо, частіше в піст, сир — як лгомина, білий хліб із медом і маком. Такої їжі вживали по манастирях ченці; така, але простіша вона була і в простого люду, що вживав хліба, каші й сочива з городини. Хліб кислий пекли з муки, замісивши її в окропі з квасом, що замінював дріжджі, пекли його в печі, були хліби більшого розміру, були й буханці. Варили й кисіль із муки і сити (розведений водою мед), варили, пекли й жарили м'ясо тварин і конину і дичину —птаство. З напшків були мед, пиво і квас. Виноградне вино, що його лише привозили, вживали вищі верстви населення — князі, бояри, кушці. Таким чином, їжа й питво нагадують сучасні, і здається, що м'яса широкі верстви населення вживали більше, ніж потім. Вищі верстви, наприклад — княжі урядовці, одержували за свою посаду хліб, горох, курей, телятину, яловичину або рибу, сіль, сир, солод на пиво. Була багата фауна — сила дикої звірини. Було скотарство, і завдяки цьому з'явилися початки й обробної промисловости. І ось ми бачимо

Мал. 55. Костяні гребінець з слов'яно - руських курганів. Фот. з пам. Київськ. музей Ім. Шевченка

оброблення шкір і хутр з часів, навіть старіших од праслов'янських; про це свідчать старі терміни: скоро — невироблена шкура, усмар — що виробляє шкіри, кожух, черевики. З вовни, як із коноплі й льону, ткали та прядли тканину, пряху, в могилах українських (сіверянських, древлянських, волинських), знаходили шерстяні матерії, полотна, пряслиці, шкіряне взуття, сап'янци, реміньці, стригала для стрижки овець, кожу м'яли кожум'яки. При розкопках могил траплялися шматки шерстяних, полотняних і шовкових тканин, з одежі — шапки, озув (сап'янци). Ібн Фоздан описує нам багатий одяг руського купця: на ньому були широкі шаровари, чоботи, куртка, свита із золотими гудзиками, шапка з соболеви́м хутром; у джерелах оновідається про конитця (чулки), клобуки (шапки)¹. Найширша розміром була техніба дерев'яних і керамічних виробів. З дерева будували хати, добали човни, робили вози, усякий посуд, відра, труни. Костянин Багрянородний описує нал будування човнів - одиодеревок (видобаних з одного дерева) на Поліссі, що їх сплавляли по Дніпру до

Мал. 56. Днище слов'яно - руського посуду з клеймом. Фот. з пам. Харьк. Археол. Музей

Києва. Будували будинки - хати: теплі істби й холодні сіни, клять, були й надвірні будівлі і хліви (для худоби), клуні, бретяниці й медуші, мовниці, голуб'ятні. Були вози, що в них запрягалося коней або волів; їздили й верхи, взимку їздили на санях; вони мали й ритуальне значіння.

¹) М. С. Грушевський — Киевская Русь, I, стор. 328 — 333.

Зброя складалась з мечів і шабель, ножів, копій або дротиків, сокир, стріл, шлемів, кольчуг і щитів. Зброя була й місцевого виробу і привізена (наприклад, франкські, цеб-то західні, мечі)¹⁾.

Особливо поширені були керамічні вироби, бо глина була всюди. За цих часів у виробничу техніку вже заведено ганчарський круг або ганчарську дощечку. Форми ганчарського посуду були дуже різноманітні, і зразки його є у всіх наших музеях. Посуд має типовий орнамент (хвилястий), а деякі форми посуду нагадують ще скитські: був і посуд великого розміру, де зберігали вино — це були корчаги.

Металеві вироби робилося із заліза, міді, бронзи, золота й срібла, найпоширеніші були вироби із заліза, що здобували його з місцевих болотних руд — сокири, долота, ножі, замки, зброя: відоме було ковальське ремесло, і, мабуть, були й інші, наприклад — ювелірне для дрібних срібляних, золотих і бронзових окрас, що в значному числі їх знаходять у могилах при покійниках або що були знайдені при розкопинах Десятинної церкви X в. у Києві. З окрас треба нагадати про намисто. З музичних інструментів згадується сопілка, гуслі, лютні, бубни, труби, лудки. Грали в кості (баранячі).

Зовнішня торгівля була досить широко розвинена. Про торгівлю за старих часів свідчать знахідки монетних кладів (особливо римських монет), про торгівлю пізніших часів — шлях «із Варягів в греки» по р. Дніпру. Характеризуючи ж взагалі економічне життя України за цієї доби, треба сказати, що воно мало натуральний характер. Про це натуральне господарство взагалі, про стан його в князівсько-дружинну й феодальну добу ми скажемо в шостому розділі.

Література

Найважливіші джерела для історичної географії України - Русі цієї доби є літописи (за старішими Іпатським і Лаврентівським списками, а частки й за іншими, пізнішими). В Іпатському списку є загальна частина — «Повесть временных лет», а далі йдуть обласні літописи — Київський й Волинсько-Галицький; туди увійшли також уламки з інших обласних українських літописів (наприклад, з Чернігівського літопису, що не дійшов до нас). Трапляються історично-географічні дані і в списках північно-східних. За додаткові джерела треба визнати: а) історичну й навіть сучасну географічну номенклатуру і б) археологічні дані. Літописні дані використав у своїй класичній розвідці про історичну географію всієї Русі, включаючи сюди й Україну, проф. Барсов, а також автори обласних монографій, про яких згадував раніш у своєму історико-географічному вступі (М. С. Грушевський для Київської землі, П. В. Голубовський — для Чернігівської і ин.). Усі ці автори, а також археолог Спідчин широко скористувалися з археологічних даних для визначення меж стародавніх земель.

З усіх цих даних широко, глибоко й критично скористувався і М. С. Грушевський у перших томах своєї «Історії України - Русі».

Розвідки: *Д. Я. Самоквасов*. «Древние города России». СПб, 1873; *С. М. Соловйов*. «Быт древней Руси» в Арх. Калачова і в I томі «История России»; *Еверс*. «Древнее русское право в историческом его раскрытии»; *Кавелин*. «Взгляд на юрид. быт древней Руси» (Соч., т. 1); *Забелин*. «История русской жизни» т. 1; *Никитский*. «Теория родового быта» («Вести. Европы», 1870); *Бестужев-Рюмин*. «Русская история», т. 1; *Леонтович*. «Задружно-общ. характер полит. быта древней России» (Ж. М. Нар. Пр., 1874, кн. 6, 7, 8); *М. М. Ковалевский*. «Род. Рожков» «Русская история», 1. *Навездин*. «Опыт исторической географии русского мира» (в «Б. к. для чтения», 1837, т. XXII); *Филевич*. «История древней Руси». В., 1896; *П. Д. Велнев*. «О географических свед. в др. России». (Зап. Рус. Геогр. Общ., VI); *Н. Ш. Барсов*. «Очерки русской исторической географии. География начальной летописи». В. 1873 і 1885; *Його жс.* «Географический словарь русской земли до XIV в.». В. 1865; *Л. Н. Майков*. «Заметки по географии древней Руси»; *Е. Е. Замы-*

¹⁾ Там таки, стор. 333 — 338.

словеский. «Учебный атлас русской истории и объяснения к учебному атласу», ПБ. 1887; А. А. Спицын. «Рус. истор. география». Петр., 1917; С. М. Середонин. «Историческая география». Петр., 1916; М. С. Грушевский. «Киевская Русь», т. I I «Исторія України - Руси», т. I — III; А. А. Шахматов. «Разыскания о древн. русск. летоп. сводах». ПБ, 1909, 685 стр.; Д. І. Багалій. «Шари української історіографії», вид. I (літописи), К., 1923. Маркiвське освiтлення цього питання у Плеханова — «История русской общественной мысли», т. I; П. В. Голубовский. «Печенеги, торки, половцы». К., 1882; А. Спицын. «Расселение русских славян по археологическим данным» (Журн. Мин. Нар. Пр., 1899, август); В. З. Завитневич. «Существовало ли славянское племя суличи?» («Труды VII Арх. Съезда в Ярославле», т. I); А. А. Шахматов. «К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей» (Журн. Мин. Нар. Пр., 1899, апрель); його ж. «Южные поселения витичей», (из «Изв. Ак. Наук. за 1907 год»); його ж. «К вопросу о польском влиянии на древне-русские говоры» (вѣбиток в «Рус. Фил. Вестник», 1912).

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ ВІРУВАННЯ¹⁾

1) Загальна постановка питання. 2) *Магія*: Цикл людського життя від народження до смерті. Магія засобів здобування їжі. 3) *Культ*: Виробничі культу сільських мас. Культ мертвих та питання про родо-племінні культу. Державні культу. (Київський Пантеон). Культ торговельної меретви. 4) Тривалість азицтва та боротьба його за існування. 5) Джерела та бібліографія.

Культурне життя т. зв. Київської Русі уявляється нам майже виключно в християнізованих формах. Тимчасом християнська культура, що зросла на зовсім иншому ґрунті, належала в той час майже виключно тонкій горішній веретві, навіть вужче — духовній класі. Отже, навіть і вища світська веретва, князі, їхні дружинники, бояри то - що, енергійно запроваджуючи християнство, сами лише незначною долею були ділено причитні до «почитання книжного», плекаючи свою стару епічну поезію, де азицькі епогади були ще дужі, захоплюючись екоморохами і т. ин. Що до широких народніх мас від Києва до далеких закутків Полісся, землі витичів та степових «україн», на землях кочовників, то вони раз - у - раз навіть і не звались християнськими, і культура цієї народньої стихії, яку й треба вважати за дієсну основну культуру тієї доби, перетворилась ґрунтовно під християнським впливом лише за післятатарської доби в межах білорусько - литовської держави.

Ця основна культура дотатарської України, оскільки справа торкається «вірувань», розглядалась до самого теперішнього часу в загальному обсязі т. зв. «слов'янської мітології». Для правильного підходу до питання треба добре зважити ті уявлення, що впливають з обох цих виразів. В той час як стара віра германських народів, не зважаючи на місцеві культу, безсумнівно мала певну суцільність від Альпи до Ісландії, всеслов'янська релігія є міраж, що постав під впливом факту лінгвістичної єдності слов'яинства й хибної думки, що єдність прамови повинна приводити й до єдності культурних надбань. Шімецькі середньовічні літописці залишили нам яскраву картину азицьких культурів т. зв. балтійських слов'ян з великими храмами, статуями божеств, жрецькою класою то - що. Релігія ця безсумнівно зросла на суто слов'янському ґрунті. Що звязує цю релігію з тим, що ми знаємо в себе? Ім'я бога ретріціців *Zuarasici*, *Zvarasiz* дуже близьке до нашого досить колись поширеного в масах

¹⁾ Цей розділ (крім похоронних звичаїв) склад наук. спів. Харк. Н.-Д. Кат. Іст. Укр. Культ. А. Ковалівський. Зважаючи на те, що в цій галузі ще багато остаточно невирішеного, автор мусив надати оглядові історично - критичний характер.

Сварожипа. Одначе, по суті обидва культи цілком різні.— спільність лише в назві, ц.- т. лінгвістична, заснована на спільності мови (або на позиченні, як гадав Ягіч). О. Брюкнер хоче на тотожності цих імен оперти «цїлу будову слов'янської мітології» (Mit. sl., ст. 55). Але важко дійсно ототожнити військового бога, що мав великий храм, статую, з цілком безособовим, чисто «актуальним» богом сільського культу в сушні для хліба. Якщо ретрійський бог дійсно розвинувся з такого низького ступеня (а це був би прекрасний приклад), то праслов'янська спільність охоплювала б лише того первісного й нашого Сварожипа. Треба зважити на те, що слов'янська спільність проминула давно, що слов'яни далеко розійшлись і що все даліше їхнє культурне життя проминало в різних обставинах. Через це все, що належить вишим культурам та новим нащаруванням магії, якщо й виявляє риси подібности, то це завдячує або обопільним впливам, або частіше сильному підданню під чужий вплив. Лише серед початкових форм культу та в старішій магійній традиції є істотніші риси спільности. Сюди, крім згаданого Zuarasiel в первісній його формі, зарахуємо тотожність осіннього обряду в Арконському храмові з нашим різдвяним звичаєм (див. далі), спільність Дажьбога, якщо вона була. Перун, мабуть, вже є спільне позичення: спільність віл (наших пам'яток та південно слов'янських), вели, литовських vėles та германських валькірії уже виходить за межі слов'янства; я вже не кажу за купальські огні, що, здається, розвинулись пізніше й що властиві всій Європі. До того ж основні первісні форми магії й культу остільки властиві всьому людству, постаючи часто цілком незалежно одні від одних, що ми можемо раз-у-раз краще зрозуміти нашу старовину, рівняючи її до звичаїв литовців, фінів, навіть давніх Італіків, ніж до матеріялу інших слов'ян, що багато втратили із своїх первісних традицій.

Та й у якій мірі давню культуру української території взагалі можна вважати за слов'янську? Дійсну культурну перевагу на цих землях дістає слов'янство лише з християнством та його письменністю. Лише на цьому ґрунті вища верства починає плекати своєрідну національну ідеологію, протиставляючи хрещену і слов'янську «Русь» світові «поганському». Але навіть і за християнських часів це була лише ідеологія. В дійсності т. зв. «стенова» Україна (де, проте, було багато лісів) сднчалась з печенігами, з народами Хозарського царства, згодом торки й беренді жили мало не під самим Києвом і ніколи не були християнізовані, фінські племена сплітались із слов'янством не лише на далекій Волзі, але й ближче до меж Чернігівщини. Врешті, на Дніпрі в X віці значну роль грали нормани. А далі в глибину віків готські заселення, від готської епохи назад до скитської, від скитів далеко назад до трипільських тракійців і т. д. Якщо вважати, що весь цей час слов'янське населення тривало принаймні хоч на правобережжі під зверхністю чужих народів, то ці слов'яни, маючи культуру нижчу від завойовників, повинні були підлягати як найдужчому їхньому культурному впливові.

Отже, при досліді староукраїнської народньої культури остаточним завданням було б дати її в усіх її суцільності, яко культуру, що витворювалась багатьма народами на певній території. Одначе поки-що, зважаючи на складність такого завдання та характер самих джерел, мені доведеться в цій статті давати нарис давньої культури лише в її слов'янських формах.

Термін «мітологія» в прикладанні до всіх у цілому давніх релігійних форм так зістарів, що в нас, принаймні, зробився мало не одіозним. В дійсності відповідно до сучасних наукових поглядів у так званих «віруваннях» треба розрізняти три одмінні категорії, що в житті, звичайно тісно сплітаються. Величезна маса того, що старі дослідувачі валили в одну купу «мітології», «релігії», «вірувань», в дійсності є по суті цілком нерелігійним елементом. Це так зв. магія, що її відмінність від культу та її основні риси усталив Фразер у своїй капітальній праці «The Golden Bough». Отже, щд магією ми розуміємо змагання людини особливого роду діями чи словами викликати ті чи інші потрібні їй явища чи то в людському житті, чи то в зовнішній природі. Магія, яко така, не прохас ані людей, ані духів, вона лише провадить магичні дії, що повинні вже тим самим, що їх пророблено, виготити людину, притягти дичину, створити дощ і т. д.

Радикально відмінним від магії є культ, чи властива релігія. Відмінність культу від магії остільки істотна, що Фразер у свій час висував навіть твердження, що культ постав у наслідок зневіря у магії, а саме: бачачи неадекватність магичних дій допомогти людині, начеб-то почали звертатись з проханнями до вищих сил. Дійсно, культ в чистій формі в основі є прохання, звертання до доброї ласки вищої істоти, померлого, духа, божества. При цьому, одначе, не обов'язково, щоб це божество уявлялось в якихось конкретних формах, а тим більше, щоб було відоме його походження. розповідались якісь «міти» про нього то-що. Для культу по суті досить лише ймення божества. Мітологія всякого роду, що звязана і з магією і з релігією, наростає вже як потреба пояснення магичних чи релігійних дій, зростає з генеалогічних родових предань, звіринних чи людських, яко розуміння образних форм мови в реальному значінні, або через свідому поетичну творчість. Значна частина цієї мітологічної матерії має лише далеке, «літературне», або й ніяке відношення до культу, яко такого.

Питання, що є раніше — магія чи культ, лишається спірним. Перші дослідувачі в цій галузі, як от Frazer, Marett, Preuss, Vierkandt, вважали магію за безумовно первісну, культ же за їхніми поглядами або витіснив магію, замінивши її, або сам виріс із неї. Проте, за останніх часів відкриття давности певних елементарних форм культу, а надто критика самих теорій послідовности магії й культу приводять до думки, що вони однаково давні й з самого початку були паралельними явищами людської культури¹⁾. Для нас ця проблема не матиме значіння, бо ми розглядаємо епоху (прибл. від VI до XIV в.), коли вже проминуло багато тисяч років історії і магії і релігії²⁾.

¹⁾ Див. Durkheim, Les formes élémentaires de la vie religieuse. Paris, 1912 та K. Beth, Religion und magie, Leipzig.— Berl., 1927.

²⁾ Ісус є найширший погляд, а саме: що в нас за часів прийняття християнства, принаймні серед нас, культ був у зародковому стані, і в житті всезладно панувала магія (див., напр., К. Копержинського «Обряди збору врожаю», ст. 70 — 71). З таким перехваленням справи в один бік ніяк не можна погодитись вже тому, що стадія економічного розвитку України тих часів була не нижча багатьох сусідніх народів (литовців, фінів), що одначе безумовно мали розвинений культ. Погляд цей постав почасти яко реакція проти «мітологічних» зловживань равіших дослідників, почасти ж з користування переважно фольклорним матеріалом, що якраз зберігає лише старий магізм. Пам'ятки цілком ясно вмальовують розвинений культ, що його згодом витіснив та змінив пристосований до місцевих потреб культ християнський.

Магія. За класифікацією Фразера, магичні дії з погляду процесу діяння поділяються на магію імітативну й магію партиципаційну. В першому разі, бажаючи викликати появу якого-небудь явища, силкуються в діях або словах зробити щось подібне до бажаного наслідку. Бажаючи дощу, проробляють дії, що ніби відтворюють дощ (напр., бризкають водою); бажаючи вловити побільше якоїсь звірини, вдягають машкару звірини й танцюють, наслідуючи її рухи. Зв'язок між тим, що роблять, та чого хочуть здобути зміцнюють словами. Врешті, дії не проробляють зовсім, надаючи якійсь сторонній події імітативно-магічного значіння, як, напр., з наших замовлень: бачачи, як у церкві люди тиснуться до попа, пасічник каже: «Як до священника люди тиснуться, так би мої бджоли тиснулись до моєї пасіки». Навпаки, бажаючи, щоб чогось не було, при імітативній магії вказують словами на таке, чого ніяк не може бути, бажаючи, щоб так само не відбувалось те, проти чого направлено замову. Напр.: «Місяць на небі, а ведмідь у полі, а щука в морі. Коли сі три брати до купи зійдуться, хліба - соли з'їдять, то тоді в народженого, молитвенного, хрещеного раба божого N зуби заболіють». Партиципаційна магія намагається впливати на щось ціле, оперуючи з його частиною або з чимось, що має з ним тісний зв'язок. Так, беруть слід людини й сушать його, щоб людина сама зсохла, або на кохання замазують у челюстях півки слід з-під правої ноги, кажучи так: «Як пече цю землю в челюстях огонь, то щоб так пекло коло серця мого милого за мною». На тому ж принципі засновано спосіб причарування за таким текстом XII віку т. зв. «Запитань Кірка»: «А се єсть у женъ, аже не възлюблеть ихъ мужи, то омывають тѣло свое водою и ту воду дають мужемъ»... (Mans., 265) Треба, однак зауважити, що класифікація Фразера, сама по собі дуже цінна, охоплює факти далеко не повністю. Мимо того, що існують комбіновані форми, одна з основних форм магії, заснована на вірі в безпосередню магичну силу слова, по суті не входить у цю схему. Правда, відношення до слова в давні часи було не те, що тепер. Слово відчувалось, як частина, як щось то-ж саме з тим предметом, що його воно визначало. Слово могло переходити у власність, його можна було вкрасти¹⁾. Так само власне ім'я вважалося за немов двійню того, хто його носив, і, якщо чаклун оволодівав чужим ім'ям, він міг багато нашкودити. З цього погляду чари словом можна зарахувати до магії партиципаційної. Проте, ясно, що в переконанні, що, будиши сказане, слово негайно може викликати певні наслідки, ми маємо одну з найстаріших елементарніших форм магії.

Тепер намітьмо ті сфери життя, що їх певно охоплювала магія за епоху, що ми її розглядаємо. Матеріалом служитимуть, правда, новіші записи (лише зрідка старі свідчення), але з цих даних фольклору можна відокремити старіше й новіше. В першу чергу намітьмо дві великі галузі життя: 1. Цикл життя людського від народження до смерті. 2. Засоби здобування їжі. До першого відділу входять перш за все засоби боротьби з випадковими подіями — з хворобами, нещасними випадками. Сюди належать замови від пропасниці (або, вірніше, «пропасниця»), зубного болю, бешихи, очних хвороб, перелогів, сояшниць то-що та від випадків: переполоху, опару, вивихів, укусу гадюки то-що, замовлення від крові.

¹⁾ Див., напр., «Полов орнаменту і крадіж слова» у книзі К. Грушевської «З примітивної культури», ДВУ, 1924, с. 204 і дальші.

Так само за виключно випадково явище, як це не дивно нам здається тепер, в *дуже* давні часи вважали й смерть. За причину цих хвороб, нещасних випадків і смерті (яка первісно не визнавалась за природний та неминучий кінець для кожної людини) вважали виключно злу волю інших чаклунів і з нею боролись. Наші теперішні різні «уроки-вручища, подумані, погадані, істрітені, ізпінтені, із'їдені, насівані (1), насміяні, дідові, бабніні, батькові, материні, чоловічі, жіпочі, хлопчачі, дівчачі, понівські, паламарівські, циганські й жидівські» (Ветухов, 177) та «пристріт вітряний і водяний... денний і сутковий, і триденний і годовий, і лісовий і шляховий» (ibid., 178) всі вони, як і замови проти них, раніше охоплювали куди більше число явищ, бо й нещасні випадки, як вивих ноги, укуси гадюки, рахувались так само за наслані ворожими чарами людей, що, мовляв, «видали» людину даній тварини або - що¹⁾. Уява ця, може, відбилась у нас у погляді, що Полісуєн чи св. Георгій призначує вовкам на їжу ту чи іншу скотину. Одначе, так би мовити, класична пора такого роду магії для України періоду кінця натурального господарства вже давно минула. Цілком справедливо акад. М. Грушевський у своїй «Іст. Укр. Літер.» (т. I, ст. 106—114) відносить ці закляття до «старших верств української усної традиції перед новим розселенням». Не зважаючи на це, ці традиції живі в досить яскравій формі в новіших замовах, перетворившись, звичайно, сильно під впливом багатьох пізніших нашарувань²⁾.

В похоронних обрядах окликання померлого та в голосіннях по ньому ми можемо, здається, бачити й відгук заклять для «вилкування» померлого. Правда, певність, що смерть кінець-кінцем є річ необхідна, вже цілком вигієнила тепер, як і на той час, прадавню уяву про її випадковість і навіть дістала особливе підкреслення в погляді про неминучість долі (легенда про Олега), що уявлялась навіть і в мітологічному образі. Характерною особливістю часів після розселення й дальшої доби, певно, треба вважати збагачення цих замовлень численними зазначеннями, надто з матеріялу східного³⁾, найбільше ж тими елементами, що прийшли греко-візантійським шляхом, в цю епоху вже в сильно християнізованій формі. Як це відбувалось, можна судити з уривку в пам'ятці, писаній грецькою пізніше, саме в XIV віці на півночі: «Поучение Моисея (о) безвременьѣмъ пиянствѣ»: «бѣса глаголемаго трыцю творять, еписка пишуть на яблоцѣ слова и кладуть на престолѣ в господн. службы. (Гальк., 108, 139). Особливо велике в цей час є наростання в замовах молитовного елемента, звертання до святих, зокрема до тих, що, так би мовити, спеціалізувались на певних хворобах (напр., Сиситій — оборонець від трисовиці), до християнського бога то - що. З'являються увособлення самих хвороб, надто трыць, в образах особливих істот (числом 9, 27, 77 і т. д.), прив'язують до замовлень цілу християнсько-апокрифічну мітологію (історія Іродіади, яка загинула на річці в кризі, що їй відрізала голову). Перетворення

¹⁾ Аналізу таких поглядів див. у книзі: Lévy Bruhl «La mentalité primitive», Paris, 1925 (напр., розд. II, ст. 37, пояснення шкоди від крокодилів).

²⁾ Огляд їхній з підбором численного матеріялу маємо в досліді проф. О. Ветухова «Заговори, заклин. и обереги», вип. I—II, 1907. Значна частина праці, на жаль, не надрукована, але я мав змогу користуватись нею, за що складаю проф. О. Ветухову щирю подяку.

³⁾ Див., Леворжян «Ассирийские заклинания и русские народные заговоры». Рус. Мысль, 1896, VII. Груш. «Істор. Укр. Л-ри», I, 112.

заговору в цю епоху було таке дуже, що хіба невеличка частина їх лишилась вільною від цих перетворень.

Регулярні магiчні дії, що обов'язково повинні відбутись над кожною людиною на протязі її життя, здебільшого носять колективний характер — в них беруть участь або члени тієї ж сем'ї, або й цілого роду. Вже при народженні дитини вживають магiчних заходів, з одного боку, щоб улегшити процес народження (розв'язують всі вузли та розчиняють все, що можливо, в домі, намагаючись імітативно вплинути й на породіллю), по-друге, щоб охоронити і матір і дитину від різного роду лихих впливів, зробити з останньої працювиту людину (для хлопця магiя з сокирою, для дівчини — з прядкою) та забезпечити їй щастя в житті (всаджування на кожух і багато інших обрядів). Вставки в давні пам'ятки коротко згадують чимало різних магiчних дій, але лише докладне порівняння з фольклорним матеріалом могло б з'ясувати, в чому вони полягають і до чого стосуються. З обрядів ініціації посвячення в члени роду ще літніше (вперше від 1192) згадус про т. зв. пострижини, зв'язані з обрядом всаджування на коня, що пророблялось колись над хлопчиком в 7 років, а за новіших часів — в один рік¹).

Визнано, що наше весілля визначається особливо архаїчними рисами. Надто архаїчні елементи виявляють т. зв. сороміцькі пісні біля комори в той час, коли там перебувають молодий та молода²). Подібного роду гідотний, з нашого погляду, магiчний весільний звичай, що має на меті забезпечити плідність молодих, згадано в «Слові христілюбця» (Гальк., 41, 45). Частина нашого весілля дістала остаточного оформлення серед вищих клас і потім поширилась в масах, на що вказують такі назви, як князь, княгиня, бояри то-що. Цей процес переходу княжого й боярського весілля в низи почав відбуватись, певно, саме від часів остаточного усталення дружино-княжої системи та від пізнішого розвитку боярської верстви. В цілому наше весілля сильно перебіняте магiзмом, при чому обряди мають дві основні мети: охоронити молодих від всякого зла, що може їм пошкодити в такій важливий момент їхнього життя, та, по-друге, зробити їхнє подружнє життя щасливим чи, вужче, забезпечити їм багатство та численних нащадків. Разом з тим весілля є засіб підвищення сил цілого роду. Це значіння воно має, коли приймають у себе колективну магiчну силу всі родичі чи навіть і гості, саме коли вони їдять весільні ритуальні хліби, особливо коровай, хоч можливо, що коровай, як і та гіпотетична корова, що він її начеб-то замінив, служили жертвою в обряді культовому, не магiчному. Це можна гадати по тому, що коровай, за пам'ятками, «молили» також вілам та приносили нав'ям — мертвим. Що ж до магiчного значіння короваю, то воно полягає в їжі того хліба, що робиться з борошна всього роду, замішаного на воді з 7 криниць та ліпленого жінками всього роду. Істи його — значить дістати «причетність» до цього свого роду, збільшити його «мана», його внутрішню магiчну силу.

До якої ж епохи належать весільні магiчні обряди? Ті звичай, що вказують на колишнє умикання, відносять нас, на погляд акад. М. Грушевського,

¹) Див. М. Грушевський «Постриження й інші обряди, відправлявані над дітьми й відлітками». Перв. Громад., 1926, вип. 1 — 2, ст. 83 — 86.

²) Пісні ці надрукував акад. Хв. Вовк в суто науковій збірці Криквідів, L'Anthropologie (т. V., 1898) і почасті в «Матеріалах до українсько-руськ. етнології», рівняючи їх до обрядів ведійської доби Інді.

до часів, раніших від Київської держави, бо відповідні обряди вже тоді були лише обрядами, але загальні родові відносини, що впливають з нашого весілля, належать приблизно цій добі. (М. Груш. «Іст. Укр.-Руси», вид. 1904, I, ст. 302 — 306, 312). Треба гадати, що й магiзм весілля в окремих обрядах утворився раніше, але як система цілого ритуалу склався в епоху від переселення до татарської доби. За давніх часів, між иншим, видатну роль у весіллі грали обряди біля води. В Чудівському спискові Слова св. Григорія є таке цікаве місце: «а се поганьскы творять, подять невѣстоу на воду даюче замоужь и чашю пють бѣсомъ и кольца мечють в воду в полесы» (Гальк., 35). Отже, жінок не тільки «умыкаху у воды» на Ігрищах, плясаннях та бісовських піснях, як каже літопис, а з водою ж було зв'язане й саме весілля. Це відбивається і в згадках у весільних піснях мітичного Дунаю.

Якщо в похоронній магiї ми вбачаємо ознаки уяви про випадковість смерті, що, як сказано, в пізнішу епоху уступили своє місце уяві про неминучість долі, то весільну магiю розглядають, як неминучу долю й потребу для кожної людини. Через це похоронний обряд неодружених обов'язково містить у собі значні ознаки ритуалу весільного, аж до парубка, що грає роль молодого (при смерті дівчини), включно. Мітологічне усвідомлення цього виливалось у погляді, що передчасно померла людина ще не нажила і потребує дальшого задоволення своїх полових потреб на тім світі, і якщо його не матиме, то шкодитиме людям, як «заложний» незадоволений покійник. Проте, пояснення це могло виникнути лише тоді, коли шлюб дійсно ставав початком полового життя людини, принаймні жінки. Для тих же часів, коли на «ігрищах межі сели» було «мужамъ и отрокомъ великое падение, ту же есть на женское и дѣвичье шатание блудное имъ воззрѣние, такоже есть и женамъ мужатымъ осквернение и дѣвамъ растлѣние»¹⁾, коли ще були пережитки парубоцьких та дівочьких громад з вільним коханням, треба шукати инших пояснень²⁾.

Дуже глибокі й істотні зв'язки весільної й зв'язаної з нею весільної та літньої еротичної магiї з т. зв. хліборобським магiчним річним циклом. Цей останній належить уже до обсягу магiзму здобування їжі, що до нього, минаючи магiзм инших різноманітних випадків життя, напр., магiї устаткування житла³⁾ то — що, ми й перейдемо.

Але почати цей огляд треба не з хліборобства, а з магiї більш ранньої — ловецької і (принаймні для нашої частини світу) скотарської.

З найраніших епох життя людства, з самого палеоліту, ми спостерігаємо загальне й пристрасне захоплення людей образом звіра. Вся магiя й культ⁴⁾ ранніх епох прагнуть з'єднатись з вищою божественністю,

¹⁾ Це про псковські купальські звичаї XV віку (Мавр., 228).

²⁾ Див. К. Черняк «Похоронні звичаї й культ покійників, з точки зору весільного ритуалу». Наук. Зб. Харк. Наук.-Досл. Кат. Іст. Укр. Культ. № VII, ст. 113 — 122; його ж «Дослідження похоронного обряду (похорон, як весілля)», Етногр. Віст., кн. 5, ст. 143 — 178; М. Грушевський «Початки громадянства. Генетична соціологія», 1921, ст. 301 — 316. Українські переживання, Ф. Савченко «Парубоцькі та дівочькі громади на Україні», Перв. Гром., 1926, вип. 3, ст. 85 — 92.

³⁾ Див., напр., Л. Шевченко «Звичаї, зв'язані з закладами будівлі», Перв. Гром., 1926, вип. 1 — 2, ст. 87).

⁴⁾ Що тотемизм колав в собі культ, обстоюють, правда, по-різному: Durkheim «Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totémique en Australie». P., 1912 та K. Beth «Religion und Magie». Berl. 1927, 300 — 328.

що з'являється в образі звіра, дістати від цього особливої дужости й сили в громаді, в продуктах живлення то-що. Священні малювання, спочатку з надзвичайним реалізмом (доба Мадлен), потім з таємничим символізмом (Мас д'Азіль), прагнуть досягти цієї мети. Того ж прагне ритуальний танок, перші зародки драматичного мистецтва. На цьому будується норма суспільно-полових відносин. Врешті, на цьому ґрунті наростає безмежне плетиво оповідаць про життя звірів. В добу, що ми розглядаємо, на території України, серед різних народів — її населеників, цей великий культурний світ переживав останні відблиски. Вмирає звіриний орнамент, казки про звірів у ті часи сприймали, певно, вже так само, як і за наших часів, — лише яко цікаві літературні забавки, ніколи з моральним або сатиричним ухилом. Порівняння героїв із звірами — «Буй-тур Всеволод» — носять цілком риторичний характер. Одначе, живою лишається віра в вовкуляків або взагалі в перетворення людей у звірів. Віра ця, безумовно, була міцна у ту добу. Згадати лише, як: «Всеславъ князь... въ ночь вълкомъ рыскаше: не Києва дорискаше до курь Т'муроканя» (Перетц, 122)¹⁾. Можливо, що ми маємо й мітологічні яви вищого порядку. В літописі під р. 1065, між иншим, сказано, що при потьмаренні «невѣ-гласи глаголять солнцу съѣдаему сущу» (Манс., 95). З'їдати його могли тільки звіри, і саме — вовки або вовкуляки. Таке вірування знаходимо в одному південно-слов'янському номоканоні: «егда оубо погибнетъ лоуна п солнце, глаголють: вълкодлаци лоуноу изѣдоше или солнце» (Манс., 95). Таке саме вірування було і в германців. До первісного звіринного культу ведуть жертівні відправи мандрівників до Візантії на острові хорта (Хортичъ, Хортиця), хоч, напевно, хорт був тут вже лише супутником якогось бога або перетвореного в язицьке божество св. Георгія. За значно поширеніший і популярніший пережиток звіринної доби слід вважати віру в віщу силу звірів. В поетичній формі віра ця змалювана в «Слові о полку Ігоревім»: «Ігорь къ Дону вои ведеть. Уж ебо бѣды его пасеть птиць по дубію; вълци грозу вѣрожать по яругамъ; орли клетомъ на кости звѣри зовуть; лисици брешуть на чрыленя щиты» (Перетц, 98 — 99), чому відповідають сприятливі віщування птахів наприкінці пісні (Перетц., 128 — 129). Одначе, це є поезія, як і славнозвісна Обида з її лебединими брильми, і до того ж тут звіри й птахи мають більше значіння приміт чисто, так би мовити, природного характеру. Їхня самостійна сила, що визначає, направляє долю людини, зовсім заховується: «Дятлове тектомъ путь къ рѣцѣ кажуть, соловіи веселыми пѣснями свѣтъ повѣдають» (Перетц., 128 — 129). Але проповіді вказують нам, що поруч з величезною кількістю різного роду приміт та ворожінь віра в віщування птахів та звірів грала видатну ролю. Так, у творові «Слово стго оца ншго Кирила о злых о невѣрных члвцех» читаємо (Список Троїцько-Серг. Лаври XIV в.): «вѣруемъ в потки и в дятля и в вороны и в синици, коли гдѣ хожемъ пойти, которая переди пограет, то станемъ послушаюше правая или лѣвая ли, аще ны пограет по нашеи мыслѣ, то мы к себѣ глаголем: добро ны потка си добро ны кажеть» і т. д. (Гальк., 68). Всі ці приміти й ворожіння не тільки не занепадали в дальші віки, але ще більше розвивались, збагачуючись чужоземним, переважно грецьким, матеріалом з книг: колядників, звіздочотів,

¹⁾ Тут безсумнівне вірування, тоді як далі про Ігоря: «А Ігорь князь носкоче горю-стаемъ къ тростію и бѣлымъ гоголемъ на воу; вълвръже ся на брызъ кономъ» і т. д. (Перетц, 126 — 127) — чисто риторичний образ.

воронограїв то - що, так що потрібна спеціальна довга праця, щоб відокремити в них, що в нас давніше й менш-більш місцеве. Нарешті, яскравим свідомством пережитків звіринної епохи є кілька разів повторений у рукописах опис культу мертвих, «нав'їв» у лазнях, при чому на поспаному на піч понелі ніби з'являлись сліди ніг померлих, і *сліди ці журачі*. Отже, тут надзвичайно, архаїчна, але й безсумнівна риса, що кури не тільки приносились у жертву (як це видно з інших пам'яток), але й істоти з атрибутами курей, може, цілком в образі курей (чи інших птахів) були навіть у Київську епоху до певної міри об'єктом культу¹⁾.

За первісною ідеєю звіри, представники вищого світу, сами з доброї волі віддають себе на їжу людям, що сама є частиною їхньої істоти в особливому «партаципаційному» значінні. Після того, як звіри втратили своє вище становище, магичні обряди змінюються, стають в ряд з тими діями та формулами, що ми їх описали вище. Такими ми бачимо ловецькі та рибальські магичні заходи пізньої доби, що, певно, були поширені за часів доби Київської. Я гадаю, що не культове, а саме магичне значіння мали обряди, згадані в Бесіді Григорія Богослова «об испытанні града»: «Овьрѣку богиною нарицаеть и звѣрь, живущь в ней, яко бога нарицая, требу творить» (Анчк., Из., 93—94). Ледве чи тут є «жертва» звірові й тим менш річці²⁾.

До тієї ж доби треба віднести й цювій елемент, що ми вже простежили по інших замовленнях: вони перебімаються елементами молитви й зв'язаним з цим новим мітологічним оповіданням. Уява про св. Георгія, яко владаря звірів взагалі й вовків зокрема, яскравий тому приклад, що, безсумнівно, походить з цієї епохи. Він же є й скотарський бог, бо захищає скотину від тих же вовків. Весільне свято Юрія — переважно скотарське свято вигону худоби — оточене масою магичних дій, що за новіших часів переважно мають християнську зовнішність (годування худоби свяченим, потронування свяченою вербою), але що в основі своїй є чиста стара магія. Тепер свято Юрія, як і Різдвяна коза, що давно злилась з хліборобським ритуалом (і там вже зовсім перетворилась у кумедливу дію, шванк)³⁾ — лише епізод в системі іншого укладу і вже більше прив'язане до весняних свят хліборобського циклу.

У своїй «Іст. укр. літ.», т. I, книзі програмівій і зразковій не тільки по аналізі літературних, але почасти й магичних явищ старої доби, академик М. Грушевський висловлює думку, що народилі «річний календарний круг — се заразом властиво єдина наша релігійна система» (ст. 142), що

¹⁾ Однак, все ж я вважаю спробу Н. Нікольського («Первобытные религиозные верования и появление христианства» в книзі М. Покровського «Русск. Ист.», т. I, 1920 р., ст. 117) віднести білоруське оповідання про двох собак - предків до тотемної епохи за сумніву. Щось тут не так і потребує перевірки походження самого оповідання. Так само сумніва, хоч і сміливо, широка спроба Клаве «Totemizm a pierwotne zjawiska religijne w Polsce», Warszawa, 1920.

²⁾ Цікавий приклад для Архангельщини вказано в Д. Зеленина (Russische Volkskunde, 78), що рибалки різуть хліб і кидають шматки в сітку, потім, протягнувши сітку по кризі, сідають в коло й їдять, наче - то узов. Надзвичайно відповідає цьому вираз у «Слов'ї о ведр'ї и о кашльї Божияхъ»: «спожрѣмъ стоуденьцамъ и рѣкамъ и *сутьмѣмъ*, да оулоучимъ прошенія своя» (Мана., 107). Місце це, можливо, взяте з попереднього слова «об избивенні града», саме: «овъ пожре неводоу своєму нильшо много» (Мана., 108), що є переклад грецького тексту, але нове використання його в сполученні з місцевим матеріалом вказує, що воно відбиває наші звичаї.

³⁾ І. Брофів «Різдвяна Інтермедія «Коза», Наук. Збірн. Харк. Д.-Н. Кат. Іст. Укр. Культ., ч. VII, ДВУ, 1927, ст. 105.

«якраз ся сільсько-господарська поезія, переткана магічно-натуралістичними поглядами, була найяскравішою формою релігійної гадки і релігійного культу» (ст. 141). Одначе, дальший систематичний огляд цього циклу в цій же книзі приводить до того, що, якщо вилучити християнський елемент (безперечно, релігійно-культовий), перед нами лишається майже чиста еротична й хліборобська магія. Безумовно, культовий характер має те, що стосується культу предків, але в нашій обрядовості не так прагнуть дістати від них вищої допомоги, що відповідало б справжньому культові, скільки дбають про їхній власний добробут на тім світі, про єднання з ними або й охорону від них. Це, одначе, ніяк не визначас, що релігійно-культового язицького елементу тут не було. Лише його доводиться шукати десь инде, саме в писаних пам'ятках. Вже самий факт, що сільсько-господарський річний цикл так глибоко й органічно засвоїв культ християнських святих, зробивши їх захисниками сільсько-господарської праці, перетворивши для цього їхні ймення (Палій, Маковії), надавши їм нового значіння (Зілот), навіть створивши досі неіснуючих (Хліб Борис, Цар Град) — все це вказує на те, що первісно культ тут існував, але що він замінений християнським матеріалом. Отже, з народнього фольклору ми поки-що можемо дізнатись майже виключно про магічний бік цього циклу.

Він розпадається на дві, органічно злучені з собою, частини — річний цикл кохання й властиво хліборобський. Проглядаючи пісні й обряди, що провадить молодь, особливо дівчата, від веснянок до петрівок, на Зелені Свята, на Купайла й далі на обжинках, ми помічасмо, що тут що-року драматизується історія кохання, починаючи від перших його зародків у весну, через зростання цього почуття й парування парубків та дівчат і що далі закінчується обставинами життя молоді жінки.

В основу сільсько-господарського циклу лягло хліборобство, а вже до нього прилучаються скотарське свято на Юрія та свято садовини на Спаса, домішуючи ці додаткові елементи і в інші часи року. Кінцем старого й початком нового с.-г. циклу, за акад. М. Грушевським, слід вважати час від Введення (21/XI — тут, як і далі, ст. стилю) до Варвари (4/XII), на що вказує, напр., повір'я, що до Введення копати землю можна, а від цього дня до Благовіщення (25/III) не можна. Одначе, справжнім початком нового року, безумовно, є обряди, звязані з Різдом, Василем та Маланкою (Новим роком) і Водохрещею. Зміст їхній полягає в тому, щоб у час найвищого в році багатства й добробуту селянина зачарувати й забезпечити собі таке багатство на майбутній рік. Для цього служать всілякі величання господаря й всього дому в колядках, різні побажання на «щастя, на здоров'я» й «роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю» — на Щедрий Вечір, як уранці на Новий Рік — обрядове посипання, особливо ж врочиста трапеза на Свят-вечір, де для магічного зачарування майбутнього врожаю їдять ритуальні кутю й озвар, що репрезентують врожай хліба й садовини, а в деяких місцях України — дев'ять чи навіть дванадцять ритуальних страв. Навести хоч які-небудь з великого числа магічних звичаїв цього часу ми не маємо можливости, хіба що скажу про звичай, тотожний з осіннім обрядом храму бога Свантовіта в Арконі, описаним Саксоном Граматиком (XII в.). Батько (в Арконі — жрець) присідає за купою хлібів (за круглим калачем) і питає дітей: «Чи не бачите мене, діти?» — «Не бачимо, тату!» — «Дай же, боже, щоб і на той рік не побачили»

(Груш., 162). Але треба зауважити, що різдвяний ритуал у великій мірі постав під впливом греко-римської язичької обрядовості, що довго тривала серед народніх мас Візантійської імперії й звідти перейшла до нас, певно, від часів слов'янського розселення. В передачі цих обрядів немалу роль відіграли гудії «скомрає», що на них так завзято нападали офіційна Церква. Надання язичьким «різдвяним» святам — брумаліям, сатурналіям, календам (звідки наша «коляда») — християнських рис відбулось досить рано, і так вони перейшли й до нас. Цікаво, що навіть така, здавалося б, цілком слов'янська назва, як «кутя» (від кут, покуть), мабуть, теж грецька (в мові греків Маріупольщини, нащадків давніх кримських поселенців, що досить добре зберегли старі звичаї, слово «куті» визначася «зарина», множина «кутіа»¹). Прихід весни, розлив вод, приліт птахів, оранка й засів, вигін скотини — все це створило багату весняну магичну обрядовість, що відбилась, головним чином, у співках та граннях з драматичними елементами. Чимало попрацювали мітологи коло того, щоб із обрядів похорону Кострубоцька, з граннів, як Воротар, Король, із звертань до св. Юрія та до весни відтворити колишні мітологічні образи весняних божеств, притягаючи до цього відомі культури античні (Адоніс, Деметра, Персефона) та германські (Вальдур). Тимчасом різниця між даними нашого фолькору та чужоземними культурами рішуча й істотна: там культ, тут магія, що, правда, обростає певними метафорами, образами, але не більш. Отже, «релігійні натяки у весняній обрядовості, — каже Є. Анічков у своїй книзі «Весняний обрядова песнь», стор. 119, — дозволяють лише підозрівати існування культу, але ніяк не констатувати його». В звертанні до весни: «ой весна красна, що нам винесла? — ой винесла тешло добре й літечко!» ми бачимо побажання цілком магичного характеру²). З оживленням весни настає пора й нового єднання з мертвими: «въ святых великих четвертокъ повѣдають мрътвымъ мяса и млеко и лица и мыльница топят и на печь льють и попел посредѣ сыплют слада ради», як розповідає текст, що походить з дотатарської доби (Гальк., 15). З фолькору ж відомим номінальним днем є Радунія і далі Русалчин Великдень на Зелених Святах. Тут святкувались колись нав'ї — «мавки», цеб-то померлі. Пізніше з півдня, з Візантії, прийшло нове нашарування — свято «русалій», *dies rosae, rosalia, Ρουσαλία*, що полягало в обрядових граннях: «плесанье бубны сонѣли гусли пискове игранья неподобныя русалья» (із «Слова о поствѣ о велицѣмъ» — рукоп. XIV в., Гальк., 242). На цих граннях фігурували переряджені постаті або онудала, що звались «русалками», звідки вже в пізнішу епоху через злиття з образом мертвих, не то мавками (Русалчин Великдень — Мавчин Великдень), не то вілами, і утворились сучасні образи русалок. (Весел., Раз., XIV. «Генварские русалии и гостские игры в Византии», 1889).

Врешті, ще один елемент був у давній весняній обрядовості — елемент військовий, відправа нарубощьких ватаг у походи. Культ воєвничого св. Юрія на білому коні, безумовно, відбивас якраз обставини дотатарської доби, коли цей культ був засвосний. Культ цей, на мою думку, і описаний імператором Костянтином у X в., при чому з обох назов острова

¹) З матеріалів дослідів Етнол. - Красн. Секції Кат. Іст. Укр. Культ. в році 1928. Див. також Весел. Разыск. VII «Румынские, славянские и греческие коляды», 1883.

²) Див. в приводу мітологічних тлумачень весняних заклинань та гриз прекрасні сторінки (110 — 120) у вищевгаданій книзі Є. Аніčkova.

Хортиці, острів св. Григорія та св. Георгія, остання назва певніша. До військової магії колись, мабуть, належала така замова на кров (Запис з книги Чепи «Малорусск. суевєрия», правопис залишаю): «Ѡхаль св. Греоргій на червономъ конѣ и въ червономъ жупанѣ; сострѣлся со своимъ братомъ — булатомъ (?); втялся они острымъ мечемъ и не втялся, втялся в червоный камень. Якъ изъ того камня кровь не текла и рана не болѣла, такъ бы въ №, р. Б., кровь не текла и рана не болѣла» (Вєт., 243). В замовах, де св. Юр з'являється з трьома хортами, раз-у-раз говорить, що червоний (хорт) — кров залізус, сїрий — бїльмо зганяє, бїлий — вічко вставляє, бїль унімас (Вєт., 315 — 318). Яскравим свідцтвом військовим не так магїю, як культу, що в силу обставин зв'язані були з весняними походами, маємо славнозвісний опис Лева Дякона, як воїни Святослава спаливали своїх забитих та кидали в Дунай півнів та малих дітей¹⁾. Укладаючи договори з греками, норманно-слов'янська дружина присягається своєю зброєю (певно, за германським зразком). Так, в договорі 945 р.: «А не крещєнии Русь да полагають щиты своя и мечѣ свои нагы и обручѣ свои и прочая оружия и да кльнутья о вьсемъ яже суть написана на харатии сей...». В разі кривоприсяжництва, говорить далі: «да не ущитятя щитю своими и да посѣчени будут мечи своими». В договорі 971 р. є риса ясно імітативної магїї: «да будемъ злати, яко же злато се» (Манс., 30, 31, 33). Певно, військова весняна магія збудування у весну човнів, спуску по Дніпру то-що збереглась у запорозьких характерників, що відомості про них розкидано в працях проф. Д. Яворницького та Я. Новицького²⁾.

Магічні обряди початку весни, що мають на увазі збільшити діву силу в природі, зростання рослинності, що полягають у різних викликаннях, у хороводах, танках, у любовній ліриці, що сама була первісно магїчним обрядом, досягають своєї найвищої сили на Купайла. Це — кульмінаційний пункт розвитку отїєї тємничої сили, що відзначається тепер у науці меланезійським словом «мана». В цей день усяке чарування набуває найбільшого значіння, і люди силкуються привласнити собі цю силу, її захистити себе від злих чар, що на цей час дужчі, ніж коли. Ось чому на цей день найбільшого значіння набувають трави; а треба сказати, що після занепаду звіринної магїї магїя трав починає розвиватись особливо буйно, настає рослинний період у магїї, в орнаменті, в легенді. На Купальську ніч деякі трави набувають специфічно-магічної сили, як от папороть у нас, звіробой - Киролє у литовцїв. Особливої сили набуває в цей день і вода, зокрема роса, що служить для вабуття краси та щастя, а також вказує в ворожінні (напр., на вінках) людську долю. Таке саме магїчне значіння не то очищення, не то збільшення магїчної сили має плігання через огонь. В усякому разі через це плігання молодь ворожить про своє парування. Отже, із збільшенням «мани» в природі збільшується вона і в тілах людей. Звідси еротичний потяг досягає найвищої сили і починає падати. Звідси розпусний елемент, що колись буйно виявлявся в ці свята. Дія з онудалом Купала й Марени, постатями парубка й дївчини, що їх топлять або взагалі нищать, виявляє це найвище

1) Проте, опис цєї деякими скентиками ставиться під сумнів: Сюзюнов — «Источники Льва Дякона», «Визант. Обзор.», 1916, I, 106 — 166. Також: Мансіка, 324 — 328.

2) Цікава старонина (формою) запорозько-розбійнича магїя, здобута з архівів XVIII в., дана в статті М. Горбана «Розбійник Мацапура», Зап. Н.-Д. Кат. Іст. Укр. Культури, № 6, ст. 93.

напруження еротики та її занепад. Чи визначали колись ці образи справжні божества — сумнівно. Скорше, навпаки, ці останні могли б згодом постати з цих обрядів¹⁾.

Поважна проблема — час розвитку цього свята чи його складових частин. Старіші дослідувачі готові були віднести його початок у безмежну давнину. Одначе, впадеє в око, що в старих нападах духівництва на народні звичаї ми зовсім не натрапляємо ані на саму назву свята, ані на особливе якеє свиткування саме серед літа. Яскраві описи свята з гострим осудом починаються так у нас, як і в Москвіщині з XVI в., коли духівництво починає нову епоху походів проти народніх свят. Звідси можна гадати, що або купальські обряди найбільше розвинулись саме перед цим часом, або що обряди попередніх весняних свят були більше розвинені і проповідники, не знаючи, за що братись спершу, ганьбили все разом. Не досліджено також, що у Купаллі позичене, особливо з Півдня²⁾.

До літнього часу належать засвідчені пам'ятками, почасти, певно, не календарні, обряди біля води та «въ рощеніяхъ», що мали сільсько-господарче значіння, особливо в боротьбі з посухами — «овъ трѣбуу створи на стоуденьди, дѣжда нескы от него», як каже т. зв. «Бесѣда Григорія Богослова про градобитія» (Ан., Яз., 93). Фраза з повчання «о ведрѣ и о казнѣхъ Божіихъ» висміює тих, що, коли буває недорід, кажуть: «пожыремъ стоуденцемъ и рекомъ... да оулоучимъ прошення наша» (Ан., Яз., 93) й інші³⁾. Правда, по формі ці обряди належать культові, бо тут раз-у-раз приносились жертви: «а друзини къ кладязѣмъ приходище молять и въ воду мечють велеару жертву приносяще» (Сл. Ів. Злат., Гальк., 59 — 70), і тут же говориться, що це саме курей кидають у воду. Одначе, в основі тут, певно, не без магичної партиципації, бскільки обряд стосується води на землі, щоб через неї дістати води з неба. Така ж магична ідея полягає в другому засвідченому пам'ятками обрядові, що так само переходить у культ, — це розведення вогню у суші, щоб краще дозрівав хліб у полі: «огнь творять рекуще спорыню соуша егда зрѣеть» (Слово св. Григ., Чуд. список, Гальк., 35). Спориня — це дозріваючий хліб. Магична канва тут така: «так, як на землі розгорівся цей огонь, хай і на небі огонь так само розгориться і сприятиме дозріванню хлібів».

Паніі осінні обжинкові обряди, як показує старання розвідка К. Колержинського «Обряди збору врожаю у слов'янських народів у найдавнішу добу розвитку» (Перв. Гром., 1926. вип. I—II, ст. 36—75), мають наскрізь магичний характер. К. Колержинський констатує в них кілька

¹⁾ О. Веселовський просто вбачає тут драматизацію мадривного оповідання. Що до самого слова «Купало», то, за найстарішими пам'ятками, воно визначало лише день, отже, день купання, або, як дехто гадає, воно замінило собою епітет святого Івана — «Хреститель», той, що хрестить, купає. Проте, в литовській дуже багатій купальській обрядовості ми бачимо слово *Kupolė*, трава-звіробой (*Purpureum perforatum*), дієслово *kupuloti* — збирати цю траву і т. ін., при чому там воно не може мати етимології від купатись, вважати ж його просто за слов'янське позичення було б занадто сміливо.

²⁾ Свято це відоме мало не по всій Європі, в тому числі і в Греції. Між иншим, у греків Маріупольщини плигають через огонь і під 24 — VI і на Водохрещі. На купальську піч, на *Karxkánt(d)al*, провадиться ворожіння в травах та водою (запис 1928 року Етн. Кр. Секції Кат. Іст. Укр. Культ.).

³⁾ Останній, згається, перегляд цих місць та їхнього значіння для пізнання староукраїнської релігії у Анічкова «Последне работы по славянским религиозным древностям», *Slavia*, 1923, ст. 537 — 539.

нашарувань, починаючи від ще звіринної доби, при чому остаточно зна- кають мітологічні теорії Mannhardi'a про польового духа, що ніби зна- ходить свій останній притулок в останньому незжатому жмутіві хліба, в останньому снопі. Обрядовість ця має на меті імітативно-магічним шля- хом зачарувати врожай майбутнього року. Підкреслюючи, що обжинкові обряди — саме обрядовість з бородою — мають яскраві риси праці великого колективу, К. Копержинський зазначає, що ця магічна обрядовість виникла до VIII в. (ст. 71). Мені ця ера здається занадто ранньою, оскільки на ст. 38 автор сам же вказує на те, що великі колективи існували ще й куди пізніше, а соціальне розслоєння та утворення княжо- боярської верстви не могло вплинути істотно на життя й працю цих колективів. Отже, обжинкова обрядовість могла розвиватись ще довго після VIII в., що стосується, проте, і до обрядового річного циклу в цілому.

Культ. Звичайне поширене уявлення про т. зв. первісну релігію полягає в тому, що язичькі божества є опоетизовані увособлені сили при- роди: сонце, грім, хмари, море і т. ин. Тимчасом, з наукового погляду, такий погляд треба сильно обмежити, і в усякому разі не це є пер- вісною формою при утворенні релігійних уявлень. Давні божества селян- ської маси — не сонце, місяць, дощик і т. ин., а божества, що надзвичайно тісно зв'язані з самими господарчими потребами, яко такими. Ось приєзди із староримської релігії: Insitor значить Засівач — допомагає засівати, Obarator — Заорювач, Saritor — Прополювач сапачкою (sartre), Messor — Жнець, бог жнив, Conditor — Засипач зерна. Отакі божества ми бачимо й у селянській релігії давніх греків і у великому числі в давніх литовців. Такі ж божества були в давні часи й на Україні. Як хочете, ставтесь до них — нехай це по суті й не власні імення. В більш давні часи, а то й пізніше населення ніяк їх собі не уявляло (як уявляє собі селянство св. Маковія, коли неможливі, звичайно, ніякі образи такого святого?), але все ж це були справжні культові божества, бо саме до них звертались з молитвою, з культом. Цей культ був, очевидно, з'єднаний і, може, зли- тий з вищенакресленим магічним ритуалом, так що інколи важко буває їх розрізнити. В цілому це різного роду словесні звертання, жертви через видання в воду, різання курей, ставлення різних страв, як от хліб, сир, мед то-що. Ось імення таких об'єктів культу¹⁾:

Сварожитець — в такій формі я натрапляю на це імення в т. зв. Чудівському списковій твору «Слово свят. Григорія», а саме в формі скісного відмінку: «вѣроують в сварожитьца» (Гальк., 33). Чудівська редакція цього «Слова», хоч її останній список і походить з досить пізнього часу (XVII в.), має ознаки південного походження, а головне — вказує на безпо- середню близькість автора її вставок до народнього побуту. Зокрема, вище- наведена форма скісного відмінку на «итьца», можливо, з'ясовує похо- дження інших трох незвичайних для східного слов'янства закінчень цього імення по багатьох інших редакціях цього ж слова, саме в формах: сварожичемъ (3 рази), сварожицю, сварожица. Можна припустити, що форма на «иц» походить від позичення цього імення від заходу, саме від ретрійського Zvarasici. Але культ Сварожица в нас остільки був поширений

¹⁾ В дальшому огляді дрібних сільсько-господарчих культів я спираюсь (з певними змі- нами) на свою давнішу статтю: «Виробничі культи в давній Україні», Наук. 36. Харк. Н.-Д. Кат. Іст. Укр. Культ., ч. 2 — 3, ст. 141 — 176, що почасти зв'язується з поглядами Анічкова. Інші погляди див. у Нідерле, Брюкнера й інших.

та глибоко засвоєний, що стає незрозумілим. чому не відбулось зміни цього закінчення відповідно місцевій мові. Може, тоді форма на «житець» є нова етимологізація. В усякому разі значіння назви можна вважати за з'ясоване — це є «той, що сушить», або «той, що сушить жито». За текстом вставки «Слова св. Григорія» виходить, що «Сварожидь» — це назва огню. При цьому, однак, огонь зветься богом і самий культ описано так: «а огонь бог егда съхне жито тогда спорыню творить». При цьому з тексту ясно, що це є культ, зв'язаний з магичною метою досягнення кращого дозрівання, «спорині», хлібів: «огнь творить спорыню и зрѣтъ.» (ц.-т. робить, щоб вона достигала).

Цілий ряд такого роду сільсько-господарчих культів ми знаходимо в дуже цікавій, вихопленій з життя вставці того ж Чудівського списку «Сл. св. Григ.»: «а друзини подь овиномъ и в повѣтхъ скотыях молятся аки погании а инни требами мерзкыи молятся блуотивше а инни пьютъ коускы и росткы лоуковыми и и коутноу бу (богѹ) и велѣ бгнни и ядрѣю и обилухѣ и скотноу боу и попоутникоу и лѣсну бу и спорыням и спѣхоу...» (Гальк., 34).

За культу, що стосується дозрівання хлібів, а може й інших плодів, я тут вважаю такі: *Ядрій* — корінь «ядр», визначає дозрівання, стигнення, утворення ядра, з закінченням діючої особи на «ій» (зривн.— Палій). Може, цей культ стосується садівниці, *Спорині*. Спориня тут не є грибок на житі: це — дозріваюче поле, точніше — «польове багатство». Одного походження з цим слова «спорий», «споритися» і «спориш» — трава, що розповсюджується у великій силі по вигонах. У вищеведеному текстові що до культу огня під овном говориться, що огонь творить спориню. Тут спориня в цілком безособовому значінні. Врешті, «*Спѣхъ*» — походить від досівати — це або саме досягання, або «той, хто провадить, дає досягання».

Додамо до цих назв ще «*Обилуха*» — що її ім'я, на мою думку, визначає: «та, що робить білим» (при чому «и» в цьому слові є ранній відбиток вимови ь, як і) — божество, може, біління полотна або - що. Врешті «*Попутникъ*», що не так є «олицетворенне счастливого случая, удачи, благоприятной встречи на пути», як гадає Гальковський (II, 34), як взагалі божество, що допомагає на путі, в мандрівці.

Але в якій мірі ці назви можна вважати за дієні імення богів? Ми бачимо, що у другій тексті спориня визначає просто дозріваючі хліба. «Спѣхъ» так само можна вважати за назву процесу досягання. Обидва ці вирази Манска перекладає одним — «das Gedeihen der Ernte» (179). «Це не виключено. — пише він також, — що під «попутникъ» та «(о)билуха» треба розуміти рослини, що були за об'єкт забобонного вшанування» (ст. 181). Так само в свій час Шейн вважав «спорыша» (на Білорусі) за особливого бога жнив. Тимчасом сам же Шейн пізніше, в своїм «Великорусі», дає пише розуміння «спорыша». Підчас жнив так жінці, як і жинці силкуються знайти на одній стеблині найбільше число колосків. Коли таких знайдеться 12, то це зветься «житна матка» або «спорынья». В бувш. Могилівській та Витебській губ. це зуть «спорыш». Хто знайшов це колосся, береже його протягом цілого року, приховуючи його до посіву, підчас якого розсівають першим з твердою надією, що дістануть від них рясного врожаю (див. К. Конержинський, 44 — 45). Словом, це магія. Цілком легко принудити, що автор Чуд. редакції, не розбираючись у справі, перемішав

усі ці дії із справжніми культами, звідки постає ілюзія існування божеств. Дослід фольклору неминуче приводить до таких висновків. Однак, можна обстоювати й иншого погляду. Скептичний підхід занадто простолінійний: або — або. Я вже зазначив, що не можна в принципі погодитись з запереченням поширення культу серед мас у дотатарську добу, та про ніби виключне панування за тих часів магії (крім, мовляв, культу померлих — Мансікка). Цьому суперечить самий культурний стан доби. І справа йдеться лише про шляхи досліду цих культів. Досить, однак, згадати імена дрібних римських сільсько-господарчих та инших божеств, що згадуються в т. зв. *Indigitamenta*, і добре збагнути їхній характер, щоб побачити повну їхню тотожність з тільки-що згаданими й иншими йменнями з наших текстів. Не менш переконує дослід релігії литовців — народу, що в силу обставин свого життя досягнув лише через кілька століть того культурного рівня, що ми бачимо на Україні в дотатарську добу. Зрівняймо, напр., такі литовські божества, як *Kelukas* (від *kelias* — дорога), він же *Keliu dievas* — той, що допомагає в дорогах; божество фарбування *Meletėle* для синької фарби та *Srutis* для зеленої, а також наш Зілот (зілля), Палій, Паликіп, Маковій, що утворились пізніше, але за таким примітивним зразком, що він мусив існувати задовго до того. Звичайно, до культу не то що Ядрія або Спіху, але й Сварожища, певно, не приєднувався ніякий образ, постать божества, на взір пізніших грецьких. Це лише апелювання, імення для звертання із словами, з требами, а про такі звертання сказано все ж таки аж занадто ясно: «а инни требами мерзкьми молятєся блоутивше... и коутноу богу... и спіху».

Кілька разів маємо по старих намятках згадку про культ божеств «берегинь», при чому поруч з ними кілька разів поставлено «успіри» — «требую кладоуть и творять... оупиремь и берегынямъ» («Сл. св. Григ.», Повг. Соф. Список, Гальк., 23). Дослідувачі зупинялись на них побіжно й здебільшого тлумачили їхнє імення від «беріг» (ніколи зазначаючи давніше значіння цього слова — гора, нім. *Berg*). звязуючи їх з культами біля води, з культом мергвих, врешті — з русалками. В спеціальній праці під назвою «Берегині й перегеня», ще не надрукованій, я роблю спробу всебічно розглянути ці питання й приходжу до таких висновків: розгляд *vesix* відомих досі вставок, де згадуються берегині, та аналіза їхньої послідовности й залежности одної від другої вказує, що: 1) крім етимологічних міркувань, нема певних даних прив'язувати берегинь до культу води, а 2) ставлення їхнє поруч з «успірями» випадкове, бо походить лише від одної найстарішої вставки, при чому, хто копіював її далі механічно, так і лишав це сполучення, а хто, переписуючи, редагував з певним знанням живого життя — вільно це сполучення розбивав, не бачачи в ньому нічого істотного. Деякі списки, що походять від часів, певно, ще до XVI віку, вказують на змішування слів «берегині» й «перегеня», а ця остання є особливо прикрашена й навіть переряжена дівчина в нещодавно відкритому на Черкащині обжинковому обряді (Етн. Вісник, У. А. II., 1925, ст. 66 — 68: О. Курило — «Як водили перегеню»). Різні міркування приводять до думки, що, певно, ця «перегеня» й є відгук культу давніх божеств «берегинь», що, отже, так само були божествами обжинкового часу. Разом з тим набуває ймовірности наведена у Нідерле етимологія цього імення від «берегить» — *ostribati, chrániti*) (Nied., ст. 43, прим. 3). Тоді, яко «зберігачки» зібраного врожаю, вони відповідають римській богині *Tutulina*.

Як бачимо, все це є культу найвужчого сільсько-господарчого, хліборобського значіння. До них же належать і згадані у вищенаведеній вставці Чуд. списку «Сл. св. Григ.» — Кутний бог, Скотний бог, Лісний бог. Одмінна від попередніх форма цих імен вказує, що вони визначають певне ослаблення в культовій творчості, певний трафарет, що в литовських іменнях богів виявляється в формах із закінченням на *patis* («власник» — того чи іншого обсягу життя), *dievas* (бог), або в латишів на *maat* («мати», напр., *Laika maat* — мати поля, *Loremaat* — мати скотини). Можливо, що культу ці вже в давню добу сполучалися з мітологічними образами, близькими до повішого Полісуна, що, jako фольклорний образ, тотожний із св. Георгієм (він збирає в лісі вовків-хортів, признає ім їжу). Вираз «скотний бог» у формі «скотій бог» вжито в літописних договорах з греками під роками 907 та 971, jako епітет бога Волоса¹⁾. «Кутний бог» — або від «кут», — тоді вірний переклад Мансіккі — *Hausgott* (ст. 179), — або від «кутя». У Нідерле згадано якогось фольклорного «покутника» (ст. 64), з другого боку, пам'ятки вказують на такий звичай: «Смѣшаемъ нѣкыи чстыя млтвы с проклятымъ моленнемъ идолськымъ иже ставятъ лише тραπεзы кутинныя...» («Слово христоробця», Зл. Чень. Гальк., ст. 43); в інших списках: «лише коумиромъ тραπεзоу коутѣйныя» (ib., 47). Це щось інше, ніж заупокійні куті (коливо), властиві і християнській церкві.

Дуже поширене в давніх проповідях картяння особливих жертв (трапез, одкладів) «роженницям». Культ цей так закорінився, що «череву работни попове» (ц.-т. що дбали лише про власний зиск), за вимогою направили «суставиша трепарь прикладати ржества (ци богородици) кѣ рожаничѣиъ тραπεзѣ, отклады дѣюче» («Сл. св. Григ.», Новг. Соф. Сп., Гальк., 25). З текстів видно, що за часу, коли робились ці вставки, ц.-т. наприкінці дотатарської доби, рожаниці вважались за божества долі — це парки, норни. Поруч з рожаницями стоїть Род, що за одним рукописом XV — XVI віку, «сѣди на vzdѣ мечеть на землю груди и в том рожаються дѣти» (Гальк., 96 — 97). У відомій своїй праці «Судьба-доля в народних представленнях славян» (Раз., XIII, 1889, ст. 173) Веселовський показав поширеність уяви про долю у слов'янських та інших народів, при чому поруч з долею виступає й «стреча», що, на його думку, розвинулась пізніше. В народніх легендах ми бачимо образ Усуду, аналогічного з Родом, та багато «доль», бо в кожній людині є своя доля. Однак, дуже можливо, що первісно «рожаниця» була просто божеством акту народження, як римська *Lucina*, *Junpo lucina*. На це вказує, по-перше, значіння самого ім'я «рожаниця» та одне місця з перекладу Георгія Амартали, де слово «рожаниця» передає не, як звичайно, грецьке *εἰσαγγελη* (доля), а просто *γένεσις* (народження)²⁾. Важливе також свідчення VI віку Проконія Кесарійського, що за його часів слов'яни не мали жадної уяви про долю.

Хоч деякі з безпідставною категоричністю заявляють, ніби Переплута вигадали «літописці» (?), я знаходжу цього бога в новіших працях Нідерле й Брюкнера, при чому останній, присвячуючи йому дві сторінки, пояснює

¹⁾ З історії імен божеств відомо, що епітети раз-у-раз існують раніше ніби основної назви, первісно визначаючи імена незалежних божеств, що злились з культом бога, який наміст зрозуміє ім'я. Так імена зробились ніби пояснювальними епітетами.

²⁾ G. Polivka в Arch. f. sl. Phil., 1891, XIV, ст. 137.

Його ймення через українське «нлутати». Текст, де згадано цей культ, а саме: «(требуоу владоути) и переплутоу и вертячеся пьють омоу в розѣхъ (ц.-т. з (рогів)» («Сл. св. Григ.», Новг. Соф. рук., Гальк., 23), приводить мене до погляду, що це є божество особливого колективного «многочертамаго плясанія», що є «всѣхъ играній проклятѣе» (Гальк., 189), бакхічного екстазу, з'єданого з питтям, коли «на игрища пришедше... плещуща и гоудоуща и пляшуща и сами яко беснѣи ся творяще» (Гальк., 219). Цілкою влучно, на мою думку, згадує тут Брюкнер литовського «хазяїна закваски» — Raugupatis'a (Ruguczis'a — Mit. sl., 101).

Текст, вставлений до Іпатського літопису під р. 1114, а взятий з хронографу Малали, розповідає евгемеричну легенду, що в Єгипті колись царював Гіфест, і що при ньому почали кувати залізо, що він вперше усталив шлюб, і що після нього ж царював Геліос — Сонце, муж сильний. Перероблювач цього тексту, українець, а може білорусин¹⁾, аж двічі додає, що через оті всі зазначені обставини («сего ради») Гіфеста прозвали ім'ям «Сварогъ» (в інших варіантах «Зварогъ», «Са(о)варогъ»), а «Съльніце цѣсарь, сынъ Свароговъ» звався «Дажьбогъ». Впадає в око, що: 1) редактор розумів якось слово Сварог і 2) що Сварог дійсно зв'язаний з регулюванням шлюбу та з ковальством. Ім'я Сварог походить від «зварювати» (с = сть), саме зварювати залізо. Це — божественний коваль, бог ковальства, литовський «Теля, великъ кузнецъ, скваше ему солнце, яко свѣтити по землі, и възвергъшу ему на небо солнце», як про нього писав у тій же редакції Малали той же вставщик. Тільки про всяку таку мітологію, про створення сонця то-що, в себе ми нічого не знаємо, так само як і споріднення Сварога й Дажбога (батько — син) за текстом не можна довести. Тимчасом відношення Сварога до шлюбу безсумнівно. З фольклору (з білліни про Святогора й Микулу Селяниновича, з пісні «Идет кузнец из кузницы», з постаней Кузьми й Дем'яна то-що) ми довідуємось про особливу ковальську магію, що закріпляла шлюб.

Що до Дажбога, то ідол його стояв за Володимира у Києві на горах. Згадується він в «Слові о полку Ігоревім». Про нього в цій вищій його формі ми скажемо далі. Але, певно, культ його був поширений не лише у вищих верств чи з їхнього наказу, але і в масах; тільки тут він мусив мати зовсім иншого характеру. У вищеведеному уривкові Дажбог ототожнюється з сонцем. Вважаю, що всі подібні ототожнення пізніші й штучні, але ми можемо звідси уявити собі загальний прихильний до людей характер Дажбога. Розгадка його дійсного значіння лежить у тлумаченні його ймення, що, після всіх гадок, найпевніше з'ясовується через приказово-бажальну форму від «давати» — Дажь-бог, бог-податель²⁾. В такій формі він первісно не мав ніякого конкретного образу й, як лише апелював, охоплював найрізноманітніші боки життя.

Тлумачення ймення Стрибога остаточно не знайдено. Перешкода для всяких пояснень постає з того, що доводиться до «стри» додавати ще суголосну: стриб, стриг + бог. Брюкнер дотенно уникає труднощів, поділяючи слово так: українське «стриб» + закінчення «ог» (те саме, що і в «Сварог»). Виводять ім'я і від стерти — знищити (Сътьри-бог, або в значінні

¹⁾ Досліді В. Істрина приводять до погляду, що вставку до літопису зроблено в межі Литви вже в 1362 році. (дв. Мавс., 69 — 70).

²⁾ Проте лінгвісти вважають, що тут «бог» не може визначати вищої істоти, а лише «багатство».

литовського stytietī, нім. er-starren — задубіти з холоду). В свій час я зробив спробу¹⁾ витлумачити первісне значіння Стри-бога, близького по формі ймення та почасти сполученого в текстах з Дажбогом, яке божество зустрічи, тієї великої сфери наших давніх вірувань, що охоплюються терміном «стр'їча» («в'їрують в'ї сны в кошь в оустрячю». Чуд. список «Сл. св. Григ.», Гальк., ст. 35). Зрівняй у римлян божество Bonus eventus. З цього погляду я робив спробу з'ясувати, чому в «Слові о полку Ігоревім» вітри метафорично названо онуками «бога зустрічи» Стрибога. В усякому разі, мені здається, що таке пояснення більше пасує до загального характеру наших давніх культів, ніж численні інші, всі без винятку досить штучні й сумнівні.

Останнім божеством, що в його широкій, вживаній в масах формі я вбачаю божество щоденне, життєве, з ясним йменням, я назву Церуна.

Церун був богом присяги у договорах з греками, потім головним богом київського канітолю, згодом, як Перкунас, богом Прусії й Литви то-що. Походження його культу й самого його ймення певніше всього чужоземне (германське). Але в тій звичайній формі його ймення, що ми бачимо в близькості пам'яток, воно має місцеву слов'янську етимологію: «церу» — я вдарю. Церун — той, що вдаряє. В такій якості він був, звичайно, найбільш близький різним парубочьким громадам — дружинам. Звідси його значіння, як бога присяги. Ми це бачимо, напр., в договорі 945 р., де про кривоприсяжців сказано: «да не имут помощи от бога ни от Церуна, да не ущитятыя щиты своимнн» і т. д. (Mans., 31). Для селянина ж Церун певно був зв'язаний з хліборобською працею, зокрема з безпекою від грози (Паликін).

Якщо оглянемо тепер всі згадані нами досі культу, то побачимо що більшість їхня охоплює хліборобське та родинне життя селянина. З культів ремісничьких ми бачимо лише Сварога, бога ковальства, найдавнішого ремесла²⁾. Бачимо власні культу у військовій дружині. Є божество таких небезпечних тоді подорожів.

Кажучи про магичні обряди річного циклу, я зупинявся на так званому культурі предків. За найдавнішої епохи людські громади ідеологічно включали в число своїх членів (в так званих тотемних групах) не лише людей, але і представників звіриного світу (ніколи й рослини та різні явища природи). Різними обрядами силкувались підтримувати цю єдність з нелюдським. Люди в особливому обряді колективно їли тіло тотемної звірини, щоб злити себе з нею тілесно, вбирались в постаті звірини та наслідували її рухи в ритуальному танкові. Для України за часу, що ми розглядаємо, ми не маємо жодних даних про віру, що предками людей були звіри. може хіба, що душі звірей існували після смерті³⁾. Правда, ми маємо, як пережиток цього, свідство, що мертві лишають по собі курячі сліди, та різні фольклорні дані, де душа мертвого уявляється в образі пташки, бджоли то-що. Однак все ж справа тут іде про

¹⁾ «Вироби, культу в давн. Укр.», 166 — 168.

²⁾ Друга, пізніше диференційована галузь — млинарство, видно, не вийшла ще із стадії ручних млинів, принаймні ми не маємо яких даних про щось інше для тієї доби (За працею Б. Пилипенка «Млинарство на Україні» (ще не друкована).

³⁾ З цього погляду треба добре переглянути фольклор. Див., н. п., книжечку В. Дашкевича «До питання про заложних тварин в уявленнях укр. народу», Х., 1927. За білоруських собак-предків, що їх згадує Нікольський, я вже казав.

померлих людей. Ці померлі люди, родичі, предки продовжують свої відносини з людьми, то еднаючись з ними ніби в певну громаду, то шкодячи, особливо коли вони вмерли «не нажившись».

Загальна назва для всіх померлих в старі часи була нав'ї¹⁾. Ми вже казали, що місцевий культ нав'їв злився з прийшлим культом мертвих, русаліями, звідки постали новіші русалки. Отже, в відношенні до русалок ми так само бачимо подвійність, — з одного боку, їм офірують жертви, дбають про них (за новими поглядами вони нехрещені й треба їх охрестити), але не менш і бояться, вживають проти них охоронного полиню, «виганяють русалок» то-що.

Інша старовинна назва для мертвих «ушир» з голосівкою «і», що дало потім в українській мові вимову на «и». Проте тотожність назви не повинна викликати в нас тут уяви про новіших упирів, мертвяків, що смокчуть кров живих²⁾.

О. Веселовський у своїй статті «Валькірії — Wells, *Нілсиу* *педіон*. Вила — Viola» (Разыск, XV, 1889) на підставі рясного матеріялу намічає, висновок, що в германських валькіріях, слов'янських вілах, в литовських душах померлих — *velės*, то-що перед нами одне поширене уявлення, звязане щільно з культом мертвих, при чому всі ці слова мають в корні індоєвропейське *uel* — гинути. Разом з цим він вказує на те, що уява ця злилась з класичною традицією весняних свят померлих *dies violae*. Словом, тут відбулось щось аналогічне з *dies rosae*, русаліями, при чому відбулось ще й випадково ототожнення ймен. Найархаїчнішого характеру ці культи заховали в Литві. Тут і досі зовсім яскраво збереглись уявлення про *velės* (одн. *velė*) — померлі душі, *veliu* шепель — місяць мертвих (жовтень), *velinas* або *velinas* : за новіших часів чорт, раніше ж він належав до культу мертвих, *Velona* за Лесковським «*deus animarum*» (Брюкнер, Mit.

¹⁾ Ось приклад такого єднання живих з мертвими за старим текстом із слова «О постѣ к невѣжамъ в понедѣлокъ В нед.» «... въ святый великий четвертокъ повѣдають мрътвымъ мяса и млеко и лица и мыльница топят и на печь лють и поелъ посреѣдъ сыплют слада (сѣда) ради и глаголють: мытосѣ, и чехли вѣшають и оубруси и велѣт ся терти, бѣси же смюются злотоумно их, и вѣлѣше мытосѣ и порлюются в поелѣ том яко и коури сѣдъ свой показуют на поелѣ на презъщение шь и трутѣ чехли и оубрусѣ тѣмъ, и приходѣт топившев мовниці и глядають на поелѣ сѣдѣ и гдѣ видѣть на поелѣ сѣдъ и глаголють: приходили к намъ *навѣя* мытисѣ»: і далі про жертви, що приносяться мертвим: «здѣ же сыри, здѣ же мѣсло и лица и добрая плотки и короваи и велѣи мости (певно, рід печива) и просвѣты великія (теж, мабуть, печива) и чаши медвенныя и пивныя и иноу все добра...» (Гальк., 15). В другім місці про той же четвер на страшному тижні читаємо: «и сметѣе оу воротъ згутъ в великѣи четвергъ жолващ тако: оу того огня душа (душі?) приходѣще огрѣваются» (Сл. св. Григ., Чуд. список, Гальк., 34).

А ось з літопису й ворожа зустріч мертвих з живими. Під роком 1092 читаємо: «Предивно бысть чюдо Полоцькѣ, в мѣчѣтѣ: бывшии нощи, тутѣхъ ставише, по улицѣ яко челоувѣци ринуще бѣси: аще кто вылѣзѣше ис хоромини, хотя видѣти, абие узавенъ будише невидимо отъ бѣсов азвою, и съ того умираху, и не смѣяху излазити ис хоромъ. По семь же начаша въ дне являтися на конихъ и не бѣ ихъ видѣти самѣхъ, нъ конь ихъ видѣти конята. И тако узавляху люди Полоцькыи и его область. Тѣмъ и челоувѣци глаголаху, яко *навие* бють Полочаны... и многа знаменѣя бываху по мѣстомъ и рѣчь велика быше отъ Половцьк отъ высюду (Мавъ., 92-93) Видно, літописець зараховує вчинки нав'їв так само до знаменія ще більших лмх.

²⁾ О. Брюкнер, що в своїй книжці *Mitologia polska* спеціально дослідив це питання в розділі «*Upiory i wilkołaki*», рішуче заперечує таке перенесення нового на давнє. Він дає докладну аналізу слова і пояснює його, яко «*latawec*», укр. «літун» (ст. 86). В старі часи, м. н., траплялись і ймення власні — Упір, і це слово не викликало ніякого жаху. Тексти виразно зараховують упирів до тих богів, що їм приносили жертви (в новіших упирів забувають осикового кола), так що Брюкнер готовий вважати їх навіть за якісь божества, а не за мертвих.

sl; 84). В зв'язку з цим набуває принципового значіння згадка в тексті так званого Чудівського списку «Сл. св. Григ.», що ми його вище навели повністю: «и коутноу богу и велѣ богыни». Належність кутного богу до культу мертвих сумнівна (хоч кутя — поминальна страва), але в «велѣ» ми маємо давнішу форму, що злилась потім з вілами. До цієї ж сфери померлих, певно, належить і Велес. О. Брюкнер рішуче обстоює цей погляд, хоч приходить до нього досить несподіваним шляхом, змішуючи, як звичайно, Велеса й Волоса (Mit. sl., с. 74 — 87). На жаль, в пам'ятках ми маємо занадто мало згадок про Велеса. Його згадано в апокрифі «Хождение Богородицы по мукамъ (рукопис XII в.) серед інших богів, що їм молились язичники, при чому проводиться евгемерична теорія, що Троян, Хорс, Велес, Перун були колись люди й що їх згодом перетворено на богів (Мапк., 287). Славнозвісне с місце із «Сл. о п. Іг.»: «чи ли вѣспѣти было вѣщей Боле, Велесовъ внуче...» (Перетц., с. 95). Анічков, підкреслюючи евгемеричну теорію в нашій старій літературі, вважав, що тут дійсно говориться про легендарного діда Болянова — Велеса, з другого боку, беручи на увагу визнану літературну метафоричність згадок про богів у Слові, можна гадати, що божество це вважалось за джерело надхнення¹). В житті Аврамія, «Архимандрита Богоявленського Ростовського» за списком XVII в., оповідається, що бог Велес мав ідола в чудеському кінці міста Ростова, що цей ідол мав велику магічну силу «не дадеше бо ни близь себе ока(я)ньный прити злымъ влѣществомъ своимъ». За дослідом Ключевського («Древнерусские жития святых»), частина оповідання походить з XIV віку, друга раніша. Вони базуються на місцевих преданнях, але чи ім'я Велеса було нитоме фінам, чи взято автором із слов'янських традицій (чи з інших церковних текстів) — невідомо (Мапк., 290 — 293²).

Що до віл, то поширеність їхнього культу в нас засвідчена не раз поруч з найпитомішими нашими кльцтами, так що віднесення їхнього культу тільки до південних слов'ян я вважаю за безпідставне. Віли постійно, так би мовити в трафаретній формі, згадуються поруч з Мокош, яка засвідчена літописами, згадана не раз іншими пам'ятками, врешті відзначена у нас географічними йменнями (напр., на Чернігівщині). При всій компілятивності т. зв. «Слова нѣкоего христоролюбца» не можна вважати за випадковий збіг згадок про культу ніби з зовсім різних країн (як це хоче Мансікка) в такій вставці: «что соуть идолослужители, иже ставят трапезу рожаницамъ корован молят виламъ и огневи под овиномъ и прочее их прокляество» (Гальк., 47). Проте по своїй характеру віли в нас мали, певно, чимало спільного з південно-слов'янськими. Так до них прикладають сталі числа — «тридев'ять», «тридесять», — «вѣркующе... в вилы их же

¹) Цікаво, що О. Брюкнер слово «волдв» (у фінів — *vielho*) вважає за похідне від того ж корня *vel* (Mit. sl., ст. 86). В західно-слов'янських мовах — *via*, *vila* — боже вільний, *vilost* — божевілья, *vilowac* — робити дурницю і т. д. (з Леже «Слав. Миф.», 145 — 146). Божевілляство та постичне надхнення здавна були тісно зв'язані й приписувались вільнові духів. Форма Велес була відомою також і в чехів, де в старих пам'ятках (XV—XVI ст.) цим словом визначався чорт, нечиста сила (Nied., 114). У південних слов'ян, де культ віл був особливо поширеним, поширені також і географічні назви в «велес» (Перетц., 75).

²) Ані на підставі текстів, ані мітологічно нема жодних підстав до ототожнення Велеса та Волоса. Лінгвістичні утруднення до цього визнаються всіма (Перетц., 74 — 75). Ще Погодин протестував проти цього безпідставного змішування, що за традицією тягнеться й донині (докладна бібліографія та огляд поглядів на Велеса й Волоса дано у В. Перетца, ст. 74 — 75 та ст. 386 — 383).

числомъ **Г** **Ѡ** сестрѣницъ, глаголають бо невѣгласни то все мнѣть богы-
нями и тако покладывають имъ требы и куры имъ рѣжють» (теж Слово
спочатку, Гальк., 41). Теж у сербській пісні: «Sletiše se vile posestr-
me — Nešta malo devetdeset vilah» (Весел., Разыск., XV, 290). Такого роду
трафаретні числа прикладаються в заговорах і до трясовиць.

Ми вже раз спітали в апокрифі «Хожденіе Богородицы по мукамъ»
думку книжника, що великі староукраїнські божества були колись людьми.
Ось як цю ідею викладає «Слово и откровеніе св. апостоль»: «мнѣше боги
многы пероуна и хорса дѣя и трояна и иніи мнози, ибо яко то человекѣи
были суть старѣйшины, пероунъ в елинѣхъ, а хорсъ въ кипрѣ. Троянъ
бѣше царь в римѣ, а друзіи друуди ну добріи мужи бяху... а друзіи
разбоиници, таковыя боги призваша мнози человекѣи и тако им начаша
трѣбы покладати» (Гальк., 51 — 52). Сама ідея ця позичена нашими книж-
никами з творів отців церкви, а ті в свою чергу взяли її з пізньої античної
літератури. Натяк на цю теорію можна вбачати в відомих звертаннях
«Слова о полку Іг.». Тут Бояна звать Велесовим онуком, в не зовсім ясній
конструкції онуками Стрибога ніби названо вітри, врешті двічі згадано
даждбожих онуків, а саме: «Тогда при Ользѣ Гориславичи сѣяшеться и
ростяшеть усобицами; погыбашеть жизнь Дажьбожа внука» (Перетц,
104), «Въстала обида въ силахъ Дажьбожа внука, вступили дѣвою на
землю Трояню, въсплескала лебединными крылы на снѣгъ море у Дону
плещючи» (ib., 106 — 107). Якщо в перших двох виразах ми може й маємо
якісь метафори, то що до останніх двох можна, за Анічковим, вважати, що
Дажбог був епонімічним божеством якоїсь частини Русі й саме Черні-
гівщини. Германська середньовічна старовина раз-у-раз вказує, як аристо-
кратичні роди вели себе від богів, особливо від Одіна. Але наші князі
вели себе офіційно від Рюрика й мусили ігнорувати місцеві генеалогії.
Літописці мовчать про них та про племінні традиції, принаймні південних
племен, згадуючи лише, що в'ятичі походять від В'ятка, а радимичі —
від Радима. Ці предки, очевидно, не були божества. Таким чином об'єднання
племен, потім земель навколо культа предка чи бога, що вважався за
предка, поки що з певністю в нас простежити не можна, хоч воно напевно
повинне було бути. Натомість ми можемо досліджувати інші форми орга-
нізаційних культів.

Ми вступасмо врешті на поле, улюблене мітологами — київський
«олѣп» 980 — 988 року (зазначення років, звичайно, умовне). Коли Во-
лодимир почав княжити у Києві, пише літопис під 980 р., — «постави
кумиры на хълмѣ, вѣнѣ двора теремнаго, Перуна древяна, а главу его
серебрину, а усъ златъ, и Хърса, и Дажбога и Стрибога и Сѣмарьгла
и Мокош. И жряху имъ, наричуще я богы» (Манс., 38). Разом з тим,
з наказу Володимира Добряння поставив ідола Перуна в Новгороді. Даремно
силкуються скрайні скептики (напр., Манс., ст. 39 — 40) захитати вірогід-
ність цього тексту. Правда, Шахматов вважав, що цілий цей опис вста-
влено пізніше, й що спершу в літописі згаданий був тільки Перун, а згодом
до нього дописано інші ймення богів. Все це лише гіпотези, не більше.
Але, якщо навіть припустити, що це місце скомпоновано тільки в 1095 році,
то все ж при тодішній добрій пам'яті старих людей обставини кінця X віку
не могли забути, і компілятор начального зводу міг знати про подію.
Ще тим більше певно, що старе язичтво зовсім не так швидко щезало.
Ще року 1071 язичкий волхв прийшов до Києва, кажучи, що йому з'явилося

п'ять богів (як гадає Анічков—п'ять богів київського пантеону без богині Мокошь), казав він також, що Грецька земля стане на місце Руської й що Дніпро потече назад. Він мав успіх, бо влада не наважилась виступити одверто й, здається, знищила його таємно вночі.

Але що ж тоді увіяляли собою культу поіменованих божеств? Не зважаючи на спленну літературу, присвячену цій темі, та зокрема на вихід за останнього часу солідних праць, присвячених цьому питанню¹⁾, воно лишається в стадії найсуперечливіших гіпотез. Причиною таких сумних наслідків, крім особливої важкості питання, є однобічний суто філологічний, почасти мітологічний ухил майже всіх цих дослідів. Дослідувачів більше над усе цікавило цілком упереджене питання: яка «мітологічна природа» цих богів—де тут «бог сонця», «бог вітру» і т. д., а по-друге—яке походження їхніх імен, а на підставі цього й їх самих. Тут, поруч рішучих прихильників слов'янських етимологій (між ними Брюкнер у найновіших працях), є шукачі різних позичень у германців, іранців, албанців, давніх яфетидів то-що. Тимчасом майже не ставиться питання—чому саме відбулось те чи інше позичення (і саме не лише імення, а цілого державного культу), чому саме поставив Володимир цих богів, а не інших, які для цього були політичні, а в основі й економічні причини? Лише розв'язавши такого роду питання або створивши бодай певну «робочу гіпотезу», ми дістанемо хоч яку-небудь Аріаднину нитку, щоб орієнтуватись серед моря суперечливих пояснень. Я вважаю, що таку «робочу гіпотезу», чи навіть досить добре оперту теорію вже створено Є. Анічковим в його книзі «Мізычество и древняя Русь», розділ XIV—«Боги Володимира по свидетельству летописи». Ось її сутність. В літописному оповіданні сказано, що Володимир поставив статуї богів, і саме «взлѣтъ двора теремнаго». Культ Перуна існував одначе у київських дружинників і до того часу, що видно з присяг, наведених у літопису, при чому з присяги Ігоря 945 р. видно, що вже тоді існував і ідол Перуна у Києві на якихсь «холмах». Анічков гадає, що цей ідол стояв у приватнім гаю Ігоря на Печерську. В усякому разі це був культ князя та його дружини. Коли в складанні присяг беруть участь ширші торговельні кола, «Русь вся», то згадують ще й торговельного бога Волоса, що його ідол стояв на Подолі біля базару (про це далі). Діставши владу до своїх рук, Володимир провадить культурну реформу: виставляє ідола Перуна за двір теремний, роблячи з нього державний культ, обов'язковий для всього населення, яко культ княжого роду Ігоревичів. Але до цього останнього культу додаються культу цілого ряду інших народів та земель, що так чи інакше зв'язані з новоутвореною Київською державою. Політична рація цієї системи зрозуміла, — кожний з тих, що приходять з далеких та близьких країв, знаходить тут божество своєї землі. І дійсно, досить глянути на ряд імен цих богів, щоб одразу побачити їхній різноплеменний характер. Ідея утворення такого пантеону давалась самим життям. З приводу оповідання Ібн-Фадлана про групу ідолів на берегах Волги, що перед ними кунці складали свої товари, прохаючи їхньої допомоги²⁾, Анічков гадає, що тут на Волзі колись кунці сами попривозили з різних країв своїх хатніх ідолів і поставили їх тут навколо головного місцевого бога (ст. 348 — 349). Якщо ми звернемось до

¹⁾ Повніл огляди літератури: Маннікка, ст. 379 — 397. Перети, 69 — 80, Niederle.

²⁾ Див. П. Смірнов — «Вольский шлах і стародавні руси», Київ, УАН, 1928, ст. 213 — 214.

краще нам відомих такого ж роду об'єднань культів, як от храм Тора, Одіна й Фрейра в Упсалі, римський капітолій, доісламська Мекка, врешті навіть далеке ацтекське місто Мехіко-Теночтілан, то скрізь ми побачимо в тій чи иншій формі сполучення в одному пантеоні культів різних земель та народів на основі певних економічних та політичних об'єднань.

Перегляньмо тепер по черзі божества кнївського капітолію.

Як видно з договорів з Візантією, Перун був головним божеством варяго-слов'янської дружини кнївських князів років за сто перед Володимиром. Але хибно вважає Анічков, що це був культ вузького кола княжої дружини, невідомий масам. Дружина кнївських князів в великій мірі складалась з варягів і сама по собі була досить недавнього походження. Ім'я ж Перуна має слов'янську етимологію, може, й перетворену з позиченого слова (германського). Отже етимологія ця могла постати лише в слов'яномовних масах. З другого боку, ми бачимо, що ім'я Перуна заховалось в білоруському та польському фольклорі визначаючи удар грому, зокрема у виразах проклять¹⁾. Однак є сліди поширення культу Перуна і ближче до Києва. Згадка в грамоті XIII віку галицького князя Лева Даниловича, даній Перемишльській єпархії 1302 р., де при зазначенні межі говориться: «А отъ той горы до Перунова дуба горъ склонъ» (Nied., 97). Важливе ще свідчення Прокопія Кесарійського (VI в.), що в своїй «Готській війні», кажучи про слов'ян та антів, про їхню спільну акцію, зазначає, що ці народи поважали єдиного бога, творця блискавки та владаря всього й приносили йому в жертву биків то-що (Nied., 25). Отже, це стосується й українських племен. Це міг бути культ Перуна, бо і в південних слов'ян культ цього бога відбився, почасти в географічних назвах²⁾.

Відомий Перун і українському фольклорові. Різні записи дають (у Магн., 379): «перуном спалило»; «перунова стрѣла», «не бье перун с первой тучи-облачины», «убий тебѣ перун» і инші (звичайно, матеріал цей треба перевірити з погляду можливості «наукових мітів»). В Новгороді, культ Перуна був принесений Добринею. Знаходять ще відгуки цього культу в словацькому Прозе, полабському Поренуціусі то-що. Так само є відгуки так слов'янської форми Перин, Перун, як і особливо литовської Реркунас у фінів (навіть у таких далеких, як мордва, що вказує на давність позичення); реріні, рерке, реркуле і инші, що визначають — чорт (Магн., 381, 383). Отже, глянучи на мапу, ми бачимо, що культ Перуна й близького до нього Реркунаса пересікає Європу широкою смугою від моря до моря, при чому найдовше він тримався й найбільше відбився в фольклорі на півн. заході, у балтицьких народів (пруси, литовці, латиші), у білорусів, поляків, далі яскраво блиснув у Києві в X віці й безслідно загинув у степах, залишивши по собі вікову пам'ять в Перуновому камені на порогах.

Що до походження самого ймення Перуна, то з-поміж багатьох теорій висувуються дві основних — слов'янська та германська.

¹⁾ Новіше пояснення Аніčkova, що, мовляв, слово це поширилось в масах із штучних мотивах польської літератури епохи гуманізму (Slavia, 1923, ст. 532 — 533, 775 — 777), зовсім несприятливо. Такого роду література не йшла в маси та й не могла до того перетворитись там у форму прокльовів. Білоруський фольклорний Перун, навпаки, постав цілком законно, коли давній бог перетворився в біса. Культ Реркунаса у литовців та його відгуки в фольклорі остаточно не зникають у цьому сумніву.

²⁾ Див. Йордан Іванов. «Культ Перуна у южных славян». (Изв. 2 отд. Рос. Ак. Н., VIII, 1903).

Що до першого пояснення, то важливо, що поруч звичайної форми «Перуна» уперто виступає в різних варіантах інша форма — Перен, Поревн, Перин і т. ин., що вже, очевидно, не може мати етимології «той, що вдаряє». Отже, Брюкнер вважає форму *Perun за більш давню, яка в свою чергу походить від ще давнішої *Perkun, що в балто-слов'янській промові мало визначати Дубовець, бог дуба (Mit. sl., 35 — 49). Ім'я ж «Перун» постало завдяки народній етимології.

За германські джерела ім'я Перуна вказують: Fjorgun — матір Тора (Mans., 383), цікава паралель до цього — Perkuno tete — мати Перукана у литовців, но-готському falguni, що визначає гори. Поруч жіночого роду є й чоловічий Fjorgunn. За R. Meyer'ом (Altgerm. Religionsgeschichte, Leipz., 1910, с. 308), це ймення відповідає латинському quercus (дуб), так що fergunjaz значить «der Eichengott» — «бог дуба». Нема сумніву, що поширювали цей культ не північні нормани. Зваживши його давність (Проконіф?) та глянувши на територію його поширення, ми побачимо на мапі якраз ту полосу, що по ній колись пересувались готи від Балтицького моря до Дніпра і потім на південь (де вони вже були охрещені), ті готи, що залишили глибокі сліди в цих краях, м. и., і своїми «дубовими» геогр. назвами¹⁾. Оживлення й перетворення цього культу за часів Київської Русі відбувалось під впливом культу Тора, принесеного варягами²⁾.

Відносно Хорса міцно закоріпнвся погляд, що це є «бог сонця». Спирастяє він властиво лише на тому місці із «Слова о полку Ігоревім», де говориться, що характерник князь Всеслав «самъ в нощ влъкомъ рыскаше: ис Києва дорискаше до куръ Тмутороканя: велпкому Хрѣсови влъкомъ путь прерыскаше» (Перетц, 122). Це місце пояснюється в той спосіб, що Всеслав перебігав шлях сонцеві. Що до походження слова, то запропоновано чимало «наближень»: грецькі Хоріс, Хрозіс, іранське khor, khores, khores, hūarē, chuaršet (сонце), германське horse, Ross (кінь), турецька назва Керчи — Карни, чуваське Хорс (криця), врешті Брюкнер, категорично заявивши, що «про іранську позичку не може бути й мови», шукає для цього ймення слов'янських корнів. Очевидно, що, йдучи цим шляхом, число назв можна збільшувати до безкінця. Тимчасом твердження, що Хорс є «бог сонця», зовсім не оперте на тексті «Сл. о полку Ігор.». Аджеж справа йде про ніч. «Як можна викликати увяу про сонце при описові швидкості нічного шляху?» — питає Апічков (Яз., ст. 341). На його думку, однак, з тексту «Слова» можна зробити інший важливий висновок, а саме побачити, де був поширений культ Хорса, — очевидно, що на шляху від Києва, обігаючи Озівське море на Тмутаракань. Це були землі, зв'язані з державою хозарів, що в нас були відомі, яко люди єврейської віри («вѣры жидовской»), але де фактично маса населення була на сході ісламізована, на заході ж язичька (були в Хозарії й християни). Язичтво тут певно віджило після відпаду в X віці цілого ряду народів від Хозарії, після прориву на захід тюркських племен та після збільшення політичного впливу Русі³⁾. З цього погляду питання про Хорса, однак, ще не знайшло належного розгляду, й я дозволяю собі намітити тут той шлях, яким слід

¹⁾ Див. Vasmer. «Osteuropäische Ortsnamen», Dorpat, 1921; реп. В. Данилевича «Україна», 1924, кн. 1 — 2, с. 184 — 185.

²⁾ Див. St. Rojniecek — «Perun und Thor», Arch. für sl. Phil., XXIII.

³⁾ Язичький суддя в Італії був поруч суддів юдейських, магометанських, християнських і судив в першу чергу «русів». Слов'янське населення теж ще зберігалось тут в степах і на берегах Дону.

було б йти в цьому досліді. Я вважаю, що, тримаючись за текст із «Слова о п. Ігорі», упереджено Ігнорують інші тексти, в першу чергу місце в творі «Бесѣда трехъ святителейъ», саме: «Отъ чего громъ сотворенъ бысть?» відповідь — «Два ангела грома естъ, елленский старецъ Перунъ и Хорсъ жидовинъ, два еста ангела молниина»¹⁾). В одному спискові замість Хорса стоить Нахор. Тексти не досліджено й навіть повністю не видано. Це є де-небудь, крім біблійного Нахора — діда Авраамового, ще й янгол Нахор в багатій єврейській англелогії?²⁾). Хто кого замінив в цьому текстові — Хорс Нахора чи навпаки? Я думаю, що спершу стояв Хорс, бо ім'я його традиційно сполучається по різних пам'ятках з Перуном. Це вважають за вплив літопису. Але, якщо вдумасмося у політичну ситуацію часу, коли поставлено ідоли, то зрозумімо, чому саме Хорса поставлено зараз після Перуна. Русь тільки-но підвинулася за рахунок хозарського царства, вола перетягла під свій вплив західні землі Хозарії, вона почувала себе її наступницею, і до Володимира прикладали хозарський титул кагана³⁾). Нас не повинна бентежити традиційна думка про порожнечу степів та низьку культурність їхнього населення. Це можна було б підняти хіба що для нижчих частів. Навпаки, боротьба між Володимиром та Ярополком — це була до певної міри боротьба двох половин нашого східно-європейського обширу — лісової Півночі та південних лісостепів і степів. Перемога під Роднею рішила цю справу⁴⁾, але культ південного сходу все ж зайняв у київському капітолії друге місце⁵⁾). Цьому, однак, ані трохи не завадило, що Хорс, видно, був так само «богом грому», як і Перун. В цьому останньому, крім наведеного вже тексту, нас переконує ще й другий уривок, саме з твору «Слово и откровеніе святихъ апостолъ»: «мяше боги многи пероуна и хорса дья, и трояна и иніи мяози, пбо яко то человекѣи были суть старѣишии пероуни въ елиниѣхъ а хорсѣ въ кипрѣ. Трояни блше царь в римѣ» (Гальк., 51 — 52⁶⁾).

Що автор вважає українських богів за чужоземних старійшин, ніяк не визначає, ніби він писав у часи, коли богів забули. Відношення до давніх богів книжників, за Анічковим, слід собі уявити так: спершу імення богів замовчували і їх самих вважали за бісів. Потім, так з кінця XI віку, їх починають називати, при чому до старої теорії бісів, на підставі

¹⁾ Текст вказали ще Щапов та Афачетев; останній, м. п., висловив хозарську гіпотезу.

²⁾ В трьох томах посмертного видання творів Г. Бараца, саме: «Собрание трудов по вопросу о еврейском элементе в памятниках древнерусской письменности», т. I, отд. 1 і 2. Париж. 1927 та т. II — Берлін, 1924, де я сподівався знайти на це відповідь, а знайшов лише ще одну теорію, що Хорс — це біблійний Херес, Хорс — назва сонця (т. I, в. 2, 565 та т. II, 153).

³⁾ Про цей титул — П. Смірнов «Вольский шлях і стародавні руси», К., 1928, 136 — 134. Тут автор виводить його з т. зв. «Руського каганату».

⁴⁾ З такого погляду розглядав цю справу проф. В. Пархоменко в своїй доповіді на з'їзді в Херсонісі. Див. також його статтю «Киевская Русь и хазария (роль хазарского торгового капитала в истории Киевской державы)» в «Slavia» 1927, VI, 2 — 3, с. 350 — 387.

⁵⁾ Колишня могутність Хозарії відбулася і в старіших елементах богатырського епосу. Добриня (здаймо Добриню, що ставив ідола Перуна в Новгороді) бачить в степах «Цисарських» сід богатырського коня — з тої землі жидовської прийав жидовини могут богатыр на сі степи Цисарські» (за Веселовським, це — зіпсоване «Хозарські»). З дня богатырем б'ються Альоша, Добриня та Ілля, й останній його побороє (М. Груш. Іст. Укр. Літ., IV, с. 291).

⁶⁾ Рукописі XVI віку. Повчання поширене було в південних слов'ян, при чому, як показує порівняння текстів, відповідає місце цілком вставив наш компілятор. Коли зроблено вставку, невідомо, бо хоча сербський текст походить з XIII або самого початку XIV віку в руках нашого компілятора міг бути давніший список, при чому Гальковський завважає, що «нова пам'ятка остільки неподібно, що призводить до думки про два переклади з грецької мови» (Гальк., 50).

читання візантійської літератури (Георгія Амартоли, Еліньського літописця, Малали, Єпіфанія Кіпрського), поширюються дві нових теорії,— що боги є зображені люди й друга, з апокрифічним відтінком, що їхні ймення — ймення лінголів. Цей компроміс стався ще до віяця XII віку, бо лише він, як вірно підкреслює Аничков, дав змогу християнському авторові «Сл. о полку Ігоревім» вільно називати імена богів. Крім того, що ще важливіше, поширилась біблійна теорія (виложена, напр., в «Сл. св. Григорія... како первое погани суще языци кланялися ідолом»), що взагалі язичтво є пізніше явище й що, після занепаду віри в одного бога, полетеїзм з'явився спершу в халдеїв, єгиптян, потім єллінів та римлян, «також и до словѣн доіде, се слов. І ти начаша требаи власти роду и рожаницам...» (Гальк., 24). Ми бачили теж, що Сварог та Дажбог без вагання визнаються царями Єгипту.

Допомагало такому чужоземному тлумаченню евгамеричної теорії ще й те, що в своїх літописах велика місцева генеалогія князів чи племен свідомо замовчується з політичних причин, і було абсолютно неможливо книжникові, якщо він знав щось, в солідному творові (поетична вільність «Слова о полку Ігоревім» інша річ) виводити місцеву генеалогію в супереч офіційній норманській теорії походження єдиного пануючого роду Рюриковичів. Ніколи таке перенесення на чужину відбувалось за випадковою ознакою, так «віли» перетворено у «Вілі», а цього ототожнено з Ваалом, але здебільшого книжники децю знали про чужоземне божество чи героя (роженниця-доля — «халдѣйская астрономия», свідомі вставки Сварога й Дажбога). Отже, цілком свідомо ототожнювали Перуна з Зевсом. Саме таким чином він і зробився старійшиною в єллінах. Але в уяві наших книжників тут було два грецьких бога: Зевс і Дій, відповідно до двох форм цього ймення у різних відмінках у грецькій мові. І місце їхнього культу чи «історичної діяльності» було подвійне: «в єллінів» і на острові Криті. Так, в хроніці Г. Амартоли читасмо грецький переклад: «сущимъ у нихъ княземъ чести ради наченѣшемъ ли страха ради томительствия ихъ яко боги почтоша, яко в Критѣ сы Зевесь почтенъ бысть...» (Mans., 203). Тут Зевс в іменниковій формі. Навпаки, в перекладній частині «Сл. св. Григ.»: «мы же сихъ, чада, отяѣтаемъся нечестивыхъ жертвъ і дмьва служенья і кладенья требъ критьскаго окалянаго оучителя», маємо родивник — у грецькому тексті Δις (Гальк., 22). Отже, здається імовірним, що Хорса, яко теж «гromового» бога чи взагалі тотожного з Перуном, і ототожнено тут з Дієм, при чому Крит переписувачі перетворили в Кіпр, на що могло вплинути популярне ім'я Єпіфанія Кіпрського. Потвердженням цього є те, що тут же в тексті зразу поруч з Хорсом (без розділового «і») стоїть «Дій», а далі говоритьсь тільки про трьох богів: Перуна, Хорса й Трояна, і до того ж конструкція тут з багатьма «и». Отже ясно, що Дія й Хорса тут ототожнено, й цілком правий Гальковський, коли не ставить між ними протинки. Тут слово Дій є виправдання для книжника, чому Хорс був старійшиною на Кіпрі (Криті).

Якщо попередні міркування вірні, то надале не лише «соіянна» теорія Хорса, але й теорія його іранського походження. Тоді з усіх «наближень» найпридатніше було б чуваське «Хорс», що має визначати — сила, могутність, кричкість, криця¹). Така назва куди більш імовірна для

¹) Н. Якоби, «Вятчи Орл. губ.», с. 41, СПб. 1907. Н. Раанонен, «Vocabul. Linguae Finnicae», Budap., 1908, с. 51 — 52.

божества, ніж ім'я від явища природи. Чуваська мова є нащадок болгарської. Нагадаю, що в X віці на берегах Озівського моря жили т. зв. чорні булгари, що згадуються в договорі Ігоря 945 р., де руський князь зобов'язується не пускати на кримський бік цих булгарів чорних (Груш. «Іст. Укр. Руси», т. I, вид. 1908 р., с. 374). Отже, вони були в певній залежності від Русі. Костянтин Порфірогент каже про торгівлю Русі з цими булгарами (ib., 249). Взагалі це були місця давнього і довгого перебування булгар (ib., 131—135, 139). Врешті ще раз підкреслюю, що вся ця теорія ще потребує ґрунтовного розроблення.

Дажбог, безсумнівно, божество слов'янської країни і, зважаючи на його видатне місце в пам'ятках, якоїсь політично важливої (цьому, звичайно, не суперечить, що він, певно, був відомий широко, хоч, може, і в формі нижчого, безособового культу народніх мас). «Слово о полку Ігоревім» приводить нас до Чернігівщини. Цікаво, що Чернігівщина ще зберігала за тих часів значну самостійність від Києва й мала свого місцевого князя. Літопис це замовчує, але ніде не видно, щоб Володимир посадив свого сина в Чернігові. В X в. там, мабуть, панували нащадки місцевого князя Чорного. Очевидно, що й християнство там прийнято незалежно від Києва. Все це тільки підкреслює політичну вагу Чернігівської землі (Див. статтю В. Пархоменка «Князь Чорний». Юбіл. зб. на пошану ак. Д. І. Багалія. УАН, 1927, с. 379—382).

Врешті, зупинімося на останніх трьох кутах київського капітолію. Почімо з кінця. Мокош, за всіма даними, божество північно-східно, фініське, але перейняте й слов'янськими колоністами, можливо, й в'ятичами. За це свідчить, по-перше, фольклор: у Новгородщини, Олонеччіві «Мокоша», «Мокуша» — надприродна істота жіночого роду, що завідувє стриженням овець та прядінням. Коли стрижуть овець, залишають на ніч на ножицях трохи вовни й в жертву (Mans., 395). Але Мокош в ранні часи мала й інший, ворожбитний характер. В «Слові від св. євангеліє» є таке місце: «в'бровати в' устрицю и в мокошь и сноусудець» (Nied., 123). Таке ж значіння має й запитання в одному «худому номоканувці» списку XVI в.: «не ходила ли еси к Мокушѣ», ц. - т. до «баби богомерзкої», ворожки. Географічні назви, досить численні, так само ведуть на північ та на північний схід. Особливо виразні вони для мордві. Звідси, одначе, вони тягнуться й до Чернігівщини — тут є Мокошице й Мокошинський монастир. Фіни брали участь в поході Володимира на південь. Святослав та Володимир ходили у в'ятицьку землю, і останній силоміць переселяв в'ятичів на береги Дніпра. Взагалі це був шлях по Оці торгівлі й походів на волзьку Булгарію.

Імєння «Съмарьгль» в літописах пишеться й Семарьгль і Семарьгль, а в повчаннях раз-у-раз окремо: «и в Сима и вь Рьгля, Симу (I) реглу». Повчання, звичайно, запозичили ймєння цього божества з літопису, але, може, передали стару традицію, що тут два ймєння. З-поміж численних пояснень за найбільш конкретний вважаю погляд, що його висловив ще Прейс (Ж. М. П. Пр., XXIX, відділ IV, 37 і дальші), а саме, що тут ми маємо два сполучених божества з Кіммерійського Воспору, відомі з напису понтійської цариці Комосарі, де вони так само написані сполучено поруч з ім'ям Астарті: Σαυροει (καὶ Ἀστάρτα), при чому дослідувачі вбачають тут два божества. На Таманському півострові близько Тьмутаракани мало не до XVIII віку стояли дві величезні статуї цих божеств, поставлені

царицею. Висловлено думку (Савельєв, Шевирьов, Іловайський), що саме про цих ідолів каже місце — «тебѣ Тьмутороканський блъванъ» в «Слові о полку Ігоревім» (Черетц, 174). Одне з цих божеств, певно, є Нергал, що його культ колись був далеко поширений в усій передній Азії. Цікаво, що в Нікопівському літописі натрапляємо на форму Нръгла, що при відомій перестановці ь, ъ, з р, л цілком відповідає Нергалу (Барац, т. II, с. 152). Покійний Барац вважав престо, що Смарьгла взято з Біблії (Царств, IV, 17), де названо божества двох народів із Вавилонії, поселених Саламанассаром в Палестину на місце юдеїв. Імена цих богів в грецькому тексті Ἐργάλα та Ἀσιμάβ, в слов'янському Пггель та Асімабъ, в єврейському оригіналі, за Барацом (т. I, відд. 2, 564), Нергал та Ашіма. Але з Біблії ці божества не могли попасти до Володимира, або треба визнати, що все це місце літопису просто списане з Біблії, як це хоче Барац. Одначе, помімо всього, наші літописці все ж могли користуватись лише слов'янським текстом Біблії, де стоїть Пггель. Отже, якщо це ті самі божества, то вони мусили прийти до нас іншими шляхами — через Воспор (як думав Прейс). Язицька Тьмутарагань, певно, дістала велику спадщину культів еліністичної доби й висвітлення питання про Смарьгла лежить, на мою думку, не лінії систематичного вивчення культів Кіммерійського Воспору¹⁾, слов'янської Тьмутаракани, що її торговельне й державне значіння в X в. для системи Київської Русі відоме.

Вважають, що у відомому місці «Слова о полку Ігоревім» вітри названо онуками Стрибога. Тимчасом імена язицьких богів в християнському Слові можна з'ясувати лише або євгемеричними поглядами тих часів, або дуже абстрактним метафоризмом — «син надхнення», — «онук Велеса» та «сини противленія» — «онуки Стрибога». Що до останнього, то Є. Анічков (Яз., 339 — 341), а за ним і Брюкнер (Mit. sl., 98 — 99) вважають, що тут певніше є звертання до якихсь людей, якоїсь країни, де був культ Стрибога. Це стає ймовірним, якщо взяти більший уривок із Слова, як його, напр., наводить Анічков в формі вірша:

О, Русская земле! уже зашла за шеломень ми еси:
се ибѣри, Стрибожи внуци,
вѣньє съ моря стрѣлами
на хоробьрьѣ пыки Игоревы;
земля тутъветь, рѣкы музньо текутъ;
пороси поля прикрывають, ствиз глаголютъ.
Половци идутъ отъ Дона и отъ моря
и отъ всѣхъ сторонъ.

Отже, тут звертання «Стрибожі онуки» є крик остороги до якихсь людей перед грозою і лихами, що насуваються. Що ж до вітру, то в тому ж «Слові» є відоме звертання до нього Ярославни: «О, вѣтре, вѣтрило» і т. д., де він вособлюється й є немов живий, але нема нічого про якесь божество. Отже, Стрибог ніяк не є «бог вітру». Про те, чий був культ

¹⁾ П. Геденов бачив у Смаргалі зіснує грецьке Σαρ Ἰρηλάης (Arch. für. sl. Phil., V, 6; Леже, 106), що його культ був поширений в Македонії. Було б важливо розглянути культ Геракла на наших берегах Чорного моря, де він заходив глибоко в Скітію (згадати оповідання Геродота). Брюкнер (Mit. sl., 92 — 94, Mit. pol., 40 — 42) шукає Смаргала в слов'ян., переважно в польських та литовських топографічних назвах, що мало переконуюче. Яко зразок чисто фізіологічного підходу див. статтю Г. Із'яського «До кратких канону «Володимирових богів»» («Наук. збірн. за рік 1925», Істор. Секц. УАН, с. 11 — 15).

Стрибога, Анічков не висловлюється. Брюкнер вважає, що в словах «стрибожі онуки» є пересторога всієї Руської землі. (Mit. sl., 99).

Волоса на київському капітолії не згадано. Але його згадано двічі в договорах, саме 907 та 971 років, при чому договір 907 р. літописець, певно, скомпонував штучно з пізнішого. В договорі Ігоря 945 р., де в присязі брала участь лише дружина князя, згадано тільки Перуна. Пізніше ж у цьому акті беруть участь «боляре и Русь вся», ц.-т. також і ширші кола населення, що не належали власне до дружини, але що так само вели торговлю з Царгородом. Очевидно, що Волос і був богом цих торговельних людей. В реставрованій А. Шахматовим корсунській легенді розповідається, що Володимир «Волоса ідола, егоже именоваху скотіа бога, повелѣхъ в Почайну рѣку воврѣщи» (Mans., 53—54). Про Перунового ж ідола далі говориться, що його довелось «влещи съ горы». Звідси роблять висновок, що ідол Волоса стояв на Подолі, в торговельній частині міста. Яким би скептицизмом не затулялись від цього тексту, він засвідчує дуже імовірну річ. Ібн Фадлан розповідає нам про таких торговельних богів на Волзі, і, навпаки, неімовірно припустити, щоб такого ідола не було в Києві на Низу. Цей бог найпевніше і був Волос, бо його згадано в договорах, а епітет «скотій бог» для тих часів цілком личив богові багатства. Є, проте, й інша уgruntована теорія про Волоса, саме, що це просто нерейнятий від греків св. Власій. Підвалини цьому такі: в ряді списків літопису і саме найстарішого ізводу (Воскресенський, Новгород. IV, Тверськ, Пікопівськ.) замість Волоса стоїть Влас — «и Власіємъ — скотинъ богомъ» (Mans., 34). Можливо, що так було в первісному текстові¹⁾. Св. Власій вже в Візантії був популярний святий — охоронець скотини і мав епітет *Βουκόλος*²⁾, а один візантійський автор X віку зве його Βωὸν φρουρὸς μέγας³⁾ (Mans., 338). при чому епітет «скотій бог» має бути перекладом грецького. Що християнський святий зовсім зробився язичьким богом, ми маємо приклад для св. Миколая у фінів (ib., 392). Врешті потверджує це величезний етнографічний та топографічний матеріал про культ Власія, як охоронця худоби в східних слов'ян (у Mans., 387—391⁴⁾).

Однак тотожність цілого ряду ознак між святим та богом та самий факт їхнього ототожнення в історії ще не визначає, що культ бога виникнув з культу святого. Так, у грецьких народніх віруваннях св. Ілія злився з сонцем, новогрецьким «іліу» (Веселовский, Разыск., VIII, 1883, ст. 293). Дуже легко було б і саме ім'я й те, що сонце їздить на колісниці, принести впливу Біблії. Але в тому-то й річ, що про бога Геліоса свідчить вся античність, починаючи від Одисеї. Отже, хто кого замінив — важко сказати. Тут обопільне ототожнення. Дивно, чому християни, знаючи що Волос — це святий Власій, не відзначували цього. Якщо в грецькому оригіналі договорів стояло *Βλάσιος ἢ Βουκόλος*, ц.-т. ім'я святого, то як же греки поставили це ім'я після Перуна? Очевидно, ані вони, ані редактор літопису, хоч, звичайно, й силкувались зробити з Волоса св. Власія, як

¹⁾ Маємо й протилежні факти, коли ім'я Волос посяє від XII віку навіть духовні особи (Mans., 386—387).

²⁾ Пастух.

³⁾ Великий охоронець биків (корів).

⁴⁾ До цих поглядів Шимманова, Мансікки та інших приєднується й Б. Анічков у своїй останній статті: «Последн. работы по слав. рел. древностям» (Slavia, 1923, с. 423), де він додає ще цікаві нові вірування.

з Перуна — Ілля то - що, все ж бачили в першому саме бога. Швидше, мабуть, і вважали Волоса за Власія, бо в проповідях ім'я Волоса, як бога, вже не згадується. Але в договорах відбивається саме свідомість язичького значіння Волоса. Епітет «скотний бог» ми зустріли окремо від Волоса у тексті цілком незалежному від літопису, отже він місцевий. Сучасний етнографічний матеріал що до св. Власія, хоч і який ясний, сам по собі нічого не з'ясовує в обставинах X віку.

Ми оглянули магію й релігію на Україні в кнївську добу. Ми бачили, що вони цілком відповідають господарчим, соціальним та політичним обставинам цієї доби. Але обставини змінювались, і місцева релігія так само сплукувалась не відстати від життя. Це їй не пощастило. Південна культура Візантії (в широкому значінні слова), що вже віками повола проходила в життя, надаючи йому своїх форм та імен (русалії, коляди то - що, може, иволга), врешті проривається й займає політично-пануюче становище. Володимир нищить свою власну релігійну реформу, хреститься, приймає ім'я Василя, що значить — «цар», і становить в ім'я цього «царя» церкву на місці попереднього культу. Відтепер підлеглий не тільки не знайде в Києві культу свого бога, а й до нього прийдуть силоміць повертати його до візантійського культу. Але нова перейнята культура, як ціла система, зростає в зовсім іншій, міській оточенні, і хоч чимало в ній так чи інакше вже було перетворено грецьким селинством, в цілому вона мало відповідала обставинам життя українських мас. Отже, далші віки пішли на пристосування цього матеріалу, над чим енергійно працювали пануючі верстви, а згодом стихійно й самі народні маси. Але й старий культ зовсім не так швидко зникнув, як це звичайно думають. Перш за все магія залишилась і, збагачуючись вже здавна чужим матеріалом, ще буйно розквітла в дальші віки в купальських обрядах, відомстві, астрології, збагатившись потім ще й західними впливами епохи відродження. Але й давній культ боровся довго, задовольняючи, правда, не державні, а щоденні масові потреби.

Ми згадували за волхва у Києві 1071 р. Звідки він міг прийти? Відомо, що ще довго в'ятичі були справжніми язичниками. І св. Кукша загинув тут біля 1113 р., проповідуючи їм християнство. Друга язичька місцевість, хоча і в іншому роді, була в степах. Ми знаємо, що там жили деякі тюркські народи — беренді, торки, що хоч і стояли в близьких відносинах до Київської держави, але не охрестились. Триває там безперервно й далі, якщо не справжня слов'янська колонізація, то певне мандроване населення. Традиція славнозвісного священного дуба на Хортиці зберігається і в запоріжців (Д. Яворницький «Запорозж'я», т. I, 1888, с. 231 — 232). Предання в іпатському літописові під 988 роком про «Перуню р'вню» за порогами, де начеб-то пристав до берега ідол Перуна, можна простежити в цій місцевості на протязі віків¹⁾; с на порогах камінь булгар то - що.

Тепер звернімо увагу на таке місце із «Сл. св. Григ.» (Паїс. сп. XIV в.): «но і ноне по оукраинамъ моляться ему проклятому богу перуну і хорсу і мокоши і вилу (зам. «вилам») і то творят отаі» (Гальк., с. 25).

¹⁾ Так зване «Обычное житіє» Володимира ХVII віку має таке місце: «і пропав (ідол Перуна) сквозь пороги, изверже вѣтръ на брегъ и ета ту гора и прослаи Перуниа гора (Мана, с. 56). Писавъ в Синопсисѣ каже про ту ж гору. Врешті легенди про це місце записані за наших часів етнографами.

Анічков не хоче вірити цьому свідченню, вважаючи його за просте залякування вірних християн, хоч, за його поглядами, вставки цього роду належать XII віку. Тимчасом українцями колись звались лісостепові смуги («Україна переяславська»), де безперечно були язичники, принаймні хотюрські. Текст цей відповідає одному старовинному уривкові, що його видав М. Тихонравов (Летописи русск. лит. и древн., IV) за рукописом XIV віку й що є позчанням на тему «что есть требокладенье идольское» (ось уривок: «А се второе вилажь и Мокошъ и да иже ся не на явъ молят, да отан призывающе идоломолицъ бабы; тоже творят не токмо худии людие, нъ и богатых мужии жены» (Март., с. 155). Чи це ж не є живий шматок побуту? Ця вставка мусить бути зроблена в нас, бо в ній згадано Мокош. Якщо вірно, що текст із «Сл. св. Григ.» походить від цього тексту, то новий редактор, додаючи Перуна й Хорса, додав і «по українцях», що, очевидно, відповідало якимсь фактам. Слово ж «отан» до них не стосується. Зверну ще увагу на те, що вживана в пізніших списках пам'яток ніби описка «Перен» цілком відповідає назві Перен, що збереглась в народніх переказах про Перунів камінь на порогах. Але що і в культурних місцевостях, де провадилась християнська проповідь, опозиція була жива й значно пізніше, вказує ця ж ва приписка до «Слова нѣкогого христолюбца и резнителя по правой вѣрѣ», направленою проти язичку Приписку цю, може, спершу зроблено на краях рукопису, а потім дальшими переписувачами заведено до тексту. Є вона в двох списках Слова (Новг. Соф. Собору та рукописи збірн. Макарія, № 186). Провідник, як видно із змісту, звертається до священників, може, на з'їзді панотців у Києві, й каже, як їм треба навчати паству. При цьому говорить, що якщо попи припустять «проклятого молення и службы тля дьяволя», то загинуть у вогні невгасимому, а хто відверне від цього і навчить людей, воздасться за це перед богом. Огут якийсь із читачів, мов у відповідь чи як примітку, й написав: «аще бы кто хотѣл наоучити да прочии невѣгласи не дають занести ради и на оубийство попоущаються, яко же на исоуса жидовстии архиереи и книжници» (Гальк., II, 42, 46). І це було, певно, в оточенні тих, що як не як охрестились, хоч і по формулі «аще не обратиться кто заутра на рѣцѣ (для охрещення)... противник мнѣ (князеві) да будеть» (літоп. під 6496 р.). В звязку з цим усім стає правдоподібним звістка Татищева (хоч і невідомо звідки він її взяв), що при охрещенні «иници же нуждою послѣдовали, окаменѣлые же сердцемъ, яко аспиды глуха затыкающие уши своя, уходили въ пустыни и лѣса да погибнуть въ зловѣрии ихъ» (Ап., Яз., 265¹).

Певно, що все те, що ще жило в нас з язичької традиції, підсилювалось при утворенні татарської України. Тоді з величезної території повітали не лише князі та бояри, але й значна частина духівництва. Принаймні те, що лишилось, вже не спиралось на владу. Самі татари були язичники й до нас дійшли їхні ідоли також і з української території²). Правда, вони не переслідували християнства, як такого, але цікаво й те, що, прийнявши мусульманство, лишили непорушним й кам'яні баби, що їх

¹) Думаю, що й зауваження літопису про Святослава (під р. 6463) «невѣрнии бо вѣра крестянская оуродство есть» з приводу того, що він не схотів охреститись, відбиває обставини XI віку.

²) Див. О. Федоровський. «Две бронзовые статуэтки Харьк. Археолог. Музея», Наука на Укр., № 4, 1923, с. 286 — 297.

безліч стояло по степах, хоч мусульманство ставиться більш вороже до «ідолів», ніж християнство. Отже, процес християнізації має знов таки відбувся не в татарській Україні, а на заході й півночі, звідки вже з цією новою ідеологією населення посунуло на південь, спіткнувшись тут з уже ісламізованим татарством кримським.

Похоронні звичаї. Літопис дає нам короткі звістки про похоронні звичаї східних слов'ян взагалі. Одночасно ми знаходимо у них і палення трунів і їх звичайний похорон у могилах. Перший звичай приписується з українських племен *сіверянам*, а також їх близьким сусідам радимичам і в'ятичам і кривичам. Це робилося так: «коли хто вмрав, над ним справляли раніш усього поминки («тризну»), потім складали велику «кладу», цеб-то накладали і заналювали дрова, поклавши на них мертвяка, і палили; нарешті збирали попіл од покійника, вкладали його в невеличку

Мал. 57. Похорон у човні, вирізаний В. О. Городцовим. Харк. Археол. Музей

посудину і ставили цю посудину на стовпі при шляхах, що, додає літопис, в'ятичі роблять і зараз (в його часи, цеб-то, скажімо, в XI ст.). Тризна була потрібна при всіх і всякого типу похоронах як дружинних, так і купецьких; особливо в заможних, як це ми бачили раніш у скитів, особливо ж у їх царів. Сумніви викликала звістка про постановку урни з попелом покійників на «*столі на путехъ*». Неможливо припустити, писав

один з дослідників, автор одного з найкращих дослідів про похоронні звичаї язичьких слов'ян пр. А. А. Котляревський, щоб, старанно зібравши попіл покійника, ставили його при шляхах на дерев'яних стовпах, де б він не міг довго зберегтися. І тому він висловив гіпотезу, що під стовпом треба розуміти лат. *tumulus* — земляний намогильний насип, цеб-то курган чи могилу. І коли так зрозуміти цю звістку літопису, тоді вона буде стверджена і археологічними розкопками, що дають нам в могилах глиняні горщики з попелом покійників в так званих кострищах. Що до другого похоронного звичаю, то про нього згадує також літопис.

Вел. княгиня Ольга зробила зановіт кургана над собою не насипати, бо вона прийняла християнство, яке одкинуло увесь язичький слов'яноноруський похорон, у тому числі також і висипання круглих земляних могил, а поховати її в християнського типу могилі. Ці короткі літописні оповідання підтримуються і доповнюються іншими джерелами, головним же чином розкопками та оповіданнями арабських письменників. В наші часи систематично і науково велися розкопки могил в землях українських племен за язичьку добу. Розкопана була сила могил, вивчений був на цій підставі похоронний ритуал і класифіковані були його головні типи і увесь похорон.

Розкопники дали нам численні і документальні дані про похоронні звичаї і матеріальну, почасти й духовну культуру населення.

Розкопники і досліджування набутого нового матеріалу провадили найвидатніші наші українські, а почасти російські археологи. Тепер він перебуває по музеях України і Росії, і на підставі його можливо дати вичерпную картину і похоронного звичаю, і побуту українських племен — полян, древлян, сіверян, волинян. І ось на підставі цього багатого і зовсім нового археологічного матеріалу ми приходимо до висновку, що обидва типи похорону — спалення трупів і їх заховання у ями з насипаннями над ними могилами — існували одночасно у всіх цих племен, з перевагою то одного, то другого; а який з них був старіший, сказати важко, бо і той і другий були старовинні. В так званих відомих нам «полях погребальних урн», що старіші тих похоронів IX — X в.в., про які зараз іде розмова, ми бачимо або неглибоко од поверхні закопані кістяки, або перепалені кістки в посудинах. Наведу лише декілька прикладів. У сіверян (як і у радимичів), ми знаходимо обидва ці ритуали. На Чернігівщині в Чорній могилі і в Гульбищі були знайдені проф. Д. Я. Самоквасовим кострища з перепаленими і напівобпаленими кістками і речами, що характеризують матеріальну культуру сіверян, в числі їх і золоті візантійські монети (соліди) X ст., що определяють дату насипання Чорної могили.

У сіверян, окрім великих аристократичних могил, траплялися і маленькі, бідні, де ставився горщик з перепаленими кістками покійника і тварин. Такі могили з перепаленими кістками ми бачимо й на Волині. Не спалення, а звичайний похорон покійника в могилі набував у полян, а також у їх сусідів — древлян, і почасти у сіверян. Покійника клали частіше на поверхні або в земляному насипу. Іноді дно могили посипали донелем, білою глиною або якоюсь иншою підсипкою, покійника клали на цю підсипку або обкладали його дерев'яними брусками, або будували дерев'яний зруб; іноді робили поміст, клали на нього покійника, потім в зруб. Клали покійників і в труну. Це була видобана всередині колода або дві — труна і немов кришка її; робили труну і з дошок з гвіздками. Покійника одягали і клали з ним ніж, кресало, залізні знаряддя, глиняний посуд; звичайно клали в могилу одного покійника, головою на захід; над ним насипалася невеличка могила до 2 м. заввишки. На могилах потім правилися поминки — тризни. Ширше про це в моїй «Рус. ист.».

Окрім літопису і археологічних даних, ми маємо класичне свідчення про спалення руса у арабського письменника Ібн-Фадлана X ст., який сам бачив цей похорон і запитував присутніх русів про значіння різних символічних подробиць.

Про християнство на Україні буде йти мова в 2 томі «Історії».

Література

Джерела, що на їхній підставі ми можемо вивчати нашу давню т. зв. духовну народну культуру, трьох родів: писані пам'ятки, нові ній фольклор та археологічні дані. Наука джерелознавства в нашій галузі надзвичайно складна справа. Безсумнівно, що писані джерела, до дрібних шматків вкрашено найбільшого темні згадки про старовинні вірування, повинні були б все ж бути за найповніший ґрунт для висновків, бо це є значною мірою замітки сучасників. Але докладна й дрібнотна критика кожного твору, списку, окремого місця вказує на багато труднощів. Виявляється, що цілі для нас місця є найже виключно пізніші вставки, при чому автори цих вставок могли брати матеріал для них не з життя, а з інших творів, раз-у-раз не вірних, перекладених. Висувачі ці виключно були ченці, що, пишучи про «поганство», сипались

дуже налякати ним своїх християнських читачів і без жодної критики валити до купи своє й чуже. Так стоїть справа особливо з різними пошануваннями, спеціально направленими проти релігій язичства, але під сумнів притягають критики й такі твори, як літопис. Згадки імен староукраїнських божеств в «Слові о полку Ігоревім» є остільки ж несподівані у християнському творі, як і терміни по зіставі. До того ж увесь цей матеріал має переважно самі йшениа, школи повіччяні й досить мало в самих народних звичаїв. Не дивно, що після того, як старі дослідувачі без жодної критики й з великою легковірністю будували на підставі джерел цілий паніон, останні 20—30 років помирився ніколи надмірний скептицизм, що заперече мало не жодну можливість здобути з цих джерел будь-які висновки¹⁾. Проте наприям цей, надто в спеціальних джерелознавчих працях (Анічков. «Язычество и древняя Русь» та Мавсіка. «Religion der Ostslaven»), зробив величезний вклад в науку, давши докладну аналіз писаних джерел, часто в найтонших деталях, шляхом порівняння слов'янських перекладів з грецькими оригіналами, історію вставок через порівняння різних списків того ж самого твору та аналізу будови фрази, врешті аналіз позичень одних пам'яток у других. Такий же досвід дав ще раніше О. Шахматов для літопису²⁾.

Матеріал новішого народного побуту, яко джерело для вивчення давніх часів, підлягав так само суверенним оцінкам. Як я вже казав, раніші дослідувачі змішували магію, культ та мітологію, утворюючи цілий світ давніх божеств, що ніколи не існували. Крім того, фольклор уявлявся їм колективним втвором народу і, як такий, в усій своїй масі обрядів, забобів, пісень то-що переносився за тисячу років назад, коли, мовляв, існувала суцільна багатюща побутово-реалістична язичка культура, що потім лише вироджувалася та занепадала³⁾. Коли хибність цих уявлень зробилася наочною, коли побачили, що релігійної системи на візір античної або ведійської з фольклору ніяк не збудеш, а сам він переповнений пізнішими позиченими елементами, він швидко втрачає свій інтерес для дослідувачів старовини, й вони починають скептично оцінювати його, як безнадійне «пустослов'я народнього епогу» (Леже). Однак після того, як усвідомлено було наукою велике значіння в давньому житті магію, справа змінюється. Тепер ми знаємо, що в нашому фольклорі майже нема пережитків давнього культу, але натомість він зберігає багатий матеріал дуже давніх форм магії, і в цьому його цінність. Все, що належало культурі, майже зовсім розчинилось в значно багатшому культурі християнському. Даві ми знаємо, що фольклор є сховище, музей різних епох, так що кожна з них давала своє нашірвання. Отже, перетворення цієї мішанини в історичний ряд є завдання дослідувачів. Крім місцевих традицій, спостерігаються чужоземні, напр., південно-грецькі нашарування (в коздах, русалках, у весіллі, поминальних обрядах), західні впливи (напр., уявлення про відьму) і т. п. Відішними, може, й найменш скористованими поки є, на жаль, археологічні джерела. Неувага до них пояснюється почати спеціально слов'янською установкою дослідів. А якраз належність слов'янським найцікавішим висленим з каменю статуї (збручський «Святовіт» то-що), буського барельєфу, культурних місць, знайдених у дворі десятинної церкви в Києві та в дніпрових островах то-що, стоїть під сумнівом. Кам'яні баби на могилах у степах вже, певно, не слов'янські. Слов'янські дерев'яні культурні речі безслідно загинули. Лишаються могили, що можуть дати свідчення для культу мертвих (огляд знахонок з погладу слов. вірувань дин. у Мавсіка).

Видання джерел

Ще не зовсім втратили значіння старі видання текстів: *Н. Тихонриков*. «Летописи русской литературы и древности», М., 1859—62 (само т. IV) та *А. Пономарев*. «Памятники древнерусской церковно-учительской литературы», Спб., 1894—97 (особл. вип. 3). Новіше видання повних текстів, що стосуються язичства: *Н. Гальковский*. «Борьба христианства с остатками язычества в древней Руси», т. II, М., 1913 (відб. з Зап. Московского Арх. II т., т. XVIII (скороч.—Гальк.)), також *Е. Аничков*. «Языч. и древняя Русь» та в *Мавсіка* (див. нижче). Тексти літописів з ґрунтовною аналізою див. в працях *О. Шахматова*. Вибрані літописні уривки, що стосуються язичства, у Мавсіка. Відповідні місця в «Слові о полку Ігоревім» дивись: *О. Перетц*. «Слово о полку Ігоревім», вид. УАН, 1926, текст, коментарі, підумки попередньої літератури (*Перетц*).

¹⁾ Чи не перша стаття в цьому роді належить Кіріпчику в «Журн. Мвн. Нар. Просв.» за 1885 р., вересень.

²⁾ До речі, мушу зауважити, що в короткому нарисі я не мав змоги подавати оцінку вірогідності текстів, часу їхнього утворення то-що. Зупиняюсь на цьому лише тоді, коли мої погляди розходяться у висновках з дослідувачами, що на них я посилаюсь.

³⁾ Цікава в цього поля легенда, що жила в науці до останніх часів (її вірять Брюквер III, S., с. 75), розкрити в статті акад. А. Кримського «Волосова борода. З учено-кабінетної мітології XIX в.», Южн. збірн. на пошану акад. Д. Багалія. Київ, 1927., с. 74—91.

Праці з джерелознавства.

Яко показчик матеріалу (потребує ще разу найдокладнішої перевірки) ще зберіг деякі значіння *О. Афанасьев*. «Поэтическое воззрение славян на природу», т. I—1865, т. II—1868, т. III—1869 (всього 2400 стор.). Спеціальний огляд джерел для всіх слов'ян у *L. Legey* «Mytologie slave», Paris, 1902 (рос. перекл.—Л. Леже «Славянская мифология». Воронеж, 1904, відб. з Филолог. Зап. за 1907). Статті до текстів у *Гальк*, т. II. Найновіша ґрунтовна праця з великим критичним апаратом: *V. Mansikka* «Die Religion der Ostslaven, I, Quellen». Suomalainen Tiedakatemia. Helsinki, 1922 (*Mans.*). Цінну критичну початку за методом *О. Шахматова* маємо в книзі: *Е. Амичков*. «Язычество в древняя Русь». СПб, 1914 (*Амичков Ял.*).

Головні досягнення в дослідях

По магiзму. Праці *О. Веселовського* що до антично-візантійських впливів на наші обряди: *А. Веселовский*. «Разыскания в области русского духовного стиха», СПб, саме випуски: VI, VII—1883 р.; XIII, XIV, XV—1889, XXIII—1891 (*скор.—Вес. Раз.*); *А. Ветухов*. «Заговоры, заклинания и обереги», вип. I—II, Варш., 1907 (*Вет.*). *Е. Амичков*. «Весенняя обрядовая песнь на западе и у славян», СПб, 1903; *Н. Никольский*. «Первобытные религиозные верования и появление христианства» в праці: *М. Пшкровский*, «Русская История», т. I, 1920 р., с. 111—143. (Стаття виходить з економічного-соціальної метови й робить спробу свиратись при досліді на загальні теорії про первісну магію й релігію. Є небережне користування фольклорним матеріалом. Писаві джерела не використано) За новішими методами користування фольклором в працях Культурно-Історичної Комісії УАН: *К. Грушевська*. «З примітивної культури (розвідки й доповіді)», ДВУ, 1924 р., саме: «Примітивне мишлення та його відгомони в нашому фольклорі»; *К. Конержинський*. «Обряды збору врожаю у слов'янських народів у найдавшіу добу розвитку» в періодичному виданні «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», 1926 р., № I—II, с. 36—75, та інші статті в тому ж журналі. Давню магічну обрядовість, переважно оскільки вона відбилась в народній поезії, розроблено в зразковій праці *М. Грушевського*. «Історія української літератури», т. I, Київ—Львів, 1923 р. (*Грушев. Укр. літ.*). Огляди: *Ф. Волков*. «Этнограф. особенности укр. народа. Верования в Украинский народ в его прошлом и настоящем», т. II, 1916 с. 595—643 та *D. Zelenin*. «Russische (Ostslavische) Volkskunde», Berl. u. Leipz., 1927, (особл. стор. 290—400), мають основним завданням опис сучасного, але, оскільки давній магiзм дожив до наших часів, вони цінні й для історії, тим більше, що звертаються і до історичного розгляду. Остання праця дає огляд у масштабі «всероссийском», і українську частину вельогко відокремлювати.

По культурі. За основний поворот тут до нового у методології та в загальному підході слід вважати працю: *Е. Амичков*. «Язычество в древняя Русь», СПб, 1914 (нова метода критики джерел, зречення «мітології» та «олімпіу», соціальний підхід, ряд важливих висновків). Універсальний огляд поглядів та літератури для всіх слов'ян: *L. Niederle*. «Život starých slovjanů», т. 2, вип. I: «Věra a náboženství (Nied.)». Наслідок довгої попередньої праці *А. Brückner* «Mitologia słowiańska» Kraków, 1918 (*Br. Mit. sl.*) та його ж «Mitologia polska», Warszawa, 1924 (*Br. Mit. p.*). Остання в значній мірі стосується української старовини. Рецензія *Е. Амичкова* на Шідерле, Брюкнера та на деякі дрібніші нові статті: «Последние работы по славянским религиозным древностям» (Slavia, 1923, с. 527—547, 765—778).

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

НАТУРАЛЬНЕ ГОСПОДАРСТВО

Загальна еволюція натурального господарства. — Родоплемінний устрій, влада й суспільство. — Господарство кінсько-дружинної доби: рільництво; скотарство, ловецтво, рибальство, бджільництво, обробна промисловість. — Ремесло. — Художня промисловість. — Торговля — внутрішня і зовнішня.

Загальна еволюція натурального господарства

Натуральне господарство пережило кілька стадій свого розвитку. Найстаршу форму його являв *первісний родовий комунізм*. Тоді не було й зародків приватної власності; все веіма здобувалося й між усіма, зважаючи на потребу колективну, розподілялося і вживалося. Не було й нагромадження лишків. Численність членів родових груп залежала від рівня продукційних сил праці, і коли розмір території все-таки відносно був обмежений, а прогресу техніки, що міг поліпшити справу, не було, то з'являлося так зване абсолютне перенаселення, і у збільшеного числа населення бракувало продуктів споживання (коли, приміром, на 1 кв. мілью мексиківського населення було більш як 20 чол.). Тоді починався голод, хвороби, вимирання і під їхнім впливом заводилося нові прогресивні технічні засоби боротьби за існування. Починалася боротьба між родами, починалося переселення цілих племен у нові краї. Процес техніки, однак, завжди запізнявався порівняно із зростом населення. Такі були основи розвитку первісного суспільства, за двигун процесу була недостача їжі, що потребувала нової кращої техніки, щоб її збільшити. Дальшої форми розвитку натурального господарства набуло в *авторитарній родовій общині*. Саме полювання перестало правильно задовольняти потреби людини й зумовило в її культурі нові форми промисловості — *рільництво та скотарство*, що з'явилися незалежно одно від другого, залежно від місцевих умов; там, де були сприятливі умови для рільництва, там воно з'явилось раніш, і, навпаки, існували вони й одночасно одно з другим. Скотарство розвинулося завдяки прирученню деяких диких звірів. Техніка рільництва була дуже примітивна. Але і те, і друге збільшували натуральну продукцію, потрібну для населення, а, значить, число населення, як гадають, у 3—4 рази. Рільництво спочатку являло допоміжний промисел до полювання і також, як і скотарство, ще не було звязане з осілим життям. Але згодом — і це був великий крок у розвитку матеріальної культури — кочовник перетворився на осілу людину; тоді й техніка рільництва значно кращала, людина почала користуватися для нього працею приручених тварин. Продукційні сили помітно збільшилися, як і число населення. Життя людини

зробилося забезпеченим, бо праця хлібороба й скотаря була продуктивніша, ніж промисловця. Утворюється в суспільстві вільний час, що дає спроможу поліпшувати техніку. Деякі члени суспільства вже звільняються від фізичної праці й живуть коштом чужої праці. Постає, крім *потрібної* праці, ще й праця *додаткова*, що поліпшує добробут.

Родоплемінний устрій, влада і суспільство

Збільшення продуктивності праці й техніки призводило й до збільшення складу родових груп і до виділу в них одного організатора, звичайно старшого в роді, патріярха, який зробився потрібним завдяки розподілові праці; його владу ще посилювали війни. Сем'я патріярха набула тоді особливого значіння в цій організаторській діяльності — набула собі й волю від фізичної праці. Так організаторська діяльність виділилася від виконавчої, і з суспільства виділилася окрема група. Почали виділятися й інші організатори в дрібніших справах з їхніми *сем'ями*. Особливого значіння набула все-таки сем'я родоначальника патріярха. Постає й перехід влади в межах цього головного роду. Згодом утворилася й рада старших організаторів або обраний від них отаман. Починається, хоч і неорганізований, розподіл праці. Утворюються лишки, запаси в деяких груп — початок нерівності, постає обмін, хоч все-таки кожний рід видобуває продукцію взагалі власно для себе. В патріярхальному роді господарство, отже, *натуральне*. Постає постійна додаткова праця, а на підставі її — вільний час поліпшувати засоби й техніку; деяка частина суспільства звільняється зовсім од фізичної праці. Межі родових груп поширюються, і число членів їхніх збільшується. Виділяється праця й працівники, що організують продукцію; це були звичайно родові патріярхи з їхніми сем'ями та їхні помічники. Виділилися вони як окрема група, що мусила захищати пастухів стад. З запасів і лишків постав первісний обмін. Але все-таки кожне родове господарство взагалі набуває продукцію для себе. Значить, і тут панує натуральне господарство. Розвиток цих форм помітно складається в добу ослілого життя з скотарством і землеробством. Патріярх, що стояв на чолі родової організації, розподілював продукцію взагалі й брав собі і своїм близьким додаткову продукцію. А коли окремі родові групи об'єдналися в плем'я вкупі з іншими родовими старшинами, він розподілював, скажімо, військову здобич. Це вже був початок нерівності й навіть у деякій мірі експлоатації; з'являється зародок індивідуалізму на тлі окремої, індивідуальної ролі патріярха в виробництві й навіть на тлі родової *власності*. виникає й ідея індивідуальної власності. Вона особливо розвинулася, коли влада патріярха зробилася спадковою. Так утворилася велика зміна в психіці патріярха, в ідеології цієї влади. Віру в бога суспільство цієї доби утворило собі на вірець своєї власної соціальної організації: боги — це покійні патріярхи-організатори. І, як при головному патріярці були ще й інші родові, так і при головному божестві були менші. Віра й звичай своїм консерватизмом сковували ідеологію суспільства, не допускаючи сюди новини. Двигунами суспільства, що примусили його перейти до прогресивнішого ладу життя, були знов такі матеріальні фактори — відносна перенаселення, що вимагало більше продукції і, значить, кращої техніки й обміну; велике значіння мало також збільшення рабів як робочої беззаплатної сили, що давала додаткову працю. Ці два фактори порушувало

те кривне споріднення, яке панувало раніше й було основою родоплемінної організації; воно зменшувало її силу. Дальший розвиток суспільства вів до нових форм у патріархально-родову добу. Найбільше значіння для цього розвитку мало поширення обміну. Мала значіння також і поява рабів, які ще збільшили розміри додаткової праці; їх уже не вбивали, а примушували працювати на користь роду. Обидва ці явища порушували стару систему співробітництва, що була заснована на кривному спорідненні в виробництві. Звичасве право регулює життя, і воно виходить з боротьби з природою й стоїть у звязку з виробничими силами — *економікою*.

Натуральне господарство охоплює добу первісного комунізму, добу авторитарної родової общини й добу феодального суспільства¹⁾.

Господарство київсько-дружинної доби

Натуральне господарство панувало на Україні-Русі з самого початку її існування, захоплюючи і родоплемінну, і дружинну добу, і феодальну з її класовим суспільством. Воно не зникло і в XII—XV ст. Лише по-троху мінялися його форми, і воно розкладалося під впливом грошового обміну; так було, поки воно замінилося новим грошовим господарством, добою торговельного капіталізму. Які ж були основні риси натурального господарства на Русі-Україні? Які були тодішні форми цього господарства?

Основною рисою натурального господарства є те, що продукцію виробляється не на ринок, не на продаж невідомим споживачам, а вона задовольняє головним чином і насамперед потреби самого виробника. Таким чином кожний виробник є одночасно і споживач своєї продукції. В князівсько-дружинну феодальну добу частину продукції брав собі сеньйор, цеб-то князь, та його феодали, але він брав її переважно для власного й своїх дружинників споживання, а не для утворення нової продукції на ринок, як це було в добу грошового господарства. Обмін продуктами на внутрішньому ринку був із давніших часів, але й тут іноді був простий обмін лишками продукту на продукт, як це траплялося на українських ярмарках ще XVIII ст. між окремими виробниками або й громадами. Іноді ми бачимо вже й дійсну купівлю-продаж за гроші; бачимо й кунців-посередників, але грошовий обмін не є переважним, продукцію не виробляється ще спеціально на ринок. Була князівсько-боярсько-купецька зовнішня торгівля, але вона поки-що не руйнувала ще остаточно натурального господарства, бо й тут ходило головним чином не про нагромадження грошового капіталу, а про споживання речей розкоши власне для себе, для свого вжитку. Як же дослідувачі погоджують натуральне господарство з обміном, з зовнішньою й внутрішньою торгівлею.

За ранньої доби натурального господарства і феодалізму, що виник на тлі приватного землеволодіння, була дуже розвинена здобувна промисловість. Це ми бачимо і на Україні за літописними звітками X—XI ст. Всеволод ловив звірів за Вишгородом біля Києва. Про важливу роль хисливства ще в XII ст. дорогоцінні дані дає заповіт Володимира Мономаха дітям. Він полював на Сіверщині на ведмедів, вовків, диких коней, оленів, турів, лосів, диких биків. Власними руками він в'язав по 10 і 20 диких коней. Щоб ловити

¹⁾ Богданов — Краткий курс экономической науки. 1923. Натуральное хоз. I. Первобытный родовой коммунизм. II. Авторитарная родовая община III. Феодальное общество. Стор. 9—41.

звірів і птиць, вживали собак, соколів, яструбів, сіті й перевіси. У Мономаха був наряд в ловчих (спецах - мисливцях), в соколах і яструбах. Польовали насамперед князі й не лише для забави, а ще в більшій мірі для користі. Святослав Ольгович подарував Ростиславові пардуса (барса). Відомо, що волинський князь Володимир, коли в часи хвороби не міг сам поїхати на лови, послав своїх слуг. Князі виряджалися на полювання з жінками і дружиною. Для звіроловства князі монополізували, як тепер англійські лорди, зручні місця, і на цьому ґрунті між ними виникали сутички. З населення на користь князів ішли особливі збори, що називалися ловчими; може, це була натуральна данина, як це було в давні часи, а, може, це вже були грошові збори замість натуральних. Таку данину наклав Мстислав 1289 року на мешканців м. Берестя за їхню коромолу; раніше ніколи ловчого в них не було. У всякому разі це свідчить про те, що й населення міст займалося мисливством, яко промислом. На південній Сіверщині населення складалося здебільшого із псарів. Недарма «Руська Правда» штрафує за зіпсування перевісу для ловитви птаства, за крадіжку сокола, яструба, мисливського пса. Та це й повинно було бути при силевній силі звіру й птиці. Проф. Арістов дає повний список звірів, що їх назви трапляються в пам'ятниках; на Україні водилися ще й далеко півніше дикі кабани, тури, або зубри, куниці, бобрині, тхори, норки, зайці. На думку проф. Арістова, Україна була багата на звірів і птицю не менш, як і Великоросія; про це свідчить Мих. Литвин, що писав в половині XVI ст.¹⁾ Знаряддя для ловіння звірів і птиці були різноманітні — сілки, перевіси або тенета. Так, Всеволод, батько Мономахів, метав тенета на зайців за Вишгородом під Києвом, щоб-то, розтавивши тенета, загавляв туди криками народу зайців. Сілки або перевіси — це сіті з бечівки, куди забігали й де заплутувалися звірі та птиці. Перевіси були ще в княгині Ольги. В «Слові о полку Ігоревім» згадується про сокола, що забивав гусей та лебедів. Положеному Ігореві Сіверському половці дозволили їздити на полювання з яструбами. Полювання було небезпечне: Мономах оповідає, що його з коня тур двічі брав на роги, олень колов, один лось ногами топтав, а другий вдарив рогами, вепр на стерні меч одірвав, ведмідь укусув за коліно, вовк скочив на стегно й скинув з коня.

Яке значіння мало для князів мисливство, це видно з відозов про нього літописців, що ставили його нарівні з військовими походами, бо це була своєрідна праця. Володимир Мономах у заповіті дітям каже: *«ося, діти мої, оповім вам тут про труд свій «оже ся есьмь труждал пути дѣч и ловы 13 лѣт»*. Про Василька сказано, що він був надмірно хоробрий на полюванні. Данило Галицький на полюванні надбав на горі прегарне й ліснeste місце й на ньому заклав славний город Холм. Про Володимира Васильковича літопис оповідає, що він був добрий, хоробрий ловець, ніколи, побачивши вепра або ведмеда, не закликав на поміч своїх слуг, а сам убивав звіра, чим і здобув собі великої слави й похвали по всій своїй землі. Данило Галицький сам убив на охоті рогатиную три-вепри, а других три його отроки, щоб-то молодші дружинники, і оддали м'ясо їх дружині. Володимир Волинський, хоруючи, не міг їздити сам полю-

¹⁾ Арістов — Промышл. древней Руси. СПб, 1866, стор. 3—12. Ця книжка дуже багата фактичним змістом, написана виключно за джерелами й не втратила свого значіння і досі; я звертався і до самих джерел. Уривки з записок Мих. Литвина в рос. перекладі у К. М. Мельник - Антонович «Мещары, относящиеся к истории южной Руси». Вып. 1.

ати, але послав своїх слуг. Виходить, що мисливство було не забавкою, промислом. Звіру та птиці була силенна сила. Полювання являло собою уже помітну галузь народньої промисловости, а особливо князівсько-боярської верстви, яка займалася нею і безпосередньо, і притягаючи до полювання в цій справі населення, і, нарешті, користуючись від населення звичайними данинами хутром або відповідними грошовими зборами. Особливе економічне значіння мали для князів і бояр хутра диких звірів, що на них був великий попит за кордоном — як на сході, як і на заході. Тому хутра були головними речами в закордонній торгівлі України. Що ж до населення, то й воно брало безпосередню участь у полюванні, платило ними данину князям, продавало їх купцям — посередникам на внутрішніх ринках і базарах, цим лише й можна пояснити собі походження на території України великих карбів із арабськими куфічними монетами, що вливалися широким потоком в Русь в обмін на русько-українські хутра. Одночасно широкі верстви населення, а не лише одні князі та дружинники користувалися м'ясом звірів (як дикі кабани, дикі кози й т. ин.) і особливо птаства (диких качок, гусей й ин.), завдяки чому, треба гадати, тодішні народні маси далеко частіше їли м'ясо, ніж у дальші часи, коли число звірів і птиць значно зменшилося.

Рибальство також було розповсюджене, хоч тут відігравали роль місцеві сприятливі умови. В деяких місцевостях рибальство як промисел було організоване на широких основах, як, наприклад, у південних частинах Галича, що лежали на північному березі Чорного моря. Тут були організовані рибальські ватаги, або артілі. 1152 року Іван Берладник робив заповість галицьким рибалкам. В інших місцях риболовлі були лише угодами при землях і тому не мали такого важливого значіння. Велике число риболовств належало українським монастирям, що були найбільшими споживачами риби. Збільшували попит на рибу пости, заведені християнством. Деякі службовці на підставі «Руської Правди» одержували в піст рибу; рибальська снасть було така сама, як і тепер — сіті, удки, загороди («езы»). Рибу солили, в'ялили, здобували з неї кав'яр.

Бортництво

Дуже поширене було бджільництво в формі бортництва. Замість наших вуликів тоді розповсюджені були борті, цеб-то дула в стволі дерева, куди бджоли клали мед. І мед, і віск мали великий збуток як у межах держави, як і за кордоном. З меду робили питво мед, а віск ішов на потреби церкви й за кордоном. У князів були медуші, де зберігався мед як питво: в другорядному місті Новгород-Сіверського князівства Путівлі зберігалося, за літописом, 500 берковців, цеб-то 5000 пуд., меду. «Руська Правда» охороняє права володільців бортних дерев і назначав пеню 12 гривень за знищення знамени (тавра) на борті або за порубку бортного дерева, або за крадіжку бджіл та меду. «Руська Правда» оповідає про борті князів і смердів. Значить, вони були поширені й серед населення. Про розвинення бортництва свідчать медові данини; зрозуміло, що бортництво було особливо розвинене в лісовій смузі, як, наприклад, у Поліссі, на північній Київщині, в лісовій Сіверщині або Волині. Мстислав установив збор меду для берестян з 100 чол. по 2 лукни меду.

Сіль

Що до мінералів, то поширене було лише видобування соли Як видно з Печерського Патерика й літопису, Україна переважно користу-

валася галицькою сіллю. Попит на сіль був величезний, а видобуток її обмежений, і тому иноді бував голод на сіль. Так було, наприклад, у Києві за Святополка, коли сам князь взяв участь у солянній спекуляції. У Київщину сіль привозили з Галицької землі, що мала немов солянну монополію. І тому траплялися иноді соляні кризи. Так, 1164 року повінь на р. Дністрі потопила понад 300 галицьких промисловців сіллю, що везли сіль з Удеча на возах; вода піднялася так високо, що і людей, і вози підняла на дерева, і їх треба було звітлія здімати, і дехто з них потонув. Користуючись недостаткою соли, перекупщики-спекулянти й київський князь Святополк почали продавати її дорогою ціною — в 5 разів вище за звичайну ціну. Галицький князь Данило Романович тримав у своїх руках солянну монополію, і на цьому ґрунті в нього виникла вперта боротьба з його феодалами, що бажали цю монополію перевести на себе. Це була славна коломийська кам'яна сіль. Вона давала князеві спромогоу утримувати дружинників. Другим місцем видобування соли для України були солоні озера в Криму, що їх бачив 1252 року Рубруквіс; там видобувалося виварну сіль, що також було монополією кримських ханів.

Звертаємося тепер до *скотарства*. Воно було досить поширене, але не в такій мірі, як у сусідніх степняків, наприклад, у половців, що були чистими скотарями й спиралися в своєму господарстві головним чином на худобу. Вони виступали й на війні звичайно як кінна рать, як це ми знаємо про торків і половців. Руські князі забирали в Половецькій землі в половців коней і худобу. 1095 року вони ополонилися в них кіньми, худобою, верблюдами; таку ж здобич вони мали і 1103 року, при чім тут згадується і про вівці. Побрали худобу в половців руські князі і 1152, і в 1185, і 1190 (в Дніпровських луках), і 1206 років. У татар також було величезне число худоби, бо й вони були скотарями. В подорожжі Шмена до Царгороду 1392 року подорожники бачили переди татарські: *«только множество, яко же ни превосходящ — овцы, козы, волы, верблюды, кони по Дону и Медведице; всяких скот стада без числа много»*. 1224 року Русь на полі половецькому одбила стільки татарської худоби, що всі дружинники мали здобич і угнали її з собою. Мабуть, на підставі такого великого числа коней у степняків виникла у візантійського імператора Костянтина Багрянородного думка про те, начеб-то Русь не мала своєї худоби, а купувала її в печенігів. Значить, худобу здобували собі руські князі в степняків грабіжницькою війною, хоч треба до цього додати, що й половці робили ще безмірно більше число грабіжницьких нападів на Україну, забираючи коней у смердів, цеб-то мирних хліборобів-селян. Іскраве оповідання про це ми знаходимо в літопису в словах Володимира Мономаха на князівській нараді з приводу походу на половців. В українському скотарстві тих часів одбився натуральний характер тодішнього сільського господарства: худобу — робочий скот, волів, коней, овець, як і челядь, що їх робили невольниками-робітниками в господарстві, здобували тепер, як і раніш, на війні, в походах у землю Половецьку, бо війна завжди була звязана з грабіжництвом. Купити коня або вола, або корову було важко: грошей було мало, а привести їх дружинникові з Половецької землі, де паслося стада рогатої худоби, табуни коней і отари овець, було далеко легше й простіше; ще й до того частенько бувало й так, що це були ті самі стада, що їх пограбували половці на Русі. Ріжниця була в тому, що кінь в українського смерда працював часто на

ріллі, а в половчанина або спокійно пасся в господарстві — в табуні, даючи кумис. або служив половчанинові в його кінному війську; в українського смерда кінь або віл увиходив до складу його натурального господарства, задовольняючи лише потреби володаря цього господарства. Коні були ролейні (для ріллі), військові й товарні, або таборні. В своїх військових таборах, як і в господарствах, князі мали все, що було потрібне, щоб годувати дружину підчас походу, в тому числі й худобу, щоб годувати своїх дружинників. У цьому також виявлявся натуральний спосіб господарства, що пояснює нам ті величезні кінські табуни, про які згадує літопис, а також взагалі великі запаси всіх продуктів промисловості й сільського господарства, — це все було потрібне князям-феодалам, щоб утримувати свої дружини, а не на те, щоб вивозити та продавати на ринок для загального покунця. Хоч треба до цього додати, що Русь набувала коней та худобу від половців і шляхом обмінної торгівлі, і шляхом взаємних подарунків. Половецький хан Котян надіслав подарунок 1224 року, в добу татарського напалу, руським князям коней, буйволів, верблюдів і бранок-дівчат. Володимир Мономах дарував половецькому ханові худобу й убрання. Але ми знаємо певні відомості, що худоба увиходила до складу тодішнього господарства, і володіння нею охоронялося законом. Про це свідчить «Руська Правда», називаючи коней, корів, вівці, кіз і свиней. У біографії Феодосія Печерського оповідається про одного ченця, що він купив собі цана й зробив із його шкіри власницю. Україна, на погляд Арістова, була багатша на худобу і добрі коні, ніж Великоросія, бо в неї були просторіші й кращі пасовиська й більша можливість здобувати їх од сусідніх половців. Оповідання про похід сіверських князів на половців 1185 року, літопис додає: «Ішли повагом, збираючи дружину, бо коні в них були вельми гладкі». Є згадки про угорські коні, що називалися фарями. Конокрадетство, очевидно, поширювалося й відповідно до того закону, що стояв на захисті інтересів власників і майна збільшував кару за крадіжку коня; за Ярослава накладалася грошова пеня, а в «Руській Правді» синів його ми бачимо вже потім — найтяжча кара, що призначалася лише за вбивство в розбишцтві та за підпалювання. На коней для опізнання їх накладали тавро: боярські холопи покрали в стадах коней князя Мстислава і перетаврували їх. Були конюхи та вівчарі. Про величезні кінські стада в князів свідчить літопис, оповідаючи, що в с. Мелтекові Давидовичі 1145 року пограбували стада Ігоря та Святослава, де було в лісах 3000 табунних кобил та 1000 коней. Мстислав установив 1289 року з берестян натуральну данину — з 100 чол. по 2 вівці. Скот тримали в полі або в хлівах. Продавали скот і на базарах, як про це свідчить «Руська Правда». Професор Н. Рожков, користуючися «Руською Правдою» і переводячи ті ціни на наші довосні, обчислює, що добрий робочий кінь коштував 14 — 16 крб., віл — 7 — 8 крб., корова — 5 — 6 крб., вівця — 40 — 80 коп., як і баран, і порося. «Всі ці ціни, — каже він, — дуже низькі, і це все свідчить про велике число худоби в той час, а значить, і важливе значіння скотарства»¹⁾. Цей висновок не відповідає іншим поглядам на ролі скотарства в стародавній Русі (наприклад, Арістова) і не стверджується примітними вказівками джерел, які, на жаль, однак, як ми бачили, дають нам взагалі мало матеріалу про поширення скотарства

¹⁾ «Рус. ист.», I, стор. 150.

серед населення. Скоту було дуже багато у князів і дружинників — у міру господарської потреби в селянина.

Рільництво

Але основою українського господарства в XI—XIII ст. було все-тан рільництво, яке було розвинене тут із найдавніших часів. Тепер ми ще остаточно відкидаємо стару схему про панування в ту чи иншу добу однієї якоїсь галузі промисловости — спочатку мисливства, потім скотарства, нарешті, рільництва. Всі ці форми промисловости на Україні існували одночасно і в XII—XIII ст., і навіть значно раніше, коли мата ва увазі, що рільництво в ранню добу мало первісну форму — мотижку. М. Н. Покровський цілком слушно зауважив, що ця форма була найлегша і найприступніша для первісної людини. Мотижне рільництво не потребує ніяких знарядь, виключаючи лише мотики, цеб-то дерев'яного сучка, що ним ралили землю, щоб кинути туди зерно; це мотижне хліборобство не потребувало осілого життя, а, навпаки, треба було переходити з місця на місце. М. Н. Покровський наводить уривки арабського письменника X ст. Ібн-Даста, де той каже, що Київська Русь не мала орних полів, але сіяла просо, хоч робочої худоби в них було мало. Цю суперечність М. Н. Покровський пояснює тим, що, на його думку, Ібн-Даста тут веде розмову про постійні лапи, яких у них не було, а просо вони сіяли щороку на новому місці. На думку М. Н. Покровського, в основі господарства лежали бортництво, свинарство й кочове рільництво. На мою думку, одначе, не можна заперечувати думки про постійні поля, бо про них ми наводили певне свідчення літопису що до дерев'ян, які мали і обробляли свої ниви. Розкопи могил на Україні дали нам зерна різних хлібних рослин (а не одного проса) і залізні серпи. Ми маємо також свідчення єврейського подорожника Ібн-Якуба (X ст.), що підкреслював розвиток сільського господарства в слов'ян. В XI ст. ми маємо дуже багато свідств про розвиток рільництва на Україні. І коли ми згадаємо про стародавність у ній рільництва, то мусимо дійти висновку, що на Україні X—XII ст. була розповсюджена досить розвинена форма рільництва й у всякому разі осіла, а не кочова. Взагалі кажучи, треба брати на увагу ті особливо сприятливі умови що до ґрунту й підсоння, в яких була Україна в порівнянні з територією північно-східної Русі для розвитку й землеробства. Але в самій Україні були землі в більшій або меншій мірі здатні для різн. Одначе, тут був ще один фактор, що відбивався також помітно на успіхах рільництва — це географічне положення окремих земель, областей і їхня порівняна безпечність що до їхніх сусідів степняків. І тому південні частини степової України (Київщини та Сіверщини), що стояли в найкращих природних умовах, складали з себе прикордонну з Половецькою землею полосу, бойову границю Русі, де не було сприятливих умов для розвитку рільництва, а, навпаки, панувало мисливство, що ним займаюся все населення — як слов'янське, так і половецьке. Не ціпаючи тут питання про землеволодіння (про нього я скажу далі), я обмежуся вважками на рільництво та його роллю в народньому господарстві. Проф. Н. Рожков зробив висновок, що здобувна промисловість відогравала основну роллю в господарстві Київської доби. Навіши факти про давність рільництва, Н. Рожков говорить: «Існування рільництва й його панування — це різні речі, і треба визнати, що хліборобство не панувало не тільки в ці

століття, але й значно пізніше. Це видно з того, що в числі головних багатств Русі не згадується ніколи про хліб, а лише про хутра, мед і віск. Значить, хліборобство неможливо ставити в ряд з мисливством і бджільництвом». Далі проф. Рожков наводить низку фактів, нам відомих, про хліборобство на Русі: про рало, щеп - то плуг, про ниви деревлян, хоч робить з них чомусь висновок, що рільництво було другорядним промислом. Але в XII ст. економічне значіння рільництва дуже виростає. На доказ цього шановний автор нагадує про з'їзд князів у Долобського озера 1103 року, де дружина Святослава не хотіла виступати на половців по весні, коли смерди, щеп - то селяни, були зайняті польовими роботами; виходить, значить, що рільництво було одно з звичайних і поважних занять народу. «Далі, — каже він, — у літописах XII ст. наводиться факти про великі князівські посіви пшениці, вівса й проса». І цікаво, додаю од себе, що вони стосуються лише України, що вже тоді, очевидно, була житницею. У сіверського князя Ігоря захоплено відразу 900 стогів жита. Це сілице Ігоря являло собою величезне князівське господарство натурального тину, щеп - то такого, що само забезпечувало себе всім потрібним. У Ігоря й Святослава Ольговичів були села, де велося рільниче й скотарське господарство — в 4000 коней; в Ігоревому селі був хутір, князівський двір, де була велика сила «готовизни» (запасів) — меду, вина і тяжкого товару — заліза й міді (очевидно, для військових потреб, щоб виробляти зброю); поділили 700 чол. челяди, худобу в скотарських загонах, 500 берковців меду, 80 корчаг вина (очевидно, привезеного з Візантії в обмін на князівські хутра то - що), заготовленого для вжитку самих князів із семействами, для їхніх дружинників на зразок того, як колись Володимир Київський утворював бенкети для дружини, а за ним йшли і пізніші князі. В пам'ятниках згадуються жито, льон, мак, хліб, солод, овес, горох китайці старости, або туни, ролейні закуни, ролейні межі, гумно, ями, де зберігалося жито, борона й плуг. Можна погодитися з тим, що в XII ст. хліборобство поширилося порівняно з XI ст., бо воно взагалі прогресувало на Україні, але ми наводили факти про його існування і в X — XI ст., і тоді воно було вже таке ж усталене, як і в XII ст. Головний і, можна сказати, єдиний доказ проф. Рожкова про те, що рільництво не було переважним промислом в Київську добу — це те, що не було вивізної хлібної торгівлі, коли був вивіз хутер, меду і воску, не переконує нас у цій думці, бо ні Візантія, ні Камська Болгарія, ні Хозарія, з якими торгувала Русь - Україна, не мали великої потреби в хлібі, а обходилися своїм, потребуючи, однак, і власно для себе, і для дальшого перепродажу хутер та меду з воском, на які був попит у всій тодішній Європі і в сусідніх країнах. Особливо це треба сказати про схід, бо, коли в Царгороді була мінова торгівля, руську сировину обмінювалося на візантійську дорогої ціни, як вино, садовину, з одного боку, а шовкові паволоки — з другого. Східні країни охоче платили готівкою за дорогі українські хутра, бо в обмін вони не могли дати досить своїх виробів. Ібн - Даст оповідає: «Єдиний промисел їх (русів) — це торгівля соболевими, біличими й иншими хутрами, які вони продають усім, а плату за них, що одержують гріними, зв'язують в свої череси ¹⁾». І схід, і захід купували на Русі - Україні лише те, чого в них самих бракувало, а в

¹⁾ Хвольсон — Назв. о хозарах, буртасах, булгарах, слав. и руссах Ибн - Даста. Стр. 35 — 36.

привізному хлібі ні на Поволжі, ні в Візантії потреби, очевидно, тоді не було в протилежність до старих часів, коли чорноморські грецькі колонії й Скитія вивозили були багато зерна на Елладу. Не дивно, що ми маємо таке велике число скарбів з арабськими монетами, бо ні Камська Болгарія, ні Хозарія свої монети не били. І до цього треба додати ще одно: ми все-таки гаразд не знаємо, чи не було серед тих товарів, що возили на продаж Русь у Царгород і князі, і купці, українського хліба, великі запаси якого в них завжди були і від данини, і від власного господарства? І чи не бувало цього, скажімо, в роки нещороду в Камській Болгарії або в Візантії, бо єдиним засобом для боротьби з голодом був тоді довіз хліба від сусідів; так робив Новгород, увозячи хліб із К. Болгарії. Спинімося ще трохи на центральному питанні про відношення основних форм тодішнього господарства. Це питання ставить Н. Рожков ¹⁾ у своїй новітній праці «Очерк истории труда в России (1924)». Треба насамперед зауважити, що проф. Н. Рожков розглядає стародавню Русь, як Київський період «Русской истории», і зовсім не згадує тут про історію Русь-України. Очевидно, він її не визнає в цю добу. Далі він поділяє період Київської Руси на дві доби — першу з VI до половини X в. і другу з половини X до кінця XII ст.; раніше він такої думки не додержувався. У мене, як і в другого українського історика України М. І. Яворського, поділ інший, і, на мій погляд, немає рації ставити гранню половини X ст. Н. Рожков уважно розглядає докази М. Н. Покровського ²⁾ і Плеханова ³⁾, що східні слов'яни з найдавніших часів були хліборобами. Не заперечуючи цього факту, він справедливо зауважує, що питання є не в цьому, а втім, чи воно було головною формою промисловости, і сам робить висновок, що воно не *панувало* в ці часи. Але докази його не переконують нас, бо і, взагалі кажучи, статистичних даних нема і не могли бути, а питання про перевагу рільництва над мисливством або бджільництвом чи *навпаки не може бути остаточно вирішене на підставі тих випадкових, нечисленних, а іноді й непевних* звісток, які збереглися від тих часів. Н. Рожков каже: «Полювання, бджільництво й скотарство мали більше значіння, ніж рільництво, — для цього даних більш, ніж треба». Але наведені ним і всім відомі дані цього висновку не стверджують, — вони свідчать лише про існування і поширення цих форм промисловости, а не про перевагу їх над рільництвом. Н. Рожков правильно зауважує, що утворення Київської держави не мало рішучого значіння в розвитку охоти й бджільництва, бо вони в докиївську добу були розвинені коли ще не більше, то в усякому разі не менше, як за князів. Неможливо ж, однак, не визнати того, що продукти звіроловства (хутра) і бджільництва саме за перших київських князів висунуті були на перший план завдяки *організованій* для них зовнішній торгівлі, особливо в Царгороді, коли був знайдений зовнішній ринок для цих товарів і врегульована торгівля ними на ґрунті взаємовиміну продукції руської та візантійської; вони висунулися на перший план і в звістках про них письменників. Нарешті ціна на хліб не покривала витрат транспорту.

Беручи ж продукцію мисливства й бджільництва в історичному аспекті, треба визнати, що, коли рільництво мало постійну тенденцію до зросту

1) Н. Рожков — Очерк истории труда в России, 1924.

2) В його «Очерках истории русской культуры», I.

3) В його «История русской общественной мысли», I.

в народніх масах, охоплюючи їх все ширше та ширше й глибоше, бо хліб усе-таки був основним продуктом їжі, хутра ж та мед і віск були головним чином речами князівсько-боярської та купецької зовнішньої торгівлі, і вся, так би мовити, монополія їх указує скоріше на їхню обмеженість у народній економіці.

Х — XII ст. зробилася, на думку Н. Рожкова, велика зміна в народньому господарстві: людина перетворилася в смерда-орача, рільництво не тільки зрівнялося з охотою й бджільництвом і скотарством, а й перемогло їх. Що така переважна роля хліборобства була в ці часи, з цим згоджуються всі дослідувачі. Але чому Н. Рожков цю перемогу рільництва датус половиною X ст.? Коли він звязує її із появою смердів (а він робить указівку лише на це явище), то вони існували раніше другої половини X ст., а коли б навіть термін *смерди* з'явився й пізно, то це б також не мало значіння для вирішення питання про поширення рільництва, бо вже 946 року Ольга казала деревлянам, що ті їхні міста, що признавали її владу, обробляють свої ниви. А коли так було в Деревлянській землі, то що ж казати про інші? Чим друга половина X ст. що до цього відрізняється від першої? Хіба умови для існування й навіть панування рільництва на території України серед *населення* змінилися, починаючи з другої половини X ст.?

Зрозуміло, що ні. А коли надавати значіння новому факторові в історичному процесі України — князівсько-дружинному ладові, то початок його припадає на ранні часи — на попередні сторіччя. Та й взагалі неможливо до господарсько-економічних явищ додавати якісь певні хронологічні рямці й можна сказати одно, що рільництво поступовно розвивалося і в XII ст. поширено було більш (може, значно більш), ніж у IX — XI ст., а мисливство й бджільництво, навпаки, погрожувало втрачати серед населення своє старе значіння в звязку із зростом населення й знищенням звіру, бо тут панувало господарство грабіжницького типу. У всякому разі споживачем продукції рільництва, хліба був сам виробник, навіть у більшій мірі, ніж той, хто займався мисливством або бджільництвом.

Переходимо до техніки, або системи, господарства. В цих формах його воно носило у великій мірі примітивний, екстенсивний грабіжницький характер: звірів і птицю знищували без міри, і лише князівська влада завела в себе, на своїх землях монополійне право на полювання.

В бджільництві панувала також примітивна форма бортництва, де не було вуликів, а чоловік користувався медом та воском, що збирали бджоли в дуплах дерев; не треба було, як це робиться тепер, затрачувати капітал на знаряддя, а простісінько забирати у бджіл продукцію їхньої праці, — це була перша спроба чистої експлоатації без жодної компенсації від людини, бо вона не витрачала тут ні капіталу, ні навіть праці. Одночасно тут була також і перша спроба утворити власність на майно — треба було покласти тавро (знамено) свого володіння на бортеві дерева, а далі вже закон застерігав і охороняв від порушення права власника бортевого дерева. В полюванні й рибальстві, як ми бачили, було вже трошечки більш технічних приладдів — і сілки-тенета, і сіті-неводи і т. ін.: були окремі місця для ловища й перевісища. Але всі прилади були, очевидно, власними виробами цих охотників, як і ті луки та стріли, що вони вбивали ними звірів і птицю.

Яка ж була техніка рільництва? Звичайно, що вона поступово вдосконалювалася. Проф. Рожков висловив думку, що воно при великій кількості багниць і лісів і невеличкій кількості населення могло бути лише зрубом (підсічне) або лядинне: вирубали й викопували ліси на таких лядях і попелом, що заміняв наше угноєння, сіяли рік або два хліб, а потім переходили на нову ділянку. Значить, і тут було *кочове* рільництво. Але така форма землекористування не могла бути виключною або навіть і найпоширенішою на Україні, де була і лісово-болотняна смуга (в Поліссі), і напівлісово-стєпова (в Наддніпрянщині), і суто стєпова (в південній Україні). І коли подвійна звітка про *ляди* стосується західно-північної Русі, то її не можна поширювати на всю Русь, особливо на Україну, не кажучи вже про те, що й вона не говорить про ляди, яко про виключну форму рільництва.

Навпаки, основне свідцтво літопису про рільництво на Україні в XII ст. (нарада князів коло Долобського озера про похід на половців) свідчить, що смерди обробляли свої ниви не в лісових нетрях, де б були вони безпечні від половецьких нападів, а на стєпових полях, що не були захищені від цих нападів.

Друге класичне з цього боку свідцтво літопису про 900 скірт хліба на току в чернігівських Ігоревичів малює нам не кочове, а ослє князівське сільське господарство в князівських селах. Взагалі джерела малюють нам сільське господарство України, яко стале, а не кочове з усіма рисами трипільного рільництва: в ньому ми бачимо і такі знаряддя, як український плуг, і рало (соху), пахота мала назву ріллі (рольи), бачимо ми й весінню оранку (на ярини) конем, а, мабуть, і волом; була й озимина; згадується борона, сушня (овини); знаходимо в могилах серпи; сіно косили, хліб молотили, зерно мололи на жорнах. Одно слово, тут уже і різноманітні знаряддя, що пережили 1000 років і дожили до наших часів, і потрібна техніка. І дуже велика праця, незмірно більша й ускладнена, ніж в інших формах промисловости, що свідчить про довгу її еволюцію. Рільництво на Україні, завдяки її чорноземлі й теплішому підсонню, давало більшу зернову продукцію, ніж на східно-північній Русі, і тому воно тут повинно було бути й давнішим і більш поширеним промислом. І коли мисливець або бортник, взагалі кажучи, був споживачем своєї продукції що до м'яса деяких звірів і птаства і до тих хутер, що не йшли на продаж ні на внутрішній, ні на зовнішній ринок, а лише на власні потреби або родини, то хлібороб не вивозив свого хліба за кордон і навіть у невеличкій мірі вивозив його на базар для виміну, бо, як свідчить літописець, обробляли для себе ниви навіть мешканці міст, а не лише сіл.

Для такого самого власного споживання в межах натурального господарства призначалося й продукцію городів та садів — *городину* та *садовину*.

Про городи на Україні збереглися звістки, але вони роблять вражіння, що вони не мали промислового значіння, а йшли здебільшого для власного вжитку. Куповано в Царгороді лише візантійські овочі, що цінувалися дуже дорого; це був, очевидно, виноград і т. ин.

Згадується, одначе, і про місцевих городників, ще спеціально займалися цим ділом і, значить, продавали городину. 1151 року чорні клобуки знищили біля Києва всі городи. Вони заводилися біля річок у вогких

изинах на болонях. У Києві, мабуть, з давніх часів збереглася назва *обогонь*. Розводили таку саму городину, як і тепер. Про сади треба сказати, що й про городи. — І вони не мали промислового значіння. Є згадка про садки з городами Київсько-Печерського монастиря. 1259 року Данило розвів у Холмі «сад красен». Рільництво, садівництво й городництво давали сировину, що з неї готували їжу, питво. Які нагадують сучасні селянські. Гребя окремо виділити меду, пива й квасу, — це був зародок пізніших медоварень і броварень. Особливо широкого значіння набули медоварні завдяки тому, що бджільництво було дуже поширене. В слові про багатого згадується про мед перяний. Зваривши мед, спалили в нього хміль, щоб надати йому сили. Пиво варили, як і тепер по селах, з солодом і хмелем. Згадується, що медом та пивом торгували, бо вже Феодосій Печерський виступав проти корчемства. Але, кажучи взагалі, і ця продукція не виходила з меж натурального господарства. Бо не готувалася на ринок з невідомим покупцем і мала своєю метою задовольнити головним чином потреби самого виробника. Князі мали найбільші медуші, але зберігали в них меду для власного вжитку і вжитку своїх дружинників-феодалів.

Обробка промисловість у ці часи, на думку проф. Рожкова, була зовсім мала порівняно із здобувною й лише XII ст. набула деякого значіння, не дуже помітного¹⁾. Коли ми звернемося до доказів цього висновку, то побачимо, що автор наводить досить широкий реєстр усяких ремесл, що були на Україні як у ранішу добу, так і в XII ст. Але додає, що місцеві вироби (глиняний посуд і т. ін.) можливо знайти лише в курганах не раніш X — XI ст. Однак це не так: глиняний посуд, як і деякі інші вироби, в могилах Слов'янської доби подібуться далеко раніш. Слов'янська доба в її археологічних пам'ятниках починається ще з VI ст.²⁾ й захоплює всю язичкову епоху і, значить, IX — XI в. Це стверджується й розкопками проф. В. Б. Антоновича в Деревлянській землі, проф. Д. Я. Самоквасова й моїми в Сіверянській землі і т. ін. Робити точний археологічний поділ інвентаря могл, щоб визначити місцеві ремесла, трудно; у всякому разі до X ст. було вже виробництво з глини, дерева й металу — було гончарство, теслярство (будування хат), шерстяні й лляні ткапини, металеві вироби — про це свідчать серпи, ножі, стріли, а найголовніше — трапляються кам'яні форми для виливання металевих виробів.

¹⁾ Русская история с соц. точки зрения. Стор. 21 — 22; Русская история в сравн. истор. освещении, I, стор 151 — 153.

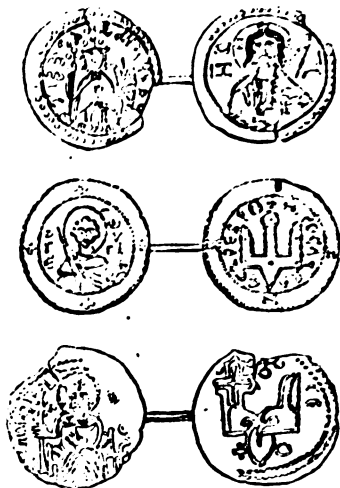
²⁾ Див. «Древности Приднепровья». Эпоха Славянская (VI — XIII ст.). К., 1902.

Проф. Рожков додає, однак, що цих речей знайдено *не багато*. Але хіба можна казати про відносну кількість цих речей, коли статистика не підведена та й навряд чи можлива: скільки могил ще не розкопано, скільки пограбовано, скільки речей загинуло в могилах із кострищами. І все-таки в мене на підставі вивчення інвентаря українських могил і власних розкошів склалося враження, що вони досить багаті місцевими виробами, коли розкопи проваджено науково й систематично. І на підставі їх можливо скласти далеко більший реєстр речей обробної промисловости. особливо, коли взяти всю великокнязівську епоху на Україні-Русі, включивши сюди й XII вік. Треба також мати на увазі те, що археологічні пам'ятники не можуть охопити всього тодішнього виробництва, бо в могилу з покійником клали далеко не всі речі, а лише ті, що їм надавалося ритуального значіння. У проф. Рожкова досить бідний археологічний інвентар, але це залежить від того, що він далеко не охоплює всіх типових виробів. Так, проф. Рожков посилався лише на один скарб, знайдений у Києві, кінця XII ст., коли насправді в одному Києві знайдено велике число таких скарбів¹⁾.

В. Б. Антонович зробив загальну характеристику виробів, що трапляються в українських могилах, і вказує на одіж, що її шилося з полотняних, шерстяних і дуже рідко з шовкових тканин; шапки були хутряні й повстяні, або зроблені з бересту, обтягнутого шерстяною тканиною з кільцями, і в полин діядеми з металевих кілець; одіж мала металеві прикраси з бронзи або низькопробного срібла; техніки металевого з'ятування не знали; часто трапляються прикраси волосся, так звані «вісочні» кільця; сержки різноманітних форм, у тому числі кивельний тип — дріг із трьома металевими пацьорками, часто браслети й персні, шишні гривні — досить рідкі, а намисто, навіски, дуже часті й різноманітні — із скла, кристалу, кривавнику, рідко трапляються шиферні або бурштинові. шифер, може, був місцевого походження з Волини, а бурштин — привозний; ретязки ремінні з ножиками, а шпиді з кременем і кресалом, взуття (шкіряне) трапляється не часто; зброя дуже рідко, але знаходили і шлеми, і кольчуги, мечі і шаблі.

В одній могилі був знайдений скований залізом ящик і в ньому терези та вага.

Кинжалки трапляються рідко, а далеко частіше бойові сокири; до зброї належали списи, луки, стріли; є стремена й остроги. Майже всі ці речі були місцевими виробами, виключаючи лише цінніші й художні прикраси (намисто) і дещо із зброї. Глиняний посуд був поширений неоднаково в українських землях — найчастіше в полян і сіверян. Трапляються залізні

Мал. 59. Срібляки Володимира I-го, Ярославове срібло, монета Святополка. (Кондаков и Толстой. Рус. древн. вив. IV)

¹⁾ Н. Кондаков — Русские влады. ПБ, 1896.

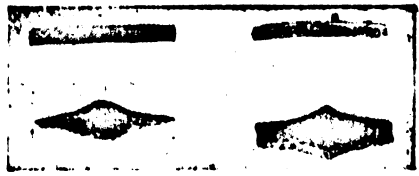
дужки від дерев'яних відер. На підставі археологічних знахідок на Україні В. Б. Антонович встановлює такі промисли й ремесла. Рільництво (серпни й зерна хлібних рослин). скотарство (знахідки шкір, шерсти, хутер. ножиць стригти овець, кінських кісток). рибальство (грузила), ткацтво (тканина, пряслиці для прядива, що їх вироблялося в Деревлянській землі), ковальство (залізні вироби й залізна циндра). теслярство (могильні зруби). ганчарство (глиняний посуд ¹⁾). Памятники письменства (особливо літо-

Мал. 60. Свинцова візант. печатка XI—XII в. з ім'ям руської княгині чи князівни Феоданиї. (Кондаков и Толстой Рус. древ. вып. IV)

писи) також дають велике число відомостей про виробництво, що їх наводить і проф. Рожков, — про вітрила з товстого полотна, про вироби ченцями шанок і панчіх, дерев'яних і срібляних ложок, шкір, човнів - одnodеревок, стругів і морських галер; у Києві й Курську були ковалі: князі возили з собою в таборах багато заліза й міді, що, очевидно, потрібні були для виробів зброї замість зінсованої або втраченої в січах. Є згадки про майстрів срібляних і золотих виробів. І цей список далеко неповний, у літописи попали, оче-

видно, вказівки про ремесла більш-менш випадково, при нагоді: з другого боку, і реєстр проф. Рожкова на підставі розкопів, випадкових знахідок (скарбів) і пам'яток письменства можливо було б значно поповнити. Сюди, безперечно, треба додати вироби металевих грошей — вісових срібляних гривень і золотої та срібної монети та змішанків. І коли рядом з цією монетою Володимира й Ярослава ходила далеко в більшому числі чужоземна монета, то гривні вісові вироблялися, очевидно, на місці, де ми їх і знаходимо тепер, і на Україні було два типи таких гривень — київський і чернігівський ²⁾. Треба також нагадати про золоті та срібні печатки, що привозили з собою руські послы та гості й що заміняли їм посвідчення.

Мал. 61. Срібні гривні обласної доби — з новгородські, чернігівська й київська

У виробництві Русі-України вже в X—XI ст. виділяється, а в XII значно поширюється дуже численна група виробів мистецького характеру.

Художня промисловість

Великий вплив тут мало візантійське мистецтво. І ще раніше, за поганської доби, ми бачимо вплив східного мистецтва (персько-арабського); візантійське було дужче; джерелом його є візантійська колонія Корсунь — стародавній грецький Херсонес. Але, кажучи взагалі, треба присадитися до думки В. Б. Антоновича, що й після прийняття християнства основні мотиви в пам'ятниках змінюють лише свої форми, вдосконалюються в своєму мистецькому вигляді, а мотиви залишаються старі, місцеві. Вироби тепер багатші й артистичніші. В прикрасах

¹⁾ В. Антонович — Черты быта славян по курганным находкам в V вып. Древн. Придн. Стр. II—X
²⁾ Див. про це мою «Историю Северной земли», стр. 296—297.

з'являється далеко більше золота. Золото прикрашується візантійською поливою (емаллю), срібло — черню. В прикрасах виникають нові художні форми, з'являється велике число речей християнського культу. Але зброя — стародавня, як і промисли, і ремесла, хоч вони також удосконалюються й набувають більш художнього смаку¹⁾.

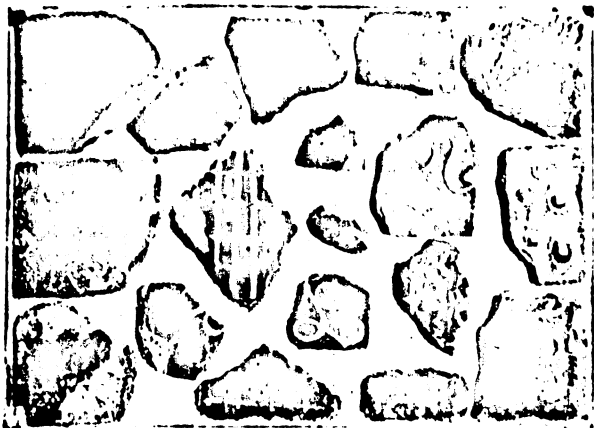
Найвидатнішим пам'ятником мистецтва поганської доби

акад. Н. П. Кондаков визнає роги турів, оправлені в срібло, знайдені на Чернігівщині в «Чорній могилі», де ми бачимо східній сюжет — зразок звіриного стилю, поповання варварів із псами на великих птиць. Візантійський стиль, в якому також у деякій мірі відбився східній стиль, знайшов свій вираз на Русі-Україні в «Корсунском деле» — в Корсунських виробках. На Русь ці вироби привожено з Корсуня. Володимир, завоювавши Корсунь, вивіз дві мідні чоловічі статуї й чотири мідяні коні й поставив їх у Києві на Бабиному Торжку — на базарі. Це були пам'ятки мистецтва корсунського виробництва. За того ж Володимира збудовано слов'янські ідоли біля князівського терему.

Але далеко більше мистецьких виробів ми бачимо в Києві з християнської доби. В руїнах Десятинної церкви, що її збудував Володимир, знайдено

уламки мармурових орнаментованих плит, золотих мозаїчних фонів, стінної ванни з фресками.

Підлога була мармурова, а посередині кружало на зразок херсонеських базилік. При розкопках знайдено рештки. Так і самі речі знайдено в руїнах Більгородського храму в руїнах майстерень, що виробляли потрібні вироби для церков, а може, і для київських великокнязівських палаців; в них виробляли мармурові й шиферні плити, колони, випалювали керамічні речі, полив'яні кахлі, скляний посуд і дуже поширені в нас скляні кручені обручки. Велике число знайдених тут кам'яних формочок вилити

Мал. 63. Плитки з стародавнього Більгородського храму

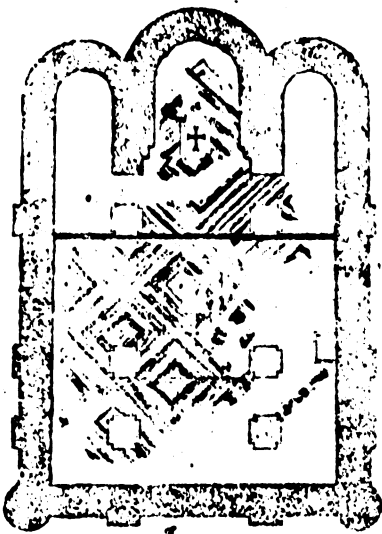
бляли мармурові й шиферні плити, колони, випалювали керамічні речі, полив'яні кахлі, скляний посуд і дуже поширені в нас скляні кручені обручки. Велике число знайдених тут кам'яних формочок вилити

¹⁾ В. Б. Антонович — (У V вип. Древа. Придн., стор. VI).

Мал. 62. Ріг тура з кургану «Чорна могила». Прохоров. Матер. по ист. рус. одеж. СПб. 1881 р., 1-ий випуск

хрести, каблучки, намисто свідчать про значний розвиток ювелірного майстерства в самому Києві, хоч першими майстрами мали бути бути приїжджі греки. Ще більше пам'яток мистецтва дає Софійський собор, що сам собою є найславніший пам'ятник нашої української архітектури. Збудував його Ярослав 1037 року; він зберігся й до наших часів. Літописе додає, що він викликав подив у сусідів. Зразком для нього була Софія Царгородська, але в простіших формах і з архітектурними відмінностями: в ньому 12 бань, збудований він із цеглин, і лише нижня частина його була обведена мармуровим піддашком: трапляються де-не-де шиферні плити з візантійським орнаментом. Із східними мотивами. Стіни були оздоблені мусією (мозаїкою) і фресками. Київська мусія складалася з невеличких скляних або кам'яних кубиків: перші готувалися з різнобарвної смальти (скло з металевим кольором), другі з білого — мармуру й шиферу; були також золоті й срібляні кубики з тоненьким всередині золотим або срібляним листочком. Техніка була така. Мусією наклали свіжою на ванно стіни — і вона приставала до неї дуже міцно, зливалася з нею й збереглася доки існувало ванно або цемент. Фрескові малюнки робилися інакше: їх фарби легкого тону також клалися на свіже ванно (al fresco), але згодом вони линяли й обсипалися. Сюжети мусійних і фрескових картин релігійні. Веіх фресок 338. Своєрідну групу серед них являють собою фрески на східних, що ведуть на хори Софійського собору: їхні сюжети не *релігійні*, а, навпаки, побутові й досить веселі — не українські, а візантійські; одні малюють нам сцени візантійського іподрому (цирку), інші полювання;

План Софійського собору в Києві, зведеного в 1037 році Ярославом Мудрим. Малюнок В. В. Хвойки.

Мал. 64. План Бігородського храма за розкопаннями В. В. Хвойки. Фот. з його креслення

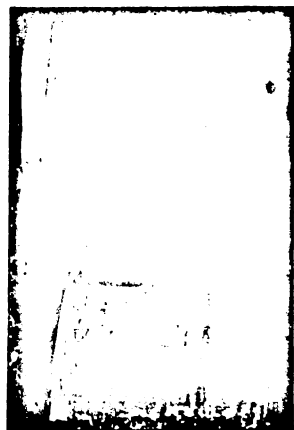
їх характеризує вільна високохудожня техніка, де відчуваються кращі античні часи візантійського стилю та яскравість кольорів. Ось ловецькі сюжети: кінний мисливець випускає муштрованого барса проти звіра, два муштровані ведмеді захопили сарну; мисливець із цесом гонять дикого кабана; але це все не справжні полювання. — це мисливці — акробати іподрому, що вдають варварів в їхній одежі. Цілий ряд фресок малює нам справжні сцени царгородського іподрому: тут і будинок іподрому в чотирьох аркадах на колонах, з вікон його виглядають люди; в чотирьох аркадах за ґратами, що ще замкнені, коліснички на колах у блакитних, зелених, білих і червоних туніках; подається знак — і починається вистави в імператорському палаці: там машкара, музики, блазні й акробати; під музику танцює двох танцюристів, один із хусточкою в руках; праворуч один гримас в руках високий та тонкий дрючок, що на нього лізе хлопчик, щоб зняти на версі приз, — якраз таку сцену бачив у Царгороді літописець

Лутпранд; ліворуч підіймається завіса, щоб впустити на сцену пана арлекіна. На другій фресці ми бачимо двох машкарників із звірячою головою і в хутряному одязі (хутром наверх, як це пізніше робилося в нас у виставі кози). Далі ми бачимо урловця колядника, що приніс у палац на святки свинячу голову й шинку. На інших фресках змальовано імператора з євнухами, імператрицю з її почетом глядачів у ложі. Була ще одна фреска, що змальовувала, може, князівське семейство (Ярослава). В орнаменті ми помічаємо так званий звіриний стиль — тут ми бачимо грифонів, крилатих левів, двоголових звірів: це наслідок східних впливів. Трохи дивно, що такі веселі малюнки візантійські маляри (очевидно, що вони, а не руські майстри робили їх) зробили в церкві, але це можливо

поєднати собі тим, що вони хотіли дати малювання, схожі з малюнками в імператорських палацах, не в самій до того ж середині церкви, а на хорах, що, може, мали сполучення з князівським теремом; східні ж сюжети й орнаментику візантійські мистці дали тому, що прилучали Русь до східних варварів¹⁾. Наприкінці X й першій половині XI ст. мистецтво Київської Русі було головним чином запозичене з Візантії. Але в обласну добу — з половини XI—XII ст. воно набуває далеко в більшій мірі самостійного

Мал. 65. Глиняний тигель, щоб топити емаль. Фот. з пам. Київськ. муз. старод. і мистецтв

Мал. 66. Формочки лити хрести та різні оздоб. Фот. з пам. Київський музей ім. Шевченка

значіння у звязку із зростом князівсько-дружинної влади, утворення командних клас населення, в тому числі й вищої церковної ієрархії, що мала в своїй складі немов духовних феодалів. Мистецтво та його виробництво набувають тепер суто класового характеру й обслуговують інтереси вищих верств у їхнім потязі до розкоши, що відрізняла їх від нижчих виспекуваних клас. Тут ходило не стільки про задоволення естетичних потреб, скільки про нагромадження багатств у золотих і срібляних виробах з самоцвітним камінням, що мистецькі форми окраси надавали їм, як це завжди було, ще більшої матеріальної цінності. При натуральному господарстві й за відсутності грошового обміну, який би вів до зросту капіталу і для поширення його оборотів, і не могло бути инакше.

Розгляньмо головніші пам'ятники архітектури, малярства, художньої промисловості на Україні в цю обласну добу. Телер вони поширилися

¹⁾ Н. П. Кондаков — О фресках лестницы Киев. Соф. собора, окр. відбиток Зап. Рус. Арх. Общ., т. III, стор. 287 — 306, Д. Айназов и Редин. — Древние пам. искусства Киева Соф. Собор, Златоверхо - Мух. и Кирилловский мон. X. 1899, 62 стр.

вже на всі українські землі, хоч перше місце все-таки посідає як і раніш, Київ, що набув від старої доби велике число пам'ятників мистецтва. Будівельна техніка вже зробилася дуже вдосконаленою. Проф. Лашкарєв вивчив техніку мулярів, як вони кляли цеглу на золотих воротах у Києві. Виявилось, що утворювалася маса з цегли в формі квадратних плит з шиферного каменю або залізняку й уламків мармуру; ця маса робилася твердішою, ніж цегла. Таку старовинну цегляну кладку велико-князівської доби знайдено і в Софійському соборі, і в Михайлівському монастирі, і в великій Лаврській церкві, і в Кирилівському монастирі, і в Спасі на Берестові. Всі київські церкви збудовано за візантійським

Мал. 67. Софійський собор у Києві. Фотогр. з натури

Мал. 68. Мозаїчне зображення богородиці «Перушина стіна» в Київ.-Соф. соборі. Древн. Рос. Гос. Києво-Соф. собор

зразком, і в них були муся і фрески¹⁾. Цікаві фрески Кирилівського монастиря, що їх знайшов і описав проф. Прахов²⁾. В Чернігові збереглися від обласної доби п'ять церков на чолі з Спасопретображенським собором, що старіший навіть від київської Софії. Чернігово-Сіверська земля славилася своїми матеріальними багатствами, особливо своїх князів, вела широку торгівлю з Візантією, рано прийняла християнство, — і все це було передумовами для розвитку в ній церковного будівництва³⁾. Єлецький храм має коло цоколя зубчастий поясок, що нагадує Суздальський. В Борисоглібському соборі збереглися зубчаста капітель, що також нагадує Суздальські зразки. Все це дало привід проф. Айналову вважати архітектуру чернігівських храмів за протооригінал суздальських.

¹⁾ Лашкарєв — Церк. археолог. очерки, иссл. и рефераты. К., 1898.

²⁾ Прахов — Киевские пам. виз.-рус. искусства (Древности). Т. I, вып. 3.

³⁾ Див. Д. В. Айналов — Архитектура черниговских храмов. Черн., 1908; Лашкарєв. — Церкви Чернигова и Новгород-Северска. (Труды XI Арх. Съезда), т. II, М., 1902.

Із стародавніх церков Волинської землі треба назвати Успенський собор у Володимирі, руїни якого обслідували О. І. Левницький, В. Б. Антонович і А. В. Прахов, в якому також колись були фрески, а також церкву в Овручі. На архітектуру галицьких церков зробив вплив західній стиль: була різниця між ними й київськими і в техніці будівництва: в Галичині за будівельний матеріал правив тесаний камінь, якого там було багато, і була поширена різьба на камені, що наближає їх до суздальських храмів; це дало привід дослідувачам висловити гіпотезу, що в Суздаль прийшли майстри з Галицького князівства. Так, із двох українських центрів — східнього Чернігова й західнього Галича — тягнеться ниточка

Мал. 69. Фрескове зображення Ярослава Мудрого з семейством, яке було в Києво-Соф. соборі в 1651 р. (Ст. Я. І. Смірнова)

до Суздаля, що звязує їхні архітектурні стилі. Розглядаючи розцвіт мистецтва в різних краях Русі південної й північної, ми помічаємо, що він є у щільному звязку з економічним культурно-політичним розвитком цих країв: такими огнищами були Київ, Чернігів і Новгород, трохи згодом Волинсько-Галицька земля й одночасно Ростово-Суздальська. Церковне будівництво щільно звязане з великою матеріальною підтримкою князів і бояр. Десятинну церкву в Києві збудував Володимир, що дав їй навіть десятину з своїх князівських, так би мовити, державних доходів; Київську Софію — Ярослав I-ий, що витратив величезні кошти на її будування й окрасу; Спасопреображенський собор у Чернігові — брат Ярослава Мстислав Тмутараканський; Михайлівський монастир — князь Святополк Михайлович. Будували церкви й монастирі й робили великі внески та жертви й інші

князі та княгині й бояри: київські князі дали землю під монастир Антонія й Феодосія (Київо-Печерську лавру з її печерами). Там незабаром скупчилося велике число ченців, утворилося велике господарство, що давало

Мал. 70. Фрески сходів Київо-Соф. собору. — Шалитійський Імп. Дрвин. Рос. Гос. Києво-Соф. собор

Мал. 71. Фрески сходів Київо-Софійськ. собору — колядники

гарибутки, робили постійні жертви, окрім князів і бояр, і прості люди, що валом повалили туди, коли серед лаврських ченців з'явилися такі пустельники, що їх іще за життя визнавали за святих, бо вони немов би творили чудеса, а після смерти зберігали їх ніби нетлінні тіла моці. І так було всюди: князівсько-боярська влада підтримувала князів церкви, а князі церкви — єпископи з ченцями — внязівську владу над усім населенням; церкви й монастирі, артистично збудовані, з їхніми іконами часто художніх виробів, ченцями, мошами, їхніми агіографіями, що підтримували легенди про їхні чудеса, нарешті, з їхніми духовними солодкоголосними співачками в церковних службах, з золотими парчовими ризами й церковними уборами, з ароматом ладанів кадил — все це в своїй сукупності захоплювало немов солодкою релігійною отрутою людину,

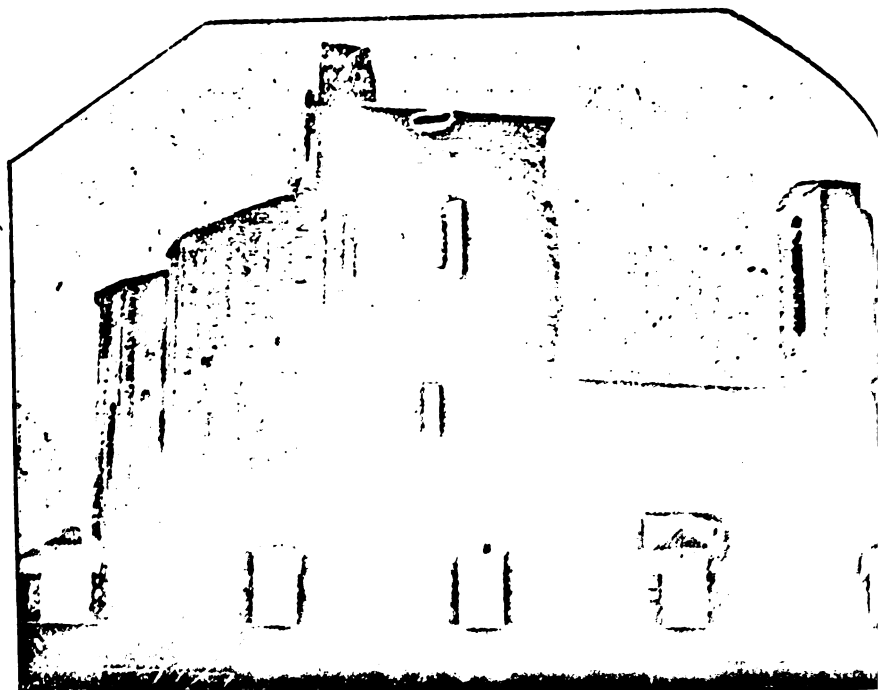

Мал. 72. Фрески сходів Київо-Соф. собору — сцена з ковою. Дрвин. Рос. Гос. Києво-Соф. собор

бачити отой туман, ту ману, ту фальш, що тісно переплелися з релігійним фанатизмом і сліпою вірою в деяких з широкосердніх. І ось у всьому цьому своєрідному комплексі не останню роль відігравав і естетичний момент, бо церкви були немов музеї художніх пам'яток, постійно приступними для всіх, багатих і бідних, що все-таки знайомили їх із цими пам'ятниками, які

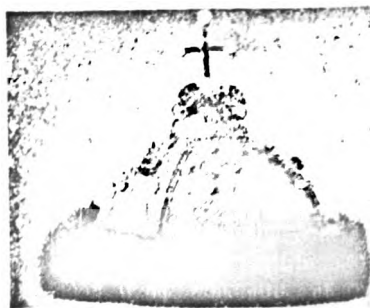
Мал. 73. Фрески сходів Київо-Соф. соб. — сцена в цирку. Дрвин. Рос. Гос. Києво-Соф. собор.

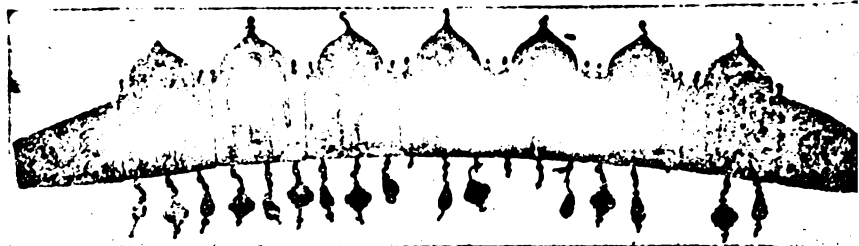
Мал. 74. Руїни стародавнього храму св. Василя (XII стол.) в Овручі на Волині, реставрований 1908 р. А. В. Щусєвим

Мал. 75. Фрески сходів Києво-Софійськ. собору — перебрані. Дрени. Рос. Гос. Києво-Соф. собор

Мал. 76. Шанка Мономаха

Мал. 77. Золота діядена Київського скарбу. Н. П. Кондаков, Русские клады ПБ. 1896 рік

Справляли на них вражіння своєю красою, починаючи з своєї незвичайної архітектури, своїх надзвичайних розмірів, де містилося багатьо людей, і кінчаючи їхніми художніми окрасами. Так було і в Західній Європі з готикою і на мусульманському сході з його мавританським стилем, так було і в нас на Україні з її візантійським стилем, і на всій Русі. Тут злилися в єдине ціле і архітектура, і малярство з його мусією, фресками, і іконами вноді гарного письма, і церковні гармонійні співи. Все це виливало на маси протягом віків і пробуджувало в них любов до мистецтва в широкому значінні цього слова. Особливо це треба сказати про співи. Одночасно з духовними співами, навіть раніше них, з давніх-давен лунала на Україні й народні пісня. Арабський письменник і подорожник Ібн-Фоцлан, описуючи похорон руського купця в Болгарах або Італі, оповідає й про те, що дівчина, яка дала згоду вмерти з ним, щоб таким шляхом потрапити вкупі з ним у рай, перед смертю прощалася з подружжям у довгій пісні. Літописець Черяслава-Суздальського яскраво описує нам «игрища межі сел», де парубки вибирали собі жінок і де були танки, а, очевидно, також музика й співи. І в пізніші часи християнські проповідники — ченці й попи — даремне виступали проти таких гулянок із танками, музикою й співом, вони були всюди поширені. До цього ж треба додати ще й мистецькі пам'ятники письменства, що їх складали й виконували співи-музиканти, як, скажімо, той віщий Боян, що про нього згадується в «Слові о полку Ігоревім», який складав пісні для князів і співав їх під акомпанімент якогось струнного інструменту — на взірць пізнішої української кобзи-бандури. На велику увагу заслуговують пам'ятники художньої промисловости обласної доби. Ця промисловість, очевидно, виросла й набула далеко більшої самостійности як у сюжетах, так і в техніці, хоч зразком для найвидатніших українських виробів ювелірного діла було все-таки мистецтво Візантії. Ці поодинокі вироби були, очевидно, речами розкоши й задовольняли князів, бояр і князів церкви. Ніде так виразно та яскраво не відбилися класові інтереси цих верств, як у цих багатих і художніх прикрасах та убраннях. Ними ця класа бакала одмежитися й відгородитися від смердів.

Князі немов утворили для себе одну форму одягу в прикрас, бояри — другу, князі церкви — третю, але вони об'єднувалися в тому, що були дуже багаті і в значній мірі художні, а, по-друге, відокремлені від убрання й прикрас нижчих класів населення. І справді, коли ми порівняємо, скажімо, одяг князівсько-боярський, побачимо велике подobenство і в матеріалі (парча), і в формах — широкі, просторі, східного характеру. На першому місці серед візантійських запозичень треба поставити *фініфтяні вироби* (перегородчаста фініфть). Вона розвинулася у Візантії в формі фініфтиного малярства й фініфтиних виробів. Головна художня риса фініфтиного малярства — це гармонія фарб. Фініфтині вироби обляювалося й полірувалося. Вироби візантійської техніки безмірно вищі над їх українськими наслідуваннями. Другий розряд українських виробів, також запозичених із Візантії, — це «*філігрань*», або «*сукань*» — сукані металеві нитки двох типів: «зернь» — це золота або срібляна сукана нитка, що нею або обмотувано виріб, або прикрашувало його поверхню, другий тип — це сукана стьожка, стрічка. Найбільш художнім зразком філігранної техніки XII ст. П. П. Кондаков називає старішу частину так званої Мономахової шапки, її вісім металевих пластинок¹⁾.

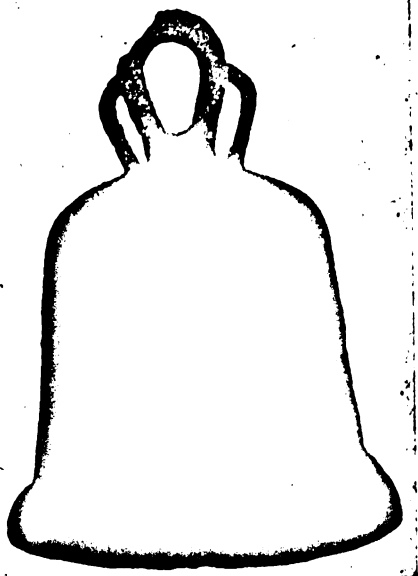
¹⁾ Див. акад. П. П. Кондаков — Рус. влады. Також Рус. древ. в пам. нек. Кондакова и Толстого.

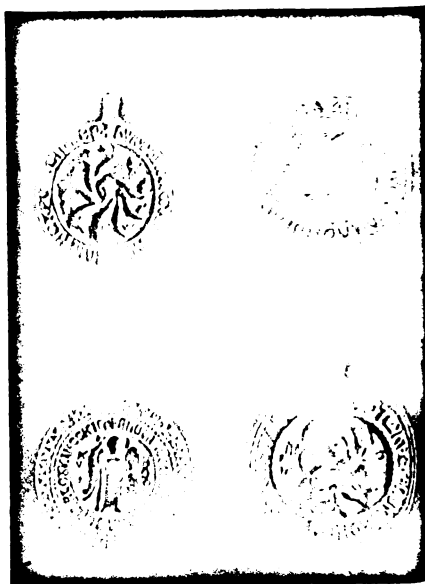
Мал. 78. Речі з Київського скарбу, знайденого 1880 р. на В. Житомирський вул. Фот. з пам. Ермітаж

Мал. 79. Святославоє семейство. Вихідна пілятура Ізборинга Святослава 1073 р.

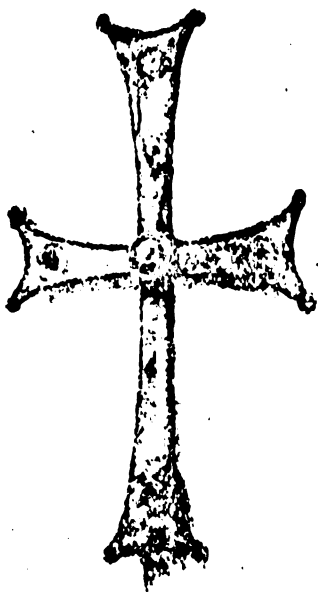

Мал. 80. Дзвін, знайдений в Києві. Фот. з пам. Київськ. муз. ім. Шевченка

Мал. 81. Злїтнїкї. Фот. з пам. Ермітаж

Видатні вироби художньої індустрії ми знаходимо в стародавніх українських скарбах¹⁾, що були знайдені головним чином на території Києва: в 1889 року знайдено дорогоцінний скарб у садибі Гребенівського з золотом князівською жіночою діяемою, де був фініфтяний образ ісуса. Ця діяема складалася з 9 пілок (створок); на двох кінцевих пілках були фініфтяні жіночі постаті в вінці-короні; це вказувало на великокнязівське призначення діядеми; до кожної пілки було по 3 фініфтяні бляхи на ланцюжках, — це так звані *рясна*, що випускалися на лоб. Діядему пришилювалося до вбрання голови. Кожна створка являла собою немов кіот з образками

Мал. 82. Київський хрест XIII в.
Фот. з пам. Київськ. музею імені Шевченка

святих, прикрашений перегородчастою фініфтю з грецькими написами; але дуже характерно, що одну з них написано частинно по-грецьки, а частинно по-руськи, так написано ім'я — ап. *Павел*; очевидно, це була робота руського ювеліра²⁾. Інші речі в Київських скарбах простіші, але все-таки князівсько- боярського призначення: золоті гривні в формі медальйонів з образками святих; барми — металеве вбрання, що його надівалося на плечі, золоті ланцюжки³⁾, золоті сережки в формі колодочок із фініфтяними прикрасами і перетні з малюнками та печатками (ці останні запозичено у Візантії, і стоять вони в зв'язку з торгівлею й грамотністю), золоті й срібляні шийні гривні — обручки, — Борис подарував своєму отрокові молодшому дружинникові таку гривню наміста. Велику групу становлять художні вироби для церковних служб. — їх вироблялося на Русі, хоч на зразок візантійських. Зірничий стиль мають акваманіли, або водолей — посудина на воду в формі левів, тигрів, коней, цанів, баранів. Один такий водолей придбав я, і тепер він переховується в Археологічному музеї в Харкові (це лицар на коні), хоч він, на думку його дослідувача Я. І. Смірнова,

стосується до західних зразків XII ст. Розповсюджені були хрести, образки й так звані змійовики — медальйони з переплетеними зміями: вони були й за поганської доби (як талісман од хвороби й бід), а тепер набули християнського характеру. На чернігівському змійовику є цікавий напис: *«Помози рабу своєму Василю»*. Нарешті, треба ще нагадати про окремішні численні відділи пам'яток мистецтва — про *мініатюри*, що були окрасою рукописних книжок. І ось такими мініатюрами були оздоблені найстарші пам'ятники нашого письменства — Євангелія, і Збірник Святослава Чернігівського, де намальовано все його семейство з реальними подробицями одягу; це перший пам'ятник української іконографії XI ст. Є ще портрети дочки

¹⁾ Акад. Н. П. Кондаков. — Русскиеклады.

²⁾ Описи иныхскарибъ див. в акад. Н. П. Кондакова.

³⁾ Під 1147 рік літопис оповідає: «Бъюще Михайла, отторгоша крест на нем и с чешми, а в нем гривна золота».

Ярослава Ганни і Ярополка Ізяславовича з жінкою й матір'ю, — обидва пам'ятники західньо-європейського походження. Але — і це найважливіше — ми маємо зовсім певні свідчення літописів, що в цю добу були вже мистецтубільці; це були піонери українського мистецтва. Зрозуміло, що про них згадують літописи випадково, і тому реєстром усіх відомих нам майстрів-художників не вичерпується кількість їх. Мистець *Мілонег* на доручення київського князя Рюрика Ростиславовича збудував кам'яну стіну при Видубецькому монастирі. Згадується «муж хитр», цеб-то мистець *Алекса*, що будував фортецю Кам'яця, згадується «хитрець» різьбяр *Аодій*, що прикрасив різьбярством двері церкви в м. Холмі, збудованому Данилом Галицьким; маємо згадку про ченця Києво-Печерського монастиря *Олімпія*, учня візантійських малярів, що розмалювали велику церкву в лаврі. До цього треба додати, що українські виробники — шпательники і рушники з золотими оборками, хрестом і двома птицями — були пожертвовані в Афонський монастир в XII ст.¹⁾ Наведені факти свідчать про високий рівень мистецтва й художньої промисловості, значить, і матеріальної культури на Україні X — XIII ст., яко вищого ступеня обробної промисловості взагалі, і вносять, на мій погляд, коректив у погляди на це питання сучасної марксистської історичної літератури. Значіння цих фактів є в масовому характері виробництва, хоч і не для ринку, і не для невідомого покупника, а для реального замовника, як це, було, робили ремесники інших суто ремесничих виробів.

Мал. 83. Бронзовий водолій XIIв. Фот. з пам. Харк. археол. музею

Мал. 84. Ганна, дочка Ярослава, жінка французького короля Генриха I. Портрет її на стіні церкви поблизу Парижа. Киевск. Стар., 1884, кн. 7

Про велику кількість цих речей доводять так дані археологічні, як і дані літературні. Згадаємо, наприклад, про майстерні, де вироблялося ці речі масовим способом при збудуванні Десятинної церкви, те саме при збудуванні Софійського собору, інших церков, фортець і повинно було бути при збудуванні міст.

Торгівля

Торговля у всіх народів викликається потребою довозу й збуту продукції промисловості, передумовою її розподілу занять, різними формами цієї промисловості. Натуральне господарство, що панувало на Україні, забезпечувало загалом і майже всі основні потреби суспільства: мисливство, бджільництво, рибальство, скотарство, рільництво, садівництво й городництво давали все потрібне людині для споживання, бо вони були розповсюджені майже по всій території Русь-України: і не було тоді такої країни на ній, де б їх не було, а була лише різниця що до більш або менш сприятливих умов для їхнього розвитку й значіння кожного

¹⁾ Д. Пв. Багалей. — Русская история. Т. I. 1914, стор. 204 — 209, 301 — 303, 306 — 309.

з них серед усіх останніх; *природні умови* України були навіть, кажучи взагалі, сприятливіші для такого всебічного забезпечення населення, ніж великоруської або білоруської землі, бо, коли, скажімо, неврожай і голод були досить звичайним явищем у Новгородській землі, Україна, що мала свій родючий чорноземний ґрунт, була забезпечена з цього боку далеко краще, і потреби в довозі чужого хліба не мала. Те саме треба сказати й про її флору та фауну: Україна не мала потреби в довозі садівнини й городини, звірини й птаства. Навпаки, вона мала спроможу вивозити такі лишки цієї своєї продукції, як мед, віск і хутра. Слово «лишки», одначе, треба розуміти умовно: ці лишки нагромаджувалися не серед усього населення, бо воно б, якби могло, і їх спожило. Тут треба розуміти ті лишки, що їх призибували князі та бояри, з того часу, як з'явилася ця влада і як вона обкладала данинами на свою користь підвладне населення, а це й була сировина, що нею почали торгувати князі, бояри й посередники в їхній торгівлі, гості-капіталісти. Інакше справа стояла з одним тодішнім мінеральним багатством — сіллю. В протилежність до перших продуктів, соли, що була неодмінною річчю масового вживання, видобувалося далеко менш, ніж була потреба, а до того цей продукт видобували лише в одному українському князівстві — Галицькому, і тому одразу й дуже рано вона мусила зробитись предметом купівлі й продажу, предметом торгівлі, і саме *внутрішньої*, а не *зовнішньої*, бо здобувано її на території України. Що до обробної промисловости, то її продукція мала на меті також задоволення масового споживача, і таким споживачем частіш за все був її виробник, хоч були вже й ремесничі організації; очевидно, що за таких умов потреба в чужоземних товарах — коштовніших і вдосконаленіших чужоземних виробках — могла виникнути й здійснюватись у вищих забезпечених клас населення, що могли обмінювати своєю нагромадженням сировини на ці довільні речі розкоши. Інакше кажучи, зовнішня торгівля і в справі вивозу, і в справі довозу захоплювала не широкі народні маси, а багаті князівсько-боярсько-гостеві верхи й тому не відігравала в загальнонародній економіці такої першорядної ролі, яку їй надавали історики на підставі досить численних про неї звісток як у місцевих, як і в чужоземних джерелах. З появою князівсько-дружинної класи, що обрала своєю професією війну, а не продукційну працю, що, користуючися своєю силою, взяла в свої руки владу й право на додаткову продукцію виснаженого населення й почала призибувати великі лишки сировини та продавати її в обмін на речі розкоши, які були їй потрібні як для власного свого і своїх військових слуг (отроків), бояр споживання, як і для зовнішнього свого відокремлення від населення, щоб утворити нові символічні форми свого значного походження. Од одвертого, нічим не прикритого грабництва дорогих, цінних чужих виробів, що їх зразком може бути в нас на Україні славетний Перещепинський скарб із дорогоцінним срібляним і золотим посудом, датованим VII ст. нашої ери, руські князі й дружинники перейшли до торгівлі, ще, одначе, напівграбіжницької; зразком архаїчної німої торгівлі є опис такої торгівлі між новгородцями й угрою в літопису під 1096 роком: там провадився обмін шкір на залізо; конкретні подробиці про таку торгівлю між камськими болгарами і вессю дає Казвині. Цей суто товарний обмін без грошей — товар на товар — очевидно, мав існувати й пізніше між Руссю-Україною та її східними сусідами. Але, взагалі кажучи, в київську добу ми вже

бачимо й риночну торгівлю. Обмін товарів провадився, мабуть, можна сказати, лише на ринку. Руська Правда дає нам низку фактичних уазівок на риночну торгівлю; коли хто купить або продасть на ринку краденого коня, худобу або одягу, мусить поставити двох свідків або митника про те, що він купив їх на ринку як некрадене. На ринках-базарах оголошували про втечу холопа, про крадіжку коня, зброї, одягу. Ринок був, значить, таким *прилюдним* численням зборищем, де оголошувано всі заклки що до купівлі-продажу, звязані з крадіжкою. На торговищі в Києві 1068 року зібралоя віче. Це свідчить про те, що ринок був, так би мовити, важливим осередком міста, центром внутрішньої торгівлі. Київ був видатним торговельним містом. Сучасник Адам Бременський рівняє його через великі розміри торгівлі з Царгородом, — очевидно що тут перебільшення. Але й другий сучасник, Дітмар-Мерзебурзький каже, що в ньому було вісім базарів, і місцеві відомості стверджують існування в ньому торговищ — великого Бабиного (на горі) і торговища на Подолі, що був торговельним центром, яко пристань на Дніпрі, куди легки було прихати й привезти продукти на продаж річним шляхом. Розмір ринків був неоднаковий. Взагалі кажучи, ринки були невеликі. бо звязані з невеликою округою. Виключно широкі розміри торгівлі були на київських ринках, де були цілі чужоземні торговельні коловії, куди виносили на продаж місцеві вироби, як, наприклад, ченці Київсько-Печерської лаври клобуки й панчохи. В Києві були лясські (польські), жидівські (єврейські) і угорські ворота — вказівка на постійне перебування цих народів у Києві, мабуть, з торговельною метою. У всякому разі нам відомо про євреїв, що вони брали участь у київській торгівлі. Київському князеві Святославові, за словами автора «Слова о полку Ігоревім», співали славу німці, угорці, греки й морави. У Києві проживали новгородські купці, що їх захопив Ростислав і звелів посадити в льох у помсту за сина¹⁾. Данило Галицький, будуючи нове місто Холм, надавав йому і восяного і одночасно промислово-торговельного значіння, закликаючи туди, окрім Руси, німців, ляхів і більш за все різноманітних майстрів; нових поселенців зібралоя так багато, що вони нановнили двори й навкруги міста, «и бе жизнь», цеб-то місто відразу набуло промислово-торгового значіння. Базарами були й погости — од гостьба — торгівля; погости означали також і церковну площу. Церкви в нас, як на Заході, були звязані з торгівлею. Представники церкви й сами торгували. Особливо це було помітно в Новгороді завдяки широким розмірам тамтешньої торгівлі й безпосередньому впливові на ню західньо-європейських торговельних форм.

Місто й його округа становили при тодішнім розподілі Руси на низку автономних областей замкнені в самостійні економічною стороною райони, як це видно з «Руської Правди». За таких умовин, за відсутности єдиного державного центру (найголовніше торговельне місто, Київ, не кажучи вже про Новгород, не був таким державним централізованим осередком) торгівля між областями не була внутрішньою у вузькому значінні цього слова, але все-таки її провадилося, і тому потрібно відрізнати внутрішню торгівлю в межах областей, з одного боку, і їхню торгівлю з сусідніми областями. Очевидно, що багатші області, більш розвинені економічною стороною могли провадити й більшу торгівлю своєю промисловою продукцією:

¹⁾ Летоп. по Нп. сп., стор. 350.

де залежало також од попиту на цю продукцію з боку сусідніх і даль-
 ших областей. Новгородська область, наприклад, змушена була купу-
 вати за неврожайних років хліб у сусідів — з Ростово-Суздальської землі,
 а то її довозили його навіть із далекої Київської області, що значить —
 вивозила свій хліб на північ і годувала ним новгородців. Для торгівлі
 мали велике значіння торговельні шляхи. Шляхи тоді були лише нату-
 ральні, або водяні, або сухохідні, чим більш було шляхів у межах об-
 ласті, а також і тих, що звязували її з сусідніми областями, тим біль-
 ший міг бути її товаровий обмін. Особливе значіння для нього мали водяні
 шляхи — річки. Візьмімо, наприклад, Київську землю з найбільшим числом
 шляхів. Головною водною артерією країни тут був батько-Дніпро з його
 притоками. Дніпро звязував Київщину з такою далекою північною областю,
 як Новгородська. Славетний шлях «із вариг у греки» звязував Балтику
 з Чорним морем, і це надавало йому, а, значить, і Києву міжнародного зна-
 чіння; каналів тоді не було, але їх замінювали річні волоки, через які човни
 волочили з річки в річку. Спочатку мали майже однакове значіння обидві
 частини цього шляху: і од Фінської затоки до Києва, і од Києва до Дніп-
 ровського гирла і далі Чорним морем до Царгороду, і треба думати, що
 проклали цей шлях уперше варизькі і новгородські дружинники та гості,
 що одночасно бували иноді і в ролі дружинників і гостей; згодом набула
 більшого значіння південна частина цього шляху, що звязувала україн-
 ські землі водозбору Дніпра з південними. Але в цьому вже була роля
 Дніпра для зовнішньої торгівлі, що про неї ми скажемо далі. Що ж до
 значіння його для торгівлі власної Київщини з сусідніми областями, то тут
 треба зауважити, що він і його допливи, як Стугна або Рось та інші
 невеличкі річки, а також і численні та многоводні річки й озера північної
 частини Київської землі — Полісся, сиріями розвіткові товарообміну в ме-
 жях Київщини. Згадаймо, наприклад, що човни-однодеревки добувалися
 для Київських торговельних караванів саме в Поліссі. Дніпро зовсім не
 був перешкодою для промислово-торговельних зносин населення Правобе-
 режжя й Лівобережжя, бо для послуг його були не лише човни, а й мости
 та греблі по невеличких річках; лігонне згадує про такі мости й греблі.
 Доказом того, що Дніпро не роз'єдинав населення Право і Лівобережжя
 та що економічні звязки були сильніші від етнографічних і політичних
 меж, є те, що хоч межою полян і сіверян а потім Київської й Сіверської
 земель, був Дніпро, однак, київські поселення ми бачимо й на лівому бе-
 резі Дніпра. Доплив Дніпра Десна звязувала Київську область із сусідньою
 Чернігово-Сіверською, а Прип'ять з її допливами з Волинською й Боло-
 ховською землями. Здається, що був ще один торговельний водяний шлях
 із Дніпровського допливу Самари воляком у Калміус, що вливався в Озів-
 ське море. Київську область перерізували й сухохідні шляхи, про які
 згадують джерела. Нам відомо, що вальки з кунцями й товарами йшли з
 Куреську до Києва, і з одною такою валькою прийшов у Київ чернець
 Феодосій. Правда, проф. Рожков гадає, що це були товари, що їх при-
 значалося для чужоземного ринку¹⁾, але джерело не каже нам, для якого
 ринку везли ці товари, і не зазначаючи зовнішнього ринку, бо, справді,
 Київ був центром і транзитної торгівлі з Візантією, можна все-таки га-
 дати, що тут були й товари, що їх призначалося на продаж і в Києві,

1) Рус. история, I, стор. 157.

що був одночасно й самостійним торговельним осередком. Це був трап північно-східній. На захід один шлях ішов на Білгород, Вздвигень і далі на Волинь; другий — на півден. захід на Звенигородку, Васильків і Галицьку землю. Літопис називає ще 3 торговельні шляхи: Грецький, Солоний і Залозний, вони вели з Півдніпрящини на південь і східній південь: Грецький — Дніпром до Криму й Царгорода, Залозний — також спочатку Дніпром і відхилився, на думку одних (М. С. Грушевського, мене), на східній південь — в Подіння, на думку ж Арістова, він ішов Дністром в Наддупав'я; Солоний — на думку одних, до Солоних озер у Криму, на думку інших, до Коломийських соляних промислів у Галицькому князівстві. На жаль, літопис не дає нам указівок на певний напрямок цих шляхів. Він дає лише три замітки про них: оповідає про всіх їх одночасно, немов звизуючи їх територіяльно, звязує їх із територією Половецького степу й називає дідівськими, споконвічними¹⁾.

Я, власно, зачіпаючи це питання ще 1882 року, приєднався до думки тих, що Грецький шлях — це старий шлях «із варяг у греки». Залозний вів до Озівського моря, до колишньої Тмутаракани, і Солоний — також до Озівського моря, до Генічеських і Бердянських соляних озер, і нині тримаюся цієї самої думки; двома останніми шляхами користувалася головн. Чернігово-Сіверська земля, одначе, вкупі з Київською. Цього не досить: цими трьома шляхами, очевидно, користувалися в міру потреби й інші українські землі, тому ідея Київського князя захистити їх од половців мала таке співчуття серед усіх українських князів.

Внутрішня торгівля в інших областях повинна була бути більш обмеженою, ніж Київська, але все ж була досить помітна, особливо по таких країнах, що виділялися своєю продукцією й природними багатствами. До таких земель належить Чернігово-Сіверська, а це доводиться тим, що другорядне місто її, Курськ, вислав, як ми бачили, цілі купецькі валки з товарами в Київ сухопуттям (від Курську до Києва вони йшли 3 тижні, — це нагадує нам чумацькі валки пізніших часів). Чернігівсько-сіверські князі славилися своїм багатством, і це свідчить також про багатство країни й населення, яке вони широко експлуатували. Особливо великі фонди давало князям господарство, частину багатства вони переховували в «товарах», що завжди були і в їхніх таборах, другу частину мусили продавати. Взагалі Чернігово-Сіверську землю треба поставити зразу за Київською і її економічним, і її політичним, і її культурним значінням. Довказ значного розвитку цієї торгівлі є розвинена в ній грошова система, навіть

1) Ось це одинокое свідчення літопису: це слова кн. Мстислава, що він звернувся з ним до інших українських князів: «Братъе, пожалуйтея о Руской земли и о своей отцине и деди оже не суть (половці) хрестьяни на всяко лето у веже свои, а с нами роту взимающе, вседе переступающе, а уже у нас и Грецький путь изотимають и Солоний и Залозный; а лево бы было... поискати отець своих и дед своих пути, и своей чести» (Літоп. по Нш. Ст. стор. 368). Трохи далі літопис оповідає, що українські князі вирішили вийти назустріч своїм гречникам і залозникам, щоб - то своїм кушцям, що поверталися на Русь Грецьким та Залозним шляхом (стор. 370). З літоп. видно, що учасників чекали половці коло Дніпровських порогів (стор. 360). До цього треба додати, що в цих походах брали участь, очевидно, зацікавлені цими шляхами князі — київський, чернігівсько-сіверський (Ольгович і Всеволодович), луцький (з Волини), переяславський, овруцький, вингородський, гуровський і інші. Література про це питання досить велика; Арістова. Пром. древи. Руся. стор. 185 — 188; Барсов. Геогр. нач. лет.: Брун. Сл. древи. реч. пути из Диеира в Азовск. море (Черноморье. Стор. 98 — 133). Широка топографічна розвідка з велич. срудністю автор; М. С. Грушевського. История Киевской земли. Стор. 386 — 391.

з місцевими особливостями, і знахідки грошових скарбів. 1852 року на полі біля Піжона (Успенж) знайдено в глиняному горщику скарб із 200 срібляних монет; частина їх, як це звичайно було, прилипла до рук, але решту відслано в Київський мюнцкабінет, і його вчений консерватор Волошинський, вивчивши їх, дійшов до висновку, що це руські монети Володимира I, Ярослава I, Святополка, Володимира Мономаха й Георгія I, значить, охоплюють часи з кінця X до половини XII ст. На території Чернігово-Сіверської землі знайдено багато чужоземної монети й нарешті гривні-гроші, але не карбовані, а літі з срібла в півфунта вагою. Ті гривні, що їх знайдено на Чернігівщині в Новгород-Сіверському повіті, являють собою своєрідний тип і посідають середнє місце між київськими й новгородськими¹⁾. Згадаймо, що Чернігово-Сіверська земля мала щільний зв'язок із Тмутараканню, що могла бути її колонією. Є літописна вказівка на те, що в XII ст. гості йшли з половецького степу на р.р. Ворскла й Хорол, що були в межах Переяславського князівства²⁾. Великими багатствами славилися й західні князівства — Галицьке й Волинське. І там також мусила розвинутися торгівля. Ярослав Галицький будував нові міста й залукав чужоземних ремісників.

Ще й нині, більш, заходив з цього боку робив Данило Галицький. Галичина стояла вище за Волинь і числом міст. У ній було багато міст, серед яких визначалися Львів, Холм, Коломия. Жваву торгівлю проваджено Дністром: човни плавали по ньому до *Олешьч*, що стояло на нижньому Дніпрі; назад у Галич купці везли рибу й вино. Від Дніпровського гирла човни з товаром пливли до Дунаю, де ми їх бачимо в половині XII ст. й де було м. Малий Галич. Але головною річкою Галицької торгівлі була коломийська сіль. З «Печерського Патерика» бачимо, що вся Україна купувала коломийську сіль³⁾. У Волинській землі перше місце посідав Володимир, що дивував у XIII ст. угорського короля; той сказав, що такого міста він не бачив і по німецьких країнах; очевидно, він виріс від промисловости та торгівлі. Волинська й Галицька землі були зв'язані торговельними зв'язками з Західною Європою — вони були авангардом України на Заході. З Заходом їх зв'язували тісні політичні й культурні зв'язки та впливи, — це був авангард Європи на Україні. Очевидно, що наведені нами факти про внутрішню торгівлю українських земель випадкові — насправді їх було незмірно більше, бо літопис мало цікавився даними економічними — але вони, гадаю, дозволяють нам внести коректив у думки

1) Моя «Історія Сев. Землі», стор. 296 — 298. Про монети Володимира й Ярослава ми маємо нині велику нумізматичну літературу. Після Волошинського їх визнали за стародавню - руські академик Куник, Сондов, Уваров і особливо П. И. Толстой («Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского», СПб, 1882). Всіх таких монет знайдено до 300, і всі вони були руського вбивання й не були медалями, як думали деякі нумізмати. Це доводиться, по - перше, великою кількістю їх у скарбах; по - друге, тим, що вони стерлися (від уживання); по - третє, їх знаходили в межах торговельних шляхів (ніженський скарб у надозорі Десни та долина П Остра); по - четверте, деякі з цих монет знаходяться вкупі з чужоземними, і це також вказує на їхнє торговельно-значіння. «Хіба можливо, — запитує Толстой, щоб одно людина збрала таку велику кількість медалей?» Див. літературу у В. В. Святловського — «Прижитивное торговое госуд. как форма быта», СПб, 1914, стор. 123 — 128.

2) Літоп. по Ив. сп., стор. 429.

3) Князю Данила Гал. К., 1873, стор. 78 — 81. В «Печерському Патеріку» в житті Протора сказано, що не пустили гостей (цеб-то купців із Галича й Перемишля, і не було соли в усій Руській землі: там же, стор. 80, Київю-печ. Пат. М. Вікторовой. К., 1870, стор. 120).

попередніх істориків про стан внутрішньої торгівлі в обласній Русі - Україні. Проф. Рожков не згоджується, наприклад, із проф. М. В. Довнар-Запольським про досить розвинену внутрішню торгівлю на Русі взагалі і зв'язує її бідність з натуральним характером господарства, кажучи, що торгівля на Русі X—XII в. виявилася головним чином у продажу невеличкої кількості продуктів на сусідньому базарі. Для доказу цього проф. Рожков аналізує поняття «свода» в «Руській Правді», коли можливо було йти лише до третього «свода», хоч все ж третій «свод» виходив з міста в округу, що тяглася до міста, і не можна буде виходити з ним за межі чужої області. Але хіба це доводить заборону продажу товару в іншу область? Очевидно, що ні: це обмеження території «свода» для розшуку втраченої речі зроблено в інтересах позовника, щоб йому не розшукувати свою річ без кінця її краю; що ж до переходу в іншу область, то тут існувало вже своє право немов в іншій державі. Висновок же проф. Рожкова, що торговельні зносини з областями траплялися дуже рідко, не має за собою підстави. Другим доказом ізольованості місцевих ринків виступається великість відсотків у позиках, що вказує на дорожнечу капіталу. Відсотки справді були високі, та й не могли бути низькими за небезпечних умови повернення капіталу. Згадаймо про те, яке небезпечне було становище купців-капіталістів у міжкнязівських усобицях, коли й невеличкі в спокійні часи гарантії касувалося не раз. По-друге, торговельний оборот сам собою давав уже великі відсотки зиску. По-третьє, не треба забувати, що відсоток значно підвищувався в часи спекуляцій, так що треба було видати окремий закон «о резех» (за Володимира Моно.). І нарешті, товарообмін за панування в ті часи натурального господарства — і це особливо стосується до продуктів масового користування, особливо сільсько-господарчих — і не потребував помітних коштів, бо мав характер товарового обміну; очевидно, робилося те, що в деякій мірі робиться й тепер на наших ярмарках і базарах, де селянин не бере з собою грошей на базар, а везе борошно і, продавши його, купує на виторговані за нього гроші потрібні йому вироби міського ринку; як і навпаки, у цьому й був товарообмін між селом і містом: на міський ринок привозили, крім збіжжя, і худобу, і коней. І т. ин. Третім доказом проф. Рожкова, як він каже, *панування натурального господарства* є його висновки що до монетної системи. Ми також визнаємо панування в ті часи натурального господарства. Але ми не можемо, одначе, заперечувати в ті часи розповсюдження грошей і не лише яко прикраси. Проф. Рожков, очевидно, помиляється, коли каже, що «иностранныя монета ценилась главным образом как украшение, а не как меновое орудие». Припускаємо, що диргеми, як це ми бачимо в салтівських розкопках, іноді були прикрасами для покійників і мали ритуальне значіння. Але взагалі це були гроші і на Україні, за які можна було купити східні товари і які руські купці одержували від хозарських і булгарських за свої хутра. Хіба для прикрас збиралося ті великі скарби диргеми, що їх величезну кількість (і то випадково) ми познаходили на Україні? Сказавши далі про далеко більше значіння в торговельних зносинах візантійських солідів (з чим не можна погодитися, бо вони трапляються в нас відносно дуже рідко), проф. Рожков говорить, що основною монетною одиницею на Русі X—XII в. стала гривня. «Але, — каже він, — коли вона була не карбованою, а ваговою одиницею, то хоч вона поділялась на дрібніші частини, але, яко вєсова, не мала

розповсюдження і свідчить про те, що торгівля була мізерна». Що гривня була основною монетною одиницею, це правильно — вона була переходною формою до карбованої монети, і її дуже легко було робити з срібла і навіть срібляних виробів — але доказів того, що вона не була розповсюджена немає; радше навпаки: коли області виробили різні форми її, це свідчить, про її розповсюдженість.

В. О. Ключевський надавав величезного значіння торгівлі Київської Русі її торговельному рухові Дніпром. «Господарське життя слов'янського населення, — казав він, — визначалось Дніпром, що прорізував цю країну з півночі на південь. Що річки були тоді найкращі шляхи, Дніпро був головною господарською артерією, битим торговельним шляхом для західної частини нашої рівнини. Його водозбір захоплював її; завдяки цьому Дніпром з незапам'ятних часів ішов великий торговельний рух, що початок йому поклали греки. Дніпро з його припливами став для східних слов'ян за могутню артерію народного господарства. втягнувши їх у складну торгівлю, що провадилася тоді в південно-східному кутку Європи. Своєю нижньою течією й лівими припливами Дніпро потяг слов'яно-руських поселенців до чорноморських і каспійських ринків. Ця торгівля спричинювала розробку натуральних багатств їхньої країни. Хутра й мед і були основні речі цієї зовнішньої торгівлі. Лісовик - мисливець і бортник — це найраніший тип слов'яно-руського народного господарства. Посередницьку роль в цій торгівлі відігравали хозари. В наслідок успіхів східної торгівлі слов'ян заснувалось торговельні міста на Русі. Коли вони виникли, невідомо, але за часів утворення Київської держави більшість їх являла вже значні поселення. А постанали вони завдяки успіхам зовнішньої торгівлі, більшість лежала по лінії Варязького шляху. Цей процес *В. О. Ключевський* уявляє собі так, що торгівля захопила перших поселенців, які жили дворами, — і тоді постанали центральні міста як пункти промислового обміну (хутра, мед), — це були «погости» — місця гостбів.

Дрібні селянські поселення тяжили до більших і міцніших торговельних центрів. З цих останніх, що були за посередників між тубільними промисловцями й чужоземними ринками, і вросли торговельні центри по Варязько-Дніпровському торговельному шляху. Ці міста зробилися торговельними осередками і головними складовими пунктами для утворених біля них промислових округ¹⁾. Визнаючи важливе значіння зовнішньої торгівлі городів Варязького шляху з Києвом на чолі і давність їхнього походження, також і зв'язок її продукції з погостами — осередками відомих нам князівських полюдій, ми не можемо, по-перше, визнати за доведене перетворення погостів у торговельні міста, як звичайне явище, а по-друге, зв'язати її саме походження міст виключно з торгівлею, як це робить *В. О. Ключевський*, — торгівля була лише єдиним і то не постійним фактором, а поруч з ним часто незалежно від нього ми бачимо інші фактори, як князівсько-дружинна організація, як військова охорона самих міст і окружного населення. Нарешті, однодвори-звіролови являли тут не активну, а пасивну силу, що давала хутра та мед як данину князеві й дружині, що також були купцями-посередниками примітивно торговельної держави в Київській Русі. Підтримують думку про дуже важливе значіння торгівлі в Київській Русі й інші нові автори, як *Мельгунов* (в «Очерках по истории русской

¹⁾ Курс Русской истории, I, вид. 4, стор. 143 — 145 148 — 150.

у ниверситета» під назвою «Примитивно торговое государство, как форма быта», де обстоє свою теорію про Київську Русь, як примитивно торговельну державу. Першу частину присвячено давньоруським грошовим системам і спеціально гривням, другу — торгівлі Київської й Північної Русі, третю — загальному характерові староруського господарського укладу. Зразки таких типів він бачить і в греко-римські часи, і в середньовіччя. Такий тип характеризує собою і київські дофеодалні часи, і час занепаду його був час зародження російського феодалізму. І це зрозуміло: на київському міжнародньому торжищі сходилися торговельні шляхи всього східно-європейського світу. І він описує ці шляхи й річі торгівлі; в Києві на цьому ґрунті розквітає своєрідний капіталізм примитивно торговельної держави. Це не слов'яни північного сходу, а купці, майстри й промисловці. Грошові відносини й гроші доходить до глибини народного життя, і Київська Русь виходить у сферу впливів світового ринку. Всюди на Русі ми бачимо торговельні центральні міста. Автор наводить приклади, коли нагромаджувались великі капітали в князів і бояр, монастирів і купців. Держава охороняла ці капітали й високі відсотки. Рівень народного господарства був високий. Торговлі допомагали тодішні сприятливі умови світового ринку.

Переходимо до істориків-марксистів. Схема *Н. Рожкова* в еволюції й розвитку народного господарства така. «Господарський розвиток кожної країни починається пануванням натурального господарства, коли панує добувна промисловість і скотарство¹⁾». Далі еволюція господарського розвитку може відбуватися двома напрямками: в одних країнах панує зовнішня торгівля для вищих клас суспільства з рівновагою добувної промисловости й сільського господарства в масі населення, в інших панує рілляництво; і там, і там це робиться на тлі натурального господарства. Схема еволюції руського города й ролі торгівлі у *М. П. Покровського* інша. Він виклав її в розділі третьому, першого тому своєї «Русской истории». Спочатку *М. П. Покровський* нагадує, що Русь X в. уявляли чужинці як країну «городів» і торгівлі. Але середньовічна торгівля мала дуже обмежені розміри — панували дрібні крамарі типу «коробейников». Серед товарів головну роль відігравав живий товар — раби, що їх здобувалося силою; торгівля мала розбишацький характер. Торговельні склади — це князівський табір. Первісне ядро міста являли купецькі роди, а біля них скупчилося багато дрібного люду — робітників і ремесників. Маса населення в Києві була озброєна. Мешканці міст, що їх збудував Олег, брали данину з околицького населення й поверталися знову туди із здобиччю. Міста з стації купців перетворилися в великі центри. Князь тут був найманним охоронником города, а в селі хазяїном-вітчинником. Гору взяло село північно-східної Русі над городом у Київській Русі; вона збільшилася переважно в наслідок князівсько-боярсько-купецької експлоатації; села були «взехани» остільки, що більше ні з кого було брати челяди й данини; останнім диким племенем були витичі, коли князі прожили вже все готове. 1169 року Київ розграбовано — городські республіки занесли, і гору взяло натуральне вітчизне господарство в селі. Городська Русь розклатася. Остаточний удар їй завдали татари. Другий факт — занепад закордонної торгівлі, особливо важливу роль відіграло тут захоплення Царгорода

¹⁾ *Н. Рожков* — Эволюция хозяйственных форм. СПб, 1905, стор. 4 — 12.

1204 року хрестоносцями лицарями. Варязький шлях тепер не мав ходу в Царгород, натомість постали нові шляхи, зв'язані вже з Балтикою а на північному березі Чорного моря охазійнувалися венеціянці. Треть однак, додати, що й М. Н. Покровський визнає силу за тими причинами занепаду Київської Русі, що «їх так талановито, — каже він, — змалює В. О. Ключевський». Треба сказати, що схема М. Н. Покровського не силую для всієї Русі.

Дуже яскраво в ній охарактеризовано тодішню розбишачьку торговлю але торговля Русі з Візантією мала инший характер. Виключає суми і значно рішуча протилежність що до данни городського й сільського населення, про яку говорить М. Н. Покровський; досить нагадати собі що в Деревлянській землі, наприклад, данину мусили платити мешканці Іскоростеня нарівні з мешканцями сіл: і тих, і других однаково грабує князь Ігор і його дружинники; і до речі буде додати, що мешканці Іскоростеня рослині були такі самі хлібороби, як і селяни Деревлянської землі.

Переходимо тепер до *зовнішньої торгівлі*, перш за все східної. Зовнішня торгівля була старовинна — про неї яскраво свідчать скарги з так званими куфичними арабськими монетами VIII—XI ст., куфич від слова Курі, де прийнято арабське писемство для написів. Знайдено цілі *капітали*, що їх закопували в своєрідні земельні банки, щоб-то в землю. Їх, також і наші гривні, розрізували на частини, щоб здобути дрібнішу монету. Монета попадала на Русь і завдяки нашим торговельним зносинам із народами Сходу, або шляхи нападів і безпосереднього грабінництва перших київських князів, а об'єктом їх було й побережжя Каспійського моря. Але треба до цього додати, що й араби робили те саме: вони, наприклад, завоювали багато міст Хозарії, а потім відкрили там свої ринки. Торговельні шляхи вони прокладали собі оружно, а кожна завойована земля робилася їхнім ринком. Східна частина хозарської столиці Ітіля (на Волзі) була зайнята купцями та їхніми товарами. Столиця Болгарського царства м. Болгар також являло собою центр торгівлі з арабами. А Русь торгувала з Хозарією й Камською Болгарією й через них, а то й безпосередньо з арабами. Арабські письменники й подорожники дають нам чимало цінних фактичних указівок на торгівлю Русі-України із Сходом. Про східну торговлю оповідає Ібн-Хордадбе (IX в.), — руські купці й торгували в містах і побережжю Каспійського моря, а иноді везли на верблюдах товари і в Багдад. Важну ролю відігравали в цій торгівлі Ітіль і почасті Болгарія в Ітілі, за словами Ібн-Хаукаля, було багато руських купців, що займали там половину міста, вони їздили Доном і через Ітіль у Каспійське море. Арабський подорожник X в. Ібн-Фоцлян оповідає, що він сам бачив русів як вони приїхали з своїми товарами, але помістилися не в самому місті, а, гадаємо, недалеко од нього на побережжі Волги, — там вони лишалися доки попродавали свої товари (і греки також не пускали русів у Царгород), а продавали вони їх, як видно з цього ж оповідання, за монету-диргеми й динари (диргем = $\frac{2}{3}$ динара; золотий Володимира = динару¹⁾

1) Про скарги східних монет взагалі див. у Савельєва — «Мухамеданская нумизматика» і Маркова — «Топографія кладов восточных монет», спеціально про скарги на території Уфенки у проф. Біляшевського і В. Ю. Данильевича.

2) Кулишер. Ис. рус. нар. хоз. I, стр. 26—27. На доказ зв'язку руської і арабської монети автор посилається на Кавфьяна, Толстого, Прозоровського, Уварова.

Масуді доповнює цю звістку тим, що руські купці в Хозарській столиці Ітілі мали навіть свої приміщенні. І про русів, і про місце їх перебування точаться спори. Але я, на підставі доказів проф. П. В. Голубовського, схильюся до того, що мова йде не про норманських, а русько-слов'янських купців, та руські купці, про яких оповідає Ібн-Фозлан. гадаю, торгували не в Болгарії, а в Ітілі, бо там вони, за свідцтвом Масуді, проживали. Арабські купці їздили в Київ з товарами. Араби ввозили з Болгарії, Хозарії й Руси мед, віск, хутра, челядь (особливо невілляниць), привозили мечі й намисто, металені окраси, матерії. Арабські письменники малюють нам Русь, як область воїнів та купців, капітали яких, за Фозланом, були дуже великі. Східня торгівля була найширше розвинена в першій половині Х в., після чого настав її занепад у звязку з походами київських князів на хозар і болгар і з занепадом Саманідської династії в Туркестані. Важливим доказом розвитку східної торгівлі є арабські монети срібляні (диргеми). Болгари, хозари та євреї виступали в цій східній торгівлі яко посередники, але головну безпосередню роль відігравали руські купці, що ввозили князівсько-боярські товари й челядь. Цікаві вказівки монетних скарбів на східню торгівлю Біленька частина монет — це саманідські диргеми міст сучасного Туркестану (Самарканду). Ховарезма, Хіви, Бухари й Шаші (Ташкенту) IX—X в.в. З болгарами в них була караванна торгівля, а з Ітілем — Каспійським морем, де була хозарська пристань Семендер. Розбишацьким погромом Київської Руси в 944—945 р. Ітіль і Семендер були майже зовсім зруйновані. Болгар через якийсь час підправився. Нарешті треба додати, що зовнішня торгівля захоплювала майже виключно верхні верстви громадянства й не стосувалася інших. Зовнішня торгівля мала звязок із внутрішньою остільки, оскільки купці купували головним чином у князів, бояр товари; купували вони їх і у нижчих верств, купували й поза межами України, але в межах федерації, купували привізи чужоземні товари майже виключно вищі верстви, але були й такі товари, що потребу в них відчували й широкі кола громадянства, як, наприклад, недорогі прикраси й скло, а також метали. Вони розповсюджувалися через внутрішній тозариобмін.

Центром південної торгівлі було Чорне море. Арабський письменник Ібн-Хордадбе (IX в.) оповідає, що Русь із далеких слов'янських областей їде в Чорне море, продас там хутра бобрів, чорнобурих лисиць, а також мечі, і візантійський імператор бере з них десятину. Масуді каже, що Чорним морем ніхто, крім русів, тоді не плавав. Перші київські князі робили походи й напади на Візантію у звязку з торговельними справами. Наслідком їх були відомі умови русичів із греками (Олега й Ігоря). За цими умовами виходить, що руських купців приїздило в Царгород багато для торговельних справ вкупі з тими караванами, які описував Костянтин Багрянородний; їх там бувало навіть до кількох сотень, і для них одведено передмістя біля пристани коло церкви Св. Мамі. Проживали вони там півроку й одержували від центрального уряду допомогу та забезпечення. Це була, значить, руська торговельна колонія в Царгороді, але вона не проживала там постійно, бо її боявся візантійський уряд. Руські купці, за умовою Олега, мали важливі пільги в Царгороді: торгували безмитно, чим хотіли, одержували місячину — хліб, вино, м'ясо, рибу, овочі, млилися в лавнях, на дорогу одержували харчі й корабельні приладдя — якорі, вітрила, вірвовки. Костянтин Багрянородний так оповідає нам про подорож

українських князівсько-дружинних купецьких караванів у Царгород. «Човни Руси—каже Костянтин,— що пливають до Костянтинполя, ідуть з Новгороду, Смоленська, Любеча, Чернігова й Вишгороду. Всі вони пливають Дніпром за водою й збираються в м. Києві, яке зовуть Самбатас. А підвладні їм слов'яни, так звані кривичі, лютичі (уличі) та інші рубають взимку на своїх згір'ях (дерево) на одnodеревки, обробляють їх, доки розтане лід, а як крига спливе, спускають їх у близькі озера. І як спусять у Дніпро, пливають тією річкою за водою до Києва, витягають човни, щоби оснастити, та продають русам. Русини ж купують лише кадуби, беруть з своїх старих човнів весла, кочети й инший припас і лаштують нові. В червні місяці вони пливають Дніпром до В'ятичева (пристань нижче Києва — Д. Б). — це місто підвладне Русі. Зачекавши там два або три дні, доки зберуться всі одnodеревки, вирушають і пливають за водою згаданою вже річкою Дніпром. Насамперед наближаються вони до першого порога, який зветься Есули, що є по-руськи й по-слов'янськи «Не спні». Цей поріг завширшки, як цикалистрий (манеж), а посередині його скелі, круті та високі, висгрозжені подібно до островів. Вода, б'ючись об них і кип'ячи, спускає звідти з великим гуком і наводить жах. Пливти посеред нього Русь не наслідують, але пристають поблизу, висаджують людей на берег, а инші речі лишають у човнах і тоді, розлягнувшись, пробуваючи дно ногами, щоб не вдаритися об камінь, проштовхують жердиками то ніс човна, то середину, то керму. І з такою пильною обережністю переходять вони цей перший поріг між заворотами й берегами ріки. Коли проминуть його, забирають з берега решту людей та знову пливають і наближаються до другого порога, що зветь по-руському «Ульворси», а по-слов'янському «Острівуніпрах», цеб-то «Острів порога». І цей подібний до першого, тяжкий і трудний для переходу. Таким чином, переходять і третій поріг, що зветь «Геландр», цеб-то по-слов'янському «Шум порога». Далі так само великий поріг, званий по-руському «Алфар», а по-слов'янському «Неясить», бо в скелях його гнізяться баби-птиці. Біля цього порога всі човни витягають на берег, вибрані люди виходять стерести їх і йдуть, пильно вартуючи. Роблять це задля пацнакітів (печенігів). Решта збирають з одnodеревок речі, які мали з собою, ведуть невідьників в кайданах суходелом шість миль, аж доки перейдуть поріг. Тут ті возоком тягнуть на лашцях по землі, ті на плечах переносять свої човни за поріг, спускають їх у річку, кладуть свої речі й знову відпливають. Коли прибувають до п'ятого порога, що зветься по-руському «Варифере», по-слов'янському «Вулніпрах», бо він утворив велике озеро, і знову перепроводжають свої човни через звороти річки, як біля першого та другого порога, і наближаються до шостого, званого по-руському «Леакті», а по-слов'янському «Веруці», цеб-то «кипіння води», подібним же чином його переходять. Звідти пливають до сьомого порога, що зветь по-руському «Струвун», по-слов'янському «Непрезі» — малий поріг, а коли перейдуть його до броду, так званого Крарійського, де переходить херсонити з Русі і пацнакіти на Херсон. Цей брід ширшки як гіподром, а заввишки, скільки очі можуть сягнути і скільки сягне стріла, що пущена з сагайдаку. Тому на це місце сходяться пацнакіти та пападають на Русів, проминувши це місце, вони пристають до острова св. Григорія і приносять свої жертви, бо є там превеликий дуб. Жертвують живих півнів та курей; навколо втинають стріли. Інші жертвують хліб та м'ясо і що хто має,

є то є за їхнім звичаєм. Про птиць кидать жербки, чи їх зарізати, і з'усти, чи пустити живими».

Допливають до Лимана до острова Євтерія (Березань), одпочивають, риправляють вітрила, щогли, керми. Далі побли берега пливають до гирла ністра, потім до рукава Дунаю, до самого Дунаю до Варни, — це вже в болгарській землі, далі до Царгорода¹⁾). Цим водняним шляхом ходив і син рослава Володимир до Дунаю, а звідтіль до Царгорода²⁾, коли захоплено полон багато руси, що викинута була бурєю на берег і в Царгороді зліплена. Торговлю України з Візантією регулювалось умовами її з греками, що вміщені в літопису. В умовах Олега з греками в звязку з його далім походом на Царгород греки мусили заплатити данину Русі на все іпсьько, що припливало на кораблях; це були човни, де містилося до 40 чол. а кожному човні, з вітрилами й гребцями; крім того, давали місячину на місяців гостям, цеб-то кунцям з Кисва, Чернігова, Перелєлана, Любеча й інших міст, де сиділи князі під владою Олеговою, включаючи сюди все м потрібне — хліб, м'ясо, рибу, вино, овочі (включаючи навіть «мов», цеб-то обмивання в лазнях³⁾); але найважливішу пільгу являла безмитна сунівля (раніш. здається, за звітками арабів, було мито); давалося все потрібне їм, щоб вони попернулись додому. Даючи такі пільги, греки хотіли, очевидно, поширити свою вивізну торговлю й обмін продукції своєї обробної промисловости на продукцію руських варварів. Але в цих варварів або краще сказати — в їхніх вищих верств була теж потреба мати постійний ринок у Царгороді для своєї сировини. Таким чином боротьба зникла на гунті торговельних інтересів тієї й другої сторони. Що ж до самої боротьби Русі з Візантією, то тут зустрілись два державні типи — стародашня монархія в її рознаді і віпсььковому занепаді й молода князівсьько-дружинна Русь, що вже наслідувалася робити свої розбишацькі торговельні напади з метою не лише пограбувати околиці Царгорода, а й на підставі цих віпсьькових успіхів здобути собі упривілейвоване становище в торговій конкуренції з Візантією. І умова Олегова дала таке упривілейвоване становище Русі. В інших питаннях договір ставив обидві сторони в однакове становище що до челяди, полонених; тут християнська Візантія регулювала ціну челядинця, як усякого бидла й товару, цеб-то ставилася до рабів, як і погансьька Русь; регулювалось тут і *спадкоємство* обох сторін, допомогу чолним, що їх викидало на берег море Ігор плюндрував Візантію й виявив страшенну, хоч і звичайну для тієї доби жорстокість і жадобу до здобичи. Його воїни нищили побережжя по Понту до Іраклії й Пафлагонії, знищили й полонили всю Нікомідію, спалили пристань. Одних розпинали, інших забирали, деякого розстрілювали, вбивали в голови цняхи, поналили багато церков, монастирів і сіл і позабирали багато здобичи. Греки відбилися від нападу грецьким вогнем. Щоб пометитися за свою поразку, Ігор знов пішов на греків, які пропонували йому згоду й обіцяли дати данину, більшу за Олегову, на що Русь згодилася. Умова Ігорєва нагадує Олегову, але в ній ще більш регулюється подробиці й більш на бік греків, ніж Русі. Посли-гості мусять привозити грамоти з їхнім ресстром; хто приходить без кунівал, той не одержує місячини, прожити мусять в передмісті (так було тоді і в Західній Європі), а не в самому місті; не можуть

1) П. І. Мірза - Авакянци. — Читанка з Історії України, 29 — 32.

2) Лет. по Нп. сп., стор. 108.

3) Таким правом користувалися венеціанці й генуезці.

купувати паволок більш, як на 50 зол.¹⁾ кожний; уведено нові карні правила за грецьким і руським законом і уставом. Русь не повинна була робити нападів на Корсунську область і зимувати на острові Етерія; руський князь брав на себе обов'язок боронити Корсунську область од нападів чорних болгар²⁾. Цікава вказівка тут на світлих князів, що були під рукою Ігоря, на його послів і гостей, що утворювали умову од імені князя, усіх князів, бояр і від усіх людей руської землі. Умова Святослава в коротких рисах нагадує умову Ігоря й бере на себе обов'язок захищати Візантію, Корсунь і Болгарську землю³⁾. У воспних і торговельних відносинах Руси до Візантії перемогла врешті Візантія. бо останній напад Ярослава був зовсім невдалий, а торговля в XI ст. так не розвивалася, як в X ст. Речі торгівлі з греками були такі: з Візантії привозилось на Русь паволоки,—шовкові матерії з парчею (арабські письменники називають їх румськими дибаджем), золото (золоті мистецькі вироби), виноградне вино й різноманітні овочі (мабуть, виноград і т. ин.); з Руси-України в Візантію — хутра, мед, віск і челядь. Про все це згадує літопис, вкладаючи цей реєстр в устав Святослава; такі подарунки робила Ольга Костянтинівні Багрянородному, а він їй. Челядь мінiali на иний товар. Сюди треба додати ще скляні вироби, яких не вмiла заготовляти місцева українська промисловість. Звичайно, що вся оця візантійська продукція йшла на користь вищих верств — князів, бояр, купців. Із скла вироблялось намисто й браслети, що в великому числі трапляються в розкопах українських могил. Товари для експорту, як хутра, були почасти місцевого походження, а почасти й довізні з півночі, де їх купувалось. Торговля челяддю була дуже розвинена на Русі-Україні; про цей продаж оповідає сврецький подорожник Веніамін Тудельський (XI в.). В Костянтинополі був спеціальний руський ринок, де продавалось українських рабів. Дуже часті в'їзні тих часів давали масу полонених християнської віри, що їх потім перепродували в Царгороді і на сході. Як із цим могла миритися християнська віра, представники церковної сфари, християнські князі, не виключаючи й тих, що все згадували про бога, невідомо; очевидно, що матеріальна база була куди сильніша від ідеологічної. християнської, недурно й сврея Тудельського ображало те, що русичі продавали всім народам своїх синів і дочок. Були торговельні зв'язки України з Корсунем, починаючи з старих часів. Корсунські вироби («предмети корсунського дела») були порівняно з царгородськими другорядні, нагадуючи те, що було і в часи старої грецької колонізації. Але вони були дешевші і тому, що техніка їхня була гірша, і тому, що доставити їх на Русь теж було дешевше, коли порівнювати вироби корсунські з українськими поганської доби, як це зробив колись проф. Завітневич. Було на північному побережжі Чорного моря й українське місто *Олеш'є* (де тепер Алешки). В ньому проживали гречники, що вивозили звідсіля товари. Візантії належали дві стації, де пробували й українці-купці: Білобережжя на гирлі Дніпра й острові св. Елеутерія (суч. остр. Березань⁴⁾). Торговля з Візантією в другій половині XI і в XII ст.

¹⁾ В тексті літопису («Лет по Лавр. сп.», стор. 48) сказано «і не мають волости (злати) купити паволок лише по 50 золот.».

²⁾ «Летоп. по Лавр. сп.», 1872, стор. 50.

³⁾ Там же, стор. 71 — 72. Текст умови з греками. «Летоп. по Нп. сп.», стор. 19 — 22, 28 — 34, 47 — 48.

⁴⁾ М. С. Грушевський. — Киевская Русь. I, стор. 352 — 357.

Не тільки не поширилася, а ще й занепадала, і за головну причину цього було те, що шляхи цієї торгівлі як водні, так і сухопутні захопив могутній Половецький народ, що опанував степи й утворив там Половецьку землю. В Олеш'ї проживали «греки» чи купці, що торгували з греками — «гречники»; це був центр транзитної торгівлі між греками й Руссю; були цілі каравани їх, що назустріч їм виходили князі; з Олеш'я в Галицьке князівство привозили рибу й вино. На Олеш'ї нападали й грабували його галицькі князі¹⁾. Звісток про торгівлю Руси з Царгородом за ці часи майже нема. Є лише вказівка на вивіз із Руси в Царгород заячих хутр. Веніамін Тудельський оповідає, однак, про широкий довіз Руссю челяди в Царгород; це potwierджують і інші літературні пам'ятники²⁾. Поширилася торгівля з пристанями чорноморськими й дніпровськими — Херсонесом, Сугдєю (Судак). Була безпосередня торгівля й з половцями. Русь купувала в них коней і худобу, а продавала хліб (особливо просо). Торговля з Західною Європою³⁾ набула більшого значіння в зв'язку з занепадом східної й чорноморської торгівлі. На жаль, дані про цю торгівлю дуже нечисленні й неясні. Найстарша вказівка — це постанова митного статуту початку X ст. про слов'янських купців із Чехлі й Руси, що привозили на продаж рабів і коней. Альбекері наводить уривок з єврейського письменника X ст. Ібрагіма Ібн-Якуба про сучасну йому слов'янську торгівлю й каже: «Місто Фрага (Прага), збудоване з каменю — вапни, і це найбагатший город із городів своєю торгівлею. Приходять до нього з м. Кракова русь і слов'яни з товарами і мусульмани, і євреї, і тюрки також з товарами й з тканинами (міткалею) візантійськими, а ввозять борошно, олово й різні хутра. Ця сторона найкраща й найбагатша на півночі; далі автор наводить зразки дуже дешевих цін на борошно, ячмінь і хурей та на різні вироби⁴⁾».

XI ст. західні купці проходили через Польщу на Русь, як про це оповідає хроніка Мартіна Галла. В Києві були колонії західньо-європейського купецтва. Зв'язок Західньої України (Галича, Волини, Київщини) з Західньою Європою був дуже помітний. Ярослав помстився Києву тим, що «попрода весь Киев, игумены и поны, и чернецы и черницы латину и гости», щоб викупити княгиню й сына⁵⁾. XII ст. торгували з Києвом Регенсбург, Енс, Відень, як це видно з фактів, що наводить В. Г. Васильєвський. Регенсбург в XII ст. мав у Києві торговельну контору, що нею відав регенсбурзький купець Гартвил. Згадується про вози, що на них перевозилося товари на Русь і з Руси, про західніх купців, що спеціально провадили цю торгівлю, так званих *guzarii*. З України-Руси вивозили на Захід хутра, тканини, посуд, металеві візантійські вироби, овочі й коріння; лише хутра були місцевою продукцією, інші товари йшли, мабуть з Руси транзитом. Один регенсбурзький монастир збудовано лише завдяки тому, що чернець випросив у київського князя в першій чверті XII ст. в подарунок хутра й привіз їх вкупі з купцями. На Русь привозили з Заходу

1) М. С. Грушевський — *Ист. Киев. земл.*, стор. 390–391. «Летоп. по Ив. сп.» під 1213, ст. 491.

2) М. С. Грушевський, *Ibidem*, 392.

3) Більша спеціальна розвідка, що не втратила свого значіння і в наші часи, в ст. акад. В. Г. Васильєвського. — «Древняя торговля Киева с Регенсбургом» (Ж. М. Н. Пр., 1888, VП).

4) «Изв. Ал. Бекри и др. авторов о Руси и славянах». Ч. I, стор. 49.

5) «Летоп. по Ив. сп.», стор. 393.

зброю; згадується в давні часи про зброю франкського виробу: «Слово о полку Ігореві» нагадує про «шеломі латинські», про «сулиці лядські». Ізяслав у подарунок венгерському королеві дав посуд, одіж, коней, паволоки¹⁾. Кажучи взагалі, західня торгівля порівняно із східною і чорноморською була невелика, але коли східна й чорноморська в XII—XIII ст. занепадають, західня під впливом ряду факторів мала тенденцію до зростання і в зв'язку з тим шляхи на захід і Балтику та її приставі починають набувати більшого значіння, ніж раніше.

Подивімося тепер, в яких умовах провадилось тоді торгівлю взагалі, які були для неї, за «Руською Правдою», перешкоди. Капіталів було мало, вони зосереджені були в князів, бояр, гостей і церкви. Кредит, як і всюди в середньовічній Європі, не був сталий і розвинений, хоч купці, за «Руською Правдою», користувалися тут з більших шльог, ніж інші стани суспільства. Відсотки були, як у малорозвиненому економічному суспільстві, дуже високі. В старій «Руській Правді» ми бачимо, що відсотки були такі: місячні, за мало днів, за третину року, на рік, річні, коли капітал бралось на кілька років. Про розмір відсотків не говориться, але він був високий. бо на цьому ґрунті розвинулася в XII ст. князівсько-боярсько-єврейсько-позичкова спекуляція, наслідком якої був погром тисяцького й інших спекулянтів та новий статут про відсотки, що його склав Мономах. Нормальний відсоток був 20, 40, дозволено брати за третину року; коли з кого взято було 60%, той не повинен був вертати вже і ста, цеб-то капіталу²⁾. Такі самі великі відсотки були тоді і в Європі. За другу перешкоду для розвитку торгівлі були мита. На базарах були князівські митники, що збирали мито з товарів. Митники стежили за приїздом купців по містках. Володимир надав право церкві одержувати з торгівлі десятину—десятий тиждень³⁾. Спочатку платили мито грекам, але умова Олега звільнила їх від нього: руські купці могли купувати в Царгороді, не платячи мита, «ни в чем же». Платили десятину руські купці хозарському каганові в Ітілі «на усіх шляхах, на морях і річках»⁴⁾. Перешкоди для торгівлі були дуже великі залежно від природи країни й суспільного ладу. Транспорт був дуже тяжкий. Крайніми шляхами торгівлі були річки, сухопутні подорожі були тяжчі. Їхати на судах річками за течією було легко, проти—куди важче. Велику перешкоду для човнів на Дніпрі являли пороги,—ми вже знаємо, що треба було і човни, і товар перетягати на плечах, а туди тоді приходили здобичники, що й взагалі постійно грабували купців. Верхів'я річок відділялись одна від однієї волоками, через які також треба було волочити човни на собі. Щоб полегшити переправу через річки, будували мости й греблі. А підчас військових розрухів мости навмисно руйнували. Взимку річки замерзали—і можна було їхати лише сухопуттям. Взимку випадали такі глибокі сніги, що мушили повертатися додому. Купецькі валки посувалися дуже повільно: така валка з Курську до Києва йшла три тижні,—значить, проходила по 23 версти в день (од Курську до Києва 480 верстов). Робили напади на купецькі сухопутні каравани половці,—і князі збирали великі дружини,

1) В. Г. Васильевский—«Древняя торговля Киева с Регенсбургом» (Ж. М. Н. Пр., 1888, VII, стор. 139). М. С. Грушевский «Ист. Киев. земл.», стор. 393—395. «Лето по III. сп.», стор. 290.

2) Аристов—Пром. древн. Русп, стор. 215—216. З посиланням на «Рус. Правду».

3) Аристов—Стор 220—221.

4) Там же. Стор. 232.

З захистити їх. 1129 року ляхи пограбували руських купців, що їхали Юравлі. В часи князівської боротьби нищили й грабували на території ога все майно: реквізували збіжжя, худобу. Починали з купців, як з божевільних: повгородців (а серед них, очевидно, і купців) Ростислав посадив у в'язницю, де їх померло за одну ніч 14 чол.¹⁾.

Література

Джерела для історії народного господарства являють переважно літописи (обласні) і палички археології та мистецтва, — вони в значній мірі поповнюють дані літописів.

Стара наукова література дала собою здебільша зводи літописних і археологічних даних; а с: праця «Древняя русская история до монгольского ига» Погодина. Т. II, М., 1872; така ж праця для свого часу спеціальна монографія П. Я. Арістова «Промышленность древней Руси». В., 1866, 321 стор., що не втратила і тепер свого значіння, як дуже повний звід матеріалу; з нових праць треба зазначити курс проф. М. В. Довнар-Запольського «История русского народного хозяйства». Т. I, К., 1911, що дає вже і теоретичне освітлення цього питаня, і має соціологічний підхід, хоч він і не задовольнив сучасних істориків-марксистів «Телеграф». «История русской общественной мысли». 1). Найважливіше із сучасних істориків-марксистів поставився до цього питання проф. Н. Рожков у своїй «Русской истории с социологической точки зрения», і «Русской истории в сравнительно историческом освещении». Т. I, а також П. Покровський у своїй «Русской истории». Т. I. Спеціальну монографію про торговлю Київської Русі написав В. В. Святловський «Примитивно торговое государство как форма быта». В., 1914. Праця В. В. Святловського займає своєрідну позицію. З новіших праць треба також зазначити книжку проф. Кулішера «История русской торговли», «Очерк истории русской промышленности», Ленінград, 1922, йому ж належить також «История русского народного хозяйства». Т. I, М., 1925, де подано цікавий історично-критичний звід джерел літератури (перші видані). П. П. Ляченко. «История русского народного хозяйства 1926 года». Промисловість України - Русі в князівські часи дуже повно й певно на підставі джерел накреслив С. Грузинський у своїй «Исторії України - Русі». Т. III. Про монетну систему — *Прозоровський*. «Монета и вес в России». СПб, 1865, *Черепнин*. «О Киевских денежных гривнах». «Тр. XI Арх. Съезда». Т. II, М., 1902; його ж: «О гривневой денежной системе по древним данным». («Тр. Моск. Унив. Общ.» Т. II, М., 1901). *Трутовский*. Что такое вогата? М. 1901; *Сосов*. «Зап. о древнерус. деньгах по «Рус. Пр.» (Древн., т. IX); *Толстой*. «Древнейшие русские монеты вел. кн. Киевск.». СПб, 1882; багату літературу подано в *Святловського*. «Примит. торг. государство». Стр. 123 — 128. Про монетні скарби на Україні є цілий ряд озвідок і навіть мап Біляшевського, проф. Данилевича. Серед монет трапляються й монети Київської доби, як в Ніженському скарбі, що його описав Волошинський. Про скарби арабських монет на території всієї колишньої Росії: *Савельев*. «Мухамеданская нумизматика». Що до археології й мистецтва в князівську добу є велика література. З загальних оглядів на першому місці треба поставити *Гондакова й Толстого*. «Рус. древн. в памятниках искусства» Вип. V. Проф. *Аймалов*. «Очерки и записк. по ист. древнерус. искусства». СПб, 1908; *Цег. Гриварь*. «История рус. искусства». Т. I, V, VI. Акад. *Новицкий*. «Ист. рус. иск.». Г. I, М., 1903; Акад. *Гондаков*. «Рус. клады» т. I, СПб, 1896; *Аймалов*. «Архитектура Черн. храмов». Чернігів, 1908; Акад. *Гондаков*. «Изобр. русск. кн. семья в мивнат. XII в.» и, «Дюпретт кн. Ярополка Изясла в псалтыри Егберта». СПб, 1902; Акад. *Гондаков*. «О фресках лести. К - Соф. Собора»; *Аймалов - Редин*. «Др. пам. иск. Киева» X, 1899; *Ханенко*. «Древн. Врдицпр.» вип. 5, К., 1902; *Лашкарев*. «Церк. арх. исследования». К., 1898; його ж «Церкви Чернигова и Новгорода Сев.» (Тр. XI Арх., т. II, М., 1902); *Спицкин*. «Торг. пути Киевской Руси» (36 статей, присвячений С. Ф. Платонову СПб, 1911); *В. Г. Васильевский*. «Торг. Киева и Регенсбургом (Ж. М. II. Пр. 1898, 7); *Н. Рожков*. «Очерки истории труда в России» 1924; *Антонович*. «Черты быта славян по кург. находкам», «Древн. Прадн.» вип. 5; його ж. «Раскопки в стране Древлян» (Матер. по арх. Рос. II); проф. *Прахов*. «Киев. памятники византийского иск.» (Древн. I, вип. 3). В наш часі чернігівські, а часті й київські церкви князівської доби дослідили експедиції Української Акад. Наук у Києві, і звістки про це надруковано у виданнях Укр. Акад.-мії, видано 1927 року по смертю праця проф. *Давлюцького* «Исторія українського орнаменту» з передмовою М. Макаренки, К., 26 стор. і XII таблиць.

1) Аристов — Стр. 238 — 247 — 253.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

КНЯЗІВСЬКО - ДРУЖИННА ДОБА

Перетворення родоплемінної організації в територіальну і князівсько - дружинну феодального типу. — Збільшення і розвиток міст. Походження князівсько - боярської влади. — Племенні князів і утворення нової військової князівсько - дружинної влади. — Легенда про прывив варязьки князів. — Утворення Київської держави, захоплення земель, боротьба з сусідами і імперіалістично-грабіжницька політика князів. — Соціальний склад суспільства

Перетворення родоплемінної організації в територіальну та князівсько - дружинну феодального типу. Збільшення та розвиток міст

Родоплемінна організація складалася з семейств, родових спілок, що об'єднували ці семейства, і нарешті з племен, що являли собою етнографічні одиниці. Кожне плем'я мало свої етнографічні особливості — свої звичаї, як про це свідчить літопис. В основі всіх звязків було родоплемінне начало, що виявлялося в походженні від одного предка, що об'єднувало всіх членів сем'ї, потім роду і нарешті спілки родів — племені. Родоплемінна організація переходить у князівсько - дружинну, що стоїть у звязку зі збільшенням міст (городів), підвищенням їхнього значіння, з заміною родового кривного зачала територіальним, сусідським. Ці нові елементи приходять тепер на зміну старим патріархальним кривним; сусіда починає иноді відогравати більшу ролю, ніж родич; в містах ми бачимо не лише союз родів, а й чужородців. Бачимо союзи чужородців - дружинників, що наймалися на службу у князів і підтримували їхню владу; такі були норманські дружинники німецького походження, що приходили з півночі, про які оповідають нам ісландські саги і які дали назву славному Дніпровському шляхові з варяг у греки, бо вони головним чином ходили у Царгород і вели свою розбишацьку торговлю, спочатку незалежно від князів, а потім як їхні воїни - дружинники. А розвиток торгівлі мав своїм наслідком і збільшення міст на Україні - Русі, і поширення їхнього торгово - економічного значіння. В науково - історичній літературі точилася жива дискусія про число міст на Україні в стародавню добу, і це питання вирішалося на підставі вивчення городищ, що збереглися до наших часів. Немає сумніву в тому, що число міст було далеко більше від того, яке називає нам літопис, що не був географічним намятником і про міста - городи згадує лише випадково. Одні міста - городи мали виключно або переважно значіння кріпостей, другі, навпаки — промислово - торговельних і політичних пунктів. Город — це дерев'яна кріпость (столпье)

з земляним валом і ровом (гребля), з мостом, що вів до городських воріт. Цього будувало й потім підтримувало все населення, що жило і в селах поза його межами. Це що до захисту города і населення його округи, що тікали туди от ворожих нападів. З боку політичного міста набули значіння адміністративних центрів, де перебували представники політичної влади — князі, їхні намісники бояри, де збиралися віча. Про будування міст із стратегічним значінням на південній Україні — Київщині (по Стугні і Росі) і на Сіверщині оповідає нам літопис, хоч, на жаль, не визначає числа їх і не дає їхніх назвиськ. Проте ми знаємо, що число таких кресових острожків було дуже велике. Окрім кріпостей, були цілі земляні вали — так звані нині *лисаї*. Поділялися городи також на головні територіяльні і на тригороди. Зріст значіння міст стоїть у зв'язку з колонізацією, розселенням українських племен по українській землі. Міста, як центри поселень, звивали їх територіяльно. Розвиток міст-городів у різних українських племен був неоднаковий: в одних більший, в інших далеко менший. На першому місці тут треба поставити землі полян, сіверян, дулібів. Ці землі навіть змінили своє племінне назвисько на нове міське, городське: полянська земля почала прозиватися Київською, від міста Києва, який зробився її центром; сіверинська — Чернігівською — від міста Чернігова; згодом шведина її частина — Переяславською, від центру Переяслава. Курська — від Курська, Дулібська — Волинською або Бужанською (від м. Волини й Бужька). Частина Дулібської землі почала називатися Червеськими городами, від назвиська м. Червень¹⁾. Никколи збереглися і ті, і ті назвиська. Під впливом зросту міст землі почали розпадатися на окремі частини, як це було, наприклад, в Сіверщині, з якої виділилася Чернігівщина, Курщина, Переяславщина; процес цього розпаду на дрібні міські територіяльні одиниці тривав і далі, його викликала потреба в дальшій територіяльній диференціації. Крім того, відіграло ролю тут також збільшення князівських семейств, бо конче було потрібно кожному членові його дати на прожиток якийсь уділ або волость, коли вся земля їхня була вітчиною. В інших землях, навпаки, міське життя в ранні часи, здається, не було розвинене: це треба, наприклад, сказати про древлян, у яких однак було центральне місто — Іскоростень, що не дало тільки свого назвиська цьому племені, подібно тому як і місто Гомель не дало свого назвиська Радимичській землі. Обидва процеси — міський територіяльний і племінний — вели до утворення нових, дрібніших земельних округ; під впливом першого племінні території розкладалися на князівства — волости, а де цих міських центрів або не було, або було дуже мало, там племінні території притягалися до інших племен і їхніх міських центрів: до Чернігівського князівства пристали території радимичів і вятичів, що не мали в той час міських центрів і не визнавали потреби боротися за свою самостійність, хоч згодом і виділилися з неї. Це саме треба сказати і про древлян, з тією лише ріжницею, що Древянська земля, навпаки, спочатку уперто боролася за свою самостійність з Полянською, а потім назавжди залишилася в її складі.

В князівсько-дружинну добу цей процес остаточно виявився і закінчився. Що являли собою міста в цю добу на Україні з соціально-економічного боку — ми побачимо далі, коли оповідатимемо про соціальний склад

¹⁾ Барсов — стор. 71 — 72.

населення. Другим колективом, що об'єднував населення і одночасно ми до розкладу стару родоплемінну організацію, була сільська громада-вервь, де родове споріднення відіграє свою роль і виявляється в круговій поруці за своїх членів, у помсті членам іншої верви, але в склад її входять уже, за згодою верви, і чужинці. Через це відносини між її членами, так, як і в містах-городах, набувають більш суспільного, громадського, ніж кривного характеру. Конкретні дані про вервь,— хоч, на жаль досить односторонні,— дає нам лише «Руська Правда», що сама була юридичним пам'ятником і тому майже не торкалася соціально-економічного значіння верви.

Походження князівсько-болярської влади. Племінні князьки і утворення нової військової князівсько-дружинної влади

Яке ж було походження князівської влади? Ще в родову племінну добу ми бачимо зародки князівської влади в тих князьках, що стояли на чолі племен. Такі племінні князьки, гадаємо, були, мабуть, у всіх українських племен, коли взяти на увагу відому класичну звітку літопису, про те, що у полян було своє князівство, а у древлян своє, значить і князі. Цими своїми місцевими князями древліани були дуже задоволені. Ось ця власична звітка, що розкриває перед нами суспільний устрій древлянської землі з князем і вічем на чолі і боярами. Древлянські посли, звертаючись до київської княгині Ольги, кажуть їй: *«Посла ны Деревская земля, ркуци сице: мужа твоего убихом, бяшетъ бо мужъ твой, яко волкъ всхнущая и грабля, а наши князи добры суть, иже распсли суть Деревскую землю».*

«Древляне избраша лучшая мужи, иже держать Деревскую землю, и послаша по ню». (по київську княгиню Ольгу, що немов бля то згоджувалася вийти заміж за древлянського князя Мала). З цих тебетлів треба зробити висновки: 1) що в Древлянській землі були свої тубільні князі; 2) що такі князі були ще й до Мала і що вони так само задовольняли древлянське населення, як і Мал; 3) що ці князі стояли на чолі всієї землі, але правили вкуці з землею, цеб-то з її представниками-вічем; 4) що вже виділилися тоді «лучшие большие» люди — бояри або феодалы, що тримали в своїх руках укуці з князем Древлянську землю. Такі племінні князьки були, очевидно, до утворення Київської держави і в інших українських племен — дулібів, уличів, тиверців, сіверян; про князівства дреговичів, що почасти належали до України-Руси, є навіть згадка в літопису, а що до вятичів, які хоч не належали до українських племен, але ввійшли до складу Чернігово-Сіверської землі, то там такий місцевий князь (Ходота) затримався навіть ще в XII ст. До таких місцевих племінних князьків належали, очевидно, і безіменні князі Болоховської землі, яка виступає перед нами з таким стародавнім устроєм ще в XIII ст. Полянська земля нам відома до того часу, коли там заснувалася нова династія, з Олегом на чолі, в такому самому стані, як і інші землі, цеб-то вона дбас лише про свій власний добробут і поки-що не має жадних централістичних замірів; навіть навпаки: ми бачимо, що її дуже утискують ті сусідні українські племена, що їх вона згодом привела під свою верхність. Після смерті князя, його братів і сестри, за літописною легендою, коли рід їхній княжив у збудованому ними Києві, поляни почали

кривдити *древляни* й інші сусіди¹⁾). Цими сусідами могли бути й волиняни й сіверяни. Це примусило полян визнати над собою зверхність хозар. За літописом, діло було так: полян, що жили в лісах і на горах (очевидно, річ йде про киян), здибали хозари й сказали їм: платіть нам данину. Поляни ж «*здумавше*», цеб-то обговоривши цю справу на вічі старших, згодилися давати по мечу од дима, цеб-то од хати; далі йде відома легенда про загострені з обох боків полянські мечі, які дали прихід хозарським владикам напрокукувати про майбутню підлеглість полянам; в дійсності ж літопис записав про цю підлеглість, що вже сталася в його часи. Ця коротка, одинока і немов випадкова звістка в дійсності малює перед нами другий етап еволюції князівської влади напередодні нової династії у Києві. Хозарська держава в цей час досягла найвищого розквіту й могутності, приваблюючи під свою зверхність українські племена не стільки силою, скільки тим, що брала на себе захист їх од ворогів, але залишала їм внутрішню, сказати б, автономію і закликаючи їх немов до федеративного зв'язку з собою і виявляючи повагу до їхньої національності й віри. Однак за головну основу для цього федерування українських племен хозарами були їхні економічні відносини. Хозарія забезпечувала їхні економічні інтереси, а краще сказати — торговельні інтереси їхнього купецтва, князів і бояр, в зовнішній, досить розвинутій тоді вже, торгівлі. Головну користь од цієї своєрідної спілки мали вищі верстви, а данину хозарам повинне було платити все населення од диму. Ми гадаємо, що не могло ж усе населення бути волями, озброєними мечами. Археологічні дані, навпаки, свідчать нам про те, що мечі були дуже мало поширені в слов'яноноруських землях, в тому числі й у полян, і звістку про данину мечами треба зв'язати з *легендою* про загострені з обох боків полянські мечі. Це була немов боротьба між двома типами національної зброї — слов'яноноруським загостренням з обох боків мечем і загостреною з одного боку тюркською шаблею. І в цій символіці що до хозар перевагу взяв справді меч, але трохи згодом; в другому оповіданні про чернігівського воєводу Претича, що помінявся зброєю з печенізьким князем (Претич дав тому броню, щит і меч, а той йому — коня, *шаблю* і стріли), обидві зброї були визнані немов за рівноправні — як були однакові і сили осілого українця і кочовика тюрка. Визнали зверхність хозар згодом також сіверяни й вятичі й укупі з полянами платили данину хозарам за часів Олега, і її скасував лише Олег 885 року. Радимичі платили хозарам по «шелягу». Що це за данина? Не можна припустити, щоб це найменш багате і найменш культурне плем'я платило данину грошми. Треба однак до цього додати ще одну літописну звістку (під 964 р.), що «вятичі тоді платили данину хозарам по *шелягу* од рала» (стор. 42) Вятичі були таким саме малокультурним племенем, як і радимичі; їхня земля була ще більш лісова; це були справжні лісовики і грошового обороту у них бути не могло, і тому й тут постає сумнів про грошову данину. Уникнути труднощів можливо лише тоді, коли розуміти під шелягом хутро якогось звірата, чи білки чи щого. А хутра ходили тоді, очевидно, за гроші. Тут уже данину дають, як бачимо, всі, в тому числі й поляни, не

¹⁾ Літ. по Ип. св., СПб, стор. 9.

по мечу, а по хутру од диму або од рага, щоб-то од господарства. Це зовсім зрозуміло. Звіроловство було головним промислом у сіверян і радимичів і вятичів; таке саме значіння воно мало й у лісовій частині Полянської землі в околицях Києва, бо і в степовій Україні білка була таким звичайним звірем, що нею можна було обкласти усе населення. Про цю південну спілку, в склад якої під зверхністю хозар увійшли з українських племен поляни й сіверяни, а етнографічно не з українських, хоч зв'язані з сіверянами політично й побутово, ще й радимичі і вятичі, тепер точиться наукова дискусія. Проф. Пархоменко¹⁾ намагається в'яснити питання, чому у склад цієї спілки не увійшли інші південно-західні українські племена, як волинняни, уличі²⁾ то-що. Я гадаю, що склад цієї спілки визначився географічними, топографічними умовами — безпосереднім сусідством їх з хозарською землею, якого не було у південно-західних українських племен, а також і економічним зв'язком їх з хозарами. Що до них, то їх справді, як це доводить і проф. Пархоменко, треба визнати за окрему другу групу (дуліби, уличі, тіверці) серед українських племен, в якій відбувалися свої окремі процеси, були свої взаємовідносини, щільно зв'язані з старовинною боротьбою їх з полянами, що нарешті за перших київських князів закінчилася їхньою поразкою і перемогою полян. Ці три племінні групи (дві українські і третя північна) проф. Пархоменко намагається зв'язати з трьома групами, на які ділилася Русь арабських письменників, але, як відомо, що до цього с в науці й інші пояснення. Ще грудніше згодиться з тотожністю цього поділу з поділом на 3 групи на підставі археологічних і антропологічних даних Спінцина, які з цього боку не дають певних доказів і в межах українських племен з їхніми двома групами. Не можна отождивляти їх і з розподілом їх за ознаками говірок, бо в основі його лежать дані мови, і Шахматов, наприклад, справедливо залічує в одну групу всі українські племена (в нових працях — навіть сіверян), щоб-то ті племена, які проф. Пархоменко поділяє на дві групи. Проф. Пархоменко взагалі в своїх спробах поділу племен на групи не керується ознакою їхніх говірок, яка для української народности, як і для двох останніх, має першорядне значіння. Що до хронології, то утворення міст, як племінних центрів, вже мало місце до IX ст. Такими центрами у західньо-південних племен (уличів і древлян) були Пересіччя і Іскоростень, які виступають перед нами, як центри своїх земель у боротьбі з Києвом, як центром Полянської землі.

Легенда про призов варязьких князів. Утворення Київської держави, захоплення земель, боротьба з сусідями та імперіалістично-гравіжницька політика князів

У половині IX ст. стару князівську племінну організацію заступає нова князівсько-дружинна, що утворилася в Полянській землі з центром у Києві.

¹⁾ Його книжка «У истоков русской государственности», Ленинград, 1924 г., присвячено переглядові спірних питань з першої історії Русь VIII—XI ст., а саме про початок у них державности раніше норманізму і його межамі його. В основу покладено наукові розвідки про цю добу і наперед досліді акад. Шахматова. Між иншим, проф. Пархоменко дуже уважно спивається на питання про племінний союз, про який ми щойно оповідали, що на чолі його стояли хозари, але додає до нього ще другий північний — новгородських слов'ян, кривичів, чуди з варягами-норманами на чолі.

²⁾ «У истоков русск. госуд.», стор. 4.

Відомі літописні перекази про походження норманської династії у Києві — початку дружинників Рюрика, Аскольда і Діра, а потім Олега. Літопис підтреслює, немов Аскольд і Дір були не з роду племені Рюрика, а були його юрами, цеб-то старшими дружинниками-феодалами, що, пливучи Дніпром, тадибали місто Київ, до сидів і правив усіма справами і платив данину сазарам рід легендарних трьох братів — Кия, Щека і Хорєва. Аскольд і Дір в варязькою, цеб-то з норманською, дружиною почали володіти Полянською землею¹⁾. Нова місцена (замість зарубежної Хозарської) влада знайшла собі підтримку, коли Аскольд і Дір були справжніми історичними персонами, в військово-дружинному, переважно, але не виключно, норманському елементі, який за ісландськими сагами являв собою дружинні ватаги, що наймалися на військово службу у тих, хто їм платив утримання, під проводом своїх конунгів. Однак коли це й було, то тут ще ми не бачимо сталої династії у поляни, що з'явилася там, за літописом, лише за часи родича Рюрика — Олега. Але це питання сполучається вже з так званим *тризном варягів*. Тепер ми вже не надаємо й цьому питанню такого кардинального значіння, як раніш, для зрозуміння початку держави. Тепер я можу тільки посилатися, не входячи в суть цієї справи, на 7-й розділ своєї «Русской истории», стор. 150 — 178, де читач знайде і історію цього складного питання, і огляд усіх джерел, як чужоземних — візантійських, східних (арабських), західних, так і місцевих (літописів), так, нарешті, і лінгвістичних, а також і критичний розгляд усіх гіпотез з широкою бібліографією. Там я одкинув легенду про запрохання норманів і висловився за думку, що Русь — це було полянське плем'я, що й склало Київську державу за перших київських князів, починаючи з Олега і продовжуючи його наступниками до Ярослава, а що друга частина Русі проживала на бережжі Чорного й Озівського морей і була теж слов'янорусською, а не норманською походження. До такого висновку доводить нас і аналіз імення Русь у літопису, під яким розуміється Полянська земля. З Києва на Царгород іде Русь, а з Новгороду приходять варяги. Олег із Новгороду вів з собою варягів, слов'ян, кривчів, чудь, а коли підійшов до Києва, то сказав: «се буде мати градом руським». Древліни, вбивши київського князя Ігоря, кажуть: «князя руського убихом». Те саме треба сказати і про його наступників. Київська область і пізніш називалася Руссю («іде єпископ Ніфонт у Русь» — цеб-то в Київ). «Князі руські» — це князі київські. «Поляни, — каже літопис, — яже ныне зовомая Русь». Поляни прозивалася Руссю, а од них це ім'я перейшло й на ті племена, які вони ввели у склад нової Руської, цеб-то Київської, держави. Важко вирішити питання про походження нової династії в Києві; але всі перші київські князі, починаючи з Олега, не с'їмці ні мовою, ні пишми етнографічними ознаками. І коли трудно норманський початок Русі зв'язати з Новгородом, то ще трудніш визнати такий самий початок України, цеб-то Київської держави. Й дав схему утворення Київської держави Полянською землею, з якої й вишло централізаційне об'єднання всіх земель (в 7-му і 8-му розділах своєї «Русской истории»). Тепер і проф. Пархоменко робить спробу вирішити питання про початок державности у східних слов'ян раніш норманізму і обминаючи його (стор. 3), цеб-то стоїть взагалі на ґрунті, що стояв і я.

¹⁾ Лет. по Пн. см., стор. 11 — 12.

*Як оце утворювалася Київська держава? Цей процес розкрити перед нами літопис в оповіданнях про привернення під владу полян Києва всіх слов'яноруських племен за часів Олега, Ігоря, Ольги, Святослава й Володимира. Почався цей процес об'єднання й централізації Олега (з 883 р.), а закінчився за Володимира 982 року, щоб-то трима 100 років. Ми звернемо увагу лише на об'єднання Києвом україноруських племен. Олег воював 883 року з древлянами: «*примучив я*» і накла на них данину по «*чорній кунциці*» — по хутру чорної кунциці, мабуть-з диму, щоб-то з хати. 884 року Олег завоював сіверян і накла на них легку данину, звільнивши їх одночасно од данини хозарської й сказав їм: я з ними матиму справу, а вам не прийдеться вже з ними воювати. 885 року послав Олег до радимичів послів чи дружину, що запитали кому дасте данину? А вони одповіли — хозарам. І сказав Олег: «Не давайте хозарам, а давайте мені». І дали вони Олегові по шелчгу, як давали і хозарам. І бгь обладая Олег древляны, поляны, радимичи» (стор. 14). Виходить, що Олег неоднаково поводився з своїми сусідами: з древлянами, що раніш наступали на полян — жорстоко, з сіверянами — тихомирно, щоб привабити цих найближчих сусід до себе з радимичами, як з слабосилими, зовсім не рахувався. Але покора цих племен не була остаточна, і Ігореві треба було знов виступати проти древлян, що повстали проти нього — і він поклав на них більшу данину, ніж Олегові (914 р.). 945 року Ігор знов пішов у Древліанську землю, зібрав силою данину більшу за попередню, робив насильство над населенням і з дружиною повертався додому, але на дорозі роздумав і вирішив вернутися ще раз з невеличкою дружиною, щоб ще вимучити данину. Древліанш порадилися з своїм князем Малом і сказали собі, що коли впадуть вови у стадо овець, то вибере по одній все стадо, і тому треба його вбити, що було зроблено. Тут перед нами лєкрава картина нового князівсько-дружинного життя і взаємовідносин між Київською державою і підвладними їй племенами. Князь спирається на дружину або, краще сказати, князь і дружина — це дві влади, що мають однакові інтереси й підтримують одна одну, бо в них однакова економічна база — це експлуатація трудящого населення, яке обкладається данною, що не минає жодної сем'ї і хати: це є експлуатація його праці, що в її основі було звіроловство, а на хутра був великий попит у тїй зовнішній торгівлі, яка тоді широко розвинулася в Київській Русі і в якїй князі і їхні дружини відогравали першорядне значіння. На цю дань Ігорєва дружина здобула собі зброю і одж. коли тільки не захопила її силоміць. За ініціатора в грабїжницькому стяганні цієї данини поза умовленою нормою в тих насильствах, що дозволяли собі при зборах її Ігор і його дружинники, був одночасно і князь, і його дружина. Дружина Ігорєва каже йому оце крилате слово: «*Отроки Свендєлєжи (київського воєводи) изодьтєся суть оружьєм и порти. а мы нази и поиди княже з нами в дань, да и ты добудєшь и ми*»¹⁾ Ініціатива належить їм. А коли Ігор повертався вже додому, то роздумав і сказав дружині: «Ідїть ви з данною додому, а я вернусь і похожу ще». Тут уже ініціатива його. Ольга пометилася за смерть Ігоря, спалила древліанську столицю Іскоростень, посїкла їхніх воїв 5 тисяч (але, мабуть, менш) і примусила їх платити велику данину. У древлян, окрім*

¹⁾ Летоп. по Ни. сп., стор. 54.

оростеня, були ще й інші міста - кріпості, куди вони й тікали од князів. З цього часу, очевидно, знищилась остаточно древлянська незалежність, і влада над цією землею од князів-тубільців перейшла до київських князів. Святослав послав до них намісником сина Олега, якого він убив брат його Ярополк, і привернув древлянську волость до Києва. Свялянська земля увійшла у склад Київської держави. Самі древляни оцінювали Ольгу платити данину медом, скорою і хутрами, і це доказує, що в тові їх господарства було звіроловство і бджільництво, але одночасно вони ймаються і рільництвом. Святослав наклав данину і на вятчів, скивши з них владу хозар, яким завдав тяжкої поразки. Але й наступников, го Володимирові треба було знов виступати проти вятчів і радимичів, і підняли проти нього повстання.

З радимичами йому упоратися було дуже легко: вони побігли од наску не його самого, а його воєводи — Вовчого Хвоста, а Київни - Русь з приводу цього склали іронічне прислів'я: «*пещанці* (радимичі, що стрінулися з цим воєводою на р. Пещані) *волчья хвоста бегаютъ*». Що ж вятчів, то хоч вони й визнали владу Києва, але, здається, залишили себе й тубільних князів, бо такого князя Ходоту ми бачимо в XII ст. Це обидва ці плем'я, що не належали до українських племен, незабаром ввійшли у склад не Київської, а Чернігово-Сіверської землі і таким чином зберегли хоч трохи свою автономію. Їм помагала тут далечинь Києва та їхні ліси і болота. Потроху також увійшли в склад Київської держави, окрім древлян, і західні українські племена. На жаль, тонше дас нам дуже мало відомостей про цей процес втягнення у загальне українське життя — державне будівництво. І тому в новітній науковій літературі ми маємо сироби заповнити ці лагуни гіпотезами. Ікі новіші гіпотези акад. Шахматова¹⁾ про Свенельда, якого він вважає древлянського князя, що боровся з Ігорем, проф. Корфа і проф. Парменка²⁾ про етнографічну єдність уличів з древлянами, про триєдність цих племен. Мені здається, що доведено у всякому разі: 1) думку про близькі відносини між цими племенами, 2) про боротьбу всіх трьох племен, 3) про велику силу в цих племен міст і міських центрів. Уличів був Пересіччя, хоч його топографію остаточно не вирішено; 4) про давність населення уличів і тіверців у нижній Подніпрянщині про перехід їх з водозбору Дніпровського на Дністровський; можливо навіть говорити, що до утворення київського центру на Подніпрянщині, його замінювали Пересіччя, а потім Іскоростень. Олег воював, але не закінчив боротьбу з уличами й тіверцями. За часів Ігоря уличі, що платили данину Ігореві, з низин Дніпра, переселилися на захід поміж Бугом і Дністром. Дуліби й тіверці брали участь у поході Ігоря на греків і були го союзниками («толковинами»), а усі вкупі звалися «Великая Скуфь». Вістки про це не в повісті, а в «Початковому Зводі».

Про інші слов'яно-руські племена не українського, а великоросійського й білоруського походження нам тут говорити не треба. Досить сказати лише одне — що Київська держава, утворена першими київськими князями, мала подвійне значіння: з одного боку, увела в свій склад усю територію України, а саме українські племена, а з другого, об'єднала під

¹⁾ «Розыскания», стор. 357 — 375.

²⁾ Журнал Мин. Нар. Просв., 1916, ноябрь, стор. 104 і «У истоков русск. госуд.», стор. 36 — 38.

свою зверхністю всю Русь — Україну, Білу і Велику Русь. Скажемо там що Володимир одвоював у ляхів Перемишль і Червенські городи (Баригадав, що Перемишль лежав в області хорватів, а Червень — дулібів¹).

Не задовольняючися об'єднанням під своєю владою україноруських земель, перші київські князі почали робити грабіжницькі напади на землі своїх сусідів, чим усталились Ігор і особливо Святослав. Про ці напади Київської держави оповідають як літопис, так і чужоземні джерела. Їм були напади на Візантію, Дунайську Болгарію і Хозарію. На Візантію зроблено кілька походів: перший приписується Аскольдові й Дірові, другий був за часів Олега, два — за Ігоря, один — за Святослава, один — за Ярослава. Наслідком їх були торговельні умови з греками. Святослав, вступивши з греками, одночасно хотів захопити і Дунайську Болгарію, в якій навіть бажав перенести центр своєї держави. Дунайська Болгарія лежала далеко од Києва, і тому захоплення її не викликалося навіть потреби охорони Русі, як можна сказати про печенігів, і, таким чином, вживаючи *mutatis mutandis*, сучасний термін, треба сказати, що це була імперіалістична грабіжницька політика. Святослав взяв багато болгарських городів на Дунаю і *вокняжився* там, перебуваючи в Переяславі і беручи данину з населення. Навідавшись на короткий час у Київ, щоб визволити його од печенігів, він каже матері: *«не люблю ми єсть в Києво жити, хочи жити в Переяславі на Дунаю, яко то єсть срьда земли могоу, яко ту вся блага сходятся, от Грък паволоки (золоті парча) золото (золоті візантійські вироби), вино и овоци разномлични не чехов, а из угор сребро и колони, из Руси же скоря (хутра) и воск, и мед, и челядь²»*.

Трудно було ясравіше висловити міжнародні економічні мотиви своєї нападу на Дунайську Болгарію: її виставляється як центр Русі, хоч таким вона не була, навіть знаходилася далеко поза межами її, бо тут сходилися всі головні товари того часу з Візантії, Чехії, Угорщини й Русі. Особливо цікава для нас класична вказівка на товари, що йшли з Русі, це її промислова продукція і живий товар — невільники. Значить, за стимул Святославу в цьому поході, як і в попередніх, був новий торговельний ринок, ширший од попереднього київського, міжнародній - південній - візантійсько - болгарсько - чесько - угорський. Але проковтнути Болгарію Святославу не вдалося, бо тут проти його широких планів виступив другий конкурент на імперіалістичному ринку — Візантія, що не могла допустити такого сильного сусіда в Болгарію. А про велике число челяди - полонених, що їх здобували собі тодішні князі, свідчить оповідання літопису, що польський король Казимир дав за дочкою своєю 800 чоловіка руської челяди. Візантія і раніш уже мусила одбиватися од грабіжницьких морських нападів Русі й до часів Олега і при ньому і за Ігоря. В основі цих походів теж лежала боротьба за торговельні вигоди. Царгород, що має свою колонію Корсунь на північному узбережжі Чорного моря, був зацікавлений торговлею з Руссю, що постачала йому найпотрібніші для нього товари: хутра, мед, віск і челядь на заміну його виробів розкоши — золотом шити шовкових матерії, виноградного вина, золотих прикрас. Звичайно, ці товари купували купці - посередники для вищих верств руського суспільства —

¹) Летоп. по Ип. см., стор. 54.

²) Летоп. по Ип. см., стр. 43 — 44.

тя князів і бояр, які однак купували ці речі й безпосередньо у Візантії, бо в них збиралась та даннина, яку вони брали з населення, здебільша натурою, а це була продукція його праці; князь і його дружина експлуатували усі підвладні їм племена і доставали таку силу цих продуктів, що їх не можна було вичерпати ні на прожиток князів з їхніми змействами і з їхніми гучними бенкетами, на взір Володимирових, на які закликали увесь Київ, ні на платню дружинникам. Тому-то й розвинулася так широко ця князівсько-боярська-купецька торгівля-обмін народньої, нагромадженої князем і дружиною продукції на золоті срібляні ризни та на мистецькі вироби з дорогоцінними каміннями.

Цей торговельний обмін між Україною і Візантією яскраво малюють нам два тодішні джерела — візантійський імператор-письменник Костянтин Багрянородний (X в.) і умови Русів з Візантією. В місяці листопаді, — оповідає Багрянородний, — київські князі виходять з усією Руссю з Києва

Ідуть на полюддя, себ-то до Новгороду, древлян, дреговичів, кривичів, сіверян і інших слов'ян (у К. Багр. ці імена змінені), що підвладні русам. Перебувши там цілу зиму, в місяці квітні, як сплине зрига на Дніпрі, повертаються до Києва. Тоді набувають одnodеревки човни з одного дерева), споряджують їх та вирушають у Візантію¹⁾. Про цей виїзд київських князів на полюддя і взагалі про господарську, власне князівську діяльність князів у волостях згадує й літописець, оповідаючи про роз'їзди Ольги. «Поїхала в Новгород і встановила по р. Меті погости (місяця зупинки) і даннини по Лузі — погости, даннину і оброки; і ловища її розкидані по всій землі (Новгородсько-Псковській). І знаменія (ознаки на бортих деревах) і міста і погости, і по Дніпру, і по Десні *перевісища* (ловища птахів); і в селі її Ольжичи (на лівому березі Дніпра) й досі (в часі літописця²⁾). Тут виступає княгиня, як поміщиця-вітчинниці і в основі, мовити б так, її державно-вітчинного чи дворцового, як потім казали, господарства було мисливство, що давало скору і хутра, мед, віск. Чим з господарського боку було село Ольги, про це джерело мовчить; але гадаємо, що й там панувало й лісове господарство, і хліборобство, коли мешканці Іскоростеня у той самий час обробляли, як ми знаємо, свої ниви. Ольга їздила в подорож до Новгороду, бо, за переказами, була зі Пскова, і до Чернігівщини, де були її мастки. Але, як свідчить Костянтин Багрянородний, київські князі вирушали в подорож по всіх підвладних їм племенах. З другого боку, самі ці племена привозили даннину до Києва (повоз везли), і таким чином у князів і дружинників назбирувалась велика сила народньої продукції, яку треба було реалізувати і одвозити на продаж і обмін у Царгород.

Подивимося тепер, які були відносини Київської держави до Сходу як з боку розбишацько-імперіялістичних нападів перших київських князів, так і з боку торговельних зв'язків. Тут в осередкові цих відносин стоїть Хозарія, а за нею Камська Болгарія. Ми знаємо вже, яку велику роль відігравала Хозарія що до східних українських племен, що була об'єднала їх під своєю владою, захищала їх і обложила данною і одночасно мала з ними й торговельні відносини. Вона славилася своїми городами, серед яких виділявся Ітіль на Волзі і столиця Саркел або Біла-віжа на Дону.

¹⁾ П. І. Мірза - Авакиц — Читанка з історії України, стор. 31 -- 32.

²⁾ Літ. по Пч. св., стор. 38.

В Ітілі, за свідцтвом арабських письменників, проживало багато руських кущів. Ібн Хаукаль оповідає, що в Ітілі була частина міста, що мала назву Слов'янської, в неї була морська пристань і водозбірні. Вона не була обнесена стіною і, значить, являла з себе незов передмістя¹⁾. Масуді (X в.) каже, що слов'яни і Русь живуть в одній половині Ітіля; для них був окремий суддя. Вони служили хозарському цареві. Масуді оповідає, що руси з дозволу хозарського хана нападали на мешканців каспійського побережжя — на городи Таборістана. Вони проливали кров, брали в полон жінок, дітей, грабували майно, палили села, але їх врешті знищили²⁾. Це було в 913—914 р., значить — за часи Ігоря. Другий напад русів був в 943—944 р. і про нього теж оповідають лише арабські письменники. а мовчать руські літописи. Через 20 років Київська Русь зробила напад на Бердаа. Про це оповідає Ібн-Ель-Атир. Вони по морю попливли в Адзербейджан, в р. Куру, і дісталися до м. Бердаа, яке й захопили. забравши багато полонених³⁾.

Святослав, за літописом, переміг хозарського кагана і взяв їхнє місто Саркел у 905 році, а потім пішов на ясів і касогів (осетини і черкеси на Кавказі). Багато подробиць про це дають арабські письменники. За їхніми відомостями, руси сплюндрували столицю Хозарії Ітіль, а потім, спустившись у Каспійське море, також знищили другий хозарський город. Семендер, що славився своїми садами й виноградниками. Ібн Хаукаль (X в.) каже, що в його часи не лишилося вже слідів булгар і хозар, бо руси нанали, знищили їх усіх і привласнили собі волості. Решта ж снаслася од них, розвіялася по околицях, бо бажала залишитися поблизу своїх земель і покоригися їм⁴⁾. В Семендері (Тарху) було багато садів, і як я, каже Ібн Хаукаль, довідався — 40.000 виноградників (4 тис.?). Там проживали мусульмани, які мали мечеті, християни, що мали церкви, і євреї, що мали синагоги. Руси сплюндрували все, що було по р. Ітілі і належало хозарам і булгарам і заволоділи ним. Мешканці ж Ітіля втекли з міста. Проживали вони в хатах, сплетених з дерева і обмазаних глиною. Причина цього походу було бажання скинути хозарську владу з вятичів і поставити їх під свою залежність. Про це згадує хозарський цар Юсіф у своєму листі до Хаздая (960 р.), де пише: *«Я не пускаю русів, що приходять на кораблях (Волгою), спускатись до Багдаду і плюндрувати ці землі.* Зруйнування Хозарії мало й погані наслідки для Київської Русі. Хозарія до того була захистом для неї од печенігів і торків, а тепер одбивати їх напади мусила взяти на себе лише Русь. Другим кепським наслідком цих походів був занепад східної хозарської торгівлі.

Таким чином, після цього виступас на перше місце у Київській державі вже не нападна, а охоронна боротьба за свої межі з стеном і за межі держави. Раніше, як ми знаємо, слов'яноруська колонізація доходила досить далеко на південь по Дніпру, і через степ ішов шлях в українські колонії, як Тмутаракань або Корчев. Поселення уличів і тиверців доходили теж до моря. Тепер хазяїнами степу робляться печеніги. Цікава

1) Гаркави. Сказ. мус. писателєй, стор. 131 — 133.

2) Гаркави, стор. 221 — 222.

3) Дорн — Каспій, стор. 512 — 513. Якубовский. Ибн Мисковейх о походе руссов в Бердаа в 332 (943 — 944).

4) Гарк — стор. 218.

вказівка Костянтина Багрянородного на взаємовідносини між Руссю і печенігами. Окрім захисту од їхніх нападів південних меж Руси, Київська Русь хотіла зампритися з ними, щоб вивозити од них потрібну для неї худобу, особливо коней. За Володимира кордон Київської держави з печенігами проходив дуже близько Києва. І ось Володимир, побачивши, що біля Києва мало міст-кріпостей, почав ставити кріпості по Десні, Остру, Трубезю, Сулі і Стугні і поселяти там гарнізони навіть з далеких північних частин своєї держави, «*бо бо рать от печенгъ*». Тоді ж він заклав і м. Білгород (Білгород на Київщині). Збереглася цікава звістка про цю південну межу Київщини з Печенізькою землею в листі Брунона до германського імператора Генриха II (XI в.). Володимир не радив Брунона йти до печенігів, щоб проповідувати їм християнство, а коли той не згодився на це, провів його до самого кордону своєї землі, що знаходилася на р. Стугні. Цей кордон для захисту од ворогів обвів він з усіх боків дуже довгою та міцною огорожею. «*На кордоні, каже Брунон, він скочив з коня, я з товаришами йшов попереду, а він зі своєю старшиною — за нами, і так вийшли ми за ворота. Володимир став на однім горбі, ми — на другому. Без жодної перешкоди йшли ми два дні; на третій у суботу рано нас захопили Печеніги¹⁾*». Ярослав збудував другу лінію кріпостей трохи далі од Києва на берегах Роси і, між иншим, поселив там полонених поляків. З початку XI ст. починається натиск зі сходу торків, що витискують з українських степів печенігів. Печеніги під цим натиском посуваються на південь і захід і останній їхній напад на Київ був 1034 року; після цього вони й зникли у нас. Торки, здається, не були такі воєвничі, як печеніги, але все-таки боротьба з ними викликала напруження сил, примушувала мати постійні дружини для боротьби, що підтримувало князівсько-дружинну організацію, і, паренті, мало помітні наслідки з економічного боку і для мирного населення південних країн, особливо в дальшу добу, коли з'явилися половці, що були дуже великим чинником в історії України-Руси з другої половини XI до пол. XIII стол.

Так складалася Київська держава. Елементами влади були в ній князь і дружина з її дорадчим органом думою та вічем. Характер князівської влади змінився порівняно з попередньою родоплемінною організацією, коли були лише племенні князьки. Тепер київські князі поширили свою владу на всі племена, бо в склад Київської держави увійшли не лише українські, а й великоросійські й білоруські племена. На чолі усієї землі стала нова династія, нова князівська семья, що згодом перетворилася в великий рід на зразок родів, що були серед населення. Правда, і в інших землях були свої князі, але вони визнавали залежність од старшого київського князя, були під рукою його. Руська земля в цілому була немов вітчизна нового князівського роду, і кожний з членів князівського семейства, коли входив у літа, одержував право участі в цій вітчизні. Іноді це право не могло здійснюватися через князівські суперечності, усобиці — тоді починалася боротьба між претендентами, що тривала протягом двох віків до смерті Ярослава. Але бувало й так, що ділити «Руськую землю» не приходилося. Ї був лише один володар (Олег, Ігор, Святослав) Боротьба почалася після смерті Святослава. Але фактично єдиної влади не

¹⁾ П. Мірза - Авакиц — Читанка, стор. 65.

було: були, наприклад, і відомі нам «светлые князья» під Олегом; в городах, що були племінні осередки, сиділи князі намісники - бояри, и заміняли його і правили немов ім'ям його. Князівська влада спиралася на військову й адміністративну підтримку дружини, що покорила київському князеві всі доти незалежні землі-племена. Дружину треба було утримувати, на це потрібні були великі кошти, — і вони їх, як и знаємо, здобували у свого населення і в сусідів грабіжницькими походами князів з дружиною. Ольга ходила по Дrevлянській землі з малюком і дружиною. У цьому полюдді вона заклала частину адміністративної осередки, якими керували її ж намісники. Полюддя, що їх збирав князі й дружина, і повіз, що провозило населення, являли економічну підвалину князівсько-дружинної влади, що нагадувала феодальну. Князі на своїх полюддях провадили суд, що давав у ті часи теж великі доходи. Чималі доходи давало князям і боярам власне господарство на тих землях, що кладали тепер початок приватній земельній власності на Україні Русі. Князь мав необмежену владу не лише військову, а й законодавчу, судову, адміністративну, яку він у деякій мірі поділяв з дружиною, старшою — боярами і молодшою — отроками, немов придворною гвардією. Літопис зберіг нам класичну звістку про ці відносини князя до дружини *«бъ бо Владимир любя дружину и с нею думая о строе и мельнем и о ратех и уставе земельнем»*. Це є вказівка на князівську думу, хоч цього терміну й не наводить пам'ятник. Сюди входили також і «старцы градские», посадники інших міст, списочки й ігумен найважливіших монастирів. Дума брала участь і в справах військових і в умовах з сусідами і в законодавчих питаннях, і в судових справах, хоч вона формально й не обмежувала князівської влади, але все-таки її голос мав велике значіння для князя. Спочатку у склад думи входило багато чужоземних елементів, особливо норманів; згодом склад дружини змінився в XI ст., а саме побіляло в ньому тубільців. Третій елемент центральної влади являло віче. Раніше віча були племінні, але тепер вони перетворилися в міські. Коли печеніги осадили Білгород і там почався голод, тоді городяни *«створиша вече в граде»*, яке вирішило піддатися печенігам. Але один старець, що його не було на вічі, учувши про це, викликав градських старшин і порадив їм не піддаватися печенігам протягом трьох днів і зробити, що він вигадав. Далі йде оповідання про те, що він вигадав поставити дїжки з киселем та медом у колодязі, привести печенігів і показати, що білгородці мають їжу з землі і можуть сидіти в осаді хоч 10 років¹⁾. Як ми бачимо, на цьому вічевому зібранні головну роль відігравали «старцы градские», під якими треба розуміти родових старшин, що стояли на чолі міської влади і в попередню добу.

Соціально-економічний склад суспільства

Вищу соціальну верству являла дружинна класа, що про неї ми и знаємо раніш. Про важливе значіння дружинників норманів у складі дружин перших київських князів свідчать умови з греками, де вони являють собою уповноважених представників Олега і його світличних князів, а імена їх в русько-слов'янській (Фарлаф, Карлы, Руальд та інші); теж і в умові Ігори

¹⁾ Летоп. по Нв. сп., стор. 88.

де представник Ігоря — Івор, Ольги — Іскусєві, Святослава — Вульфаст і 65 інших; серед них одначе бачимо й посла на прізвище Ятвяг, мабуть — литвин. Називас літопис і дружинників слов'яноруського походження, як Синько, Вишата, Блуд; називас і варягів, торчина, угрина, ляшка. Князі радилися з дружиною і виконували її побажання. Святослав одмовився хреститися, щоб з нього не глузувала його дружина. Володимир шанував дружину, даючи їй бенкети; вона вимагала їсти срібляними ложками, і він одразу згодився на це, мотивуючи це тим, що з дружиною завжди здобуде срібло. Чернігівський князь Мстислав після Лиственської січі, об'їжджаючи поле й бачачи побитих сіверян, сказав: «Хто цим не радіє — ось лежить сіверянин, ось варяг, а моя власна дружина ціла». Дружина поділялася на старшу — бояр і молодшу — отроків, дєтських, гридь. Лише бояри входили в київську раду. Вони мали посади посадників і воевод; Олегів посадник сидів у Любечі; на чолі чернігівської дружини стояв воевода Претич; у Ігоря був воевода Свенельд, у якого була власна дружина; важливу ролю відігравали Блуд і Добриня. В бояри жалував князь.

Дружина являла з себе постійне озброєне військо — чи кінне, чи піше, чи морське, що виступало на морі на човнах. Цей дружинний устрій нагадує нам західно-європейський феодальний. Іноді скликалось і вої, цеб-то земських ополченців з населення.

Все піше населення поділялося на вищу верству — бояр земських, або старшин, старців градських, людських або нарочитих людей. Це вони виступали перед нами за часів Ольги в Древлянській землі, за Володимира в Києві, в Білгороді на вічі. Це майбутні феодалі землевласники. Далі йдуть гості й купці, що провадили торгівлю, переважно чужоземну. Вони виступали в умовах з греками, що забезпечували насамперед їхні матеріальні інтереси, бо давали місячину і уклади їм і їх братії, що проживала в найголовніших торговельних осередках тодішньої Русі - України — в Києві, Чернігові, Переяславі й Любечі. В умовах з греками наводиться прізвище одного з таких купців — Адунь — і згадується про гостей. Вищі верстви були дуже нечисленні порівняно з вельми численними смердами, що являли дійсну основу суспільства, але позбавлені були їх прав і привілеїв, що з них користувалися вищі нечисленні верстви. Смерди — це селяни, що жили в селах, а іноді й містах, бо, як ми знаємо, і мешканці міст (як Іскоростеня й інших) займалися рільництвом. В містах проживало міське населення, що займалося ремеслом. Всі оці напівстани, напівкласи, належали до категорії персонально вільних людей. А під ними стояли *раби, челядь*, що були позбавлені майже всіх прав і були соціальною стороною немов господським майном. Про них згадують умови з греками, де наведено ринкову ціну їх. Греки і Русь обов'язалися взаємно видавати своїх утікачів-рабів; ціна полонених за умовою Олега дорівнювала 20 золотників, а за умовою Ігоря за викупленого молодого полоненого або бранця платилося 10 золотників, середнього віку — 8, за дітей і старих — 5. Рабська праця в цей час ще була фундаментом князівсько-боярського і монастирського господарства: число рабів було дуже велике, бо ті війни, що були за перших київських князів, особливо за Ігоря та Святослава, давали дуже багато полонених, що являли переважно предмет зовнішньої торгівлі.

Література

Джерела: літописи за Лавр., Іпатівським і ин. списками; *К. Багрянородного* («*administratio imperio*» (b Mon Pol. hist. Lwów, 1864) і уривки у *М. С. Грушевського* «Вісник з ж-рел до іст. Укр.-Руси до пол. XI в. Л. 1895 та у *Н. Мірзи-Авакяна* «Читалка з історії України». *Владимирский-Буданов*. «Хрест. по іст. рус. прац»; рос. пер. Багрянородного. *Ласкина* в «Чтениях» 1899; 4 беседи патр. *Фотія* в р. пер. Порфирия 1864; *Гаркави*. Сказ. мусульманских писателей о славянах и русах. СПб. 1870. Итого ж Изв. евр. пис. о хозарах. (Тр. вост. отд. Арх. общ. XVIII). *Хвольсон*. Из Иби-Дада. Розвідки: *А. А. Кипік*. Die Berufung der Schwed Rodsen». *Дорни* «Басній». *Гедонов*. «Варяги и Русь» 1876. 2 томи *Шловайського*. «Розв. о нач. Руси». *Шахматов*. «Роз. о древн. рус. лет. сводах». *Васильевский*. «Рус. виз. нел.» вып. 2; *Костюмаров*. «Начало Руси», «Три чтения» пр. *Томсена* (Чтения Моск. общ., 1891, к. 1-ая) *Л. Майкова*. О кн. Альквиста (Ж. М. Н. Пр. 1877). *Григорьев*. «Азия и Россия». *Голубовский*. «Болгаре и Хозаре» в К. Ст. 1888, июль; *Цеске*. «Слав. финские кул. отнош. по данным языка. Европеус о народах обит. в Рос. до Славян». *Ламбин*. «О Туграканской Руси» (Ж. М. Н. Пр. 1874, № 4). *Голубовский*. «Печенеги, Торки, Половцы». К. 1884. *Багалій*. «Ист. Льва Діакона, как источник для рус. истории». *Айнітов*. «Ба Ольга в Царьграде (Тр. XII Арх. с'езда); *Куник*. «О рус. виз. монетах», *Лавровський* «О виз. элементе в яз. договорах»; *Лонгинов*. «Жирные договоры рус. с греками». За Одес. Общ., т. XXV; *Дьяконов*. «Очерки общ. госуд. строя др. Руси», 1912; загальні прац з російської історії *Росскова* і *М. Н. Покровського*: моя «Рус. история», розділи 7, 8 і 9.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

ЗАРОДКИ ФЕОДАЛІЗМУ В КНЯЗІВЬКО-ДРУЖИННУ ДОБУ КИЇВСЬКОЇ РУСИ. ФОРМИ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Походження феодалізму. Питання про феодалізм у Росії та на Україні. Феодалізм на Україні -
Русь. Форми землеволодіння

Походження феодалізму

Патріархально родова організація суспільства виникла в свій час у зв'язку з потребою нових засобів виробництва. З потреб їхнього дальшого розвитку виникла й нова організація феодальна. У цю добу життя суспільство було осіле, і за основу економіки його було хліборобство, що перестало бути вже підсобним промислом. Зі зростом населення треба було перейти до хліборобства, що не потребує такого земельного простору, як скотарство, а дає більше продукції і забезпечення, ніж скотарство. Хліборобська техніка також удосконалюється: кочове рільництво перетворюється в переложне, коли кидають на якийсь час виснажену землю, щоб знову прийти до неї, коли вона трохи відпочине, а переложна система перетворюється далі в трипільну, де цей відпочинок набуває правильної зміни. Ремесло набуло згодом немалого значіння та оригінальної середньовічної цехової організації, як і торгівлі в зв'язку зі зростом міст, як центрів промисловости, ремесла й торгівлі. Але в найбільшій мірі феодальне суспільство займалося військовими справами, що, з одного боку, охороняло продукцію, а з другого — поширювало територію. В самому феодальному суспільстві ми помічаємо процес диференціації залежно від розподілу праці.

Найчисленніша була хліборобська група, що складалася, однак, з окремих родин, бо оброблення землі родинними у ті часи було доцільніше, бо вони в найбільшій мірі могли використати природні сили своїх ділянок.

Це були сім'ї середнього складу — не роди, а великі сім'ї. А коли була потреба, тоді на поміч приходили й інші сім'ї — громади, іноді зв'язані одна з однією й споріднені; вони об'єднувалися для розчищення лісу, для попасання худоби, для косовиці сіна. А коли земля на ділянках була неоднакова, треба було іноді її переділяти її.

Були й ремесники, спочатку ще не відокремлені від хліборобів, але незабаром почали спеціалізуватися окремі ремесники, такі, як млинарі, ковалі, кожм'яки, теслі, ганчарі та ін. Згодом вони геть закинули хліборобство й почали робити вже для всієї громади. Це й був зародок розподілу суспільної праці в галузі промисловости й ремесла. Споріднення

семеіств починає замінюватися економічним звязком. Суспільство починає розширюватися — з нього перш за все виділяється могутня група *феодалів на економічній базі землеволодіння*.

Утворюється це феодальне землеволодіння різними шляхами — розділом між військовими старшинами і воїнами нових завойованих земель і рабів, з чого й постає приватна земельна власність феодального типу, з невольниками, як рухомих майном, розчистками окремих земельних учасків, роздачею сеньйорами своїх земельних учасків підвладним ім феодалам, з чого постає феодальна єрархія. Все це утворювало й поширювало економічну нерівність у селянській громаді, що вже в деякій мірі піддало в економічну залежність од сеньйора, як багатого господаря. Сеньйор бундував замок-фортецю, що захищала й селянське населення, мости, дороги, давав позики підчас недороду, а за все це селяни оддавали йому свою працю — відробітками, панщиною або оброком; і та і другий були формами експлоатації чи то додаткової праці, чи то додаткового продукту. Господарство феодала було так само господарством натурального споживання, як і селянське, завдяки тому, що все майже потрібне йому він одержував од свого господарства, де одбували панщину селяни, а також од чиншів другої частини своїх селян; купував він лише предмети розкошів. Третя група, найбільш залежна од поміщика-феодала була та, що жила при його дворі, в замку і була його слугами. Сюзеренові належала вся земля, включаючи сюди й ту, якою фактично володіли селяни й за яку вони одбували повинності.

На зразок цих відносин утворилися й відносини між самими феодалами — феодал визнавав над собою владу иншого феодала сюзерена, щоб одержати од нього собі захист, або брав од нього частину його землі за це мусив одбувати військові повинності — давати певне число йому своїх воїнів. Так утворилася васальна єрархія з королем або князем на чолі, який, однак, майже не мав фактичної влади, що була розпорошена серед усіх поміщиків-феодалів, які весь час боролись між собою. Паралельно з розвитком світського феодалізму, розвивався і релігійний у групі жерців. І тут складалася на взірць феодальної *жречеська церковна єрархія*, яка набула також для себе, крім головної, ідеологічної (влада над умами на релігійному ґрунті), і матеріальну базу в своїх мастиностях з князівською працею, таким чином вони перетворювалися на церковних і монастирських феодалів і сюзеренів — жили коштом додаткової праці своїх селян, експлоатуючи їх нарівні зі світськими феодалами. Одні підтримували других, бо мали спільні інтереси, але шоді на ґрунті конкуренції й виникла боротьба; таку боротьбу католицької церкви з феодалами ми бачимо на заході, у нас князівська влада підгорнула під себе духовну.

Таким чином ознаки феодальної системи були такі: 1) на перше місце виступають землеволодіння (умовного феодального характеру) і землеробство, що веде підлегле сеньйорам селянство. Земельна власність семеіств пануючої верстви феодалів виділилася з громадської; 2) з боку політичного — поміщики-феодали робляться господарниками, територіяльна влада феодалів над підлеглим населенням, що була звязана не з ними персонально, а з їхньою землею, виявлялася і юридично, і економічно. Феодал, крім данин і оброків, набули собі адміністративні й судові права над населенням, во ім'я і немов з доручення верховної влади утворилися стави феодальна аристократія і єрархія; 3) третя риса в економічній сфері —

натуральний характер натурального, замкненого в собі господарства — виробництва та розподілу. Виробляють сільські та міські громади, а лишки бере собі феодал із сем'єю, своїми дружинниками та слугами; частину їх він обмінює на потрібні йому вироби й предмети розкоші. І таким чином господарство феодала й господарство сільської громади являють собою загальне замкнене господарство натурального типу; майже всю свою продукцію воно й споживає, а коли бувають ринки для обміну, то обмеженого місцевого значіння; 4) четверта риса — нанування приватно-правових (замість публічних) принципів, індивідуального договору замість загального закону, персональної залежності або так званого патронату замість підданства або громадянства. Феодалний організм простого елементарного середньовічного типу являв собою територіально самостійний осередок домен з сеньйором на чолі, групу підлеглих йому благородних васалів, що сиділи на його помістях, і масу міського й сільського населення. Йому підвладного і од нього залежного. Одночасно ми бачимо феодалізацію міст і церкви¹⁾.

Питання про феодалізм в Росії і на Україні

Питання про феодалізм в Росії і на Україні має свою довгу історію в науковій літературі. Кажучи взагалі, всі видатні представники російської й української історії висловлювали сумнів про його існування в Росії, і лише один, молодий тоді, історик Н. П. Павлов-Сільванський сміливо виступив проти цих тодішніх авторитетів і поставив руба і позитивно це питання²⁾. До самої своєї дочасної й несподіваної смерті він стояв самотоко в своїх думках. І лише в наші часи його думки про те, що Росія, як і вся Європа, як і весь світ, пережили стадії феодалізму, прийняли представники нашої марксистської історичної літератури.

Вони виходять з тієї думки, що і Павлов-Сільванський, цеб-то, що Росія проходила взагалі ті самі основні етапи своєї соціально-економічної еволюції, як і весь світ, в тім числі і стадію феодалну. Це визнають тепер і М. П. Покровський і Н. Рожков. Останній у своїй «Русской истории в сравнительно историч. освещении» дав нам дуже корисний огляд

¹⁾ Про первісний і західно-європейський феодалізм див. змістовні статті пр. Грєса пр. Петрушевського, Яєнського, Поводворського Карєва в Енцикл. Словаре Брокгауза, т. XXXV, тор. 494 — 548 й 559 — 558.

²⁾ Див. його розвідки: «Иммунитет в удельной Руси». ПБ, 1900, 48 стор. (відбиток з «Журн. Мин. Нар. Пр.», 1900); «Феодалные отношения в удельной Руси». ПБ, 1901, 82 стор. (відбиток з «Журн. Мин. Нар. Пр.» за 1901 рік, № 6, «Новое объяснение закладничества» (там саме, 1901, № 10); «Символизм в древнем рус. праве» (там саме, 1905, № 6); «Закладничество патронат» («Зап. рус. Арх. общ.», т. IX, вып. I, III, 1897); «Государств. служилые люди», 1908; «Феодализм в удельной Руси». I. Община и боярщина II. Феодалные учреждения. Исследование ПБ, 1910. (III том сочинений, 504 стор.). «Феодализм в древней Руси». Плещинне второе. Госуд. изд. М., 1923, 184 стор.

В двох останніх книжках Н. П. Павлов-Сільванський підводить підсумки своїх розвідок, хоч, на превеликий жаль, самому йому зробити це в остаточній редакції не пощастило і дещо залишилося в його рукопису недоробленим. Все - таки ці книжки Павлова-Сільванського й тепер являють майже єдині розвідки з феодалізму в удільній і почасти Московській Русі, цеб-то по XIII — XVII ст. в межах північно-східної Московської Русі.

Проти теорії Павлова-Сільванського виступали Сергєєвич, Владимирський-Буданов, Ключевський у своїх загальних курсах, Милоюков (Енци. словарь Брокгауза 70 пол.), Тарановський («Феодализм в России. Варш. универ. изв., 1902 г.»), проф. Карєв написав у відповідь йому цілу книжечку «В каком смысле можно говорить о существовании феодализма в России». З приводу теорії Павлова-Сільванського. ПБ, 1910. 45 стор.

феодалізму в світовому масштабі й довів це теоретично положення марксистичними численними фактами. Феодалізм він поклав в основу історичного процесу народів східного й західного світу, і цьому присвятив перші три томи своєї праці. Павлов-Сільванський довів подobenство західно-європейського феодалізму, в його основних рисах, з феодалізмом удільного й московського періоду північно-східної Русі. Н. Рожков дав нам історію й характеристику феодалізму в Росії, включаючи сюди й Україну (якої не торкався Павлов-Сільванський) паралельно з історією й характеристикою феодалізму у народів усього світу: теоретичне апріорне твердження про поширення феодалізму він потвердив своїм систематичним фактичним оглядом його. Треба, однак, додати до цього, що цей огляд є вичерпно широкий, але не йде в глибину — такого систематичного порівняння феодальних інституцій Заходу й Росії, який ми бачили у Павлова-Сільванського, у нього нема, і тому, хоч у Н. Рожкова ми знаходимо феодальну добу на Русі-Україні, але вона являє тут немов загальні рямці, оправа того історичного процесу, який тоді відбувався; характеристики самого ж феодалізму, його порівняння з російським і з західним не маємо, хоч фактичний матеріал до нього дається. І, таким чином, що до феодалізму на Русі-Україні, ото тут і тепер стоїть перед нами невирішене питання, якого не торкнувся Павлов-Сільванський і якого дуже мало торкалися історики України, а коли підходили до нього, то більш з негативного, ніж з позитивного боку. В найбільшій мірі визнає феодальний устрій на всій Русі за часи татарської М. І. Костомаров. Він органічно зв'язував його з татарською зверхністю. До татар, писав він, у нас феодалізму не було, але з половини XIII до кінця XV віку Русь пережила період феодалізму. Це був феодалізм політичний. Огляд питання про феодалізм у Литовську добу зробив М. С. Грушевський у своїй екскурсії теорії феодалізму В. Кн. Литовського, де він оглядав, хоч дуже побіжно, погляди істориків — українських, російських і польських — на феодалізм у Литві і стародавній Русі: і сам же висловлює з приводу цього скептичну думку. М. П. Покровський майже зовсім не доводить існування феодалізму в київську князівську добу, але, очевидно, визнає його існування й тоді, хоч наводить факти з пізніших часів східно-північної доби. Але зроблена ним характеристика феодального устрою взагалі дає привід думати, що феодалізм з такими рисами був і в давній Київській Русі. Таких основних ознак він вказує троє: це, по-перше, існування великого землеволодіння, по-друге, зв'язок цього землеволодіння з політичною владою (землевласник-государ, а государ-землевласник), по-третє, наявність сярхії серед землевласників — залежність дрібних од більших (немов вже сярхічна драбинка). До цього він ще додає натуральний характер господарства.

В Рус. Правді XIII ст. ми знаходимо, каже він, боярську велику вітчину з прикажчиками, двірською челяддю й закупами, що працювали за борг на боярській землі¹⁾.

М. І. Яворський у своїй нарисі, т. I., стор. 86 — 91, визнає феодалізм у стародавню руську добу як безперечний факт, вказує на ті ж у його характерні риси (приватна земельна власність, феодальна влада над селянством, феодальна сярхія, натуральний характер виробництва). На його думку, розпад Київської держави на області на тлі різних суперек привів

¹⁾ «Рус. ист.», I, 1920, 27 — 28 р.

до розкладу дружинний уклад, а на зміну йому прийшов феодальний з класовим суспільством, що виникло на приватній власності на засоби виробництва і на землю. Феодалізмом він зве таку форму устрою суспільства, що «спираючися на натуральне господарство, ставить на чолі суспільних відносин існування приватної земельної власності верхів суспільства, з якою завжди з'єднується право виконання громадської влади над підлеглою людністю, під верховним керівництвом князя чи короля» (стор. 89).

Князівсько-дружинний уклад навіть у X ст. ще не являв собою класового суспільства. Класовий поділ з'явився з появою приватної власності на засоби виробництва — на землю. «Раз з попереднього громадського землеволодіння стала відокремлюватися приватна земельна власність, то з нею стали з'являтися і класи феодального суспільства, що мали різне становище у виробництві». Далі, на стор. 91—101 М. І. Яворський яскраво малює процес утворення класів на ґрунті розкладу як міських, так і сільських громад; на селіх населення розкладаюся на селян, що спільно володіли землями, і на бояр-землевласників, що господарювали по своїх великих господарствах, такими ж землевласниками поробилися і монастири. Бояри одержали також од князя територіальну владу в своїй окрузі. Це були феодали. У містах цей процес розшарування набув ще більшої диференціації, бо тут ми бачимо господарські індивідуальні підприємства купців, ремесників. Окрім цього вільного населення утворилося ще й невільне (челядь) і напіввільне (закупи). Це ще не була ясно вироблена феодальна система. Очищені від дружинних та вчових пережитків феодальні порядки М. І. Яворський бачить тільки в галицьку та литовську добу, а у київську добу були лише зародки феодалізму. Так і я уявляю собі феодалізм у Київській добі.

Спеціальний інтерес для історії феодалізму на Україні князівської доби має монографія проф. С. В. Юшкова, присвячена спеціально «*Феодальним отношенням в киевской Руси*». Проф. Юшков, треба одверто сказати, заповнює в ній лагуну, що її залишив у своїх високоцінних розвідках з історії феодалізму на Русі Павлов-Сільванський, який довів існування феодальних відносин і феодальних інституцій, схожих із західно-європейськими, в удільну і Московську добу XIV—XVII в. в., але майже не торкнувся існування їх у Київській Русі до половини XII віку. Професор Юшков ще 1922 року надрукував у часописі «Культура» (лютий, березень 1922 року, Саратов) статтю «*О прикладниках*» («К истории феодальных институтов в древней Руси»). На жаль, я не зміг розшукати цього часопису в Харкові, але висновки з цієї статті проф. Юшков наводить у вищезгаданій своїй монографії. У «вводных замечаниях» до своєї монографії дає бібліографію феодалізму на Русі і справедливо зауважує, що, по суті кажучи, вивчення його майже припинилося після Павлова-Сільванського, виключаючи лише його власну статтю («*О прикладниках*»), ст. Беляєва («*Древнерусская сеньория и крестьянское закрепощение*», в Ж. М. Юст. 1916 г., октябрь-ноябрь), відповідні розділи у М. П. Покровського і Рожкова. Що до ст. Беляєва, якій проф. Юшков надає важливого значіння, то вона майже не стосується Київської доби; М. П. Покровський справді дає «*чрезвычайно ценные руководящие указания*», але вони мають загальний характер і не ставлять питання про існування феодальних інститутів у Київській Русі. Що до Рожкова, то проф. Юшков поставився до нього, на мій погляд, занадто суворо, коли каже, що в його

перших трьох томах, присвячених вивченню процесу постання, розвитку, і занепаду феодалізму на Русі, ми маємо звичайний опис економічного побуту й соціально-політичного устрою Київської, удільної і Московської Русі, лише з титулами: феодальна революція, феодалізм, занепад феодалізму; він майже зовсім не торкається постання сеньйорій (боярщини), імунітету, васалітету й інших феодальних інститутів. Проф. Рожков каже, що в розподілі господарської продукції майже нема різниці в феодальну й дофеодальну добу; тоді, запитує його проф. Юшков, чим же викликана феодальна революція, коли не було зміни в господарстві? Це справедливо, але все-таки освітлення економічного життя — і промисловости, і торгівлі, і хліборобства, і виявлення їхнього відносного значіння в дофеодальну й феодальну добу, нехай як опис, — дав проф. Рожков, як і вияснив питання про походження князівсько-боярського і монастирського землеволодіння.

Своє власне завдання проф. Юшков визначає так. Він не бере на себе вирішення проблеми феодалізму в Київській Русі в її повноті, а вивчає окремі найменш виснені питання, як загальні соціально-економічні й політичні передумови постання тут феодалізму, розвиток феодальних інституцій і особливості феодальних відносин у найбільш типових землях Київської Русі (Київську Русь проф. Юшков розуміє в широкому значінні цього слова, як сукупність земель українських, великоруських і білоруських), і треба визнати, що поставлені питання є основні, чергові й найактуальніші, щоб посунути питання про феодалізм Київської Русі. Заслужовує на увагу перший розділ монографії проф. Юшкова, де він намічає основні моменти в процесі Київської Русі і обґрунтовує дуже докладно економічну кризу XII ст., що нанесла тяжкий удар торгівлі й розчистила шлях до народження феодалізму. Далі проф. Юшков накреслює в зв'язку з цією кризою процес перетворення торговельної міської Русі в хліборобську, деревенську в зв'язку з окняженням і обоярченням землі, що призвело до зросту великого князівсько-боярського землеволодіння і феодалізації землі. Для цього процесу феодалізації потрібне було зростання залежного од сеньйорій сільського населення; і ось проф. Юшков намагається довести, що такою напівзалежною найбільшою групою були смерди; в процес цієї підлеглости, на його думку, втягувалося й інші групи; усім цим групам проф. Юшков знаходить аналогії в західно-європейському феодалізмі. Тут є чимало чого гіпотетичного, хоч і інтересного. Далі за велими цікаву треба визнати спробу проф. Юшкова освітлити процес перетворення дружинного укладу в феодальний зв'язок з одривом старших дружинників од князівського огнища і осіданням їх на місцях, утворення там власного господарства і злиттям з земськими боярами; це вже були васали-службовці.

Досить доведеним являється розділ, присвячений патронатові, цех-то князівському і церковному захистові деяких спеціальних груп, і спеціально закладництву. Що торкається імунітету, то його існування на Україні-Русі не доведено певними фактами. Третя феодальна інституція є, на думку проф. Юшкова, умовне службове землеволодіння, інакше кажучи, прекарне землеволодіння, зв'язане зі службою, службове боярське землеволодіння. Нарешті останнє питання, що його поставив і висвітлив проф. Юшков, це питання про місцеві особливості в розвитку процесу феодалізації. Тут розглянуто три типові його форми в Галицько-Волинській,

Новгородській і Суздальській землі. Для нас цікава галицько-волинська форма феодалізму. Такий багатий зміст розвідки проф. Юшкова, що базується на самостійній аналізі першоджерел і критичному ставленні до найвної наукової літератури. Розвідка проф. Юшкова через те, що її надруковано в маловідомому провінційному часопису, досі ще не звернула на себе відповідної уваги в російській та українській історіографії — пройшла немов непомічена. А проте на неї конче потрібно звернути увагу, як на вдумливу спробу вперше дати нехай низку екскурсів часто й гіпотетичних, а не всебічну монографію про феодалізм у Київській Русі, і ця спроба повинна зацікавити однаково істориків Росії і істориків України, і в першу чергу істориків-марксистів, що визнають феодалізм на Русі в різні доби її історичного життя як на Північній, так і на Південній Русі-Україні. Тому і я дав тут зміст розвідки проф. Юшкова з деякою оцінкою її окремих розділів, а крім того, скористувався з тих висновків автора, що я їх визнаю за доведені, спираючись сам на ті ж першоджерела, якими користувався й він. До цього ще, згідно з своїм завданням, я обмежую себе лише територією України-Руси і не заходжу ні в Новгород, ні в Ростово-Суздальську землю, бо моя мета — прослідкувати феодалізм на Україні.

Феодалізм на Україні - Русі

М. Н. Покровський, Н. Рожков і С. В. Юшков відносять початок феодалізму до Київської Русі, розуміючи під нею сукупність і українських, і великоросійських, і білоруських земель, пристосовуючи його до XII — XIII в. Але коли б обмежитися територією українських земель, як це звичайно роблять українські історики, виходячи з своєї схеми, то й тоді треба було б визнати в них феодалізм на підставі джерел, що стосуються України - Русі. М. І. Іворський одверто, як про безперечний факт, каже про феодалізм на Україні в ці часи, не наводячи однак доказів цього й не посилаючись на відповідну наукову літературу. Й стою на тому, що такі докази потрібні і що їх навів проф. Юшков, одсунувши паростки його з удільних віків, як це зазначає Павлов-Сільванський, до Київської доби. Можна й треба говорити про процес феодалізації, добачати риси західно-європейського феодального устрою в наших українських інституціях і вияснювати їхнє походження. До цього треба додати, що ще раніш XII віку були на Русі-Україні деякі сприятливі умови для процесу феодалізації — це домінуюча натуральна система господарства з дружинним ладом, що згодом почав перетворюватися в боярсько-васальний. В X — XI віці ми навіть бачимо вже зародки великого князівського і боярського землеволодіння — окняження і обоярення земель, що було за головну основу феодалізації землі і князівських, і боярських сеньйорій.

Вже тоді ми бачимо також зародки і великого монастирського землеволодіння — церковних сеньйорій. У приватній владі князів і монастирів ми бачимо міста й волості. Все це були основні передумови для феодалізації і, таким чином, і М. Н. Покровський, і Н. Рожков мали підстави одсувати самий перший початок феодалізації у ці раніші віки. Але в XII ст. цей процес на Україні значно прискорився, бо збільшилися й поширилися сприятливі умови для нього. Найсприятливішою новиною для феодалізації була економічна криза, що почалося саме на Русі-Україні, переважно на Київщині, наприкінці XII ст. в зв'язку з занепадом зовнішньої торгівлі

зі Сходом і Візантією та низкою інших причин. В. О. Ключевський, Святловський, а в наші часи М. Н. Покровський встановили ці причини. В. В. Святловський справедливо, хоч і зовсім афористично, зауважив, що година занепаду Київської первісно торговельної держави була часом зародку руського феодалізму. Занепад візантійсько-східної торгівлі був викликаний тим, що половці захопили Дніпровський водний шлях; економічна криза південної Русі збільшилася ще в наслідок постійних нападів на Київську. Перелазівську і Чернігівсько-Сіверську землі, при чому виведено велике число трудового населення, знищено збіжжя, худобу, зруйновано міста, села. Я власно цьому моментові надаю особливого значіння, хоча б на підставі фактів, що їх наводить П. В. Голубовський; це найважливіша з місцевих причин. З боку господарського величезну вагу також мало зменшення невільників, як живої робочої сили. Цьому нееконічному засвоєнню рабів і худоби М. Н. Покровський надає найбільше значіння, бо вони були головні предмети торгівлі, а де було їх узяти тоді, коли половина землі була під кріпостями-містами, що захищали себе од такого пляндровання, а друга частина була вже майже зовсім сплюндрована; неспустошених земель на Русі не лишилося, а сусідні народи вже організували відсіч. Одночасно зменшувалися натуральні зоологічні багатства Русі. Нарешті до всіх цих внутрішніх причин треба додати ще одну, яка переважно спричинилася до занепаду зовнішньої торгівлі. Попередній розвиток зовнішньої торгівлі на Русі залежав од сприятливої кон'юнктури всесвітнього ринку, що особливо широко доводить В. В. Святловський. Тепер Західня Європа безосередньо оволоділа ринками Візантії й Сходу. Підупало торговельне значіння Візантії, а укупі з цим і зв'язаною з нею торговельними зв'язками Русі; остаточним же моментом занепаду Візантії було захоплення Царгороду 1204 року християнами. Шлях з варигів у греки остаточно занепад; наміглися нові торговельні шляхи. Економічні наслідки кризи були дуже великі. Занепад зовнішньої торгівлі примусив мобілізувати капітали на поширення господарства по великих князівських і боярських сеньйоріях. Економічні інтереси перейшли тепер у глибину замкнених економічних областей. І всі ці нові умови спричинилися до розвитку феодальних установ і відносин.

Велике землеволодіння почало зростати, отже, почала зростати і господарська, а за нею і політична роль бояр-землевласників. Почався розклад дружинної системи й перетворення її в феодальну, дружинні відносини почали перетворюватися в поземельні на тлі помісного землеволодіння. Це все були риси феодалізації, що має і подобенство, і різницю з західньо-європейським феодалізмом. У всякому разі, і в нас, як і там, феодалізм виник у зв'язку зі змінами господарства. У нас в основі феодалізму було перетворення торговельної Київської Русі в Русь землеробську, деревенську — так було у нас, на думку М. Н. Покровського, але до цієї думки треба буде внести деякі корективи.

Сприяли розвиткові феодалізму й такі моменти, як розклад території в обласну добу і розклад влади — відомі ознаки феодалізму взагалі. Але головне явище в феодалізації землі було окняження, обларення її, цеб-то складання сеньйорії великого землеволодіння. Розвиток землеробства — оранки — в князівських боярських і монастирських маєностях давав великі лишки запасів хліба на потребу князівського дворця, його челяді, слуг і дружини. Поширилося помітно і скотарство, особливо конярство, що

їх захищає «Русская Правда». В таких сеньйоріях князь був хазяїном-вітчинником, а не представник публічного державного права, і він стояв у свосрідних стосунках до населення його земель, набуваючи особливий, так би мовити, сеньйоріальні права над підлеглим населенням обмеження свободи і визначення різних обов'язків. Челядь була невольною групою населення — це, безперечно, закупні були напівневільною групою. Але дуже спірне становище смердів. Проф. Юшков уважно поставився до цього питання і присвятив йому спеціальну розвідку. І справді, вирішення питання про смердів, що були найчисленнішою групою сільського населення, — а саме чи були вони вільним станом, чи залежали од князя і його сеньйоріальних прав, щільно звязане з феодалізмом. Проф. Юшков дійшов висновку, що «смерды есть особый разряд сельского населения, отличающийся от других тем, что они находятся в особом юридическом положении».

Смерди, на його думку, є «зависимым и ограниченным в праве и дееспособности и даже личной свободе крестьянством XII — XIII в.» (ст. 36)... «Существование особых отношений смердов к князю, не совпадавших с отношениями, вытекавшими из подданства, может быть установлено и на основании многих статей «Рус. Пр.» (ст. 37). Смерди, це напіввільна група сільського населення звязана з князівськими вотчинами. А це все є ознаки феодальних відносин. До напівневільної групи належали, на думку Юшкова, ще ізгої, колишні холопи. Отже в звязку з зростом князівсько-болярсько-монастирського приватного землеволодіння, поширюються групи підлеглого їм сільського населення, що працювало по їхніх сеньйоріях. Такий процес закріпачення ми бачимо в західній феодальній Європі.

Звертаємося тепер до тих установ України-Руси, що нагадують нам у деякій мірі західно-європейські феодальні інституції. Перша з них є *васалітет*. Його походження стоїть у звязку з розкладом дружинного ладу. Характеристична ознака князівсько-дружинних відносин був щільний безпосередній звязок дружинників із княжим огнищем, а потім дворцем. Цей звязок слабне і постає в першу чергу відрив од князівського дворця вищої дружинної верстви — болярства, що осідає на своїх землях і утворює власне хазяйство; молодша ж дружина («отроки детские») зберігають безпосередній звязок з княжим дворцем¹⁾. В XII віці ми бачимо вже київських, галицьких і чернігівських місцевих бояр. Князівські бояри об'єднуються з земськими місцевою земельною і торговою аристократією. Виникли нові службового типу відносини між князем і його боярами. Друга група князівських дружинників — це дворяни, дворянські люди, що почали відогравати важливу роль в господарстві і адміністрації княжого двірця. Є значна аналогія в службі боярина і васала: в основі їх лежить договір про військову службу, з правом одмовлення од нього для однієї й другої сторони, з присягою, але була й значна різниця (на Заході договори були більш регламентовані, ніж наші).

Патронат — спеціальний захист з боку князя окремих соціальних груп і має дуже невизначні форми. Церква мала патронат над деякими церковними людьми, виводячи їх, як це робив і князь, з загальної юрисдикції.

Імунітет також не набув у нас виразних форм, і про нього також дуже мало даних. У церковних уставах Володимира і Ярослава, до яких

¹⁾ Пресняков — Княжое право. Стор. 230, 242.

багато дослідників ставляться з сумнівом, говориться про церковний інститет; кн. Володимир обіцяє за себе і весь рід свій, що його тітуни не втручатимуться в церковні люди і церковні суди. Ярослав у своєму устані обіцяє не втручатися в церковно-монастирські справи, ні він сам, ні його волостелі; тут же згадується про митрополичого волостеля, значить, інститет теж поширюється і на церковних людей, що жили по волостях і мабути, працювали в монастирських мастках.

Має феодальні елементи (умовного землеволодіння) і зародок помісної землеволодіння Київської Русі. Боярське землеволодіння було щільно зв'язане з князівським і поділяло його долю в часи князівських сутичок. Боярство втрачало свої села, коли князь втрачав свою волость, можна гадати, що землеволодіння бояр-васалів залежало од князя-сеньйора. Так після згону з Києва Ігоря 1146 року княгиня з Ізяславом пограбували дома, сел і худобу Ігоря і Всеволода¹⁾. Ізяслав Київський у свою чергу після згону свого з Києва говорить своїй дружині: ви слідом за мною з Руської землі виїшли, втративши свої села і майно. І такі випадки були постійні: ці землі новий князь, очевидно, роздавав своїм дружинникам. І коли пізніше в XIV ст. ми бачимо на Україні досить розвинене службове прекарне помісне землеволодіння, то походження його треба однести ще до раніших часів.

Звідкіля ж постала на Україні велика приватна земельна власність? Кому вона належала? Ми її бачимо насамперед у князів, бояр і монастирів — це, значить, було *князівське, боярське і монастирське землеволодіння*. Проф. Рожков висловлює думку, що ці нові форми землеволодіння були утворені зовнішньою торгівлею, а поширення другорядної, на його погляд, форми власності — рільництва — привело лише до територіального обмеження верей²⁾. Не він пояснює так. Зовнішня торгівля утворила капітал, який капіталісти направили в рільництво — на широкі простори земель, на фільварки, де землю обробляли невольники (челядь) і напіввольні (закуп) люди; перших вони купували, других вони набували, отдаючи їм гроші під заклад праці. Сама ідея земельної власності в такого капіталіста виникла з такої думки: коли на землі сидять мої люди, то, виходить, і сама земля належить мені³⁾. Однак, тут треба зробити деякі зауваження. Капіталістами зовнішньої торгівлі були переважно *гости*. Але у нас немає певних фактів про закладання ними таких земельних мастків, хоч вони торгували рабами, і очевидно, як капіталісти, могли мати рабів на Волзі, як це описує Ібн Фодлан. Раби однак для них були лише предметом торгівлі, як це було в руському купця. Але в першу чергу велике землеволодіння виникло у князів і чому? Не лише завдяки їхній зовнішній торгівлі, в якій вони брали велику участь, як власники сировини — товарів, що одержували її в данню, а ще більше завдяки їхнім грабіжницьким походам, що давали їм страшенну кількість рабів і рабинь. У Володимирі було належниць 300 в Вишгороді, 300 в Білгороді і 200 в Берестовому селі⁴⁾. Згадаймо ще також про раніші грабіжницькі походи Олега, Ігоря, Святослава, Ольги.

1) И разграбиша княгиня с Изяславом дома дружины Игоревы и Всеволода и села и селы, взяша именья много в домах и монастырях (Лит. по Ип. сп. 1871, стор. 233).

2) «Рус. истор. с соц. точки зрения». Стр. 34.

3) Рожков, стор. 35, теж у проф. М. І. Яворського, 1, стор. 99.

4) Летоп. по Ип. сп., стор. 33.

За таких умов князям і не потрібно було добувати челядь купівлею, як це робили гості. І не дивно, що в князів раніш усього повинна була лвитися потреба в експлоатації челядської праці в їхніх селах - хуторах, що вони почали заводити для господарства. Такою типовою господаркою була Ольга, що широко по всій тодішній Русі поширила свої звіроловні, птицеловні, бортневі і рільницькі господарства: вона забрала в рабство мешканців Іскоростеня, обложивши їх даниною, що 2 частини її йшло на Київ, а третя на її власний город — Вишгород. «Бѣ бо, каже літопис. Вышегород Ольжин город»; других оддала, очевидно, як челядь, своїм мужам для праці—«работѣ преда мужем»¹⁾. Ці звістки для нас надзвичайно важливі, і вони нам пояснюють походження князівської приватної земельної власности. Наслідок завоювання Дrevлянської землі був той, що забрано в полон численну челядь і роздавалось її дружині як робочу силу. Де? Очевидно, в їхніх господарствах обробляти ниви. Цим кладеться фундамент *боярського землеволодіння*. А в Ольги в цей час уже було її власне місто біля Києва — Вишгород, на яке вона також збирає данину од дреvлянських хліборобів. У якій формі? Мабуть, у формі патуральних поборів — повозу, що його одвозилось у Вишгород. А далі Ольга уставляла в Дrevлянській землі устави і уроки, становища і ловища, а по Дніпру й по Десні перевесища, там же заснувала сільце Ольжині, що існувало й за часи літописця²⁾. Все це являло різні промислові, господарські поселення — уходи, ухोजаї Ольги, що з них, звичайно, починалася промислова колонізація України в пізніші часи на правому і лівому березі Дніпра. Володимир поселив свою жінку Рогнеду під Києвом на р. Либеді, де ще за часи літописця було сільце Передславинно³⁾; там, очевидно, було й власне князівське господарство, що велося на користь «водимої» законної дружини Володимира. А в другому сільці *Верстовому* проживало 200 його наложниць; і очевидно, що тут був не лише його харем, а також князівське господарство на підставі челядської праці; це була челядь жіночої статі, рабині, що не сиділи без діла, а брали участь у господарюванні; тут повинні були бути й раби, що вели це князівське господарство, але про них літописець не згадує тому, що хотів підкреслити женолюбство Володимира, те, що він був «побежен похотью женскою». Тим-то він і надав йому 800 наложниць окрім «жон водимих» — таких було 5. Але й цього йому ще не вистачало, і він ще приводив до себе молодичь і дівчат і розтлівав їх. Отакую величезну статистику наложниць Володимира літописець наводить лише для того, щоб показати, який великий вплив тут мало християнство. Називаючи тут страховинні цифри, літописець порівнює що до цього Володимира-женолюбця з женолюбцем Соломоном і доводить, що рекорд все-таки тут побив Соломон, бо в нього було жінок 700, а наложниць 300, усього 1000 чоловіка. Ми ж уявляємо собі, що в дійсності діло було не так: згадуючи про руського купця, що торгував челядинками в Італії або в Болгарах, ми бачимо, що він мав на них повне право, як на свої речі, і тому кожна з них окремо могла бути його наложницею. Таким володарем рабинь і рабів у своєму князівському господарстві був і Володимир; різниця між купцем і великим князем була лише в тому, що перший, маючи право на їхнє тіло і працю, продавав ці права покупникам.

1) Летоп. по Ил. св., стор. 38.

2) Там саме

3) Там саме, стор. 53.

приносячи жертви богам, щоб вони послали йому щедрого покупника, а другий експлуатував їхню працю в заведеному ним господарстві, застерігаючи, однак, за собою й права волзького купця задовольняти з кожною з них свою «похоть». Таке князівське господарство з челяддю обох статей, а не з самими наложницями, було, очевидно, у Володимира і в цім роді, і в Білгороді. Та инакше й бути не могло, коли ми згадаємо, як величезна сила продуктів сільського натурального господарства потрібна була йому не тільки для роздачі дружинникам, яким він не одмовляв навіть у таких примхах, як срібні ложки, а для його відомих бенкетів у князівських теремах і для роздавання широким колам населення і убогим калікам, що не могли завітати до його терему, і яким розвозили напитки й наїдки до їхніх домівок.

Так розпочалося князівське приватне землеволодіння ще за часи київської монархії, і в щільному органічному зв'язку з ним стоїть походження челяди, як класи невольних працівників у князівських селах. З ними також сполучається походження нової класи — закупів, що працювали в господарствах тих, хто давав їм ролейну допомогу.

До київських часів належить також початок і боярського, і монастирського землеволодіння, хоч указівки на це випадкові і не досить ясні. І тому ми звернімося тепер до *обласної доби* і наведемо з неї певні фактичні вказівки про князівське, боярське і монастирське землеволодіння. В цю добу усі три форми землеволодіння значно збільшилися в зв'язку, очевидно, з прогресом, удосконаленням і розвитком рільництва. Воно висунулося тепер на перший план порівняно з звіроловством і скотарством, особливо по тих місцевостях, де були для нього особливо сприятливі умови. Взагалі, на мій погляд, сучасна наукова історична література недооцінює значіння цього фактора: коли говорить про рільництво — вона не звертає відповідної уваги на різницю умов для рільництва в лісовій і степовій смугах, у землях великоросійських, українських і білоруських племен — на умови ґрунту, підсоння і безпечности од сусідів. А між тим навіть у межах України умови для рільництва по різних її землях — князівствах були неоднакові. Візьмімо, наприклад, її степ — Переяславщину і Полісся з його озерами, багнинями. Але, кажучи взагалі, умови для розвитку рільництва на Україні були порівняно дуже сприятливі. А коли ми до цього додамо ще й те, що вона була за осередок невольницької торгівлі, що давала робочу силу для князівських, боярських і монастирських фільварків і зовнішньої торгівлі, а значить і капітал, без якого не можна було набути рабів і закупити усе потрібне для заведення господарства, тоді ми зрозуміємо зріст приватного землеволодіння вже в часи утворення і зростання Київської держави, коли вона об'єднала під собою всю Русь і далі, особливо в обласну добу, в XII — XIII ст., коли утворилася федерація князівств — земель — і в кожній з них з'явилися свої дружини, більше, ніж раніше, зв'язані з своїм князем і головне з своєю територією, коли у зв'язку з цим поширилася *феодалізація земель*. Року 1093 половці поруйнували міста й села України¹⁾. Половецькі напади викликали походи в степ князів з дружинами. Але вже Мономах виступає перед нами не лише воєвничим князем на зразок Святослава старого, хоч усе своє

¹⁾ Летоу, по III. сн., стор. 215.

життя присвятив походам і лише головних зробив 83, а й хазяйновитим господарем, що сам пильно дбав про інтереси свого господарства. Таким він яскраво виступав перед нами в своїм заповіті дітям¹⁾. Дома, казав він, не лінуйтеся, але доглядайте за всім сами, не покладаючись ні на отроки, ні на тіуна, щоб не посміялися над вашим домом і обідом. Він же зрозумів, що не слід нищити народнього господарства; коли ви будете ходити по своїх землях, каже він, не дозволяйте робити шкоди ні своїм, ні чужим отрокам (дружинникам чужим, значить снільникам), *ні в селах, ні в житлах*, щоб вас не почали проклинати за це. Мотивування і в першому і в другому випадку релігійно-моральне, а не суспільне або державне. Але воно не утримувало і самого Мономаха од руйнації мастків супротивника: він сам оновідав, що, взивши з чернігівцями та половцями м. Мєськь, «не лишили в ньому ні челядина, ні скотини», цеб-то зруйнували до щенту все господарство. Другий раз Мономах згадує про те, як він 8 день бився з Олегом і половцями, не пускаючи його в Чернігів, але нарешті, пожалкувавши про загибель християнських душ і про *спалені села*, виїшов з Чернігова. Значить, села з населенням у часи князівських усобиць наліюся, вони гинули і сам «добрий страдалець за Руськую землю» Мономах брав у цій руйні безпосередню й активну участь, захищаючи захоплений ним Чернігів, коли вітчиною його був Переяслав, а на Чернігів мав право старший над ним родовий старшинством Олег Святославович. Року 1135 Ольговичі з половцями взяли городок (Остерський) і Пежатин, поналили Баруч і села, узяли багачько полону — худоби і коней, а населення повтікало²⁾. В 1136 році Ольговичі воювали й нищили міста й села по р. Сулі на Переяславщині³⁾. Всеволод Ольгович позахоплював у 1141 році коні, худобу, вівці і товар у своїх супротивників «гдѣ что чуя». Року 1142 Ігорь Ольгович зробив багато шкоди в Переяславщині — попалив села і жита⁴⁾. Як звикли князі грабувати і полонити населення, видно з того, наприклад, що сини Всеволода, закликані на допомогу у Польщу, привели з собою більш мирного, ніж ратного полону⁵⁾. Року 1151 в Київській землі чорні клобуки та й свої поналили села і посікли огороди⁶⁾. Року 1154 половці біля Переяслава поналили усі села⁷⁾. Року 1159 Ізяслав з половцями поналили села і повоювали людей на Сіверщині⁸⁾. Року 1169 половці на правому березі Дніпра полонили села без утечі з них населення — значить з усім населенням — з чоловіками й жінками, кінями, худобою і вівцями, і погнали все це в Половецьку землю⁹⁾. Року 1207 князі навмисно розпустили половців воювать на Київщині, щоб ті забрали людей у полон, убивали їх і палили села¹⁰⁾. Року 1210 половці сплюндрували багачько сіл біля Переяслава і повернулися додому з великим полонем¹¹⁾.

1) Летоп. по Нп. сп., стор. 232 — 247, його «Поученье».

2) Там саме, стор. 287.

3) Там саме, стор. 288.

4) Там саме.

5) Там саме.

6) Там саме, стор. 287.

7) Там саме, стор. 288.

8) Там саме.

9) Там саме.

10) Там саме.

11) Там саме.

Ми навмисно вибрали з літопису усі звістки, де згадується про села на території Південної Русі - України. Звістки ці справляють вражіння, бо сія тоді вже було дуже багато. Не означається, на жаль, кому належали ці села, але можна думати, що здебільша це були села князівські, бо руйнували їх князі - супротивники або з дозволу їх половці, або, нарешті, і самі половці. З повідомлення літопису про раду українських князів на березі Долобського озера ми дізнаємося, що половці у всякому разі нищили їхні села, заселені смердами. Однак, про смердів ми будемо говорити далі. Тепер же додамо, що статистики сія за ці часи ми не маємо, а згадуємо про них, як і про міста, літопис, що не був географічним пам'ятником, лише випадково. І все-таки навкруги міст, що були резиденцією князів і являли собою фортеці і також руйнувалися, господарство нищилось, а населення бралося в полон, були звичайно розкидані і їхні села, як і села бояр, монастирів, смердів. В околицях Чернігова, наприклад, ми знаємо села Боловос, Гюрічев, Свінковичі; Любеч на Чернігівщині також мав околишні князівські села і дворища — хутори¹⁾. З наведених тепер фактів видно, що князівські й очевидно також і боярські села являли собою господарства, де велося рільництво (указівка на жита), де були багато худоби і коней, і овець і, указівка на вівці нам особливо цінна — вона свідчить про поширення в цих господарствах вівчарства, бо для розвитку його в українських степах були всі сприятливі умови — пасовища з високою травою в широких просторах. Земель було достало, і вони не були предметом купівлі для князів, а князі роздавали їх боярам і монастирям. Землі набували ціну лише тоді, коли до них прикладалося працю і ця праця не була наймана, а невільничя або напівневільничя. Особливо яскраво виступає перед нами багате князівське господарство в оповіданні літопису про боротьбу Ізяслава і Давидовичів з Ольговичами. Вони стали у Мелтекова села, що належало Ольговичам і звідтіля, з цієї, так би мовити, бази послали раті, що пограбували *стада* Ігоря і Святослава Ольговичів у лісі по Рахні — стадних кобил 3000 і коней 1000; а по селах вони попалили жита й двори²⁾. Святослав Ольгович, звернувшись до Давидовичів, казав їм: «Брати мої (добрі брати), ви мою землю повоювали, стада мої і брата мого захопили, жита попалили і «всю жизнь» (все, що потрібно для життя) знищили. Але й цього вам ще було не досить і ви пішли на *Ігорево сілице*, де він мав свій хутір (бляше устроїв двор добре), там у нього було багато «готовизни» (запасів) — вина і мідь у «бретьяничах і погребях» і сила тяжкого товару, вельюючи заліз і мідь, так що усього не можна було й вивезти. Давидовичі звеліли забрати його на вози для себе і дружини, запалити хутір, церкву в ньому і тік, де було 900 скирд. Чого? Очевидно, жита (бо раніше Святослав казав, що спалили жита). Ізяслав також забрав усе добро в садібі Ольговичів, поділивши його на 4 частини, нічогосінько княжого не залишивши, але все поділили, у тому числі й 700 чол. челяди, худобу в скотарських загонах, 500 берковців (пудів 5000) меду, 80 корчаг вина (виноградного); облупили ці «християни» і Вознесенську церкву, глядячи, очевидно, на неї також, як на майно Ольговичів — срібний посуд, вишивані золотом тканини, книги і дзвони³⁾. Огидне тут, як і в тисячах інших аналогічних

1) Летоп. по Нп. сп.

2) Там саме, стор. 235.

3) Там саме.

випадків ставлення Мономаховичів до народного добробуту — до сільського населення своїх супротивників. Старі історики, що описували нам боротьбу князів між собою за землі, не звертали увагу на знищення в цих князівських усобицях продукції народної праці, вказуючи лише на грабування племенників «агарян» — половців, але свої князі робили ще більшу шкоду. переносили свої грабіжницькі звички од зовнішніх походів на внутрішню грабіжницьку боротьбу, в основі якої була своєрідна економічна база, цеб-то бажання знесити супротивника економічно, зруйнувавши його господарство, попаливши його села, вивезши звідтіля усю продукцію праці челяди і напіввільного і вільного населення, що давало своїм князеві данину, і перевівши робочу силу в свої села й міста. Було б цікаво звести докуми фактичні вказівки на це в пам'ятниках, і тоді б на підставі їх можна було б остаточно спростувати ідеалізацію князів, що немов би охороняли населення од кривд князівської влади, у старих істориків і істориків права. Порада тодішнього письменника Данила Заточника: «Не держи села близь княжа села» доводить, що навіть у виконанні свого прямого обов'язку — охорони населення на підставі чинних законів — князі і їхня адміністрація — тїуни — дбали лише про свої вигоди. Літопис під 1158 роком наводить такий цікавий факт.

Зараз після смерті в Києві князя Ігоря Володимировича, князю пограбували його «красний двор» і другий двір за Дніпром, що сам він називав його расм; пограбували і двір його в Києві, повбивали суздальців (дружинників) його по містах і по селах, а товари їхні пограбували¹). Наведені дані про запаси збіжжя і всякої готовизни — товарів, сировини, також готовизни в величезних табунах коней і нарешті готовизни в сотнях челяди свідчать про натуральний характер князівського сільського господарства, що мало у себе все, що було потрібно для нього, що задовольняло потреби князя і його дружини, що нарешті, обмінювалося на такі закордонні товари, як царгородське вино; все це хоч їх і купувалось, але також, як і всі інші товари, включаючи сюди залізо й мідь, що їх також треба було купувати, бо їх майже не здобувалось на Україні, йшло на потребу князя і його дружинників, значить не виходило з меж натурального господарства. І коли це ми помічаємо в князівських селах і хуторах (очевидно так саме було й у боярських), то про смердів нічого казати — їхнє господарство ще більше мало натуральний характер, і в них чужоземних виробів майже не було зовсім через їхню бідність. На жаль, у нас майже зовсім немає даних про боярське землеволодіння на Україні, хоч про це є вказівки в пізніших пам'ятниках. Але ми знаємо, наприклад, що галицький Ярослав, прийнявши до себе на службу грецького царевича Андроніка, з великою любов'ю дав йому «несколько городов на утешение»²), мабуть, на феодалному праві. Манастирське землеволодіння за джерело своє мало князівське і боярське. Таке було походження і Києво-Печерської Лаври. Чернець Антоній, що був засновник Києво-Печерського монастиря, послав одного з ченців, коли їх досить намножилося, до київського князя Ізяслава, прохаючи подарувати монастиреві сусідню гору, що лежала над монастирем. Ізяслав був радий, що будуватиметься монастир, і послав своїх мужів на огляди й дав їм гору. Ігумен з братією завдали велику церкву, огородили монастир «столпьем» (дерев'яною огорожею), побудували

¹) Литоп. по Ип. сп., стр. 336.

²) Лет. по Ип. са. 1871, стр. 359.

багацько келій, церкву, прикрасивши її іконами. Ізяслав, побачивши це хотів збудувати свій монастир, давши йому гроші, поставивши його виш Печерського, взяв навіть у нього ігумена з Печерського монастиря, а в цій конкуренції переміг Печерський монастир, що набув собі хазяйновитого і талановитого адміністратора в особі нового ігумена Теодосія. При ньому збільшилося число ченців до 100, і монастир дуже збагатів переважно од подарунків князів і бояр. Додамо до цього цікаву звістку про соціальне походження Теодосія; життєпис його оповідає, що він набіг господарські поміщицькі звички ще в юнацький вік, коли «начат на труды наче подвижен бывати яко истодити ему с рабы на село и делати с великим смиреннем». (Довнар-Зап., стор. 294); «Чуючи про життя ченців монастиря, читасмо ми в «Житті Теодосія», приходили до нього князі і бояри сповідалися перед ним у своїх гріхах і приносили йому на втіху братії яку-небудь продукцію од своїх маєтностей і на будівництво монастиря, а деякі давали братії і села, «на попечение им», цеб-то на забезпечення¹⁾. Так було і далі в XII ст. Дружина ки. Гліба вмерла 84 років од роду і мала велику пошану до Теодосія, як і її батько, і їх обох поховали в Лаврі в головах у Теодосія. Ярополк Ізяславович одписав Києво-Печерському монастиреві «всю жизнь свою, Небльскую волость и Дерьевскую и Лучьскую и около Киева», а дочка його, «ревнующи отцю свосму» з чоловіком своїм ки. Глібом за життя свого дали цьому ж монастиреві 600 гривен срібла і 50 гривен золота, а на після смерті його удова одписала монастиреві 5 сіл з челяддю²⁾. Очевидно ці волості і ці села з челяддю, де, значить, велася широке господарство, були приватною власністю князя і княгині, тому-то вони й могли передати їх у власність Києво-Печерського монастиря. Вони були в особливому становищі серед інших земель цього князя; не дурно, що ці волості названі «жизнью князя» — це було його власне нерухоме майно, що його можна було передавати духівництву в інші руки. Був такий випадок, що Суздальський князь Андрій Боголюбський одписав Києво-Печерському монастиреві г. Василів на Стугні в межах князівства Київського. Приватні волості й міста князів мали, мабуть, великий зв'язок з їхньою господарською діяльністю. Тут дуже важлива вказівка на передачу сіл з челяддю, — очевидно, в них монастир і продовжував вести господарство на основі невільницької праці, роблячись, таким чином, роботодавцем і експлуататором чужої праці. І справедливо зауважує Н. І. Мірза-Авакянц, кажучи: «Монастир Києво-Печерський у скорім часі по заснуванню почав набувати різне майно. Тим же шляхом пішли й інші монастирі, хоч жоден з них не міг конкурувати в цьому відношенні з Печерським, який користувався найбільшою пошаною серед монастирів староруських і, природно, міг придбати найбільше майна. Такі обставини зробили хутко монастирі економічною силою, концентрували в їхніх руках капітали, які ченці пускали в оборот і збільшували різними засобами, врешті утворили серед населення значну кількість людей, що залежав економічно від того або іншого монастиря. Роль монастиря, як представника великого капіталу, дуже яскраво виступає в літописному оповіданні про київські події 1113 року³⁾. В міру того, як князі, їхні

¹⁾ Мірза-Авакянц -- Читанка з історії України. Стор. 41 — 43.

²⁾ Летоп. по Ип. сп. 1871, стор. 338.

³⁾ Читанка, 1, стор. 45.

бояри та гості багатіли, багатіли й монастирі: і в першу чергу Києво-Печерський, бо вони міцно та цуцко трималися за свої землі-угіддя, заводи в них зразкове господарство, користуючися працею челяди і закупнів, і постійно збільшували їх число, не počуваючи ніколи в них такого зубожіння, яке траплялося, скажімо, у представників боярської класи, в зв'язку з військовими, політичними та родинними змінами. Завдяки цьому монастирське землеволодіння виявилось, як найбільш стале та довготривале. В монастирських вотчинах утворювався такий же процес феодалізації, як і в князівських боярських. Про господарський порядок у монастирських селах деякі дані дає нам житіє Теодосія: перед смертю своєю «святій» чернець і одночасно гарний господар зібрав усю монастирську братію і тих «іже на иную некую потребу шли», а саме тивуна, представників і слуг, щоб кожний з них виконував доручену йому посаду со всяким прилежаннем и страхом божим»¹⁾. Очевидно, він хот в увесь свій авторитет обернути на матеріальні прибутки, щоб монастир не заневав і при його наступниках по ігуменству.

Форми землеволодіння

Подивімося тепер, яку роль відіграла в ті часи земля, і які були форми *землеволодіння*, який був його зв'язок з натуральним господарством. На жаль, ми не маємо примих вказівок у джерелах для висвітлення цього питання і тому повинні користуватися лише аналогіями, що дають гіпотетичні висновки. У родоплемінну добу земля мусила бути не приватною власністю, а родоплемінною і не служила ще об'єктом купівлі й продажу. Рід займав собі землю в своїх межах в міру потреби, а окремі сем'ї вільно користувалися її частинами по праву займанщини також в міру потреби. Так було в родоплемінну організацію германців: округа, волость а о село займали собі потрібний земельний учасок, а сем'ї на якийсь час, скажімо, на рік, робили собі «ролейну межу», щоб сусіди чи інші сем'ї в нього не втручалися; лісом, пастівищем і іншими угіддями користувалися спільно, в міру потреби. І тільки згодом, в зв'язку із зростом населення і різниці в цюстають деякі обмеження в володінні землею і починається тенденція до закріплення окремих учасків за дворищами — сімейні розподіли²⁾. Другу аналогію являють ті порядки землеволодіння, що ми їх помічаємо в пізнішу добу, в так званому дворичному землеволодінні³⁾, що було в ній поширене, доки його витиснула так звана *волочна* система, цєб-то поділ на *волоки*, окремі учаски землі. Дворищне землеволодіння, безперечно, є архаїчна форма, тісно зв'язана з родово-сімейною організацією суспільства, і веде свій початок од давньої князівської доби. З ним тісно зв'язана була і пізніша *с'ябринна* і *дольницька* форма, бо в її основі лежало не споріднення, а сусідство. Ці самі форми землеволодіння, що панували в пізніші часи на Україні, дуже нагадують нам своєрідне «долевоє» землеволодіння в Архангельській губ., що його також вивчила *О. Я. Бфименко* на підставі документів селян Архангельської країни⁴⁾.

1) Довнар-Запольский — стор. 313—314.

2) Рожков — Рус. ист. с сод. точки зрения. I, стор. 28 — 30. *Ного жс.* Рус. ист. I, стор. 100, 101, 158.

3) О. Я. Бфименко — Історія укр. народа. Вып. I, X, 1922, стор. 92 — 94.

4) О. Я. Бфименко — Крестьянское землеустройство на крайнем севере.

Займанщина була переважним засобом походження земельної власності на Україні і в дальші часи¹⁾. Дуже цікаву аналогію для займанщини стародавніх часів, про яку не збереглося джерел, і про займанщину в новозаселяваних козацько-українських землях дають дані про «з'юмчний» спосіб походження земельної власності і про користування нею, що стосуються Слобідської України і новозаселеної території кубанських козаків. На підставі всіх цих аналогій припустимо схарактеризувати, яко можливою тоді первісну форму, землеволодіння, так: це було яко вільне користування землею, що належала родові, з якого виділилися згодом землі окремих дворниць — великих семейств; мабуть, орали землю, як це ми бачимо на Україні пізніше, наїздом, займаючи для цього відповідний робочий силі сем'ї участок, куди вже не втручалися інші сем'ї. Це гіпотеза, але досить ймовірна. В тодішніх пам'ятниках ми не маємо певних вказівок на землеволодіння і лише в «Руській Правді» є вказівки на *верв*, яка хоч мала переважно судове значіння, але все-таки там можна побачити натяк і на землевласницькі її права. Судові функції верви з її круговою запорукою за «Руською Правдою» говорять, що це була колись кривна родова спілка, а не утворена князівською владою, як гадали деякі дослідники, і що вона мала свої землі, в межах яких відповідала за мертве тіло, в них знайдене²⁾; в деяких випадках вона лише допомагала членові своєї верви в платі. Верв «Руської Правди» має аналогію з общиною Слов'янського Польського статуту, що мала і судове і землевласницьке значіння, визначаючи землю в господарстві. Друга форма слов'янської організації — задрґа — або ділила свої землі на рівні долі, або користувалися ними без розділу³⁾. «Руська Правда» нічого не говорить нам про приватну земельну власність, але згадує про «ролейну межу». Це значить, що земля не була в торговельному обороті — її не купували і не продавали, бо її було багато, а верви і їхні сем'ї нею володіли не на праві власності, а на праві загального користування у ті способи, про які я казав раніше. До цього, однак, треба додати, що в ті часи, в які склалася «Руська Правда», XII ст. і навіть раніше, — у XI ст., фактично приватне землеволодіння вже існувало. Рілляні межі, очевидно, стосуються земель, що належали вервам, що не були приватною власністю, а общиною. Такі були великі землі, що виділилися з загального народного земельного фонду, яким у родоплемінну добу володіли роди й племена. В основі такого володіння була заїмка, до якої прикладалось працю — земля набувала значіння, коли була розчищена з-під лісу. Таке дрібне селянське землеволодіння загальним розміром своїм було переважно на Україні, як і на всій Русі, але фактичних вказівок на нього не маємо. Чи були селянські земельні частки на зразок боярських? Коли були, на якому праві вони ними володіли? Чи на приватному, чи общинному, чи

¹⁾ Моя «Займанщина в Левобережній Україні XVII—XVIII в.» в Киевской Стар. 1883 рік; моя «Історія Слободської України».

²⁾ «Аще кто убіет княжа мужа в разбои, а головника не иштут, то вервь буде платити в чей же верви голова лежить, то 80 гривен; аще людина, то 40 гривен» (Хрестоматія по історії руського права проф. Володимирського-Буданова, I, стор. 36. Верв — територіальна община — платила за умисне убійство лише тоді, коли не хотіла розшукувати душогуба. Дальші параграфи 4—5 оповідають інші подробиці про дику віру (там саме, стор. 36—37).

³⁾ Рожков — Рус. истор. с соц. точки зрення. Стор. 30—32. На аналогії верви з общиною Позимського статуту вказували вже давно: проф. Леонтович — О значенні верви. («Ж. И. Нар. Пр.», 1867, № 4); Бестужев-Рюмін — (Рус. ист. I, стор. 41—42) і інші.

родовому, чи мав право князь на цю землю свого князівства і чи міг він роздавати землі селянам, як роздавав монастирям? На всі ці питання не можна дати відповіді на підставі фактів. І тому в науці багацько гіпотез, що знищують одна одну. Одні гадають, що в стародавній Русі не було приватних дрібних землевласників - землеробів, другі дивляться на них, як на орендарів, треті — як на общинників або сярбинників. На жаль, тут усе неясно, починаючи з терміну, щоб він охоплював усі розряди дрібних землеробів: часто вживається для цього термін — *смерди*, *смерди землі*. Але чи були терміни — *крестьянин* (пізніших часів) і *смерд* (раніших) тотожні? А, може, смерди не охоплювали всього тодішнього селянства, а були хоч найбільшою, а все-таки лише частиною його. Тут вирішення питання про дрібне землеволодіння на Русі зв'язується з питанням про походження смердів, яко соціальної класи, і виділити одно питання з другого неможливо, і ми будемо розглядати їх одночасно. Тепер же лише зауважимо, що з боку господарського користування селянські землі могли бути або участкові, приватні, або *сябринні*. Проф. М. В. Довнар-Запольський висловлює гіпотезу, що «форми» сябринного складницького, товариського землеволодіння «були, повидимому, более свойственными мелкому землевладению крестьянского типа. Это вполне понятно, потому что эксплуатация земли в целях землевладения или звероловства, бортничества, рыболовства требовали соединенных усилий многих лиц...»

Сябринное землевладение родственных групп корнями своими тесно сплетается с родовыми формами землепользования¹⁾. Далі він наводить відоме класичне свідчення XII ст. про сябри в листі мігр. Климента, де той говорить, що він не належить до тих, що «прилагають дом к дому и села к селам, и сябры, и борти, и пожни, и лядаже, и старины», лядою називали розчищену з-під лісу земельну ділянку, а розроблені землі — старинами²⁾, їх цінили дорожче од цілини; сябри — складники. На Україні панувала дворинна система, а також була досить розповсюджена і в лісовій Україні і сябринна форма. Проф. Рожков³⁾ присвячує досить сторінок темному питанню про землеволодіння, землекористування у зв'язку з формами промисловости. Повим формам землеволодіння (князівське, боярське і монастирське) відповідали, на його думку, і нові форми господарства — праця невільна, напіввільна. Але вони не були домінантні. Головна маса земель зосереджувалася у чорних вільних селян - смердів, що займалися, на думку проф. Рожкова, звіроловством і бортництвом, розселювались семьями. При натуральному характері їхнього господарства для них не було потреби ні в товарах, ні в праці невільних, або напіввільних людей, що працювали в панських маєтках. Холопи у смердів невідомі «Руській Правді». Головні господарські промисли — звіроловство і бортництво — не потребували капіталів і мали екстенсивний характер. У різництві була лише *підсічна* або *лядинна* форма землеробства, що на неї робить вказівку лист митр. Климента. А коли кожна семья була одночасно й підирисницею і землевласником і працівником, цеб-то мала усі знаряддя — капітал, землю й працю — для маси населення взагалі не мали особливого значіння ні відсотки на капітал, ні земельна рента, ні заробітна плата: відсотки на капітал були високі, як і прибутки од нього, заробітна плата (наймана

1) «История рус. нар. хоз.», I, стор. 305.

2) Моя «Рус. история», I, стор. 297 — 298.

3) «Рус. истор. с сод. точки зрения», I, стор. 36 — 43.

праця була явищем випадковим) невисока: мати з дочкою на рік одержували лише одну гривню; земельна рента почала зароджуватися лише з зародженням князівсько-болярсько-монастирського землеволодіння. Нарешті що до розподілу продукції господарства, то предмети масового спожитку розподілялися більш-менш рівномірно, а предмети розкошів і грошові капітали, навпаки, скупчувалися лише в командних класах, серед князів, бояр і монастирів; джерелом грошових капіталів була зовнішня торгівля.

Література:

Павлов-Сильванский. «Иммунитет в удельной Руси». СПб, 1900, 48 стор. (відбиток з «Журн. Ми. Пар. Пр.» 1900, декабрь); «Феодалыме отношения в удельной Руси». СПб, 1901, 82 стор. (відбиток з «Журн. Ми. Пар. Пр.» за 1901 рік, № 6.); «Новое объяснение закладничества» (там само, 1901, № 10); «Символизм в древней рус. право» (там само, 1905, № 6); «Закладничество патронат» («Зап. Рус. Арх. общ.» т. IX, вып. I, II, 1897); «Государ. служилые люди», 1908; «Феодализм в Удельной Руси». I. Община и болярщина; II. Феодалыме учреждения. Изследование. СПб, 1910, III том. сочинений, 504 стор.; «Феодализм в древней Руси». Издание второе, 1923, 184 стр.

Проти теорії Павлова-Сильванського виступали — Сергієвич, Володимирський-Булаков, Ключевський у своїх загальних курсах, Милюков, Энци. словарь Брокгауза 70-й пол.

Тарановский. «Феодализм в России» розвідка в «Варшав. университет. изв.» 1902. Проф. М. Н. Карєв написав в відповідь Павлову — Сильванському цілу книжку — «В каком смысле можно говорить о существовании феодализма в России». По поводу теории Павлова-Сильванского, СПб, 1910, 45 стр.

Проф. С. В. Юшков. «Феодалыме отношения в Киевской Руси».

Стаття «О прикладниках» (К истории феодальных институтов в древней Руси). В часопису «Культура», февр. март 1922, г. Саратов.

Проф. С. В. Юшков. «К вопросу о смердах». Саратов, 1923.

Ст. Безяева «Древнерусская сеньбория и крестьянское закрепощение». В. Ж. М. Юст., 1916, окт., ноябрь.

Пресняков. «Княжье право».

Летоп. по Ип. сп.

Мірза-Авакянц. «Читанка з історії України».

О. Н. Ефименко. «Історія укр. народу». Вып. I, X. 1923.

О. Н. Ефименко. «Крестьянское землеуладение на крайнем севере».

Багалей. «Землянина в Левобережной Украине XVII—XVIII вв.» в «Киевской Стар.», 1883.

Багалей. «Історія Слободської України».

Хрестоматія по історії руського права проф. Володимирського-Булакова, I.

Рожков. «Русск. истор. с сод. точки зрения», т. I.

Леонтович. «О значении верин».

Бестужев Рюмин. «Рус. ист.» I.

Довнар-Запольский. «История рус. нар. хоз.». I.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

РОЗКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ ТЕРИТОРІЇ В ОБЛАСНІЙ РУСІ

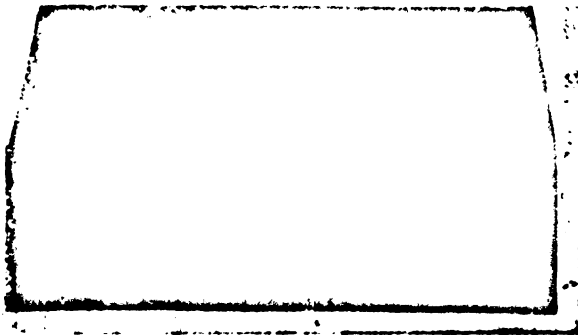
Географічний поділ української території в обласній Русі-Україні. Основні риси в історії окремих земель. (Київська земля. Галицька земля. Волинська земля. Волохівська земля. Чернігово-Сіверська земля). Половецька земля — сусідка Русі-України.

Географічний поділ української території в обласній Русі-Україні

З другої половини XI в. єдина доти Русь розпалася на 10 країн-областей, об'єднаних одна з одною федеративним зв'язком. З цих областей половина (5) — Київська, Чернігово-Сіверська, Галицька, Волинська і Волохівська увійшли в склад земель України. Придивляючися до території і населення цих українських земель, ми бачимо, що вони відповідали не зовсім, а лише в великій мірі старому розподілові на племена. А саме — Київська земля складалася на території не лише самих полян; а й древлян; в склад Чернігово-Сіверської входили й землі радимичів і вятчів, в склад Галицької — головним чином, землі уличів і тіверців, Волинської — дулібів, бужан; етнографічний склад населення Волохівської землі був мішаний і не зовсім для нас ясний. Взагалі треба сказати, що етнографічні ознаки поділу не було точно витримано і в межах Галицької і Волинської земель, а також і в північній Київщині, що до її меж з дреговичами. Старі племінні назви зникають, племена замінюються князівськими волостями — зникли назви дулібів, уличів, тіверців, полян, сіверян, парестів древлян; замість їх постають нові, як от княгині (замість полян). М. Володимир — це осередок колишніх дулібів. Тереволь — осередок частини Галицького князівства. Територія Київської землі¹⁾ захоплювала водозбір Дніпра, Росп й Ірпеня; осередком її була область полян, до якої приєднана була й Древлянська земля; іноді сюди тягнула й земля дреговичів (Турово-Пинське княз.), але органічно з нею зв'язана не була. Торговельною артерією Києва був Дніпро; допливи його — Рось, Прип'ять і Тетерев — мали другорядне значіння, як водяні шляхи. Земля древлян мала лісовий

¹⁾ В основу покладені 11-й і 12-й розділи книги «Русской исторія» (стор. 231 — 251 і 251 — 279); там же наведено джерела і розвідки. Для географічного начерку мають велике значіння «Очерки рус. ист. географіи» Барсова і географічні начерки в обласних монографіях, що перераховані в бібліографії 12-го розділу. Найбільш повний і критичний огляд обласної доби на Україні у М. С. Грушевського (Історія України-Руси, т. II). Класична спеціальна монографія до історії південних степів П. В. Голубовського: «Печенеги, торки и половцы до ишшествия татар». К., 1884.

характер, земля полян — напівстеповий, напівлісовий. Велике значіння мало географічне положення *Київської землі*, що не мала натуральних границь з Половецьким степом і сусідами. Єдиним натуральним кордоном був Дніпро, однак, деякі київські володіння були й на лівому його березі; а Переяславщина була в досить щільному звязку з Київщиною. Зовсім одвертим було південне пограниччя з степом, що доходило, як ми знаємо, до р. Роси. Там тепер появилася Торчеський уділ — Поросся, заселене тюркським елементом. Осередком Київської землі, а в значній мірі України і усїєї Руси, як південної, так і північної, був Київ, перша столиця, що стояв на великому водяному Варязькому шляху. Старий Київ до пол. XIII в. складався з декількох частин, і кожна з них мала свої характерні топографічні риси. До складу його входив верхній город Гора, що займав невеличку частину сучасного старого Києва, починаючи од Андріївської гори, Поділ, Шекавицю, Печерськ і загородні околиці. Старий Київ мав природні кріпості-гори, а окрім того дуже рано почали робити в ньому і кріпость. Старий Київ мав спуск на Поділ — Борисів узвіз з Андріївської гори (Черунового холма). Там була Десятинна церква, що її збудував Володимир, і няші церкви і монастирі,

Мал. 85. Саркофаг-Десятинної церкви у Києві, Фот. з пам.

а також «золотоверхі» князівські терени — палац. Ярослав поширив межі старого Києва й обвів його стіною і валом. В цій Ярославовій кріпості було троє воріт — «Лядські» (польські), що вели на сучасний Хрещатик, «Жидівські», перейменовані згодом у Львівські, і «Золоті», що руїни їх збереглися до наших часів. Лядські й Жидівські вказують на присутність у Києві польського і єврейського елементу, про що, крім того, свідчать і інші джерела; проживали в Києві й вірмени, і в немалому числі греки й східні народи, так що Київ з етнографічного боку був досить різноманітний. Ярослав збудував у Києві Софійський храм та інші церкви. Київська Софія називалася митрополією, бо її настоятелем був митрополит; там ховали князів, починаючи з Ярослава. На Печерську була Києво-Печерська лавра, головна церква якої збудована була в пол. XI ст. Там же було Угорське, що називськом своїм нагадує про угрів, з князівським палацом. Нижче Печерського монастиря був палац Всеволода і збудований ним Видубецький монастир. Взагалі кажучи, у Києві було багато князівських палаців, це свідчить про силу тут князівської влади, що брала також велику участь у будівництві церков і монастирів. Князі-правителі мали тут спільні інтереси з князями церкви — вищим духівництвом;

одна влада — світська — підтримувала другу — духовну — і навпаки, і на прикладі Києва це виступає дуже яскраво. Третя частина давнього Києва — це був Поділ, низина з торговельно-ремесничим населенням в протилежність князівсько-дружинній і ченцівсько-попівській Горі.

У X ст. «*на Подоле не сїдять людїе, но на горе*» — оповідає літопис, але в другій половині XI ст. поселення на Подолі остільки поширилися, що тут явилася вже «торговище», цеб-то базар. Взагалі Поділ був придулом торговельно-ремесничої частини населення Києва. На початку XIV ст. збудовано на Подолі міст через Дніпро (мабуть, це був тип порому). На Подолі ж на р. Почайні, де вона впадала в Дніпро, збудовано пристань, куди заходили для торгівлі і перебували візантійські суда. В XII ст. число населення на Подолі значно виросло; про цей зріст свід-

Мал. 86. Барельєф, вроблений в стіну Десятинної церкви. Фот. з пам.

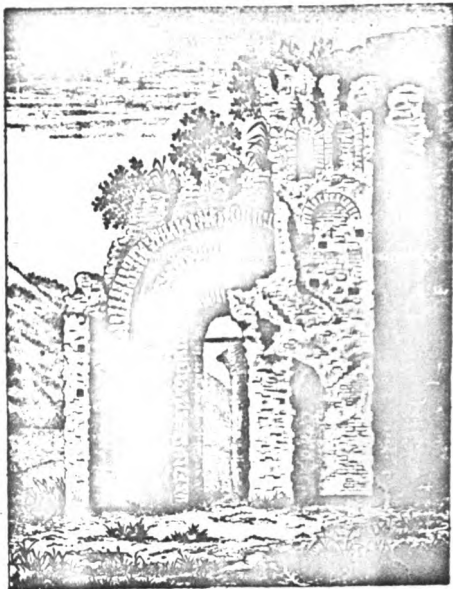
чать відомості про пожари влітопису. В протилежність кам'яним будівлям Горі і Печерська, подільські були дерев'яні, не виключаючи навіть і церков. Була лише єдина кам'яна церква. Поділ був тоді огорожений «*столтьем*», цеб-то земляним валом, на якому поставлені були дерев'яні палі; він простягся од «*горы Оли и до Днїпра*».

Поділ княввся багнистим краєм — Болоньєм (сучасна Оболонь) по маленькій річці Сітомлі. В районі Подола була ще гора Шекавиця, де з давніх часів ховали покійників. 912 року там поховали й князя Олега: «*Погребоша і на горе, иже глаголется Шековица, — каже літописець, — есть же могили его до сего дни, словеть могила Олега*»; «*до сего дни*» — значить до часів літописця. Очевидно, що Шекавиця, коли там було поховано великого князя, була тоді єдиним загальним для всього київського населення кладовищем. До Подолу належала ще ціла низка околиць — Копирев кінець, багнисті Дорогожичі, поблизу яких Кирилівська церква; тут було знайдено палеолітичне становище і Кирилівські печери над Дніпром, відомі ще з неолітичної доби; на Подолі ж було урочище Козари, що нагадує нам про хозарів. Київ далеко випередив усі інші міста України і числом свого населення. Дітмар Мерзбургський налічував в ньому 400 церков, 8 базарів і величезне число мешканців (ці числа очевидно перебільшені). Адам Бременський ставив його поруч з Царгородом (теж явне, хоч і характерне, перебільшення). Літопис налічує у Києві з околицями лише 30 церков і 2 базари, але він не дає повного реєстру ні тих, ні тих; значить, у дійсності їх було більше. Про велике число населення Києва свідчить літопис, оповідаючи, що наприкінці XII ст., коли там була пошесть на людей — трунарі зробили за місяць для покійників 7000 трун, і населення, здається, помітно не зменшилося.

На підставі цього числа гадають, що коли вмерло 10% усіх мешканців, число населення доходило до 70 тис. Дітмар пише, що Київ був великим містом, де жила велика сила народу: гадають, що відомі слова з «Слова о Полку Ігоревім» — «ту Нѣмци и Венедици, ту Греци Морава поють славу Святъславлю» стосуються Києва з його колоніями чужинців. Межі території Києва були досить широкі — вони захоплювали і територію сучасного старого Києва і Подолу і Печерська з їх околицями; населення, правда, жило розкидано, розсіяно; більшість населення, очевидно, як і пізніш, жила в дерев'яних хатах - мазанках сучасного селянсько-міщанського типу з просторими садибами і городами, про які згадує Літопис.

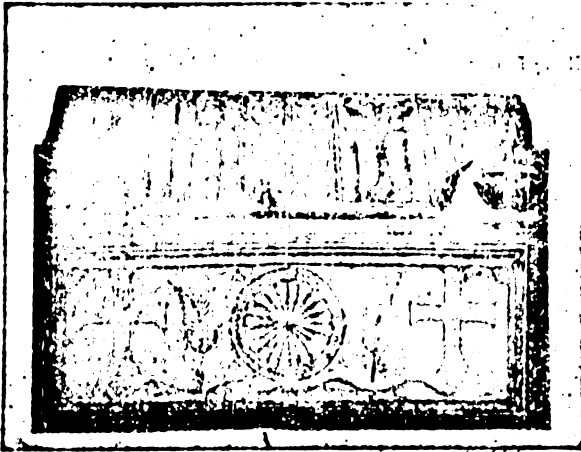
Число тубільців значно збільшували мешканці інших земель і чужоземці, що проживали тут постійно або тимчасово, маючи навіть свої церкви. Тут проживали новгородці, які мали свою церкву; німці-католики, які теж мали свій костел; греки, вірмени, сарацини; євреїв було так багацько, що вони мали окремих квартал і, мабуть, свою синагогу Про Київ збереглося більше звісток, ніж про інші міста України, і тому треба було звернути особливу увагу на топографічні дані про нього. І хоч Київ займав виключне становище серед інших міст України - Русі, але в ньому ми помічаємо й типові риси стародавніх міст взагалі. Од них він одрізнявся своїми розмірами, числом населення, більшим числом мурів і кам'яних будинків, своїм виключним географічним положенням на головній артерії старої Русі — Дніпрі, своєю широкою торгівлею, буйним розвитком політичного життя, що нагадувало бурхливі хвилі і мало вплив не лише на життя його пригородів, усієї області, цілої України - Русі, а й на Північну Русь, і нарешті, — що, може, найбільш характерно, — буйним розцвітом культури, що найшла собі вияв і в мистецтві, і в письменстві, і в церковних справах. Що до інших міст Київщини, то вони в порівнянні з Києвом йшли далеко за ним; такий був Білгород з кріпостою і єпископією, Василів, Звенигород (вони існують і тепер, як другорядні міста Київщини). В Пороссі було багато українських міст з Юр'єм на чолі і з Роднею на р. Росі, на місці якої зараз так звана Княжа гора, розкопка якої дала величезне число речей великокнязівської доби.

В *Древлянській землі* був Іскоростень і Вручій (сучасні Коростень і Овруч). Міст було багато, але більша частина їх мала воєнне, а не промисловоторговельне значіння. На великий жаль, ми майже нічого не знаємо про села в Київській землі. Мусимо лише припустити, що їх повинно було

Мал. 87. Золоті ворота в Києві за рисунком 1651 року. (Закревський. Атлас и описанію Києва)

бути багатсько. Грунт землі на Київщині був дуже родючий — чорноземний, кращий, ніж у сусідній Чернігівщині, де одначе широко було розвинуте сільське господарство. Підсоння дуже гарне, по лісах і степах була січла дикого звіру і птаства. І тому було широко розвинуто мисливство; в річках — багатсько риби. Північна частина Київської землі — Полісся — була особливо багата на звіра, що давав дорогі хутра; на дикі бджоли, що роїлися в дуплах дерев і давали мед і віск; на ліс, що з нього робили човни, сплаваючи їх у Київ. Такі були природні багатства Київщини. У Києві була широко розвинена промисловість, в тому числі й художня, і особливо торгівля, так що справді можливо назвати Київ примітивною торговельною державою. Увесь цей розвиток виробництва мав почасті

Маз. 88. Надгробок Ярослава в Соф. соборі в Києві. Фот. з пам.

своєю основою географічні і природні умовини Київщини. Населення її мусило збільшуватися і завдяки натуральному зростові, і завдяки тому живому товарові — рабам, що в великому числі прибували туди, і завдяки тим колоністам — вільним і невільним, що селилися або з своєї охоти, або по неволі на окраїні Київщини — в Пороссі, де більшість населення була тюрксько-чорноклобуцька. Це степове

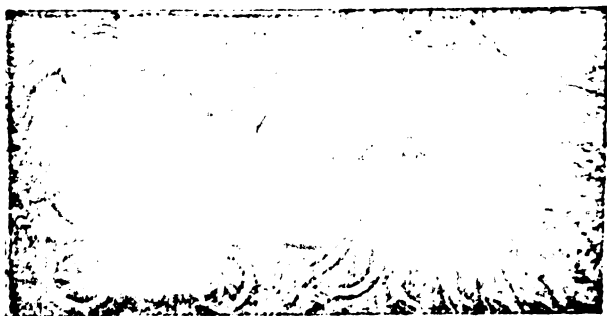
пограниччя, ця постійна напружена боротьба з степом і половцями — і була головною, основною причиною, з одного боку, затримання в зрості київського населення, а з другого — економічного занепаду Київщини, особливо її південної торгівлі з Візантією. Колонізація Київщини не могла піти своїм нормальним напрямком — на південь, бо цьому перешкождали кочовники; що до північного, західного й південного кордону, то туди не могла поширитися колонізація.

Галицька земля лежала на південно-західній пограниччі по північних відногах Карпат і омивалася р.р. Дністром і Прутом з їх численними допливами. Безпосередніми сусідами її були Польща та Угорщина; Галичина була у щільних зв'язках з ними, і це сприяло європейським впливам на неї. Південна границя її захоплювала нижню течію рік Дністра, Прута і Серета і доходила до Чорноморського побережжя й Дунаю. Це була колонія уличів і тиверців. Пізніш, у зв'язку з натиском на південні степи кочовників колонізація пішла не на південь, а на північ. У зв'язку з цим набули поважного значіння міста Холм і Львів. Для заселення Холма викликали чужоземців, особливо майстрів, що вказує на промисловий характер колонізації. Галицьке князівство топографічно поділялося на західню

частину — Погорину з Черемислем на чолі, і східньо-степове Подніззя на лівому березі Дністра. Уся територія була багата на воду і відзначалася природними багатствами — ґрунтом, рослинами, диким звіром і, крім того, мала те, чого бракувало по всіх інших землях України — сіль. За сіль виникла там велика боротьба між князями й феодалами. Тому-то вона була заселена густіше, ніж інші князівства, і мала дуже багато міст. Географічне її становище на західній межі Русі-України мало для неї велике значіння, бо ставило її в щільний безпосередній зв'язок з Західною Європою, що сприяло європейським впливам на ню. Але, не зважаючи на одрваність од Русі, населення Галичини зберегло свою українську народність, навіть у більшій чистоті, ніж інші князівства, між іншим, завдяки своїм горам. Багата Галицька земля, ще до того краще забезпечена од половецьких нападів, ніж Київська, зробилася центром Русі після занепаду Києва.

Волинська земля була щільно зв'язана з Галицькою не лише з одного географічного боку, а й етнографічного, економічного, соціального і політичного. Вона захоплювала головним чином Волинську губ. (за старим адміністративним поділом) і суміжні частини Гродненської і Люблінської і поділялася на кн. Володимирське з Берестейською землею, Луцьке, Бельзьке і Холмсько-Червенське (Побужжя). Південна частина Волини являла собою погорину (відноги Карпат), а північна — Полісся напівлісове, напівболотяне, а на північ зовсім багнисте; за водопілля воно перетворювалося в величезне озеро, з острівками, містами й селами, напівзатопленими водою. Волинь була дуже багата на ріки: тут текли багаті водою — Західній Біг, Стир, Горин зі Случчю. Ґрунт на південній Волині родючий. В північній було багачько лісів, де водилася сила дикого звіра з дорогими хутрами. Південна Волинь була куди придатніша для заселення, ніж Полісся, тому вона була й далеко густіш заселена. На території Волини було чимало міст, що збудовані були за різних історичних епох: Володимир, Луцьк, Дубно, Берестьє (суч. Берестя Литовське), Кременець і інші. Географічні межі Волинської землі не були однакові, хоч поширитися їй у межі своїх сусідів було й незручно.

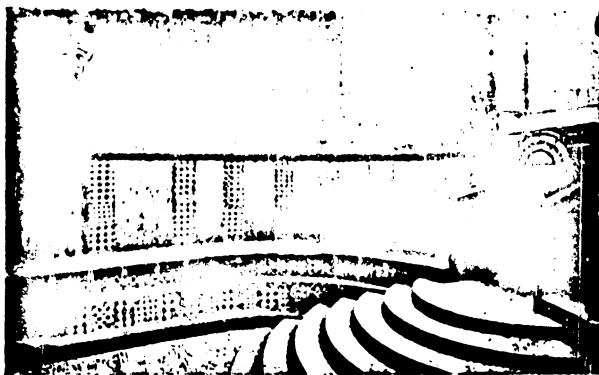
Четверта певеличка земля Правобічної України — *Болохівська* — лежала на верховинах трьох річок — Бога, Случи й Тетерева займаючи декілька пізніших повітів Волинської, Подільської та Київської губ., на пограниччях Волинської, Галицької й Київської земель. Дехто гадав, що її населення було не українське, а тюркське. Але нащо було поселяти тюрків не на пограниччі стеном, як це робилося звичайно, а посередині руських земель? В Болохівській землі був цілий ряд міст — Деревич, Губин, Кудин, Бозький,

Мал. 89. Барельєф Києво-Печерської лаври зображення Діонісія, що їде колісницею, запряженою левом. Фот. з пам.

Дидьків та ин. Географічні умовини Болохівської землі майже нічим не відрізнялися од сусідніх з нею українських земель.

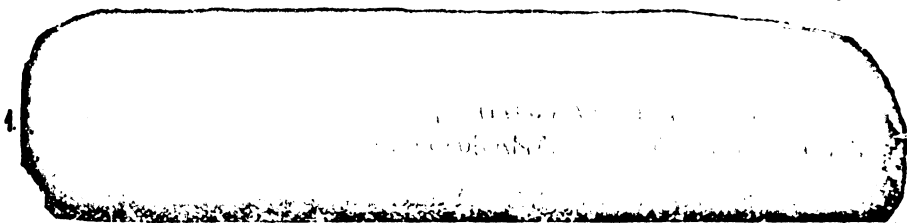
Всі ці землі були в Правобічній Україні, а в Лівобічній лежала єдина *Чернігово-Сіверська земля*, що складалася на території сіверян і захоплювала водозбори Десни на півночі (Чернігівщина), Посулля — Переяславщину на півдні з південним пограниччям, що доходило до водозбору Псла і Дінця. Північна частина була напівлісова, напівстепова, а південна — степова. Осередком землі був водозбір Десни з Сеймом з їхніми допливами. Переяславщина граничила зі степом, що ним звичайно володіли кочовники і робили напади на Чернігово-Сіверську землю і особливо Посулля. Постійної границі з кочовниками не було і не могло бути, і тому населення то одходило від степового пограниччя — бойового свого кордону, своїх лі-

Мал. 90. Місце нитрополата в Софійському соборі у Києві

ств'я, острожків, валів, то, навпаки, посувалося в степ. Найбільшим українним на півдні містом був *Дінець*, де знайшов собі перший притулок сіверський князь Ігор, що втікав з половецького полону, як оповідав літопис і «Слово о полку Ігоревім». Руїни його зараз є на Донецькому городищі біля Харкова, на березі р. Уд, що вливається в Дінець. Це городище розкопувано, і в ньому знайдено знахідки слов'яноноруського типу XI—XII ст. З південною сіверянською колонізацією зв'язувалась і Тмутаракань, що мала щільний політичний зв'язок з Чернігово-Сіверською землею. Старою сіверянською колонізацією треба, на мій погляд, пояснити собі існування заселених пунктів в Половецькому степу, як Шарукань (правдоподібно, суч. Харків), Чешув (суч. Чугуєв), Сугров — в водозборі р. Дінця. Основна сіверянська територія захоплювала Чернігівщину і суміжні з нею частини Полтавщини і Курщини, де утворилося окреме князівство (Посем'я), що в свою чергу розпалося на низку князівств, а на Чернігівщині виділилося Новгород-Сіверське. Згодом уся ця земля розпалася на велике число дрібних князівств — вітчин. Політично до Чернігово-Сіверської землі якійсь час тягнула ще невеличка територія Радимичів (Посожжя) і страшенно велика земля в'ятичів, що приєдналася потім до Муромо-Ризанської, вже неукраїнської, землі; на території в'ятичів складалася великоросійська, а радимичів — білоруська народність. Чорноземна степова частина Чернігово-Сіверської землі дуже сприяла розвитку рільництва, а лісова — лісовим промислом і звіроловству. Суєдство з кочовниками наклало своє тавро на життя населення цієї землі, а особливо на Посулля, що безпосередньо межувало з Половецькою землею, яка постійно загрожувала економічному розвитку цієї багатой землі і його культурі, утверджувало своєрідний тип пограничника — майбутнього козака — *сіверюка*.

Ці географічні умовини земель, з яких складалася Україна, одбилися і на історичному процесі кожної з них; ми бачимо, що ці умовини — були почасти однакові, а почасти й неоднакові, як колись кожне плем'я мало свої звичаї і свій «норов», як каже літопис, так точнісінько і за цієї нової доби життя не окремого племянного, а спільного хоч теж у деякій мірі відокремленого в землях-князівствах, об'єднаних одно з одним федеративним зв'язком, ми помічаємо і такі окремі риси, і загальні риси в цілому. Так було навіть у самих землях. Географічне положення одних князівств давало одним більшу безпеку від тюркських нападів, иншим — меншу. В одних ґрунт був краший, в инших гірший. Де панував степ, де — ліс. Одні стояли на великих водяних шляхах, другі — на маленьких річках. Одних річки зв'язували, других розділяли. Одні мали одних сусідів, инші инших. Одні вабили до себе своїми багатствами князів-конкурентів.

Мал. 91. Тугутараканський камінь з написом 1063 року. «Князь Глібъ ибръиъ море по льду отъ Тугутаракани до Борчева — 8054 саж.». (Фот. з натури — Ермітаж).

инші навпаки — не могли знайти собі охочого князя, без якого, як представника військово-дружинної влади, трудно було обійтися. Од цього залежали в деякій мірі і форми господарства, що мали свої помітні відтінки в різних землях. Це все одбилося і на історії земель. Після того як наукова школа В. Б. Антоновича розробила історію України в своїх обласних монографіях на підставі обласної методи, цеб-то історію кожної землі вивчила окремо, яскраво виявилися їх окремі історичні риси, які не виявлялися нам у розробці так званої удільної епохи, коли панувала централістична метода. Тепер тільки ми зрозуміли як слід історію всіх українських земель-областей — Київської, Чернігово-Сіверської, Переяславської, Галицької, Волинської і Болохівської. Ця остання, можна сказати, немов уперше відкрита була в монографічній розвідці про неї учня пр. Антоновича ак. П. П. Дашкевича. Акад. М. С. Грушевський на підставі своїх власних дослідів і на підставі цих обласних монографій міг дати в своїй «Історії України-Руси» вже й загальний широкий огляд усіх цих земель. Київська земля виступає перед нами в своєму подвійному значінні — як окрема область, як одна з областей Руси-України, і як осередок усієї Руси не лише південної, а й східно і західно-північної.

Основні риси в історії окремих земель

Київська земля. В еволюції життя Києва було три моменти — перший з пол. XI та майже до пол. XII ст., коли Київ відігравав ще ролю політичного осередку; другий — доба найбільших змагань за Київ, що закінчилася руйнацією його дружинами Андрія Боголюбського; третій — доба

його політичного занепаду. Що до процесу його внутрішнього життя (а також і його області), то тут ми бачимо той процес асиміляції населення, який виявився в інкорпорації Древянської землі і в українізації тюркських порубежників у Пороссі. Далі треба підкреслити ту велику політичну роллю, яку відігравало київське віче у всіх тодішніх політичних і навіть економічних справах. У зв'язку з цим стояв той факт, що пригороди в Київщині не претендували на таку самостійність, як у Ростово-Суздальській землі. Звертає на себе увагу й поважна ролля київського дружинного боярства, що набувало, як і князі, великого багатства. Другим джерелом багатства цієї владущої класи були землеволодіння, промисловість, торгівля, особливо в са-

Мал. 92. Спасо-Преображенський собор у Чернівці. Фот. з натури

мовля, торгівлю, особливо в самому Києві, про що, між іншим, свідчать і багаті київські скарби (монети); тут була і власна художня промисловість, що багато техніки запозичила у своїх сусідів. Звертає на себе увагу торгівля Києва з Західною Європою, як от Регенсбургом, що почала розвиватися замість південної Візантійської, яка сильно занепадала, і цей новий напрямок торговельних шляхів мав величезні наслідки, особливо в пізніші часи.

У Києві скупчувалися великі багатства, але це були багатства невеличкого гуртка економічно дужих, класи-визискувача: що ж до більшості населення, до його матеріального добробуту, то про це мало відомостей. Можливо лише гадати, що краще було матеріальне становище того населення, що жило в центральній Полянській території— в південно-східній частині Київщини. Але селянська і дрібна ремеснична праця не могли тут користуватися в повній мірі своєю продукцією через князівські усобиці і половецькі напади. Не треба думати, що князівські усобиці не порушували добробуту населення. Що до сусідства з степом, то воно теж давало велику небезпеку, і, коли, скажімо, на південній Київщині годуватися було краще, то поліщуків в своїх нетрях було жити безпечніш: він хоч менше виробляв, але нічого степові гості у нього вже раптом не одбирали. Київ з самого початку, ще за поганських часів, зробився центром культури й чужоземних (особливо візантійських) культурних впливів. Одночасно з політичним об'єднанням провадилося і релігійне, освітнє та культурне.

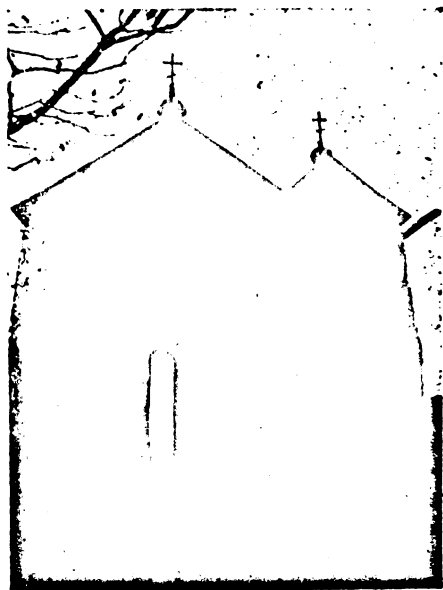
На другому місці після Київської треба поставити *Галицьку землю*. Найважливішими рисами її історії треба визнати велику політичну її силу, що без сумніву стояла в шільному зв'язку з природними багатствами й економічним значінням взагалі. Досить згадати собі, що галицькі князі й бояри тримали в своїх руках соляну монополію — єдину на всій тери-

торії України, коли, навпаки, в Києві траплялася велика недостача солі, без якої не могло ніяк обходитися населення і що була потрібна солити рибу. Не дивно, що в Галичині було дуже розвинуте й рибальство. Одне лише Галицьке князівство володіло також у деякій мірі морським (Чорноморським) побережжям, і це ставило його в виключно сприятливі умови в порівнянні з іншими землями, не виключаючи й Київської. Безпосереднє сусідство з західною Європою теж давало Галичині перевагу з культурного боку над іншими українськими землями. Воно робило вплив на Галичину і з соціального боку сприяло розвитку тут можновладного феодального пацтва, що пішло розцвіло в сусідній Польщі та Угор-

щині; хоч ґрунт для його розвитку був, як побачимо далі і в місцевих умовах життя — в широкому боярському землеволодінні і промисловості. В Галицькому князівстві ми бачимо взагалі велике загострення класових інтересів і класову боротьбу, що досягла особливого напруження за часів Данила. На ґрунті протилежності економічних інтересів різних станів тодішнього суспільства бояри боролися з князями, князі і бояри — з смердами і вічачами. Перша князівська династія в Галичині — Ростиславичі — вже набула великої сили й могутності, як про це свідчить автор «Слова о Полку Ігоревім», звертаючися до Галицького князя Ярослав з такими словами: *«Галицькы Ярославє. Высоко сѣдиши на своемъ златокъованьнѣмъ столѣ. подперъ горы Угорьскыи своими желѣзьными пѣлки, заступивъ королевѣи путь, затворивъ Дунаю ворота... суды рѣдѣя до Дуная.*

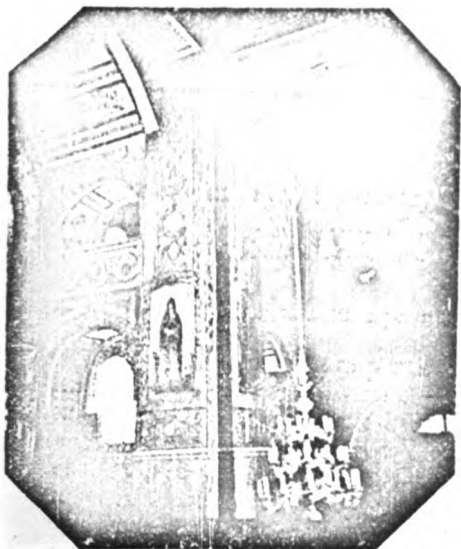
Грозы твоя по землямъ текуть; Отворяеши Києву врата, стрѣляеши съ отьня злата стола салтаны за землями». Тут указівка і на військову силу, що не давала ходу угорському королеві на Дунай, яко межу землі, і на Київ, що мусив одчиняти перед ним ворота, і на страх, що наводив він на половців. Зрозуміло, що дещо тут перебільшено, але сила Галича не зменшилася і при новій династії Романовичів, коли він зайняв місце Києва, як осередку на Україні, бо її ми бачимо і за часів Романа і за часів Данила; але про це, як і про культуру за ці часи, ми скажемо далі.

Історія Волинської землі щільно звязана з історією Галицької і географічно, і соціально, і економічно. Але Волинське князівство далеко пізніш відокремилася од Київського. За Романа Волинська земля досягла великого значіння і волинський князь став на чолі об'єднаних Галичини і Волини. Коли помер Володимир — останній представник династії Ростисла-

Мал. 93. Юр'єва божиця в старому Острі.
Фот. з натури

ювичів — 1199 року, Галич опанував князь Роман. Князь Роман засів у Галич твердо. Він почував себе таким дужим, що розпочав боротьбу з могутнім галицьким боярством. Про це свідчить і той титул, якого надав йому літопис, а саме «самодержець всієї Русі». Цей титул свідчить про те, що його значіння поширюється й на інші українські землі, і що він був першим серед тодішніх українських князів. Він також набув собі слави своїми вдалими походами на половців. У внутрішній діяльності Романа на першому місці стоїть його боротьба з боярами. Він вигнав бояр, що були на боці чернігівських князів Ігоревичів. Його звичайним прислів'ям було: «щоб їсти мед, треба знищити рій бджіл». У боротьбі Романа з галицьким опозиційним боярством мало, мабуть, значіння й те, що він забрав з собою частину відданих йому волинських бояр. Про велике вражіння на сучасників свідчать уламки історичної пісенності про Романа. Характерне нарешті прислів'я про ставлення Романа до Литви: «*лихи м живешти — Литвою ореши*», цеб-то він запрягав литовських братців замість волів у плуги. У великому разі, як би його не пояснювати, тут ми бачимо, хоч і в дивній для нас формі, заходи Романа до поширювання рільництва. Смертю Романа починається довга доба князівських заколотів у звязку з малолітством сина Романа князя Данила. Спочатку Романовичі лишаються зовсім пасивні; далі йде доба боротьби Данила за галицький стіл. Роль галицького боярства в ці часи ще збільшилася порівнюючи з попередньою добою. Найважчою спра-

Мал. 94. Середина Борисо-Глібського собору в Чернівцях. Фот. з натури

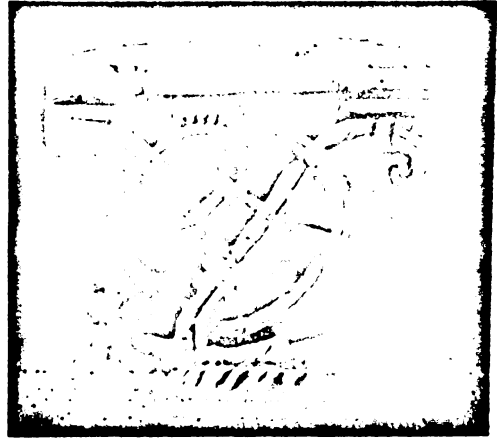
вою для Данила була його боротьба з великими боярами. Вони визнавали його, коли він був сильний, і виступали проти нього кожного разу, коли він був у скрутному становищі. Кілька разів бояри робили змови на життя Данила — наважалися спалити його в його будинку, вбити його на вечері, зневажали його: один боярин виплеснув йому в лице вино, і Данило все це мусив терпіти. А коли Данила визнала більша частина Галичини, то і галицькі бояри на чолі з Доброславом і Глібом Зеремівичем — визнали його. Волинське князівство поширило свої північні границі, посунувши свою колонізацію в Ятвязьку територію і взагалі Волинь взяла верх над цим литовським племенем

Болохівська земля була четвертою в групі князівств Правобічної України. Гадають, що тут збереглися з старих племінних часів виборні князі-тубільці на зразок колишніх древлянських. І справді, літопис якимось відокремлює цю землю від решти і не називає її князів по іменню. На підставі цього гадають, що тут міські громади мали велику силу, вони ж вибирали князів, що були з ними в постійній згоді. І справді, в своїх

відносинах до татар болохівці виступають немов відокремленими сепаратистами, що ведуть уперту боротьбу проти галицьких князів.

Князівство *Чернігово-Сіверське* лежало на лівому березі Дніпра на території сіверян. Ця земля дуже рано відокремилася од Київської і постійно підтримувала свій князівський рід Святославовичів, що ворогував з київськими князями. Характерними рисами в історії цієї землі треба визнати—політичну її силу, втручання в справи свого сусіда — Києва, високий рівень культури матеріальної і духовної. Князі Чернігівщини були дуже багаті і широко розвинули своє господарство—як рільництво, так і звірині лови. Причиною цього були, з одного боку, природні багатства країни, з другого—те, що тамешні князі охазяйнувалися в своїх землях на підставі вітчизняного начала, поробилися згодом такими ж гніздуками, якими були князі північно-східньої Русі удільної доби. Тут з ранніх часів процвіла і торгівля, і промисловість; досить рано почала розвиватися і духовна культура, на розвиток якої впливало близьке сусідство з Києвом.

Така була Україна-Русь в її географічних межах.

Мал. 95. Капітель романського стилю Борисо-Глібського собору у Чернівцях. Фот. з пам.

Половецька земля — сусідка Русь-Україна

На півдні її сусідкою була *Половецька земля*, що відіграла дуже важливу роль в житті України не лише з одного воєнного боку, а і з етнографічного та економічного. Що являла собою Половецька земля в другу половину XI, у XII і у першій половині XIII ст.?

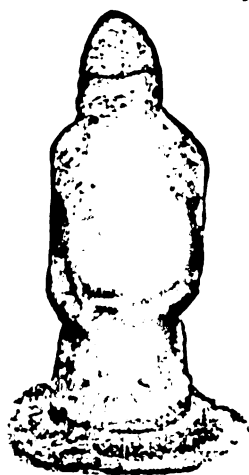
Половці належали до тієї ж тюркської групи, що й печеніги, торки, татари і турки. Це був кочовий народ середньої Азії, але ще більш воєвничий, ніж два перші. Він прийшов на зміну їм, захопив степ і опинився; таким чином, в безпосередньому сусідстві з Україною. Половці жили племенами, що ділилися на коліна, а коліна — на роди. Значить, вони перебували у тій стадії свого суспільного розвитку, який уже пережили українці. Увесь лад і побут їх були пристосовані до степового життя. Вони були чудовими кінниками і не

Мал. 96. Чара Володимир Давидовича Черніг. Древности Рос. Гос.

мали собі супротивників у своїх степах, які їм були відомі. Вони не мали кріпостей, але робили собі рухомий табір-фортецю з возів, вкритих шкурами; вони ставили їх навкруги, роблячи з них табір і одбиваючи з нього

дві наступні. Зброя їх складалася з лука, стріл, шаблі, списа й аркана. Життя в степу розвивало в них далекозорість. І вони чудово стріляли. Їм непогрібші були мости й перевози, а перепливали вони через річки на своїх конях, як це потім робили татари, і знали всі перевози й перелазні. Головним багатством їх була худоба, коні і верблюди. Взимку вони спускалися до самого побережжя Озівського моря, де було тепліш і де було легше прогодувати свої стада. Це були їхні зимовища, а влітку вони посувалися на північ — ближче до границь Руських земель — це були їхні літoviща. Землеробства у них не було, але вони все-таки сіяли чимало проса, з якого, мабуть, і робили собі страву, яку може потім нагадувала запорозька соломaha. Улюбленим їх напитком було кобиляче молоко — кумис, і вони напивалися ним, грали на своїх музичних інструментах і співали пісень, де згадували про лицарські вчинки своїх славних ханів — Шарука, Боняка, Кончака й інших. Були у них і співці найодніх пісень

Мал. 97. Кам'яна баба. Фот. з пам., що належав музеєві харк. ун-ту

на зразок нашого Баяна, як, наприклад, гудець Ор, про якого літопис дає чудове оповідання. Володимир Мономах провадив уперту і щасливу боротьбу з половцями, нив золотим шлемом воду з Дону, захопив їх землю і прогнав одного з їхніх ханів — Отрока — на Кавказ; другий хан Серчан залишився на Дону і після смерті Мономаха послав гудця Оря передати Серчанові таку звістку: *«Володимир помер, вернися, брате, тепер у свою землю і, коли будеш це йому казати, співай йому половецькі пісні, а коли він не стече вертатися, дай йому понюхати зілля свшану»*. І коли той справді не хотів повертатися і навіть слухати про це, Ор дав йому понюхати це зілля; і коли той понюхав, то заплакав і сказав: *«краще на своїй землі бути вбитим і зложити кості, ніж на чужій жити в славі»*. І повернувся в свою Половецьку землю. Од нього народився хан Кончак, що сплюндрував Посулля, що ходив пішки, носячи казанок за плечима¹⁾. На цю поетичну тему написав чудового вірша М. Вороний. Половці були поганями і насинали над своїми покійниками могили,

на яких ставили вноді кам'яні баби. Але деякі з них під впливом Русі прийняли християнство й християнські імена (Гліб, напр.). Взагалі суєдство з Руссю-Україною зробило великий вплив на половців, як і навпаки. На протязі двох століть половці без упину робили несподівані напади і наїзди на Україну, руйнуючи її і забираючи здобич. Літопис зберіг багачько відомостей про ці напади. Більш за все страждала од них Переяславщина, що безпосередньо сусідила з Половецьким степом, потім південна частина Київщини — відоме нам Поросья, Чернінське, Новгород-Сіверське і Курське князівства. Незалежно од цього й самі князі в часи своїх чвар-усобиць кликали на поміч собі половців, що завжди охоче відкликалися на цей заклик, бо це давало їм здобич і полонеників, що були предметом широкої торгoвлі. Не дивно, що Україна, яка була бідна населенням, страчувала його. Тяжке

¹⁾ Летоп. по Ян. сн., стор. 480.

було становище українських бранців, захоплених половцями. Коли половці взяли на щит Торческ, після того як сплюндрували його околиці, вони запалили його, поділили між собою всіх мешканців і повели в свої вежі в Половецьку землю до своїх родичів. І ось вони йшли, в муках холоду, голоду й жаги, змарнілі, зблідлі; йшли невідомо їм країною, голі й босі, з ногами, покотилими тернами. Прко плачучи, говорили один одному: я з такого-то міста, а я з такого-то села; оповідали один одному про світі рід¹⁾. «*І утворився плач великий в землі нашій, — каже літописець, — і опустіли наші городи і села, бо ми утікали від своїх ворогів*»²⁾. 1096 року Боняк напав раптом на київські околиці і ледве не добув самого Києва: кинувся на монастирі, що біля Києва, в тому числі й на Печерський, який сплюндрували й запалили; спалений був і княжий терем у Видубича³⁾. Цікаву вказівку робить літопис на походи на половців українських князів, коли вони од них одбивали здобич і брали бранців. 1111 року Володимир Мономах і інші князі перемогли половців і взяли багачько полону й худоби, і коней, і Половецьких бранців. На протязі двох віків половці безупинно руйнували Україну, роблячи несподівані напади й беручи здобич.

Незалежно від цього і самі князі наводили в своїх чварах половців, яко своїх спільників на Русь-Україну. Не дивно, що Україна втрачала своє населення, яке було їй дуже потрібне для господарства. Шноді князі перерізували шлях половцям, коли ті поверталися вже додому із здобиччю, одбивали її у них, а шноді й викупали у половців бранців за гроші. Щоб захистити свої кордони, князі приймали до себе для охорони пограниччя тюрків — торків, берендеїв, коуїв, що звалися чорними клобуками, і поселяли їх на границях своїх земель. Головним притулком для цього тюрського населення було Київське Поросся, що жило в значній мірі своїм незалежним життям. Але й осілі половці не врятовували українського населення од нападів їх більш диких родичів. І Швденна Русь, особливо її пограниччя, економічно занепадала. У звязку з цим занепадав і Київ, яко центр України. Одною, так би мовити — географічною, причиною цього занепаду було сусідство південної Русі з Половецьким стеном. Окрім руйнування країни, половці відрізали Україну взагалі і Київщину з Києвом на чолі зокрема од Чорного й Азовського морів і Царгороду; в значній мірі через це в XII ст. грецька торгівля занепадала, бо хазяїнами степів зробилися половці, і плити торговельним караванам Дніпром з Києва в Царгород було вже дуже небезпечно. У звязку зі зменшенням розмірів торгівлі взагалі, зменшувалося й число невільників, якими тоді, як ми знаємо, широко торгували. Зменшення числа невільників, праця яких лежала в основі київсько- боярського господарства, мала своїм наслідком зміну в цьому господарстві — заміну рабської праці напівневільницькою.

Література

Джерела — власні літописи (Нпательский сп.). Розвідки: Барсов. «Очерки рус. истор. географии». Обласні монографії в історії українських земель — Київської — М. С. Грушевського, Чернігово-Сів. — П. Голубовського. Перекл. — Ляскоронського: його ж — «Київський Вышгород». К., 1913; Срезневський. «Русск. нас. степей» (Изв. Ак. Н., т. VIII); Аристотел. «О земле Половецкой» (Изв. Ист. Фил. Инст. в Нежине; 1877); Голубовський. «Ист.

¹⁾ Лотоп. по Нп. сп., стор. 157.

²⁾ Там же, стор. 155.

³⁾ Там же, стор. 162.

карта Черн. губ. до 1300 г.» (Тр. XIII арх. с'їзда), *Замисловський*. «Учебный Атлас»; *Петров*. «Ист. тои. очерки др. Киева»; *Закревський*. «Опис. Киева». 2 ч; *Голубовський*. «Печенєги, торки, половцы»; *Беляев*. «О геогр. свѣд. в др. Рос.»; *Лонгинов*. «Червешские города», В. 1885; *Дашкевич*. «Болоховская земля», К. 1876; *Його ж* — «Нов. домысли о Болоховцах», *Його ж* — «Еще розыск о Болоховцах» (К. Унив. Извест. 1899, I); *Смирнов*. «Судьбы Червоной или Галицкой Руси»; *Андріяшев*. «Очерк истории Вол. земли». К. 1877; *Іванов*. «Ист. судьбы Вол. земли». 1895; *Молчановський*. «Очерк изв. о Под. земле»; *А. Грушевський*. «Пинское полесье», ч. 1. К. 1901; Загальні огляди історії земель України у *М. С. Грушевською* (Ист. Укр. Руси, I—III, I в моїй «Рус. ист.», розд. 11-й і 12-й; погляди істориків на областну добу в моїй «Рус. ист.», розд. 10-й; там же наведено і літературу (про федерат. областний устрій особливо у *Преснякова* — «Княжое право в древней Руси». СПб, 1909).

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ І КЛАСОВА БОРОТЬБА В ОВЛАСНІЙ РУСІ

Класовий розподіл суспільства. Його підстава — утворення приватної земельної власності. Віча-Повстання

Класовий розподіл суспільства

З розвитком господарства був щільно зв'язаний і розподіл суспільства. Ми бачили, як збільшувався поступово розподіл праці серед українського суспільства, як складалися, виділяючися з суспільства, групи, що їх об'єднувала однакова праця — землеробська, торговельна, промислово-ремеснична. Цей процес об'єднання утворювався, йшов у двох напрямках становою лінією й класовою лінією. Ми вже знаємо, що організація станів утворюється звичайно на тлі однакових прав і обов'язків, організація клас — на тлі однакової ролі в процесах виробництва. Так і на Русі-Україні утворювалися стани на юридичній основі, класи — на економічній, хоч ці основи тоді ще були не досить виявлені й іноді замінювали одна одну. Розподіл українського суспільства за ознакою *права* виявився в формі диференціації його на вільних і невільних, при чім ця група своєю чергою має свій дальший розподіл на невільних — челядь і закупів. Але *вистри-манюю* диференціації за станами серед вільного населення ми не помічаємо, більше було серед невільних. Класовий розподіл суспільства виростав на протязі князівсько-дружинної доби і в XII—XIII ст. вже набув досить помітних рис і головним чином на ґрунті князівсько-монастирського, боярсько-приватного землеволодіння. Основна й головна кількістю і значінням в народньому господарстві класа були *смерди*, що ще не позбулися тоді й своїх юридичних прав, як окремого стану. Од них дуже рано відокремилися класи бояр і гостей-купців, що стали на верхнім щаблі суспільства, і холопи й закупів, що, навпаки, позбулися своїх прав у зв'язку з розвитком боярського землеволодіння й торгівлі челяддю. Коли не можна провести сталої межі між ознаками становими й класовими, то ми розглянемо всі соціальні угруповання того часу, пам'ятаючи про те, що динаміка суспільства під впливом економіки мала такі тенденції: смерди губили свої права; бояри й гости-купці, будучи за опору князівської влади, навпаки, збільшували, а раби й закупів у зв'язку з цим також перетворювалися немов у речі рухомі, надаючи суспільству рабської основи на зразок античного суспільства; рабовласники, як класа населення, мали назву, як гадають, *огнищан*. В. Буданов поділяє суспільство соціальною стороною на: а) земських і дружинних бояр, б) городян і в) смердів

(вільних селян), закупив і рабів. Такий розподіл ми знайдемо й у професора Сергєвича¹⁾, що поділяв все населення Руси на три групи — вільних, залежних і рабів. Ці групи одначе, каже він, не являли собою станів, бо могли вибрати собі які-будь заняття: смерд міг зробитися воїном і попом²⁾. Я брав поділ населення за професією на дружину й земщину, а земщину поділяв на три групи, як і Сергєвич, надаючи поділові на селян і городян у протилежність проф. Буданову лише територіяльного значіння: казав, що замкнених станів не було, а був поділ на три класи за заняттями: більших людей — бояр, середніх — купців і молодших — смердів і міських ремесників. Бояр земських я відрізняв од дружинних; на огнищан я дивився, як на земських бояр, на смердів, як на вільних³⁾ людей, бо були погляди на них, як на залежних від князя (Лешков). Класи утворилися виразно в українському суспільстві в обласну добу. Одначе й за часів Київської держави, що склалася за перших київських князів, були зародки класового розподілу, оскільки там князівсько-дружинний лад почав розкладати командну доти родоплемінну організацію й виділяти з громадянства класи — перш за все дружинних бояр, далі — бояр-старців градських, гостей-торговців, далі — багатих гостей-торговців, нарешті — монастирів-землевласників. Усі ці групи в їхніх зародках ми бачимо вже за київської доби до другої половини XI ст. Яскраво виступають перед нами княжі мужі, цеб-то дружинники, що вже навіть поділялися на старших і молодших — бояр і отроків. За характерну рису дружини цих раних часів був її різноманітний національний склад: у ній видатну, а може, навіть і головну роль відіграли чужоземці, особливо нормани. Це можна довести прізвищами дружинників Олега й Ігоря, що їх називали в умові цього князя з греками — Карли, Інгельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Рюар, Актеву, Труан, Стемир⁴⁾. Але коли ми звернемося до дружинників в умові Ігоря, там побачимо вже серед таких же чужоплемінних прізвищ й декілька тубільних, як, наприклад, Улеб, Утин, Куци, Синько, Фост⁵⁾.

В літописах також трапляються такі тубільці-бояри, як Вишата, Блуд, Свенельд. Київські князі наймали собі чужоземні дружини, і в походах Святослава в Болгарію брали участь угри й печеніги, Святополкові допомагали печеніги, Мстиславові Тмутараканському яси (осетини) і касоги (черкеси), але в найбільшій мірі брали участь у князівській боротьбі нормани (варяги). Це були наймані дружини, що нагадують дружини норманських вікінгів, які з ними повоювали в Західній Європі землі й утворили там з ними феодальні відносини на ґрунті своєї постійної служби й розподілу земель. У деякій мірі це помічасмо ми у нас, коли дружинники чужоземного походження утворили з себе найближче оточення в князів — вишу верству серед тодішнього суспільства, що запосіла вищі уряди й посади в нього (в умові Ігоря, бояри виступають перед нами, як посланці і самого Ігоря, а також князів і княгинь і од усіх людей Руської землі⁶⁾). В умові Олега вони виступають, як представники великого князя і од усіх

1) Обзор истор. русск. права, 1883, стор. 26 — 35.

2) Истор. русск. права. Лекц. 1888

3) Моя Русская история, I, стор. 288 — 292.

4) Летоп. по Ип. сп., стор. 19.

5) Летоп. по Ип. сп., стор. 29.

6) Летоп. по Ип. сп., стор. 19.

світлах бояр — його підручників; в тексті ж умови 907 р. слово «світлі бояри» замінюється на слово «світлі князі», що були під рукою Олега, і про цих князів говориться, що вони сиділи (значить, правили) по тих містах, на які греки давали данину, у тому числі перш за все в Києві, далі — в Чернігові, у Переяславі, у Любечі й інших; «по тмь бо городомъ, — оповідає літописець, — сядягу князья под Олегом суще»¹⁾. В цих текстах розкривається перед нами роль і значіння дружинного боярства. Вони були, очевидно, князівські *намісники* по цих торговельних городах. Ще один літописний текст про Ігоря й воеводу його Свенельда доводить нам, що цей боярин Свенельд мав власну дружину, і з нею здобував таку велику данину від древлян, що це викликало задріть у дружині Ігоря: «Отроки Свѣдѣлжѣ, — казала вона князю — *изодьлься суть* (здобули собі) *оружьем и порти, а ми назѣ; и поиди, княже, с нами в дань, да и ты добудеши и мы*. И послужа их Игорьъ, иде в Деревя в дань и тримысляше к тьрвой дани и насляше имъ и мужи его и возьме дань и поиде в свой городъ». Але, не дійшовши до дому, одуштував більшість дружини, а з малим числом повернувся знов по данину в древлянську землю, де й його забито²⁾.

Трохи згодом склад дружини зробився більше національний, і Володимир одіслав настирливу варязьку дружину в Царгород і після цього чужоземні елементи в дружині трапляються лише випадково. З наведених фактів можна зробити висновок, що вже за цих часів дружина помітно виділяється в суспільстві, яко окрема його вища класа. Це одно, а друге що в її відносинах до князя ми вже тепер помічаємо феодальні риси, а саме територіальну владу, яку вони мали у вищезгаданих містах, будучи там представниками сюзеренної влади великого князя й збираючи на нього й на себе данину; друга феодальна риса бояр була їхня військова служба, що вони її несли разом із своїми дружинниками, як це робив Свенельд або чернігівський воевода Претич, або Блуд у Ярополка, або Добриня у Володимира, і, нарешті, ті світлі князі й бояри, що були підручні Олегові й Ігореві. Головна передумова феодалізму є феодальне приватне землеволодіння, що виділялося з громадського землеволодіння. Чи було таке землеволодіння за цих ранніх часів у наших бояр? Коли таке землеволодіння було вже у князів, то можна припустити його і в бояр, але фактичних вказівок у нас нема. Можна сказати лише одно, що ставий зв'язок із землею повинен був раніше утворитися у дружинних бояр-тубільців, а особливо в земельних бояр, що зв'язані були з давніх-давен з громадами й землею. Так само зовсім невизначено виступає перед нами й ще одна риса феодалізму — феодальна ієрархія, хоч її також можна припустити, коли був поділ дружинників на бояр і отроків у тих випадках, де було боярське землеволодіння й окремі боярські дружини, що їх повинен був утримувати на свої кошти боярин-воевода, як Свенельд. У великому разі у відносинах нашої дружини, особливо старшої, до перших київських князів ми бачимо не риси підлеглості, а вільного товариства, вільної служби на підставі договору, умов з правом кинути князя й перейти на службу до иншого. Ця риса перейшла і у відносини пізніших часів і могла розвинутися й поширитися, коли зросло число князів,

1) Там же, стор. 18.

2) Там же, стор. 34.

і кожний із них примушений був мати свою дружину. За доказ важливого політичного значіння дружини в її рада у князя, і відомі факти поважного ставлення князів до дружини з боку навіть такого князя, як Володимир (відоме оповідання про вимоги для себе срібляних ложок замість дерев'яних).

Таким чином ми бачимо, що за київської доби покладено досить міцні підвалини для утворення боярської феодальної класи, для виділу її із загального суспільства. Ми далі побачимо, що це відокремлення виникло на ґрунті землеволодіння.

Друга привілейована класа були «старці градські», про які є згадка вже в ці ж часи. Про цих старшин, старців градських і нарочитих людей згадує літопис: у древлянській землі обрано в посольство до Ольги найкращих мужів, що тримали в своїх руках древлянську землю. Володимир брав у науку дітей нарочитої чаді, закликав на свято бояр, нарочитих людей і градських старців; посадників і старших по всіх городах своїх. Радився з дружиною й єпископами й старцями градськими і про ратну, і про горожанську справу. В Білгороді були градські старшини, що керували вчех¹⁾. За цих часів почалося відокремлення з суспільства ще одної класи — гостей — на ґрунті розвитку зовнішньої торгівлі. В умовах Ігоря поруч із боярською виступав, як зверхня й впливова, ще й верства купецька — так звані гості, що вели закордонну торгівлю, що й забезпечувалася умовами Русі з греками. «Мы от рода Русского, — так починається умова, — послы и госте», — так починається текст умови, а далі говориться за вільний приїзд гостей у Царгород лише з тією умовою, щоб вони привезли з собою в посвідчення замість срібляних печаток, як це було раніше, грамоти з посвідченнями. Умови широко забезпечують в Царгороді торговельні інтереси гостей²⁾. У гостей призибувались завдяки торговельним вигодам відносно великі капітали, що ставили їх у дуже привілейоване становище юридичне й економічне. Вони вели широку закордонну торгівлю й челяддю, що незабаром перетворилася в робочу силу для князівсько-боярських, а може — і їх власних маєтків. Так утворювалася класова диференціація населення як по городах, як і по селах; особливо жваво вона відбувалася по містах, що були осередками князівсько-дружинного та промислово-торговельного панства; в селах складалася широка приватна землевласність із князів і земських бояр із їхнім челядинським господарством. Але все це були лише зародки клас, що розвіли за обласної доби на ґрунті розвиненого приватного феодального землеволодіння. На ґрунті цього привілейованого землеволодіння повинні були скластися й судово-адміністративні права князів, бояр, їхніх намісників тиунів, зв'язані із землею та її власниками. Тут виникли суперечності вже на ґрунті землеволодіння феодалів і смердів, селян. Почалися суперечки і в самій дружині, що складалася з двох різних елементів — захожого норманського й місцевого: раніше мав більше значіння перший, але згодом норманські дружини викинуто — очевидно, на тлі конкуренції в розподілі данин, і дружини зробилися більше національного складу. Почався розклад на окремі землі Київської держави й гострі суперечки між ними, з одного боку, і Київською землею — з другого; це остаточно виявилось за обласної доби, коли монархія замінилася на федерацію земель. В основі цих суперечностей лежали й

1) Летопись по Ип. сп., стор. 36, 51, 85, 87, 80.

2) Летопись по Ип. сп., стор. 30.

особливості на ґрунті розвитку їх продукційних сил у господарстві, що не було одноманітне взагалі, а досить різнобарвне залежно від природних умов і етнографічних особливостей.

Утворення приватної земельної власності

Головну роль в утворенні класового поділу суспільства відіграло в нас, як і всюди землеволодіння — утворення приватної земельної власності, що виділилася з громадської. Раніш усього виділилися князівські землі — велика княгиня Ольга вже в X ст. мала свої села; одночасно з князівськими почали виділятися й боярські землі, цеб-то старших дружинників, а потім і молодших — отроків. Але феодального значіння вони набули лише тоді, коли набули й феодальних прав над населенням своєї округи від князя, що був господар усієї території свого князівства; він доручав боярам-феодалам збирати на нього данини з населення, провадити над ними суд і адміністрацію; це вже були характерні ознаки феодалізму. Привілейоване становище бояр набуло собі юридичне оформлення в «Руській Правді» — у вірах та головщинах, що були за них далеко більші, ніж за людей простого стану. За виділом в окрему класу бояр і взагалі дружинників у громадах залишилися *смерди* — вільне селянство. За часів небезпеки з цих воїв утворювалося воїнство, що захищало територію від ворогів. Поруч із сільськими громадами існували міські. Тут процес класового розшиарування суспільства пішов іще далі. Тут також перш за все виділилася міська знать — це так звані «старци градские», місцева аристократія, земські (а не дружинні) бояри, що відігравали велику роль в управлінні й спиралися також на велике приватне землеволодіння, промисловість або торгівлю. Місто набуло иншого значіння, ніж село. Воно перш за все відрізнялося від села своєю кріпостю, що захищала не лише його населення, а й околиці сільське. Були такі міста, особливо на кресах, що мали лише значіння таких фортець. По-друге, місто зробилося також за центр торговельно-промислової і ремесничий. Тут проживали гості, що вели закордонну торгівлю. Місто утворювало свій ринок, де проваджено внутрішній обмін, розмір якого був у залежності від обігу внутрішнього. Що до Царгородської торгівлі, то тут українські міста являли собою градацію, що наїшла собі вираз у наших умовах з греками, і на першому місці стояв Київ, далі — Чернігів, Любеч та інші міста, що лежали на торговельних річних шляхах. Далі йшли ремесники, чорні люди. Таким чином, міське господарство розпалося на окремі підприємства купецькі, промислові, ремесничі; були також і рільничі, бо значна частина міського населення жила з рільництва, як за це свідчить літопис про мешканців Іскоростеня. Так утворилася класова диференціяція міста на тлі розподілу праці. Тут нагромаджувалася й велика земельна власність у руках окремих одиниць — бояр, що проживали в центральному місті, і капітали в купців, особливо гостей, що вели закордонну торгівлю, і почасти промисловців і деяких заможних ремесників з їхніми учнями та найманими майстрами. Ріжниця серед населення міста була більша, ніж у селі. І тому й класові суперечності тут повинні були набувати більшого напруження. Кожна командна класа відбирала для себе частину додаткової вартості. Це були класи вільного населення, але була класа й невільної челяди — холопів, що ними торгували, як рухомим майном — купували й

продавали на невольниччі закордонні ринки, що їх здобували і у війнах, і в грабінницькій торгівлі; з другого боку, вони підпирали князівсько- боярське, церковно-монастирське сільське господарство, на них воно трималося, як на робочій силі. Рабство було звязане з феодалізмом і виявлялося в двох формах — рабстві в тісному значінні цього слова й крепацтві. Це були два типи господарства. І той, і той були позбавлені власної свободи, а різниця була в тому, що крепак все ж таки був із своєю сем'єю дрібний господар чи кустар, даючи господареві чияш або одбуваючи панщину. Раб же челядник не мав свого господарства й не був навіть хазяїн своєї робочої сили, що безроздільно належала рабовласникові. Іноді поруч із крепаками були й раби. Їх на Україні була група, що стояла на межі вільних і невольних — напіввольних, напівневільних — закупнів, що на якийсь час робилися невольні й були тоді немов у крепацькому стані. Класова ворожнеча між цими всіма групами загострювалася, і до неї ще треба додати ту боротьбу, яка зиялася між князями та боярами, що хотіли обмежити князівську владу, до того ж прагнула, окрім цієї аристократії, і міська демократія, міщанська буржуазія, що вела іноді організовану боротьбу з князем у формі віча, хоч куди частіше виступала разом із князем проти городян. У Києві лише один раз за Святополка князівська влада вступила в згоду й хотіла опертися на міську буржуазію. Але далі ця буржуазія багатого Києва, досить сильно економічно об'єднавшись у вічі, вступила в боротьбу з князями й боярами за обмеження князівської влади. Перший збройний виступ Київського віча проти князя — це було повстання 1068 року, що мало політичний характер. Ось оповідання про цей виступ киян літопису.

Того 1068 року Ярославичі — Ізяслав, Всеволод та Святослав — зазнали великої поразки від половців. Ізяслав із Всеволодом утекли до Києва. Втекли також і рештки війська, з киян складеного. Кияни зібралися на віче на торговищі й звернулися до Ізяслава із заявою, щоб князь видав їм коні та зброю, і вони й далі боротимуться проти половців. Безперечна річ, з такою вимогою могли звертатися тільки ті шари населення київського, що, звичайно, не мали власної зброї та власних коней, тоб-то широкі маси, низи київського населення. Але Ізяслав, як каже літопис, «сего не послуша». Князь боявся озброїти широкі маси населення, боявся, щоб ту зброю та проти нього не повернули. Тоді в Києві почався заколот, скерований проти князя та проти воєводи Косіяка. Ізяслав із своїми дружинниками сховався у княжому дворі. Літопис дає яскраву картину¹⁾: «Ізяславу стояху на сенѣхъ с дружиною своєю, а кияни «начаша прѣтися съ княземъ», почали сперечатися та лаяти князя. Далі кияни, роздратовані відмовою Ізяслава, визволили з ув'язнення Всеслава Полоцького, конкурента Ізяслава, й проголосили його за свого князя. Ізяслав із дружиною мусив тікати до Польщі, а кияни «дворъ княжь разграбиша бещисленое множество злата и сребра, и кунами, и скорою». Так закінчився цей вибух. Але минуло сім місяців, Ізяслав з новими силами, з польською допомогою повернувся, Всеслав утік, і почалася страшна кара учасників повстання. Сімдесят чоловіка страчено, чимало осліплено, чимало «погублено» (мабуть, продано в рабство). Літопис усіх страчених називає просто «чадью» — людьми, отже з цього видно, що страчені не належали до міської аристократії. Щоб запобігти дальшому заколотам, Ізяслав наказав перевести торг на Гору, тоб-то до тієї частини міста, де перебував князь із дружиною, де жила міська аристократія.

¹⁾ Лет. по Плат. списку, 1068 рік.

Початок повстанню 1068 року дало, як бачимо, київське віче. Отже, вчасно буде подати характеристику віча цієї доби¹⁾.

Віча є походження давнього, і вже літописець вважає їх за одвічне явище, «изначала», за явище, властиве добі родоплемінній. Йде віче у своїй основі, безперечно, від зборів чоловіків — мисливців, воєнків часів первісного суспільства. У вічах мали право брати участь, крім князя з його дружиною, всі вільні люди, що не були в будь-якій приватній залежності від інших. Значіння віча в його взаєминах із князем стане зрозуміле, коли згадати, що вільні люди становили собою рушення, головну масу війська в разі військової потреби. Князь відігравав роль найманого сторожа міста, найманого командувача війська. Дружина при ньому — то було, як каже проф. М. М. Покровський, «щось середнє між загоном тілохранителів та головним штабом»²⁾. Без міських «воїв» сили князя були ніщо. Отже, саме ці вільні люди — «вої» — в разі потреби й вирішували на вічах справи. Кожен, хто має право брати участь у вічі, бере участь безпосередньо, але не через представника. У вічах бере участь все вільне населення волости, а не тільки мешканці центрального міста. Іноді пригороди виступають самостійно, скликають власні віча. Скликалося віча в міру потреби. Отже, могло минути кілька місяців без скликання віча, і, навпаки, в разі потреби віча могли відбуватися й кілька разів на тиждень. Скликали на віче, оповіщаючи або дзвоном, або через окремих оповіщувачів. Що до місця зборів, то в Києві князи збиралися на віча по різних місцях: біля Софії, де, як висловлює проф. Сергєєвич здогад, були й лави для сидіння, біля Турової божиці, на Торговищі і Ярославому дворі.

Перше слово на вічі належало тому, хто його скликав. Як у всьому житті міста, так і на вічах перед вела міська аристократія, «лучшие люди», але часто-густо на бурхливих вічах цим «лучшим людям» доводилося захищати чимало прикостей від широких мас вільного населення. Боротьба на вічах відбивала внутрішню боротьбу різних груп населення, за років вибухів на бурхливих вічах голосу аристократії не чути.

Справи на вічах вирішувалося так, що більшість примушувала меншість годитися.

Протоколів віч не провадилося, але в разі потреби, укладаючи, приміром, договори з князями, віча складали їх на письмі.

Як бачимо з події 1068 року, віче скинуло одного князя й настановило иншого. Отже літопис подає й чимало инших даних, з яких видно, що віче могло відігравати значну роль в обранні князя. Місто в особі віча наймало собі сторожа-князя й укладало з ним договір, «ряд». Коли ж князь не виконує договору, то місто за сприятливих обставин виганяє його. Даніх про обрання князя на вічі є чимало: ось, приміром, 1154 р. князи передають київський стіл Ростиславові, братові померлого князя Ізяслава: «И посадиша въ Киевѣ Ростислава кияне, рекуче ему: ... А до твоего живота Киевъ твой»³⁾. Віче мало також і судові функції, бувши за апеляційну інстанцію на київський суд, ба навіть князі іноді вдавалися до віча

¹⁾ Великий фактичний матеріал про віча зібрав проф. Сергєєвич у своїй роботі «Князь и вече» («Русские Юрид. Древн.», т. II).

²⁾ М. М. Покровський — Русская история с древн. времен, т. I, стор. 85.

³⁾ Лет. по Ипат. списку, 1154 рік.

в судових справах. Так, 1097 року київський князь Святополк збирає віче й на його суд, на його розгляд ставить справу про підступи князя Василька.

Дуже велику роль відіграє віче в справах військових. Міські «вої» є основа війська, отже без їхньої згоди, без їхнього дозволу князеві з самою тільки дружиною розпочинати військові дії була річ небезпечна. До віча вдається князь, прохаючи допомоги у війні. І віче може й відмовити князеві. Так, княгині були відмовили князеві Ізяславові в допомозі для боротьби у спілці з чернігівськими князями проти Юрія, і князеві довелося запрошувати до себе у військо охотників з населення.

Віче могло саме проголосити війну, вимагати проголошення війни від свого князя. Так само віче могло примусити князя закінчити війну, коли в князя не вистачало своїх власних сил для війни, віче просто відзначало потребу «миритися или промышляй о себѣ». Наприкінці треба відзначити, що віча відбувалися не тільки в місті, але й підчас походів. «Вої», зібрані у військо, підчас походу, збираючи віча, вирішували найважливіші військові справи. Так, 1093 року підчас походу проти половців князь хотів був, скориставшись із зручної позиції на березі річки Стугни, не переходити на другий берег, але укласти мир з половцями. Це обстоювали й старші дружинники. Але княгині — рушення вирішило битися: «хочеться бити... поступимъ на ону сторону рѣки». Довелося зробити, як вони хотіли, але сутичка з половцями закінчилася значною поразкою для киян. Переглядаючи всі дані про участь віча в розв'язанні головніших державних справ, треба визнати за правильну думку проф. М. Рожкова, що участь віча «не була постійна, систематична, організована. Відомство віча відзначалося надзвичайною невизначеністю та несталістю; по суті віче діяло лише у виключних випадках, коли становище здавалося йому за ненормальне й потребувало втручання»¹⁾.

Повстання

Повстання в Київській землі в XII ст. були досить часті й набули иншого характеру: в них яскраво виступають не самі політичні, а й соціальні мотиви. Про Київське повстання 1113 р. літопис оповідає так: Помер київський князь Святополк у 1113 р. за Вишгородом, у човні перевезли його тіло до Києва, там його оплакували бояри і вся дружина, однівали його в тій церкві, яку він сам збудував (у Михайлівському монастирі на честь свого імени — Михайла); удова його роздала монастирям, попам і вбогим стільки грошей, що здивувала всіх багатством цього князя. А кияни на це реагували так: утворили раду (і віче) ухвалили запрохати Володимира Мономаха на Київський стіл його батька й діда. Володимир odmовився, очевидно, чекаючи, щоб його запросили вдруге, а не тому, як каже літописець, що йому було жалко брата, а кияни пограбували садибу тисяцького Путятя, що допомагав Святополкові експлуатувати населення, пограбували також багатих євреїв, що проживали тоді в Києві й торгували там. Тоді верхівка киян знов послала по Володимира, кажучи: «Приїзди мерщій, бо коли не поспішиш, то почнуть грабувати не лише Путятю, а й соцьких і євреїв, а далі підуть грабувати твою ятрівку і знов бояр і мацастирі; і тоді відповідатимеш (очевидно, перед богом) за розгром монастирів». Почувши це, Володимир приїхав до Києва. Тут, як бачимо,

¹⁾ П. Рожков — Русская история в сравнит. истор. освещении, т. I, стор. 190.

яскраво виступають перед нами соціально-економічні причини повстання 1113 року. Святополк був головний експлуататор київського населення й награвував стільки, що деяка частина награвованого, яку княгиня його роздала за упокій його душі, здивувала всіх своїм надзвичайним розміром. І сам Святополк, і його княгиня одначе працювали, так би мовити, на два фронти: сам князь ще за життя збудував церкву Михаїла, щоб прокласти собі стежку до раю. А його вдова, виконуючи, очевидно, його волю, роздала величезну милостиню монастирям та попам, щоб вони служили по ньому панахидя та знов таки остаточно вже відчинили йому своїми молитвами райські ворота. Це була занадто примітивна думка — гадати, що награвоване з населення багатство дає добру долю не лише на цьому світі, а й на тому; але вона була розповсюджена у вищих класах тодішнього суспільства, і на ній збудували свій матеріальний добробут і багатства тодішні церкви та монастирі; вони - то й поширювали релігійні турботи, щоб знов таки єдиним фронтом здобувати і небесні, і земні блага. Літописець засвоїв собі ідеологію релігійну, він вихвалє навіть Святополка, не ставить у звязок заколоту 1113 р. і діяльність визискуючої класи, але він наводить факти. І цього нам досить, щоб установити причини й звязок між ними. З них ясно, що кияни добре розуміли, що до експлуататорів належить не тільки князь-лихвар, а й його бояри і дружина. бо вони одні лише й оплакували Святополка, як свого проводира в грабінництві; їхній гнів і обурення направилися на тиесцького й соцьких, що вимагали надмірних поборів з населення, а також на багатів-свреїв, що були за помічників князя і його адміністрації в фінансових і лихварських справах. Ки. Святополк дався за свого життя в знаки київському населенню, бо одверто підтримував підвищення ціни на сіль. І коли Київ - Печерський монастир почав дешево продавати населенню сіль, яку тоді привозили з Галичини, князь конфіскував цю сіль, бо ця дешева ціна збивала ціну на сіль самого князя та купецтва. Кияни почали вбивати та грабувати бояр і навіть хотіли убити самого князя-лихваря. Повстання Києва перекинулося на волості, де смерди грабували бояр та почали убивати князівських тіунів та грабувати боярські та монастирські маєтки.

Щоб утихомирити повстання 1113 року, урегульовано цю некучу й болючу справу в особливому уставі о «резех», цеб-то про відсотки.

Але класові суперечки не припинилися й після цього. бо знов князівські тіуни не давали правдивого суду й брали хабарі, знов бралася лихварські відсотки, збільшилася з розвитком торгівлі експлуатація та спекуляція. Мономах був могутній князь, у нього було багацько дружини, у якої він користувався великим авторитетом. нагадуючи з цього боку князя дружинника Святослава. Заколотів у його часи не було, а коли піднялося повстання в Меньську, він знищив до щенту все його населення. захонив його майно й худобу, про що згадував потім сам у своєму заповіті дітям. Але по його смерті в Києві у 1146—1147 році вибухнув новий заколот на ґрунті незадоволення киян правлінням чернігівських князів, що не могли або не хотіли припинити утисків своєї адміністрації. У Києві княжив старший представник цього роду Всеволод, що хотів передати свій стіл, немов у спадщину, брату своєму Ігореві. Перед смертю він попрохав киян запрягтися Ігореві. Вони на це згодилися, але, як виявилось потім, не щиро. Вони викликали Ігоря до себе на віче. Ігор з дружиною сам не поїхав, а вислав брата свого Святослава. Кияни почали

перед Святославом обвинувачувати київського і вишгородського тіунів, кажучи: «Ратша (київський тіун) знищив нам Київ, а Тудор (вишгородський) Вишгород», і вимагали, щоб їх однієї судили не тіуни, а князі. Той згодився на це сам і од імени брата. Заприсяглися взаємно княгині і Ігор з братом, але все-таки княгині кинулися на Ратшин двір і на мечників (судові урядовці) і почали їх грабувати. Княгині, хоч і заприсягнулися Ігореві, але були ним незадоволені і взяли собі князя Ізяслава. Непопулярний у Києві Ігор задовольнив і своїх родичів-князів, роздавши їм багацько волостей, яких вони в нього попрохали. Призвавши ж тисяцького Уліба й Войтишича, сказав їм: яку посаду ви мали в мого брата, ту матимете й у мене; Улібові ж додав: тримай ти тисячу (цеб-то будь тисячний), як її тримав у мого брата; але цим їх не задовольнив, і вони почали радитися проти нього з князями й викликати Ізяслава, а до них ще пристали старші дружинники Вас. Полачанин і Мирослав — унук Хиліч: в січі Ігор загруз у багні в Дорогожича, там його взяли в полон і привели до Ізяслава, що посадив його в поруб у Перелєславі, а княгині з Ізяславом пограбували садиби дружинників Ігоря і Всеволода і села їхні і худобу, взяли багацько майна в будинках і монастирях. Після цього дружини Ізяслава пограбували стада Ігоря і Святослава, попалили там їхні садиби й жито, а в Путівлі захоплена була величезна здобич, пограбовано церкву і все майно, в тому числі 7000 самої челяди. Дивуєшся, читаючи про те, як руйнував і знищував територію й населення Чернігово-Сіверської землі київський князь; руйнування це було не менше, ніж Половецькі або, сказати, татарські спустошення. Які були мотиви для цього? Це раніше пояснювалося політичною боротьбою, князівськими усобицями, але й тут ми бачимо, з одного боку, протилежність політичних інтересів Мономаховичів і Ольговичів, а з другого боку — яскраво виступає перед нами й економічний фактор. Київське населення остільки було обурене на Ігоря й усіх Ігоревичів, хоч він уже зрікся князівства й постригся в ченці, але проживав у монастирі св. Федора, що вбило його й навіть знуцалося над його трупом. Увесь цей епізод з характерними подробицями описано в Іп. літопису¹⁾ під 1146 — 1147 р.

Література

Джерела: Летопись по Ипатьскому списку, Русская Правда в Хрестоматии по ист. русск. права. Влад. Буланова и в «Читавці з історії України», проф. Мірзи-Авакяц.

Розвідки: *Линниченко*. «Вече в Киевской области», 1881; *М. Запольский*. «Книга чтения по русской истории»; *М. Покровский*. «Русская история с древнейших времен», т. I; *Н. Рожков* — «Русская история в сравнит. историч. освещении», том I; *М. Грушевский*. «Очерк истории Киевской земли»; *М. Лаворский*. «Нарис історії революційної боротьби на Укр.», т. I; *М. Грушевський*. «Історія України-Руси», т. II, III; *Сергеевич*. «Русск. Юридич. Древности», т. I, II; *Хлебников*. «Общество и государство в домонгольский период русск. ист.», №. 1872; *Дьяконов*. «Очерки общественного и государственного строя древней Руси», 1912; *Ц. О. Ключевский*. «История словесный в России», 1918; *Д. Г. Багалий*. «Русская история», т. I. Княжеская Русь. 1914; Проф. *С. Юшков*. «К вопросу о смердах». Саратов, 1923; *А. Е. Пресняков*. «Княжеское право»; *Соловьев*. «История России», т. 1; *Владимирский-Буднов*. «Обзор истории русского права»; *Ключевский*. «Курс русской истории», т. I; *Леников*. «Русский народ и государство»; *Романов*. *В. А.* «Смердый коль и смерд». Изв. отд. русск. яз. и словесности. Акад. Наук, т. XIII, кн. 3; Проф. *М. Максимейко*. «Про смердів Руської Правди» (Праці комісії для вивчу. історії зах.-русського та укр. права, вип. 3-й). Проф. *М. Максимейко*. «Закупи Руської Правди» (Наук. зап. катедри іст. укр. культ. імени Багалия, № 6).

¹⁾ Летоп. по Ип. списку, стор. 228 — 250.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

УКРАЇНА В ЧАСИ ТАТАРСЬКОЇ ЗВЕРХНОСТІ

Війна на Калці. Причини перемоги татар. Похід Батия, здобуття Києва та завоювання українських земель. Підлеглість українських земель татарам. Розклад Золотої Орди. Крихітське ханство. Питання про суцюзомства України. Громади та князівська влада на татарській зверхності

Війна на Калці

Багато народів тюркського походження перебувало по південних степах України. Останній із них були половці, що утворили в безпосередньому сусідстві з Руссю-Україною Половецьку землю. В 20-х — 30-х роках XIII ст. на зміну половцям прийшли монголо-татари, що поклали край самостійному існуванню українських князівств і утворили в південно-східньому пограниччі, одначе поза межами Руси, своє царство — Золоту Орду. Вони прийшли з рівнин Середньої Азії, де проживали численні монголо-татарські (тюркські) племена. З етнографічного боку монголи відрізняються від татар. Усі ці племена жили родовим побутом і кочували в тамтешніх степах. Кожне плем'я розпадалося на декілька орд чи улусів. На чолі їх стояли владки - хани, влада яких була в деякій мірі обмежена так званим курултаєм, цеб-то зібранням родових старійшин. Між ханами провадилася боротьба за владу, і серед них особливо висунувся Темучин, прозваний Чингіс-ханом, цеб-то великим ханом, що поставив собі широкі поповничі заміри не тільки об'єднати монголо-татарські племена, а й захопити й зруйнувати нові землі, що вєлавилися своїми багатствами і могли дати його ордам велику здобич. Він підбив під себе Східній Туркестан і Ховарезм і зруйнував, знищив славі своєю торгівлею городи Самарканд, Бухару, Мерв, Герат. Переслідуючи хана Ховарезма, два монгольські отамани Джебе-Ноюн і Субудай Багадур одержали дозвіл од Темучина вийти з Прикаспійських країн і йти в землю Половецьку. Це, так би мовити, була розвідка нових земель-пасовищ, що були потрібні для татар-кочовників. Відомо, що татари напали на половців, ті звернулися по допомогу до руських князів, які й були розгромлені на р. Калці Калміус. Проти татар виступили майже всі тодішні князі українських земель, що ним загрожувала безпосередня небезпека від татар. Перечитуючи оповідання про це Іпатського літопису, ми бачимо, що справді тут була однастайність, яку не завжди виявляли раніш князі відносно половців. Наявна і загрозлива небезпека об'єднала і старших і молодших князів. Виступ їх був організований. Спочатку проти татар виступили половці на чолі з найстарішим ханом Юрком Кончаковичем, сином славнозвісного Кончака,

що розгромив сіверського князя Ігоря, героя Слова о полку Ігоревім, узятого тоді ж у полон. Військо Кончаковича з іншими ханами було побите й побігло до самого Дніпра. Татари ж повернулися в свої вежі — в шатри свого кочовища. Половці й звернулися до руських князів і сказали: «аще не поможеге нам, мы ныне исечены быхом, а вы наутрея исечены будете». В Києві тоді з приводу цього утворився князівський спем, де вирішено було, не чекаючи приходу татар, виступити проти них «і лучше бы есть прияти я на чюжей земле, нежели на своей». І таке рішення відповідало старій практиці князів що до половців, бо коли б татари напали на Русь, то принесли б собою руїну сіл, грабування і полон населення. На раді було трое старших українських князів — Мстислав Романович Київський, Мстислав Чернігівський і Козельський і Мстислав Мстиславич Галицький із старших князів, з молодших — Данило Романович Галицької землі, Всеволод Мстиславович з Київської, Михайло Всеволодович з Чернігівської і багацько інших князів.

Василька, — каже літописець, — не було, бо він залишився у Володимирі - Влінінському через свою молодість. Підкреслює літописець відсутність на нараді великого князя Юрія Суздальського. Таким чином, захист українських земель мусила взяти на себе лише Україна; такої сепаратистичної політики додержувалися князі північно-східної Русі й надалі, і це й була головна причина поразки Русі. Проти татар виступила вся земля Половцька, чернігівці, князи, смоляни, галичани, волиняни, трубочани, путівці, кожна земля зі своїми вєводами; це була кінна рать, а галицькі вигонці, на чолі зі своїми вєводами, плили в човнах, піднявшися вгору по Дніпру коло Хортиці; число човнів (1000), очевидно, прибільшене. Далі літопис описує перехід руської рати через Дніпро, зустріч з передовою татарською раттю, а потім після 8-денного переходу по степу рішучу січу на Калці, де руські полки були розгромлені 1224 року¹⁾, бо й тут руські князі не виступили одноставно. Данило ж бився дуже хоробро. Загинули обидва Мстислави і багацько інших князів і рати. На цей раз татари повернули додому, бо почалася боротьба й заколоти в самій Орді. Але через 13 років син Темучина Огадай вирядив проти Русі свого небожа Батю, щоб він завоював і закріпив за собою руські землі. Це вже впустила ціла орда з жінками, дітьми, стадами й усім майном. З Батєм пішло декілька молодших ханів і старих, бувалих вєвод, у тому числі й Субудай - Багадур.

Причини перемоги татар

Причини військової перемоги татар над Руссю дуже добре виявлено в спеціальній монографії спеціаліста воєнного історика Іваніна²⁾, складеній на підставі східних першоджерел, — правда, відомих авторові не в оригіналах, а в добрих перекладах, — і відповідній спеціальної літератури. Тут ми знаходимо загальний погляд на завойовання монголо - татар, вказівки на воєнну техніку їх за Чингис - хана і нарешті — що для нас найцікавіше — про похід Батю на Русь. Про надзвичайні воєнні успіхи Чингис - хана свідчить така цифра, що спочатку його владу визнавало 13.000 кибіток (семеі), наприкінці — 720 народів в Китаї, Індії, Корей, Середній Азії, Русі й Південній Азії;

¹⁾ Летоп. по Нп. сп., 1871, стор. 495 — 497.

²⁾ О военном искусстве и завоеваниях монголо - татар при Чингис-хане и Тамерлане. СПб, 1875.

І це було зроблено на протязі 60—70 років. Дослідувач пояснює, що монголо-татарські війська мали перевагу над сучасними їм арміями зброєю, умінням нею володіти, дисципліною, тактичним і стратегічним умінням їх воевод. Монголо-татари робили свої завоювання не піхотою, а кіннотою, проводячи через степи сотні тисяч такого війська; і це пояснюється тим, що це йшли, як ми казали, орди у повному їх складі, що знаходили по дорозі пасовиська для своїх стад. Кожному племені одводилася земля для кочов'я. В кожному племені юрти або кибітки об'єднувалися в десятки, сотні, тисячі, що на чолі їх стояли десятники, сотники, тисячники. Коли треба було утворити армію для походу, робився набір по 1, 2 чоловіка з десятка, і все потрібне їм давали десяткі. Військо також поділялося на десятки, сотні, тисячі з десятниками, сотниками, тисячниками і десятитисячниками. Зброя зберігалася в арсеналах; їхня зброя — то були луки, шаблі, стріли, сокири. Єписи з гаками, щоб стягати ворога з коня; кожний воляка мав по декілька коней. Один перський історик дає татарам таку влучну характеристику: «Вони,— каже він,— мали мужність левову, терпіння собаче, прозорливість журавля, хитрощі лиса, далекоглядність ворона, хижацтво вовче, бойовий запал півня, цеклування про близьких курки, чуткість кішки і буйність при нападах дикого кабана». Вони брали з собою вежі-шатра і казанки, що в них варили собі м'ясо. Армії нічого не вимагала від ханів. навпаки — вона сама давала йому коней і худобу. За відсутністю чоловіків це робили жінки. І взагалі на них лежала найтяжча господарська праця. Воїни мали право на участь у розділі здобичи. Організація суспільства була суто військова. Татари вміли облягати кріпості, але робили це не дуже охоче, щоб не затримуватися біля них. Адміністрація монголо-татар була дуже складна: були князі — великі, середні й малі, удільні, воеводи, вельможі, доруги, управителі волостей і міст. Взагалі управління мало аристократичний характер. Хан радився з курультаєм.

Татари вдиралися в ворожу землю з різних боків нагло і несподівано, починали нищити населення, захоплювати стада, стежити за кріпостями; полоненики примушені були йти на штурм, а вже під їх прикриттям йшли татари. Монголо-татари користувалися послугами китайських і перських інженерів і вживали нафти, грецький вогонь, уміли робити підкопи, засади і всякі хитрощі.

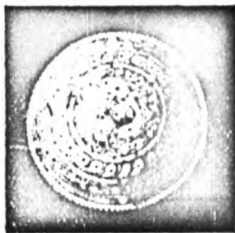
Похід Батия, здобуття Києва та завоювання українських земель

Батий почав свій похід на Північно-східню Русь (землі Рязанську і Суздальську). Після цього Батий пішов на землю Половецьку і звідтіля почав посилати свої загони на українські городи: «узляв конієм» Перенслав, знищив усе населення, соборну церкву, захопив золотий й срібний церковний посуд з дорогоцінними каміннями і звелів убити єпископа. Тоді ж обступили в великому числі воїв Чернігів; туди підійшов з усіма своїми війнами князь Мстислав Глібович, але був розбитий, місто взято і запалено; єпископа залишили в живих, але перевезли в Глухів. Далі хан Менгу підступив до Києва, здивувався його красою й величністю і запропонував ки. Михайлові й городянам здати його добровільно; але вони на це не погодилися. Тут звертає на себе нашу увагу вказівка сучасника Менгу на те, що Київ був у той час величним городом. І ось за Київ, не зважаючи на татарську небезпеку, ведеться боротьба між князями. Данило ж

Галицький, щоб боронити Київ від татар, посадив там свого тисяцького, бо князь Михайло, боячись татар, утік до угрів і не хотів повернутися до Києва, хоч його й передав йому Данило. Данило, очевидно, був найсильніший серед тодішніх князів і дозволив Михайлові ходити по своїй землі і дав йому багато пшениці, меду, м'яса й овець. Галицька земля була багата на сільсько-господарську продукцію.

Нарешті тільки 1240 року Батий сам на чолі своєї орди підійшов до Києва — «в силе тяжць со многом множеством силы своей» і обложив його облогою. Літопис картинно і, гадаю, правдиво описує татарські сили: Батий став біля города, а воїни його, яких літописець називає отроками, цеб-то молодшою дружиною, облягли все місто. І неможливо було, — оповідає він, — нічого чути від скрипу (немазаних) татарських арб, реву верблюдів і ржання коней. Захоплений татарин розповів киянам про силу татарську: тут були браття Батиеві сильні воєводи Урдюй, Байдар, Бирюй, Кайдан, Бечак, Менгу і Кююкь, що повернувся в орду, почувши про смерть ханову; були там не брати — родичі Батиеві, а його воєводи — Субудай Багадур і Бурундай, що захопив Болгарську землю, а окрім них, було ще багато й інших воєвод, каже літописець. Батий поставив «пороки» біля Лядських воріт, бо тут були «дебри». Пороками й вдень і вночі розбивали стіни, ломилися списи і брязкали щити; стріли затемнили світ руським воїнам. Воєвода Дмитро був поранений, татари зіпшли на стіни. Але городяни зробили другу кріпость біля Десятинної церкви. Вранці татари обступили I й II — і знов почалася велика січа. Городяни зібралися на церкви та на церковні комори зі своїм майном; од ваги його впали церковні стіни. Київ був узятий; Дмитра воєводу також захопили, але не воїли його завдяки його мужності. Після цього почалося знищення Волинно-Галицької землі. Взявши Київ, Батий підступив до Колодязного, поставив дванадцять пороків і почав ними розбивати стіни цього міста, але не міг розбити стін і почав вести переговори про добровільну здачу. Городяни послухали його і передалися йому, але були перебиті. Підійшов до Ізяслава — і взяв його. Підступив до Кам'яниці і «города Данилова», але не міг їх узяти і відійшов од них. Підійшов до Володимира Волинського, узяв його «копьем» і позабивав без жалю населення, а також узяв Галич і дуже багачко (без числа) інших городів. Данило Романович побіг в Угорську землю, але туди підступили татари, розбили угрів, погнали їх до Дунаю і стояли там три роки. Данило бачив багачко утікачів, не міг дістатися з Угорії до Руської землі, бо в нього було мало війська. Жінка його й діти також мусили покинути свою землю і втікати до Польщі. Дізнавшись про це, Данило сказав: не гаразд нам тут стояти біля іноплеменників і пішов у землю Мазовецьку (Польську) до Болеслава, що дав йому місто Вишгород, де він і перебував доти, поки не прийшла до нього вістка, що татари повернулися в свою землю. Тоді він повернувся на Україну, але в м. Дорогочин його не впустили, хоч він і говорив, що це його город і його батьків. Під Берестям був величезний сморід од трупів; у Володимирі не залишилося живих людей, церква богородиці була заповнена трупами, як і інші церкви (це, очевидно, тому, що люд ховався по церквах). Тут є перебільшення, але, як ми бачимо, декілька городів (не всі) були взяті на шит, бо татари знищували те населення, що чинило їм опір, хоч, з другого боку, покладатися на обіцянки татар не вбивати тих, хто добровільно складе зброю, було

неможливо. Одначе в усіх опих оповіданнях літопису про руйнацію України мова йде лише про міста, а не про села; про міське, а не про сільське населення. Це дуже характерно. Своім осередком монголо-татари зробили Золоту Орду, що містилася на нижній Волзі; на одному з протоків Волги містилася й столиця Орди — Сарай (на місці сучасного Царева). Кочовиська татар широко розкинулися й за межами Орди і немов ланцюгом оточили руські землі.

Мал. 97. Татарський посуд з руїн Сарая. Фот. з пам. Ермітаж

Підлеглість українських земель татарам

Українські землі лежали досить далеко од Золотої Орди, далі, ніж руські, звязані взагалі з Поволжям. Безпосередніх меж з Золотою Ордою Україна не мала. Одначе, як побачимо далі, монголо-татари наблизили до України ханів своїх кочових орд — як, наприклад, Куремеу і його наступника Бурундая, що їм поставлено було завдання безпосередньо стежити за південними кордонами Київського, Галицького й Волинського князівств і зав'язати тісні відносини з українним руським населенням

що до його оподаткування. Характерними рисами політичного й соціально-економічного ладу Золотої Орди треба визнати, перш за все, необмежену владу татарських ханів. Про це свідчать подорожники — Ілляно Карніні, Рубруквіс. Хана татари ототожнювали з богом. Кожний жив там, де йому було призначено. Батий, захопивши південні руські стени од Дунаю до Волги й Уралу, розподілив землі між племенами од півночі до півдня так, що у татар, як колись у половців, утворилися, згідно з кліматичними умовами, зимовища й літовища. Взимку вони перебували на півдні, а на весну перекочувували на північ і влітку знов поверталися в свої зимовища. Годі уявляти собі монголо-татар з культурного боку якимись дикунами. Ми бачимо у них, наприклад, землеробство — вони сіяли різні породи хліба, щоб забезпечити собі зимній прожиток. Це не значить, проте, що у них набувало рільництво, — навпаки, вони перш за все були настухами номадами. Але ті завоювання, що вони зробили серед осілих землеробських народів — і в першу чергу серед Русі — поставило перед ними питання про запозичення од них зародків хліборобської культури для кращого забезпечення себе в зимні часи і про безпосереднє стигування на свою користь рільничої продукції в формі данини од підвладних їм українських племен. Ім, очевидно, було неважко пристосувати до рільництва своїх нових підданих хліборобів, як це вони робили і з ремесниками-майстрами, вибираючи для себе найкращих спеціалістів з підвладних народів. Відомий подорожник Ілляно Карніні (пол. XIII ст.) згадує навіть про існування у них хлібних гамазеїв на випадок недороду. Хан мав верховне право на все майно своїх підданих. По смерті хана збиралася рада — курултай, що обирав його наступника. При хані був дорадчий

Мал. 98. Татарський глечик руїн Сарая. Фотогр. з пам. Ермітаж

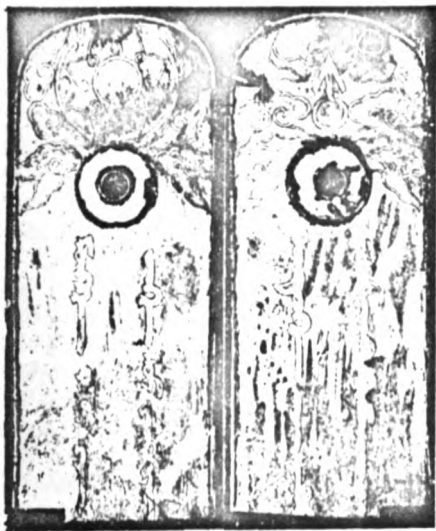
орган — диван з вищих сановників, де вирішувалося справи управління, і суди аристократичного складу. Підлегалі народи повинні були платити данину, давати військову допомогу татарам і десятину як од людей, так і од речей. Монголо-татари, завоювавши новий народ, робили перепис населення, щоб визначити його число і збори з нього.

Все населення мусило платити данину хутрами. Князі повинні були платити подарунки ханським вельможам, жонам. Одпускаючи князя, залишали у себе їхніх поручників. В завоюваних землях вони ставили своїх баскаків. На монголо-татар вплинула китайська цивілізація. Китафський літописець Мендабейлу пише: «Спочатку у татар зовсім не було письма, але китайські урядовці вивчили їх китайського письма, яким вони тепер і користуються в своїх зносинах з нами. Од китайців татари запозичили також і початки рільництва. По деяких місцях у них родиться гарне просо, з якого вони варять кашу. Од китайців монголо-татари запозичили також і ознаки влади — золоті й срібляні дощечки — паїдзе. На цих паїдзе були китайські написи про виконання волі Чингис-хана. Чингис-хан видавав накази, де вживалося китайську термінологію. Ханських посланців населення повинно було зустрічати з великою пошаною, кланятися їм, виставляти почесну варту, садити на почесні місця, зустрічати далеко за містом, проводити з барабаним босм, музикою і прапорами, давати їм коні. З соціального боку все населення поділялося на три групи: аристократію — князів, тарханів — вільних людей і рабів. Рабів набирали в завоюваних землях, і становище їх було надзвичайно тяжке. Їм давалося їжі стільки, щоб вони не помирали. На війні рабів виставляли в перші лави. До рабів-ремесників ставлення було незмірно краще. Залежність України виявилася перш за все в затвердженні ханами князів на їх столах. Михайло Чернігівський примушений був для цього поїхати в Орду і там був замучений. Татари не ставилися зле до християнської віри, і тому можна гадати, що коли руські князі гинули в Орді, то причини цього були не релігійні, а політичні, сутички з баскаками і поміж собою, їхні інтриги і т. д. Данило Галицький також примушений був зробити тяжку подорож в Орду, щоб одержати ярлик на своє князівство. Очевидно, що й інші князі українських земель також примушені були брати ярлики на свої князівства од татар, чи то од самих ханів, чи то од їх послів. Це ми бачимо в Північно-східній Московській Русі — і це було і в південній. Значить, Русь-Україна втратила свою політичну незалежність.

Мал. 99. Татарський посуд із руїн Сарая. Фот. з арх. Ермітаж

Другою формою підлеглості, що носила економічний характер, були данини. Уже Батий, як оповідає Ілляно Барпіні, поголовно обкладав даниною населення. Але перший загальний перепис населення був зроблений при хані Беркаї (1257 р.); для зборів були поставлені десятники, сотники, тисячники і темники, а над ними поставлені баскаки. В історії збирання данини було три моменти — збирали її баскаки, бесерменські купці — відкупники й самі князі; про перші ці форми ми знаходимо вказівку і відносно української території. Для збирання данини на Русі татари ввели

Мал. 100. Паїзю — знаки влади татарських урядовців. Фот. з пам. Ермітаж

досить складну адміністрацію і великий штат урядовців (численників, даньщиків). Про татарські данини дають зрозуміння пільгові грамоти ханів духівництву, де згадується про дань, тамгу (мито), поплужне (від плуга поземельне), ям (підводи), корм (годувати ханських посланців), війни і лови (виплати військової допомоги і на лови¹⁾.

Вони організували також великі ватаги мисливців, що повинні були бити звіри, ловити рибу по руських землях; селяни руських сіл примушені були допомагати їм у цьому — брати участь в охоті, давати знаряддя, їжу мисливцям і ловчим птицям. Здається, що це вони робили й на українських пограниччях, де також було багачею земель, придатних для мисливства. І де населення визнало свою безпосередню залежність од татар (болоховці). Сусідство і взаємовідносини татар з Руссю призвели нарешті і до змін в самій Золотій Орді: тут повторилося те, що колись мало місце у половців, що в значній мірі були русифіковані й запозичили багато дечого од Русі. В даному випадку татари вступили ще в більші взаємовідносини з Руссю, ніж раніш половці, особливо з економічного боку.

Оподаткування, особливо коли воно набувало певної системи у татар, наближало їх до життя князів і руського населення, і до того не одної якоїсь класи, а всіх клас суспільства. І тому не дивно, що ми помічасмо еволюцію в внутрішньому житті татар на протязі 2¹/₂ віків. І всі ці зміни неоднаково відбилися на Русі північній і південній.

Розклад Золотої Орди. Кримське Ханство

Населення Золотої Орди вільно розташувалося на широких просторах східних і південних степів, і цього простору вимагало від нього кочове життя: не дивно, що татарські кочовища ми бачимо не тільки в водозборі

¹⁾ М. С. Грушевський — т. III, стор. 185 — 186.

Волги, а й Дону, і Дніпра, і в Криму. Населення пересовувалося з одного місця на інше, везучи з собою, як про це оповідає Рубруквіс, свої будинки - шатри, ставлячи їх на арби, в які запрягалося до 22 волів; у Батія було 26 жінок, і кожна з них мала таке шатро. Тепер кочове життя починає у них розкладатися, і з'являються зародки осілого життя. В своїй подорожжі на Русь татари зустріли багачько міст, що славилися своєю торгівлею, і значну частину їх зруйнували. Але ускладнення їх власного державного і соціально-економічного життя примусили їх відродити міське життя й заснувати багато своїх власних міст. Такі були Сарайчик при гирлі р. Урала, Орна - Дона, Бездеж на дельті Волги, Старий і Новий Крим в Криму. Ці міста були збудовані, так би мовити, наспіх, недороблені й були заселені лише взимку. Таке явище ми помічасмо і в містах Хозарії. І в Татарії тепер, як колись у Хозарії, було напівкочове, напівосіле життя. Камська Болгарія була осередком торгівлі, що зосередилася в м. Болгарах. Татарська навала припинила була на якийсь час болгарську торгівлю, але трохи згодом вона відновилася. На ринки татарських міст привозили хутра з Русі, паволоки з Візантії, шовкові тканини з Персії, килими, дорогі каміння з Бухари, Кабулу й навіть Індії. Татари мали великий прибуток від торгівлі, бо збирали тамгу з товарів; окрім того, вони й самі брали безпосередню участь у торгівлі: вони приводили на торги в величезному числі худобу і табуни коней, а також привозили вироблені ними шкури. І тепер, як і раніш, головною стравою у них була баранина, але заможні вже здобували просо й муку з власних господарств, а незаможні вимінювали їх на баранів і шкури. Багаті одягалися в шовкові тканини, в хутрові кожухи, що здобували на Русі. Спочатку хани Золотої Орди визнавали верховну владу ханів Великої Монголії, але згодом ця залежність ослабла. В другій половині XIV ст. почалася «велика замятня» серед династії, і Орда ослабла. Найвидатніші хани були Батий, Узбек і Тохтамиш — при них нанували спокій. За Узбека був прийнятий іслам. Арабський подорожник Ібн Батут описує Золоту Орду в його часи. Столиця Золотої Орди—Сарай являє собою велике й красиве місто, що славилася своєю торгівлею, мало силу мечетів і, окрім татар, в ньому проживали лси (осетини), черкеси, руські, візантійці. Тохтамиш почав боротьбу з новим монгольським завойовником Тамерланом, але цей залізний хромець двічі розгромив його. Сарай був зруйнований і пограбований. Сам Тохтамиш знайшов собі тимчасовий притулок у Литовського князя Вітовта. Після цього влада ханів Золотої Орди де-далі слабшала. Постають інтригани типа Мамай або Едигея. Це все призвело до розпаду Золотої Орди на окремі орди, що прагнули самостійного життя. Ще в XIII ст. од Золотої Орди відокремилася орда, що кочувала між Волгою й Доном з ханом Ногаєм і одержала назвисько Ногайської. Виділилася і Сня Орда по р. Яіку, з столицею Сарайчиком. В половині XV ст. виділилися Кримське й Казанське царства. Крим спочатку був лише улусом, цеб-то уділом Золотої Орди, що на чолі його стояли намісники Золотоординських ханів. Кримські татари поділялися на окремі орди, що називалися за іменням своїх ханів. Але в XV ст. з'явилася нова династія Гирейів, основоположником якої був Ази-Гирей, з роду Тохтамиша, що проживав у Литві. За допомогою польсько-литовського короля Казимира він став основоположником династії Кримського царства, що зробилося незалежним од Золотої Орди. Лад Кримського царства нагадував Золотоординський: і тут при хані була родова аристократія, що вкупі з ним правила державою.

Кримські татари, за свідомством венеціанського подорожника Барбаро (30 роки XV ст.), вели широке скотарство (мали велике число коней, баранів, биків, верблюдів), а також займалися в деякій мірі і рілляництвом — сіяли пшеницю і просо. Їх становища нагадували міста; типовою принадлежністю їх були базари; свої житла — шатра вони також ставили на арби й перевозили з одного місця на інше. Кримські татари відігравали далеко більшу роль в житті України, ніж золотоординські; особливо це треба сказати про пізнішу добу — XVI—XVII ст.

Питання про спустошення України

Подивімося тепер, як татарський погром безпосередньо одбився на окремих українських землях, щоб на підставі цих фактичних даних вирішити кардинальне питання про збезлюднення України за татарських часів. Почнімо в Київщині й Києва. Подорожник Ілляно Карпіні каже, що татари побили киян. Але він бачив на власні очі Київ п'ять років пізніше після Батия і каже, що Київ у цей час був значною мірою збезлюднений і що він звівся на нівець; у ньому залишилося ледве чи 200 будинків (і, значить, від 1000 до 2000 чол. населення), і населення жило у тяжкій неволі. Це було власне вражіння Ілляно Карпіні од тодішнього Києва, і в ньому могли також відбитися спомини самих киян про старі домонгольські часи. Коли прийняти навіть за реальну цифру 200 будинків, а вона, очевидно, зменшена, то й тоді не було повного збезлюднення. Далі той же Ілляно Карпіні додає, що в Києві був тоді тисяцький і бояри і що туди приїздили компанії купців; вкупі з ним приїхали туди купці з Броцлава, Польщі й Австрії, компанії леванських купців з Царгорода, в яку входили купці з Генуї, Венеції, Нізи, Анри і Франції. Значить, у Києві провадилася, як це було і раніш, закордонна торгівля. Проф. В. Б. Антонович 1882 року надрукував видатну статтю про «Київ, его судьбу и значение (с 1362 по 1569 г.)», де старанно зібрав документальні дані про становище Києва після Батисвого погрому в XIV—XV ст. На підставі цих даних він дійшов певного висновку, що Київ і його область у ці часи не збезлюдніли. що населення їх, правда, значно зменшилося, але якась частина його лишилася. що політичне й культурне життя в них не припинилося. В. Б. Антонович згадує тут про представників гіпотези про повне збезлюднення України, називає їх думки тенденційними й неопертими на фактах. Згадує про стару гіпотезу Погодіна, проти якої в свій час виступив Макенмович. Погодіні висловлював думку, немов українське населення утекло од Батисвого погрому на північ, яка, додає Антонович, постраждала од татар більше, ніж Південна Русь, а його місце на Україні зайняло нове плем'я, що снувалося з Карпат на Дніпрявські річки. З другого боку, аналогічну думку про збезлюднення України почали висловлювати польські історики (Грабовський, Шапшоха), додаючи, що новими колонізаторами України стали польські переселенці з Висли. «Історичний туман, — каже В. Б. Антонович, — все густішав од частого повторення вигадок і фантастичних прикрас» і захопив такого українського історика, як Куліш. Але, придивившись об'єктивно до нечисленних, але певних звісток про Україну з XIII по XVII ст., ми мусимо прийти до висновку, що «загальна думка про збезлюднення її в ці часи є лише історичне марево», а підставою для нього було те, що Батийв погром XIII ст. звизали з повідомленнями подорожників XVI в. (Лясота, Гейденштейн,

Герберштейн, Гваньїні) про руїни, що нагромаджені були тоді в старому Києві, як причину і наслідки, чого в дійсності не було. Коли в Іпатському списковій літопису не говориться про знищення київського населення взагалі, то Лаврентівський (північний) список вносить коротке доповнення про загальне знищення Київського населення; Густинський (пізніший) список також уніс додаток про знищення й захоплення в полон київського населення. Воскресенський звід (також дуже пізній) також додає од себе, що мешканці Києва вибігли з нього в чужі сторони, а інші поховалися по печерах, у горах і лісах. Безперечно, що така втеча справді мала місце; але очевидно також, що такі біженці мусили й повернутися до Києва, коли від нього одступили татари. Ми побачимо далі, що в Галичині маси народу тікали од татар у гори. Населення ще раніш призвичаїлося до таких утеч. Київський Синопис, що вже був не літописом, а компіляцією, звів докупи в єдину картину всі попередні відомості, перебільшив їх і сказав, що татари спалили Київ, посікли або захопили в полон його населення і «все государство Киевское ни во что обратиша». Так в кінці XVII ст. намальована була повна картина запустіння Києва і його області, що перетворилася в пустелю, а коли про пустелю писати нічого, та й джерел для цього у них не було, то історики й утворили традицію, що після Київщини історичне життя перейшло в велике князівство Володимирське. Але навіть ті випадкові джерела, що збереглися, не стверджують цього запустіння. В. Б. Антонович наводить літописні відомості про Київську область за другу половину XIII і XIV ст., з яких видно, що в Києві були князі, які володіли ним на підставі ханських орликів. Києво-Печерський монастир існував в XIII—XIV ст. Зберігся й Києво-Софійський собор, і там проживав митрополит Кипріян — і його зустріли князі, бояри, вельможі і багачко народу. Не підлягає сумнівові факт політичного занепаду Київської області в другій половині XIII ст. Але в половині XIV ст. Київщина входить у склад вел. кн. Литовського. В Києві ми бачимо тоді рід удільних обласних князів, як синна Ольгерда Володимира (родоначальник Олельковичів). За Витовта Києвом правили його намісники. Межі Київської області не були постійні через сусідство з татарами. На початку XV ст. при Витовті межі Київщини поширилися на південь; тоді були основані або зміцнені — Канів, Черкаси, Кременчук, Мишурич Ріг. Навіть на Чорноморському узбережжі були засновані кріпості Дашов (Очаков), — Хаджібей (потім Одеса), на Дністрі — Тягинь. Але це все зникло після смерті Витовта, завдяки Кримській Орді під новою династією Гирейів. Менгли-Гирей зруйнував ці кріпості і Київську область, а степи на узбережжі Чорного моря зайняла його Ногайська орда. Але північна частина Київщини на північ од Роси мала stále постійне населення, і тут було чимало київських пригородів, як Овруч, Звенигород, Остер, Канів, Черкаси, Чорнобилі, Мозир, Перяслав. Остер і Перяслав прилучені були до Київщини од Чернігово-Сіверської землі.

В XV ст. вже піднеслося і промислово-торгове значіння Києва: в ньому була вже тоді численна вірменська колонія, проживали генуезькі, турецькі, татарські, московські, молдаванські і польські купці. Київ набув магдебурське право. Під присудом Київського магістрату утворені були численні цехи, деякі вироби продавалося за межі Києва. В звязку з розвитком торгівлі з XIV ст. в Києві били свою власну монету з руськими й татарськими нацисами. В XV ст. в топографії Києва помічасмо великі зміни: гора великокнязівської доби справді запустила, і фортеця міста

була перенесена на гору Кисілівка, що панувала над Подолом. Даліся в знаки Київу татарські погроми Мурзи Едигея (1416 р.) і Менгли-Гирея (1482 р.). Ми не торкаємось даних, наведених у В. Б. Антоновича про соціальний склад населення на Київщині, бо тут не було одмін в порівнянні з іншими землями. Але й з того, що тут сказано, ми повинні зробити два основні висновки: 1) що населення Києва й Київщини ні в часи Батия, ні після нього не було винищено; 2) що нема підстав говорити про заміну київського населення старих домонгольських часів якимсь новим народом. Мова може йти лише про зменшення і внутрішні пересовування київського населення, а не про еміграцію його в північну Русь¹⁾.

Громада та князівська влада за татарської зверхности

Київська земля була ханським улусом,— на неї одержав грамоту од хана (1249 р.) один із суздальських князів, який однак там не жив. Кажучи ж узагалі, політична князівська влада в Києві занепала, і там правили князівські памісники. І ми можемо що до Київщини констатувати факт, як каже М. С. Грушевський: Київська громада стояла в безпосередніх зносинах з татарами, як це видно з оповідання Карпіні: у Куремси застав він київського сотника (зве його Mongrat'ом); він з товаришами їхав відти до Батия і якийсь час подорожував разом з Карпіні²⁾. Отже,— продовжує далі М. С. Грушевський,— від татарського погрому Київщина довго стояла під безпосередньою зверхністю татар... Київщина перетворилася в групу міських громад, що стояли лише в слабшій звязку між собою під безпосередньою зверхністю татар. Від часу до часу в цих громадах могли появлятися князі, особливо коли з кінцем XIII ст. почала розвиватися анархія в Орді³⁾. Що до київських пригородів, то М. С. Грушевський гадає, що й там переважно правили міські громади під зверхністю татар. На доказ цього він наводить свідцтво Пліно Карпіні, що Канів був у безпосередній залежності від татар⁴⁾.

Відносини татар до Галича були дуже своєрідні. Данило робив постійні заходи для того, щоб скинути татарську зверхність, і для цього по допомогу звернувся до могутнього тоді римського папи. Але наслідки зносин Данила з папою були непевні, бо інтереси обох сторін були протилежні: папа мав на меті повернути Галицьку православну церкву під свою владу, а Данило, не визнаючи в цьому потреби, бажав лише одержати від нього поміч проти татар, щоб скинути їхню владу. І коли реальної допомоги проти татар він не одержав, то його політика відносно татар була нерішуча й подвійна. Що ж до зносин з папою, то наслідком їх був королівський титул Данилові й коронація його в Дорогочині, утворена без особливої номни. мабуть, для того, щоб вона не звернула на себе уваги татар. Данило був примушений після цього поїхати на поклія до Батия в Золоту Орду, хоч і зробив це неохоче. Хоч там його прийняли краще, ніж приймали інших князів, проте він ясно побачив і силу татар, і своє безсилля скинути васальну залежність від татарського сюзеренниту. Але цього не досить: Данило примушений був власними руками руйнувати ті кріпості,

1) Усі ці фактичні дані взято з вищезгаданої розвідки В. Б. Антоновича.

2) М. С. Грушевський — т. III, стор. 166.

3) Там же, стор. 171.

4) Там же, стор. 174 — 175.

які оберігали його од татарських номадів. Батій до догляду над Данилом тримав на галицькому пограниччі татарського воєводу Куремсу, якого Данило не боявся. Тоді замість нього він призначив нового воєводу Бурундая. Вже Куремса, а потім Бурундай мали своєю метою поширити безпосередній татарський вплив на українську територію. Для цього вони користувалися особливою політикою — підсилювати противкнязівський рух, входячи в безпосередні зносини з нижчими верствами тодішнього населення для того, щоб воно визнало безпосередню залежність свою від татар і відокремилася од князівської влади. Куремса підійшов до міста Бакоти (на Пониззі), і там старець градський Милій визнав татарську владу, і Куремса посадив там свого баскака. Данило, дізнавшись про це, вислав до Бакоти сина Лева, який захопив Милія і привіз до Данила. Данило його звільнив, і той повернувся до Бакоти й знову піддався татарам. Ці татарські походи мали своєю метою звільнити населення деяких пограничних місцевостей від князівської влади. Таким автономним населенням були головним чином мешканці Болоховських міст — цього своєрідного князівства, що утворилося, як ми знаємо, на пограниччі трьох князівств (Київського, Галицького й Волинського) і що визнало себе за безпосередньо підвладне татарам. А Данило за це саме й ворогував з ними, бо вони покладали всю надію на успіх боротьби з ним на татар. Данило ж виступив на Болоховські городи, поцалив їх і розкопав їхні греблі, а саме: Деревич, Губін, Кобуд, Кудін, Городець Бозький, Дядьків. Печатник Данила Курил з трьома тисячами піших і трьомастами кінного війська взяв Болоховський город Дядьків.

Далі він полонив і попалив усю Болоховську землю за те, що татари залишили за собою болоховців «да їм (татарам) орють пшеницю й просо»¹⁾. Данило пішов також на Побожжя, де взяв Межибожжя й людей татарських. Далі Данило вислав сина Шварна на такі ж автономні громади середньої Случи і взяв усі городи по Случі й Тетереву, що сиділи під татарами. Вілоберезці, чорнятинці й усі болоховці мусили скоритися Данилові. Він навіть готувався знищити Надніпровські громади. Він зруйнував і спалив до щенту місто Возвзягиль, забрав у неволю всіх його мешканців і поділив їх між учасниками походу. Литовське військо, що прийшло сюди, побачило лише голівешки од пожарища та псів, що ходили по городищі²⁾.

На місце Куремси був поставлений за пограничного воєводу для Галицької землі Бурундай. Бурундай виступив проти волино-галицьких князів з докорами й поставив їм вимогу — знищити фортеці їхніх городів, щоб зробити Галицько-Волинську землю безоборонною. Василько мусив зруйнувати фортеці Кременця й Луцька, а Лев — Данилова Стожка й Львова. Не обмежуючись цим, Бурундай звелів також знищити й фортеці стольного м. Володимира. Василько для прискорення справи звелів запалити цю кріпость, очевидно — дерев'яну. Бурундай перевірів це й звелів розкопати кріпосні вали, і тільки Холм не захтів піддатися татарам. Після страшного знищення Бурундай татари дали спокій Галицькій землі. Але князі мусили визнати все-таки татарську зверхність. У чому вона була? По-перше, князі отдавали честь татарським представникам, зустрічали їх з дарунками-наштанками й найдками; по-друге, вони обов'язані були на заклик татар брати участь в їх походах; нарешті, татарам виплачувалося контри-

¹⁾ Летоп. по Ипат. списку, стор. 526.

²⁾ Летоп. по Ипат. списку, стор. 556.

буцію, мабуть, у формі постійної данини. Про цю данину оповідається в листі Локетка до папи 1323 р. Описуючи подорож Данила в орду, Іпатський літопис лірично каже: «нині сѣдять на волѣну и холопом називається и дани хотять. О, злая честь татарская»¹⁾. В духівниці Володимира Васильковича говориться, що селяни давали князеві татарщину: «а побором и татарщиною ко князю» — говориться там про селян Городла. Таким чином, гадаємо, що й тут, на Україні, як це ми бачимо в практиці великих князів московських, князі, збирали данину з населення в свою казну, але для татар. На Поділлі в кінці XIV ст. данину збирали нерегулярно. 1287 року князь Володимир вирішив передати в зв'язку зі своєю хворобою землю свою після смерті братові Мстиславові, і це зробив при царях і при його «рядцях» — при татарських ханах Телебузі і Алгую. Я гадаю, що наряд татарські представники були тут присутні лише для більшої авторитетності; навпаки, цей тестамент, на мій погляд, мабуть, і не мав би сили без згоди татарських рядців. У питанні про ролі татар на Україні не можна обминути їх негативної ролі, а саме — знищення ними українських земель і населення. 1286 року вони творили велике насильство в місті Володимирі і пограбували величезне число товару й коней. І коли володимирці виходили з города, їх також грабували. Хан Телебуга, стоячи два тижні під Львовом, не дозволяв населенню виходити з міста по збіжжя, а хто вніздив, — тих забивали, брали в неволю, а декого обдирали й пускали голим на мороз; і так спустошили всю околицю. Лев-князь, — оповідає літописець, — переличив, скільки загинуло од Телебуги й Погая його землі: людей, «що поїмано, і збито і що їх божію волею померло 12¹/₂ тисяч».

Що до Чернігово-Сіверської землі, то тут князівська влада збереглася далеко в більшій мірі, ніж на Київщині, і це тому, головним чином, що на Чернігівщині була давня і багатолюдна династія. В зв'язку з цим Чернігівщина розпалася на низку дрібних князівств-вітчин. Монголо-татарський тягар мав тут однак той наслідок, що колишній політичний осередок Чернігівщини — Чернігів втратив своє колишнє значіння, і центр політичного життя пересунувся на північ — у Брянськ, і брянський князь Роман одночасно був (мабуть, номінально) і Чернігівським князем. Окрім Чернігівського, Любецький Синодик згадує ще про Новгородсько-Сіверське, Трубчевське, Глухівське, Путнвльське, Рильське, Курське й Липовецьке князівства. Не будемо згадувати про ті князівства, що ми їх бачимо в колишній землі вятичів, бо вони етнографічно не входили в склад України. І все ж таки, як бачимо, Чернігово-Сіверська земля, особливо північна її частина, в татарські часи зберегла і свою територію, і своїх князів, і, очевидно, і своє населення; у всякому разі — значну його частину. Воскресенський та Ніконовський списки літопису зберегли нам дуже цікаве оповідання про Ахматові слободи в Курському князівстві, і воно яскраво малює нам українсько-татарські відносини наприкінці XIII ст. на Сіверщині. Створилося велике зло, — оповідає Воскресенський літопис, — в Курській області. Трихав там баскацтво вельми хитрий і злий бесерменин (східній кунець) Ахмат, що взяв на одкуп у татар усякі данини з цього князівства і зборами їх данини занодіював шкоди князям і всьому населенню. До того він ще оселив в вітчині Рильського і Воргольського князя Олега дві слободи. І зійшлося в ті слободи з усіх сторін багачько людей,

¹⁾ Летоп. по Ипат. списку, стор. 536.

що чинили насильства християнському населенню Курської області і спустошили все, що лежало біля Курська й Воргола. Тоді князь Олег з родичем своїм — Липовецьким князем Святославом поїхав скаржитися на це в Орду до хана Телебуги. — Цар Телебуга дав своїх приставів князю Олегові з таким наказом: «ваших людей виведіть з цих слобід у свою область, а слободи розженіть», що й було виконано.

Олег і Святослав з татарами пограбували ці слободи і, закувавши людей в ланцюги, своїх вивели в свою вітчизну. Ахмат же в той час був в Орді у царя Ногая I, довідавшись про грабування слобід, назвав цих князів розбишаками і запропонував Ногаєві, щоб він послав до Олега своїх сокольників, бо в його володіннях є лебедині ловища, а потім щоб той приїхав до Ногая. Олег побоявся їхати, і Ногай послав рать, щоб захопити його, а князівство його взяти. Татари прийшли раттю до Воргола, Олег утік до свого царя Телебуги, а Святослав — у воронізькі ліси. Половина татарської рати погналася за князями, а половина захопила всі дорози, захопила всі князівства Олега і Святослава і 13 старших їх бояр. Стояли вони 20 день, воюючи всюди, а слободи заповнили людьми, худобою й усяким добром Воргольського, Рильського й Липовецького князівств. Татари не могли захопити князів, але привели й видали Ахматові захоплених ними бояр та інших людей, сказавши: «кого схочеш — убий, кого схочеш — збережи». Бояри були заковані в німецькі заліза, і їх було побито. А «переходників» - подорожників, що ходили і збирали милостиню, відпустили, дали їм одяжу боярську й дали такий наказ: «Ходячи по землях, говоріть так: хто захоче суперечитися з своїм баскаком, з тим буде також саме». Трупні перебитих бояр, з відсіченою головою і правою рукою у кожного розвішано по деревах. Інших, що забрали в полон, повели з жонами й дітьми.

Накоївши стільки лиха в Курському й інших містах, татари пішли геть. Сам же Ахмат не насмілювався жити тут і залишив своїх двох братів - бесерменів зберігати й зміцнювати ці слободи. Повертаючися з татарською раттю в Орду, він на станах стинав своїх полонених. Цим справа не скінчилася. На другий рік брати Ахматові пішли в слободи, маючи з собою не більш як 30 чоловіка руських. Липовецький князь Святослав підстеріг їх на дорозі, вбив 25 руських та 2 бесерменів, а брати Ахматові утекли в Курськ.

Вранці обидві слободи розбіглися, і Олег обурився за це розбишацтво на Святослава. Пішов в Орду, привів з собою татар, убив з наказу царя Святослава, а брат того вбив Олега і двох його синів¹⁾. Тут на фоні русько-татарських відносин яскраво виступає перед нами тодішнє життя. Перш за все виступає перед нами постає Ахмата, що взяв на себе баскацтво і одкуп данини. Але він цим не обмежився, а, користуючися з свого високого становища, почав заселяти на себе слободи, закликаючи туди захоже населення й даючи йому різні пільги. Це добре відоме нам в пізніші часи закликання на слободи; воно порушувало матеріально інтереси курських князів, але Ахмат, гадаю, входив у такі безпосередні зносини з людьми простого стану, як це робили татари по інших місцях України, наприклад, у Болоховській землі. Мабуть, ці слободи набули в деякій мірі промислово-торговельного значіння. Не дурно ж

¹⁾ Полн. собр. летописей, т. VII. Летоп. по Воскр. списку, стор. 176 — 178.

згадується тут про існування лебединої охоти. Мешканці слобід чинили шкоди й пустошили все, що було по сусідству з ними, вори-стучися з пільг, що дав їм Ахмат, відносно здобування звіра, птиці, риби й т. ин. В склад слобожан входили перш за все тубільці, що були під місцевими князми, потім усякі захожі люди і нарешті, мабуть, і делька частина татар,— не дурно ж говориться про насильство слобожан над християнським населенням. Ахмата називається бесерменином і про нього говориться, що він узив на себе Курське баскацтво. Ми гадаємо, що в даному разі маємо діло не просто з ханським баскаком, а зі схід-нім кунцем із тих, що брали на себе одкуп татарської данини. Це був типовий відкупник, що хотів здобути од руського населення якомога більше прибутків, щоб у нього самого залишився більший лишок. У звязку з цим стоїть і його господарсько-економічна діяльність коло заселення нових слобід, що мусили давати йому великий прибуток. Нарешті треба відзначити тут ще одну характерну рису татар— це їх гостро вороже ставлення до боярства. Як ми бачили, старші бояри були жорстоко покарані не за якусь свою провину, а лише тому, що вони належали до вищої командної верстви суспільства. Такої політики, як це ми знаємо, трималися татари взагалі і, навіпаки, виявили свос дружнє ставлення до простих людей. Можна припустити, що саме утворення нових слобід на Курщині було також і проявом такої їхньої соціальної політики.

Що до південної частини Сіверщини— Переяславського князівства, то там князівсько-боярська організація майже зовсім розкладалася, і Переяславська, як і Болоховська, земля розпалася на громади. Коли Данило їхав в Орду, то в Переяславі він зустрів татар. Таким чином, серед українських земель ми помічаємо два типи: князівські (як Волинь, Галич, Чернігівщина) і безкняжі (як Болоховська, Переяславська й почасти Київська). «На територіях безкняжих,— справедливо, на мою думку, зауважує М. С. Грушевський,— життя верталося до форм переддружинних, і громадська самоуправа вертала собі свос автономне значіння, громадами (як на Поділлі перед литовською окупацією) правили отамани, очевидно— з місцевих ліпших людей... Татарські ж баскаки приїздили тільки збирати дань від своїх отаманів»¹⁾. Порівнюючи економічне становище населення в князівських безкняжих громадах, М. С. Грушевський приходить до правдивого й на мою думку висновку, що воно буде краще в других, бо в перших було два тягарі: утримання князівсько-боярської влади й адміністрації і татарська данина, а в других лише один— татарський; це полегнює нам і охочий перехід громад під безпосередню татарську зверхність.

Бібліографія

Джерела: *Тизенгаузен*. «Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды», т. I (тут відомості арабських письменників, у тому числі Ібн Батутти); «Выписки из Ибн Фаль Атира о первом вшествии татар». (Уч. Зап. А. Н. по 1-му й 3-му отд., т. II, виш. I); Уривок перського літописця *Рашид* Едіна, що його переклав Березин. («Ж. М. Н. Пр.» ч. LXXIX, LXXXI); *Языков*. «Собрание путешествий к татарам». СПб, 1825 р. (оригінали та переклади Пляно Карині й Асцеліна); «Путешествие Марко Поло», перекл. Шемзякина, М., 1863 р.; вид. Пляно, Карині й Рубруківца в перекл. Малєіна— «Новин де-Пляно Каринни». «История монголов», Вильгельм де-Рубрик. Путешествие в восточные страны, з додатком 8 малюнків й покажчиків. СПб, 1910.

¹⁾ М. С. Грушевський — т. III, стор. 181—182.

Підобники : *Іоакимф.* «История первых четырех ханов из дома Чингисов»; *Березин.* «Очерки внутреннего устройства улуса Джучиева». (Труды восточ. отд. Археол. Общ., 8); *Беляев.* «О монгольских чиновниках на Руси». (Архив. ист. юридич. сведений Калацова, 1); *Тригорьев.* «О достоверности ярлыков, данных ханами Золот. Орды русскому духовенству». М. 1842; Розвідка *Куника А. А.* про бійку на р. Калці. (Зап. Ак. Наук по 1 - му, 3 - му отд., т. II., вип. 1); *Костомаров.* «Начало единодержавия в древней Руси». Истор. моногр т. 12); *Смирнов.* «Крымское ханство». СПб, 1887; *Иванин* «О военном искусстве и завоеваниях монголо - татар»; *Тереценко.* «Окончательное исследование жести. Сар». (Учен. Зап. Ак. Наук по 1 - му; 3 - му отд., т. II, вип. 1); Розвідка акад. *Баллада* «Приволжские Поляны», «Старый и Новый Сарай». Проф. *Ф. Шетрунь.* «Ханські ярлики на вкр. землі» («Східній Світі» № 2, 1928 р.).

Низка журналів СРСР, присвячених сходознавству, як «Новий Восток», «Східній Світі» та інші, містять чимало матеріалів про татар.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСКА ЗЕМЛЯ XIII—XV В. В.

Феодалізація земель та боротьба феодалів проти князя. Нове збирання Галицько-Волинських земель та перехід під владу Польщі. Боярство в Галицькій Русі XIV—XV ст. ст. Селянсько-населення Галицької Русі XIV—XV ст. Міське населення Галицької Русі

Феодалізація земель та боротьба феодалів проти князя

В XIII—XIV в. в. ми помічаємо великий зріст боярства в Галицькій землі,—очевидно, тут до дружин боярських прислалися земельна й торговельна аристократія. Але це не могли бути дві класи, а лише два розряди однієї класи. Феодалізація земель у Волино-Галицькій землі була більш розвинена, ніж по інших краях; для цього тут були сприятливіші умови—багатий чорнозем, ранній розвиток хліборобства й менший розвиток торгівлі в ранні часи, бо ці землі стояли осторонь од великого Дніпровського шляху; од українських торговельних центрів; нагадаймо, що волино-галицьких міст не було в ресетрі тих міст, на які візантійці давали «уклади» в своїй торгівлі з Руссю. Була низка сприятливих і політичних умов, серед них і невеликий склад семейства Ростиславичів, що через це не могли стояти на чолі всіх галузей керування. Бояри сиділи в Галицькій землі не лише по другорядних містах, але й по першорядних (напр., 1146 року в Звенигороді). Вони служили після смерті батька його синам; в Ярослава Галицького (Осмомисла) служили мужі його батька по 20 років. Княжі мужі зробилися й галицькими мужами, що міцно сиділи на землі. Галицькі бояри нагадували Ярославові, що його батько їх «кормил й любил»; «кормлення»—це роздача міст в управлінні: Данило, почавши правити Галицькою землею, почав роздавати городи боярам і воєводам—«и бѣаше у них корма много»¹⁾. Князі мінялися,—каже Дашкевич,—а бояри залишалися ті самі; жоден із галицьких князів не міг одсунути їх на другорядне місце, затерти їх власними боярами, і, коли в нього й були власні дружини, вони не відгравали важної ролі»²⁾. Літопис згадує про отчество, цеб-то про вотчини й про боярські роди: Молибоговичів, Володрисів, Арбузовичів³⁾. Дашкевич пояснює це їхнім економічним значінням: вони володіли землями, що передавали їх дітям («погуби отчину свою»). Ці землі були заселені

¹⁾ Дашкевич — Княж. Дни. Галицького, стор. 23.

²⁾ Там же, стор. 25.

³⁾ Там же, стор. 27.

вільними поселенцями й рабами (літоп. згадує про *парубка*). В Галичині землеволодіння було дуже вигідне (дуже родючий ґрунт, більша безпека від половецьких нападів): бояри, що правили областями, дуже багатіли, так Данило, взявши садибу Судислава, знайшов там вино, овочі, списи, стріли.

Бояри, як і західньо-європейські васали, повинні були приводити князеві сеньйорові свої дружини: на поміч Данилові прийшов боярин Мирослав із невеличким числом *отроків*; 1188 року Галицькі бояри, «*совокутивши полки своя*», повстали на свого князя Володимира¹⁾. Галицькі бояри були такі могутні, що посадили на престол свого ставленника боярина Володислава, чим викликали ненависть князів; про це сказано так: «Володислав же в'їха в Галич и вокняжися, и седе на столе» (Лет. по Нп. сп. 488 стор.); він умер потім у в'язниці, а всі князі «не призряху детей его того ради» (стор. 489). Політична відокремленість Галича утворювала й його економічну відокремленість. Галицькому боярству легше було боротися за свої права з своїми князями, бо їм не тільки не допомагали князі інших міст і земель, а, навпаки, нападали, а значить, і ослабляли їх. Князівське землеволодіння, окняження земель, тут не відіграло такої ролі, як боярське, *обоярненн*я земель. За доказ цьому може бути духівниця князя Волинського Володимира Васильковича його дружині; ось її текст: «*Дал есмь княгиниѣ своей, по своем животѣ, городъ свой Кобринь и с людми, и с данью, како при миѣ даяли, тако и по миѣ ать дають княгиниѣ моеѣ. Иже дал есмь ей село свое Городель и с мытом, а людьє како то на мя страдали, тако и на княгиню мою по моем животѣ; аже будетъ князю город рубити и ни к городу, а поборомъ и Татарщиною ко князю. А Садовое и Сомино же дал есмь княгиниѣ своей и манастырь свой Апостоля, же создах и своею силою. А село есмь купил Березовичѣ у Юрьевича у Давыдовича Федорка, а дал есмь на нем 50 гривен кунѣ 5 локоть скорлата да брояѣ, дошатые, а тоє село дал есмь ко Апостолом же. А княгиня моа по моем животѣ, оже восхочетъ в черницѣ пойти, поидеть, аже не восхочетъ ити, а како ей любо, миѣ не воставши смотритъ, что кто иметь чинити по моем животѣ.*»

В першому «рукописанні» князь відіслав «усю землю и город» з стольним городом Володимиром братові своєму Мстиславі²⁾. В цих двох документах мова йде про різні землі: державні з стольним городом Волинської землі Володимиром, що він завіщав в управління братові, і його власні, що він завіщав своїй дружині: тут город Кобрин, село (*своє*) Городел, а за другим варіантом Городло, Садовое і Сомино (мабуть, угоддя з садком і риболовлею) і село Березовичі, приписане до монастиря Апостолів, і нарешті цей самий монастир, усього шість мастків; як бачимо, це не багато, і серед них один монастир. Цікаві наведені тут дані про походження цих мастків, про їхнє населення й побори з цього населення. Кобрин передається з людьми й данною з них. Монастир Апостолів князь сам збудував власними силами, цеб-то коштами, а село Березовичі купив за 50 грив. кун., за 5 локтів дорогої матерії та за броню й передав монастиреві; купив він його у Федора Давидовича Юркевича, мабуть, свого ж таки дружинника боярина (коли взяти на увагу ту подробицю, що той звив у князя, крім грошей та матерії, ще й броню). Цікаві подробиці про

1) Дашкевич — стор. 30; Лет. по Нп. сп. 1871, стор. 444.

2) Лет. по Нп. сп. 1871, стор. 594 — 595.

населення й побори з нього. В місті Кобрині жили, мабуть, смерди, що зберігали свою волю, одначе, підлягали владі князя й платили йому данину; ця данина мала більш-менш постійний характер і переходила від князя до його дружини, навіть тоді, коли б удова захотіла б постригтись за тодішнім звичаєм у черниці; цеб-то виходить, що і перебуваючи в монастирі, вона зберігала права власності на ці землі й могла оддавати їх в умовне володіння, скажімо, якимсь феодалам. Мешканці села Городла мусили працювати на княгиню, як раніше працювали («страдали») на князя. Це була, мабуть, група більш підлеглих селян, що працювали в рілльничтві князя й платили також мито, зв'язане з торгівлею (очевидно, внутрішньо-базарно-ярмарковою). Вони звільнені були від натуральних повинностей на користь князеві, коли б він захотів будувати («рубити») город, цеб-то будувати кріпость, для них утворювався імунітет, виключаючи, одначе, побори й татарщину (данину, що збирав князь на татар). Князівська влада на Волині й Галичі була у великій мірі обмежена боярством, що набуло великого політичного значіння, обумовленого його економічним значінням — його землеволодінням. Боротьба між князем та боярами часом густо набирала надзвичайно гострих форм. Бояри втручалися, і дуже прикро, навіть в особисте життя князеве. Так, Ярослав Осмомисл — князь, якого київський літопис змальовує, як славетного князя, відомого по всіх землях, князь, якого могутність оспівано в «Слові о полку Ігоревім» — покірно хилив свою голову перед боярами. В Ярослава були великі непорозуміння з дружиною своєю княгинєю Ольгою Юр'івною. Він зближився з якоюсь Настасєю з роду Чарговичів. Рід цей, очевиднож, не належав до впливових боярських, отож, коли Чарговичі через Настасю впливали на Ярослава, то впливове боярство на чолі з боярином Костянтином Срославичем стало в опозицію до князя. Княгиня Ольга з сином та Костянтином із багатьма боярами втекла до Польщі. Трохи згодом бояри розпочали одверту боротьбу проти князя й досягли свого: Настаську, як її з презирством називали бояри, спалили, Чарговичів позабивали всіх, Олега, сина Настасіного від Ярослава заслали, а Ярослав мусив присягти, що він житиме з княгинєю Ольгою в добрій згоді. З цього епізоду бачимо велику могутність галицьких бояр.

Коли ж Ярослав помер 1187 року й залишив був Галич лютому своєму синові Олегові, синові Настасіному, то бояри вигнали його й дали стіл Володимирові, синові Ольжиному. Але Володимир, хоч його посадили на галицький стіл бояри, хотів був позбутися їхнього впливу: він, як говорить літопис¹⁾, «думи не любяшь с мужми своїми», тоб-то не радився в державних справах із боярами, а радився тільки з гуртком близьких приятелів своїх. Безперечно річ, боярство не могло попустити цього, — і ось галицькі бояри, причепившись до того, що Володимир, мовляв, ціячить багато, «бъ любезнив путию многому» і непристойно поводитьсь з жінками, що він відібрав у якогось попа жінку й живе з нею, як з жінкою, почали вимагати від нього, щоб він прогнав попадою. Вони заявляли князеві: «Княже, мы не на тя восталъ есмы, но не хочемъ кланятися понадъ, а хочемъ ю убити». Як говорить літопис, просто повстати проти князя боярство не намілилося, бо не було одностайне, серед бояр були й прихильники Володимирові. Та Володимир у відповідь на вимогу

¹⁾ Лет. по Пп. ет., стор. 444.

віддати жінку на страту забрав «злато и сребро много», забрав свою дружину, забрав жінку, двох синів і втік до Угорщини. Другий епізод — і знову князь відступав перед боярством. Бояри галицькі покликали до Галичини володимирського князя Романа, хоч йому невдовзі довелося залишити Галич, бо вернувся Володимир. І тільки після смерті Володимира Роман міцно сів на галицькому столі. Роман, як сказано раніше, провадив жорстоку боротьбу проти боярства, фізично винищуючи його. Після смерті Романа настала в Галичині велика завірюха, синові Романовому Данилові було тільки три роки, за галицький стіл почалася велика боротьба, і в цій боротьбі боярство відограло велику роль. Галичину опанували були чернігівські Ігоревичі. Сівши на галицький стіл, Ігоревичі, що в себе на Чернігівщині не звикли до цілковитої слухняності перед боярами, взяли до боротьби проти боярської опозиції. Боротьба була рішуча й безоглядна. Ігоревичі винищили близько 500 бояр (це число вказує на великий розвиток боярської верстви), а майно їхнє конфіскували й пороздавали зайдям із Чернігівщини. Та боярство галицьке збрало сили, вдалося до Угорщини, де тоді перебував і малолітній Данило, по допомогу. Ігоревичі — Святослава та Романа — взяло в полон угорське військо. Галицькі бояри великі дарунки дали угорцям, щоб ті видали їм Ігоревичів. І коли Ігоревичі опинилися в руках бояр, то бояри спершу знущалися з них, а потім повісили їх і на галицький стіл посадили боярина. Така була записка боротьба між князями та боярством на галицькому ґрунті. Чимало звісток подає галицько-волинський літопис про боротьбу Данила з боярством. «Галицькі бояри, — оповідає літопис, — називали Данила князем, а справді сами в своїх руках тримали всю землю. Між боярами на першому місці стояв Доброслав та Судуч — попівський унук, грабували всю землю; «а швед во Бакоту, все Повизье прия без княжа повеления», цеб-то взяв на себе немов в лен у свос володіння все Повиззя, а Григорій Васильович мав намір узяти на себе гірну Перемиську область; звідси виникло грабування й заколоти. А Данило був остільки безсиллий, що міг лише відридити до Доброслава свого стольника (цікава вказівка на двірцеві чини) Якова не з рішучими вимогами, а з великою жалістю з такими словами: «Я ваш князь, а ви мого наказу не виконусте, землю грабуєте, і я не велів тобі, Доброславе, приймати (на службу) чернігівських бояр, а роздавати волості галицьким боярам, а Коломицьку сіль треба повернути на мене». Боярин на це відповів: «Нехай так і буде». Але коли в Доброслава снів іще Яків, прийшли до нього Лазар Домажиреч і Івор Молибожич, «два беззаконники от племені смердя» (це значить, що вони походили не з боярського, а з простого роду) і вклонилися до землі князівському посланцеві. А коли той здивувався й спитав, що це означає, боярин Доброслав відповів: «Я їм оддав Коломию». Яків на це зауважив: «Як ти можеш без наказу князя оддати їм Коломию, коли її тримають за собою великі князі «на роздавання оружником, си бо еста недостойна ни Вотьнина держати». Той же, посміхнувшись, відповів: «На це мені нічого сказати». Данило ж помолвився богові і впав у скорботу, що злочестиві володіють його вітчизною. Так оповідає літопис. Згодом почалася сварка між Доброславом і Григорієм, бо Володислав бажав одібрати землю і в Григорія. Звичайна суперечка між феодалами. І ось обидва вони приїхали до Данила й Василька з улесливими словами, і Володислав тримав себе з особливою пихою, став на очі князів в одній сорочці, прибув він у супроводі великого

почоту. Данило звелів його захопити. Ця сцена вихоплена з життя і яскраво малює нам завзяту боротьбу галицьких князів з їхніми боярами. А в основі цієї боротьби лежала боротьба між князем сеньйором і його васалами за право роздавати землі. Данило та Василько відстоювали своє виключне право роздавати землі за службу своїм боярам, а вищезгадані могутні бояри це право засвоювали собі. Найхарактерніша є боротьба між ними за коломицьку сіль. В цьому епізоді ми ззагалі бачимо багато суто феодальних рис; характерна вказівка літопису, що Данило та його брат боролися за Коломицю, щоб роздавати виробку тамтешніх участків із сіллю своїм дружинникам. 1234 року Данило й Василько, вступивши у володіння Галицькою землею, де їх привітало багато бояр на чолі з Доброславом і Глібом, почали відразу роздавати в «кормлення» городи боярам и воеводам, а «беаше корма у них много». Про осідання бояр по містах свідчать такі факти, що боярин Борке називається Мажибозьким по місту Мажибожу, Більший розвиток феодалізму в Галичині пояснюється ще й впливом сусідньої Польщі й Угорщини, де феодалізм виявився вже тоді яскравіше. Іпатський список літопису під 1149 роком оповідає, що польський король Болеслав у Луцьку опонував мечами, цеб-то посвящав у лицарі боярських синів. Зберігся цікавий акт земельного пожалування Льва Даниловича (XIII ст.) з землею, поборами, повинностями й судом. «А се я, князь Лев, вызвали есмя с Литовское землѣ два братенци — Тутеня и Монтсека. Дал есми ъма от Перемиское волости село Добаневич и с землею, со усема побори и с вишани и с головництвом и серпом и косою и с млином со усема ужитиє как есми сам держал» (Ліницьенко, стор. 52 з посиланням на Akta grodzkie, I, 1, № 4). Це зразок «держання».

Інше велике було значіння боярства в Галичу, видно, наприклад, з того, що Мстислав нічого не зробив бояринові Судиславові, що виступав проти нього й утік до угрів, а, навпаки, після того, як той скорився, «честію великою почтив його й Звенигород дасть ему»¹⁾. І в Волинському князівстві бояри відігравали поважну роль: Мстислав, запобігаючи перед своїми боярами, почав без волі і за життя Володимира князя волинського віддати боярам гор. Всеволож і села²⁾. По важніших містах Галицької землі були князівськими намісниками тисяцькі й соцькі, восводи, тіунни; населення давало їм данину натурою. Галицьке боярство підсилюється приходом князів, що увійшли у боярську групу, служать князеві як бояри і восводами, і намісниками, (такі, наприклад, були Василько князь (Вослонимеський) Слонимеський за першою ред. літопису, Юрій князь Пороський, Данило (Острозький)³⁾. Цих князів називали служебними. Розподіл інших груп суспільства в XII — XIII в.в. загалом повторює й нагадує знані нам групи по інших українських землях. Про інші групи населення, крім боярського, джерела говорять надзвичайно мало.

Більше є відомостей про галицьке суспільство XIV — XV в.в.

¹⁾ Летоп. по Нп. сн. 1871, стор. 403.

²⁾ Там же, стор. 592.

³⁾ Ліницьенко — Суспільні верстви Галицької Русі в XIV — XV в.в. Стор. 13 з посиланням на Лет. по Нп. списку.

Нове збирання Галицько-Волинських земель та перехід під владу Польщі

Про політичні події в житті галицько-волинських земель кінця XIII та початку XIV віків мало є певних відомостей. Через це доводиться відзначати тільки найголовніші події. За найзначніше в житті цих земель треба визнати те, що онукові Даниловому, князеві Юрієві Львовичу, пощастило в свої руки зібрати всі землі Романа. Центр політичного життя перейшов за його часів на Волинь, і він переносить столицю до Володимира, що був за столицю й за наступників Юрія. Від Юрія збереглася його печатка, де він називає себе «rex Russie princeps Ladimerie». На печатці є герб міста Володимира — озброєний їздець. Юрій на печатці сидить на троні в короні із скипетром у руках. На одному боці напис «s (igillum) domini georgi regis russie», на другому «s. domini georgi principis ladimerie». Отже, Юрій титулує себе королем руським, а його наступники Юр'євичі вже називають себе duces — князями. Так, приміром, у грамоті 1316 року вони називають себе «Dei gratia duces totius terrae Russie — Galicie et Lademerie».

Часи Юрія, хоч і мало про них даних, хоч навіть невідомо, коли саме він помер, були часом розквіту Волинно-Галицької землі. Так, у житті митрополита Петра про часи Юрія говориться: «Тогда бо бяше въ своей чести и времени земля Волинская всякимъ обилдем и славою преимуца, аще нынѣ (це писалося наприкінці XIV віку) по многих ратах и це такова»¹⁾.

Та розквіт Юр'євої держави був тимчасовий. По смерті Юрія почали керувати державою два сини його — Андрій і Лев. Як видно з грамоти 1316 року, вони немов спільно, нероздільно князували. Але в грамотах 1320 року вже виступає тільки Андрій і називає себе «dux ladimirie et dominus Russie» та «dux ladomiriensis et dominus terre Russie». Про Галичину тут згадки нема, і через це акад. Грушевський висловлює гадку, що Андрій, як старший, був Волинським князем, а Лев був князем у Галичині²⁾. Обидва князі померли в 20-х роках; обставини їхньої смерті невідомі. Були поголоски, що їх звели бояри з світу. З смертю їхньої вигас рід Данилів, деякий час Галицько-Волинська держава лишалася без князя. Справами порядкували, очевидножк, бояри. Далі боярство само підшукало собі князя й удалося не до якогось представника української князівської династії, але до поляка мазовецького княжича Болеслава, правда, родича Юр'євичів. Він прийняв православ'я, взявши ім'я Юрія. Юрієві Болеславові, очевидножк, довелося боротися за об'єднання Галицько-Волинських земель. Це видно хоч би з того, що в грамоті 1325 року він себе називав тільки «dux Russie», а через два роки він, ставши міцніше на галицько-волинському ґрунті, називає себе вже «dux terre Russie, Galicie et Ladimerie». Юрій-Болеслав провадив широку зовнішню політику, налагодивши приязні зносини з пруськими рицарями та з Литвою. Юрієві-Болеславові, як і більшості галицьких князів, довелося боротися з боярством. Боярство, викликаючи його на князівський стіл, сподівалося, очевидножк, в своїх руках тримати його, а Юрій намагався знайти собі опертя, обсадивши вищі уряди чужинцями. Кінець - кінець бояри 1340 року отруїли

¹⁾ Життя Петра митрополита в Степеной Книге, I, стор. 410.

²⁾ М. Грушевський. — Історія України - Руси. VII, III, стор. 115 — 116.

Юрія й запрохали на князі вство Любарта з литовського роду Гедімінів. Влада Любартова була номінальна, по суті Галичиною правило боярство. Боярин Дмитро Дєдько просто в своїй грамоті називає себе «управителем Руської землі» (*provisor seu capitaneus terre Russie*). Та за часів Юрія-Болеслава й Любартових почалася вперта боротьба за Галицько-Волинські землі між Угорщиною, Польщею й Литвою. У середині XIV століття Галицько-Володимирське князівство втрачає самостійність. У наслідок війни 1350—1352 р.р. Галичину забрав польський король Казимір, але боротьба не припинилася. Боротьба тривала далі. Так, улітку 1353 року військо Любартове спустошило Львів, Галич, забрало силу здобичи, невілляників із Галичини, але відібрати Галичини не могло. Галичина й надалі лишалася за Польщею. 1372 року король Людовик угорський і польський передав Галичину у лен Володиславі князеві Опольському, одному з найвидатніших угорських вельмож (*ad gubernandum et conservandum*) на тій умові, що населення й кушечтво не виходить із вищої влади Людовика. Але сам Володислав інакше розглядає свою владу над Галичиною та навіть називає себе «самодејцем», б'є гроші для Галичини, виставляючи там своє ім'я.

Отже, виходить, що він володів Галичиною *pleno jure* — на повнім княжій праві під зверхністю короля, як васал. Та 1378 року Людовик відібрав Галичину у Володислава й непосредньо прилучив її до Угорщини. Галичина з її природними багатствами: чорноземом, риболовлями, сіллю, з багатими містами, розвиненою торгівлею — приваблювала сусідні держави.

Та на початку 1387 року Польща прилучає назад Галичину, відібравши її в Угорщини; і з 1387 року Галичина остаточно переходить під владу Польщі. На домагання польської шляхти Ягелло, литовський господар, сини й кероль польський, дав обіцянку, що він Галичину не віддаватиме нікому з князів, а лишить собі, Ядвізі, дітям і короні польській. Це була остаточна відмова Литовсько-Руської держави від Галичини. У дальші роки, кінець XIV і XV століття, то більший наступ польської культури в усіх її проявах на староукраїнську. З 1435 року в Галичині заведено адміністрацію й судівництво на польській лад. Польське право (*ius polonicum*) починає поширюватися по всій Галичині й витісняти староруське право. Що-правда, право польське охоплювало вищі класи, бо чужинці й нижчі класи населення жили на своїй праві, але поширення польського права, охоплення вищих клас мало величезне значіння. Під впливом польського права, польських взрців уже за часів Юрія-Болеслава боярська дума, при ньому перетворюється за польським зразком ніби в сенат. У склад цієї ради увіходять не всі бояри, але воєводи більших міст, єпископи та княжий суддя. Під впливом польського права посади старих тисяцьких по великих містах зникають, і в Белзі, Перемишлі, Львові, Луцькому з'являються ще за часів Юрія-Болеслава залежні від князя палатини з чужинців.

Далі з присланням Галичини до Польщі бачимо генерального старосту на чолі керування і старост по окремих частинах. Біля старост, як їхні намісники по містах, виступають воєводи. Але, крім дієвих старост із політичною та судовою владою, були ще старости-державці (*tenentarii*), що не мали жодної влади, а тільки орендували королівські доходи¹).

¹) Szaraniewicz. Rys wewnetrznych stosunków Gal. wschodniej w drug. polow. pietn. wieku. Lwów. 1869, ст. 6. В українському перекладі цієї праці. (Руська Історич. Бібліот. III, V, стор. 109).

Від 1435 року Галичину розподілено на чотири адміністративні округи (terrae — Львівська, Галицька, Перемишльська, Сяницька). Крім того, було два повіті — Самборський й Жидачівський¹⁾. Заводиться й судівництво на польський лад — суди земські й городські. На чолі городського суду стоїть староста, а коли він відсутній, то вєвода. Як апеляційна інстанція для цих судів в віча — шляхетські збори (colloquia generalia).

Далі за польським взірцем починають збиратися й соймаки. Перший соймик, про який є згадка, відбувся в Галичині 1437 року.

Землі Руські, тоб-то вєводство Руське, Подільське й Бельзьке разом із польськими вєводствами Краковським, Судомирським й Люблинським увіходили до складу Малопольщі. Отже, ці землі в наслідок виданих привілеїв від Казимира 1456 та 1462 років зрівняно в правах із рештою польських земель. Звичайно, ці права належали шляхті (боярство ж українське зливалось з шляхтою). Права ці були такі²⁾: межі тих українських вєводств не могли бути зменшені. Тільки мешканці (знову таки з шляхти) місцевих вєводств могли обіймати красві уряди. З цих вєводств нікого (знову таки мова йде про шляхту) не можна було притягти до суду чужого вєводства, а так само не можна було заарештувати й карати без суду на підставі правних основ, як у всій Польщі. Вищі духовні та світські урядники цих вєводств засідали в державних соймах, де вирішувалося загальнодержавні справи. У Корчині відбувалися провінційні сойми всієї Малопольщі, в тому числі й земель українських. Король Казимір зобов'язався нічого не ухвалювати в справах Галичини й інших земель українських, що увійшли до Польщі, без ради станів їх земель.

Так само дано низку пільг що до відбування військової служби. Загалом обов'язок відбувати службу військову лежав «*na wolnych posiadaczach dóbr ziemskich i na wójtach po miastach z prawem magdeburgskiem i na kniozach po wsiach osadzonych na prawie woloskiem*»³⁾.

Боярство в Галицькій Русі XIV — XV ст. ст.

У наслідок боротьби за Галичину між Польщею та Литвою, що супроводилася кривавими війнами, а також у наслідок нападів татарських Галичина, переходячи під Польщу, була спустошена значно. Напади татарські не припинялися і весь XV вік. Отже спустошення земель призвело до потреби пового заселення, залюднення краю, тим-то королі польські весь час роздають землі в Галичині. Надання ці провадяться від імені короля в присутності красвих вищих урядовців, державців, дідичів дібр публічних то-що⁴⁾. Спершу королі польські продовжували стару традицію й надавали цілі повіті або окремі села на праві ленному, як це робилося за князів руських. Так, Казимір Великий у своїх наданнях покликається на своє «після князів руських з Божої ласки правне наслідство»⁵⁾.

Власники діставали від короля право закладати міста й села, ставити замки, використовувати природні багатства надання й нарешті право суду над кметями.

¹⁾ Ibid., стор. 2; в укр. перекл. стор. 107.

²⁾ Ibid., стор. 29 — 30; в укр. перекл. стор. 121 — 122.

³⁾ Ibid., стор. 31.

⁴⁾ Шараневич. — Український текст стор. 130; польський текст стор. 46.

⁵⁾ Шараневич. — Укр. текст стор. 135; польський текст стор. 56.

Система пожалувань земельних угодь Галицької Русі XIV і першої половини XV ст. має свосередній характер і відрізняється від тієї, яка панувала в Польщі, під владу якої перейшла Галичина. В Червоній Русі в актах пожалування не тільки означається право васала, а й його обов'язки, зв'язані з пожалуванням земельного участка. Васал був зобов'язаний не лише персональною військовою службою, а й примушений був своїм коштом виставляти відповідне число озброєних воївків, при чому заздалегідь іпшоді передбачалося й озброєння їх. Шляхтич, якому надавалося землю, повинен був виступати в похід на першу вимогу короля. Цим встановлююся дійсна феодальна залежність васала-землевласника від сеньйора-короля. В жалуваних грамотах польського короля Казимира ще нема назвиська васала, бо воно не було звичайним юридичним терміном для Польщі, і тут вживається термін *iuris polonici-jure hereditario* (спадковим правом). Але додається, чого не було в польських грамотах, що васал має нести службу королеві з свого земельного участка. Другою важливою вимогою від службовця є обов'язок його проживати в межах Червоної Русі. Відносини васала до сюзерена опредлюються головним чином земельним участком, що його король уступив службовцеві. Васал міг порвати свій зв'язок із королем, але в такому разі мав був відмовитися й од земельного участка, бо король, роздаючи землю шляхтичам-болярам, таким чином хотів утворити в Червоній Русі потрібну йому боюву силу для утримання цієї завойованої землі, і земельний участок був тут не філантропічним подарунком, а лише еквівалентом за військовою службу його васала. Правда, ці пові почала провадити Казимір, так би мовити, під сурдинку. Але відомі нам пожалування Володислава вже проходять формально (*de jure feudali*). В його грамотах ми бачимо такі умови: 1) шляхтич, що одержав земельний участок від короля, володіє ним на правах спадщини (*hereditarie*) з правом відчуження, але лише за згодою сюзерена короля; 2) він зобов'язується вносити в скарбницю князя по два гроші з кожного будинку дворища (розуміється, селянського) або кмета свого лена; 3) одбувати персонально військовою службою й поставляти те чи инше число озброєних воївків відповідно до розміру участка на першу вимогу сюзерена на території Червоної Русі на зразок инших баронів цієї землі; 4) васал повинен проживати на території Русі, а коли він семейний, то і з жінкою, і дітьми. Тих, що одержали на таких умовах земельні участки, Володислав Опольський називав просто своїми васалами — «*jure et eadem libertate et consuetudine qua ceteri nostri vasali bona ipsorum tenent*».

Обов'язки сюзерена що до васала виявляються в пеклуванні про матеріальне забезпечення (у формі земельного пожалування), в обов'язку винагороди за збитки, що він їх мав на війні, і в обов'язку викупу васала з полону. Що до самого складу державців цих маєностей, державців, що головним чином переселилися сюди з польських земель, то про них можна, здається, сказати, що вони належали не до можновладного польського шляхетства (тих, що користувалися *pleno jure militare*), а до так званих владик, що мали лише «*simplicem miliciam mediam nobilitatem*». Вони були персонально вільні, могли займати нижчі уряди й володіли участками на праві спадкоємства, але їм надавалося землі незаселені селянами. За вбивство владки платилася «віра» в половину менша, ніж за повноправного шляхтича. Для таких польських шляхтичів-колоністів і таке умовне право на землю, зв'язане з відповідними обов'язками, було бажане,

бо, по-перше, давало їм земельне забезпечення, якого вони не мали раніш, а по-друге, відкривало перед ними перспективу здобути згодом ще більше — повне шляхетство. Окрім польських шляхтичів, земельне надання в Червоній Русі на таких же умовах одержували й інші колоністи — німці, чехи, венгри й волохи. Роздавалися землі для військової служби й на німецькому праві. Умови цього права були остільки схожі з умовами надання шляхті, що Володислав Опольський і ці надання називав феодальними. Солтис одержував своє солтство також на спадковому праві, брав на себе обов'язок служби свого солтства виставляти відповідне число озброєних вояків, вносити в королівську казну відповідну платню, і за це його звільнялося од присуду князівських урядників, підлягав він лише судові короля або його намісника й користувався правом суду над населенням солтства. Ріжниця була в тому, що шляхтич одержував землю, а солтис — лише право на відповідну частину прибутків із землі володільця. Солтисом міг бути і шляхтич, і міщанин, і кмет, і сак землеволодільць, продавалися солтства і свреям. За Ягелли Червона Русь увиходить уже в склад самої Польщі, Польської корони, і тому з цього часу припиняється роздача землі *jure feodali*. Феодальне землеволодіння тоді пересовується на південний схід Галичини і польську частину Поділля, де потреба в військовій силі, що цілком залежала од уряду, відчувалася дуже гостро в зв'язку з находами татар та литовців. В землях Жидичівській, Терсбовльській, Коломиїській роздача землі провадилася на феодальних підставах.

Яка ж була доля руських боярських маєтків у XIV — XV ст. ст.? Новий уряд підтверджує старим боярським руським родам їхні землі — ми бачимо підтвердження Ходкові Бибельському, Ходкові Матутеновичу, Матвієві Кандаровичу. Але більша частина володіла по давнішому володінню, набувши їх, мабуть, у старі часи по займкам пустонорожніх земель — і їм уряд дозволяв доводити їхні права на доказах свідків-сусідів-шляхтичів. Верхівка боярського шару набула привілеї повного польського шляхетства¹⁾.

Між заможними старими українськими та польськими новозайшлими родами нав'язуються через шлюбні родинні зв'язки²⁾. І через ці родинні зв'язки більшає польський вплив у Галичині.

Представники великих боярських родів відіграють в XIV віці велику роль й за панування польських королів. Так, Бибельські, Лосвичі, Дворсковичі та інші за часів Казимира Великого в керуванні країною стоять на перших місцях. Від другої половини XIV віку боярство галицьке починає прагнути зрівнятися з польською шляхтою, перетворитися в шляхту. А прагнути було чого. Шляхта була, як це особливо видно з її становища в XV віці, окремим замкнутим станом, що володів низкою прав та привілеїв. Така була еволюція цього стану. Шляхтич, як склалося це поняття, це є особа привілейована, що володіє на правах безперечної власності (*jure hereditario*) землею: може її продавати, заставляти, передавати в спадщину, шляхтич не відбуває та не виконує ніяких інших повинностей, крім воєнної служби, та до того він повинен належати до якогось польського герба³⁾. Шляхтич є повний пан не тільки над землею, але й над людиною, що сидить на тій землі. Між державними установами та

¹⁾ Ливніченко — стор. 34 — 38, 53 — 63.

²⁾ Шараневич — укр. текст стор. 116 — 117, польський текст стор. 20.

³⁾ Ливніченко — Юридич. форми шляхетського землевад. и судьбы древне-русского боярства в Юго-Зап. Руси XIV — XV в. в. («Юрид. Вестник», 1892, № 6 — 7, стор. 298)

людністю тих земель стоїть особа пана. Не дивно, що галицьке боярство прагне набути прав шляхетських. Уже в кінці XIV віку, як видно з документів, бояри уникають називати себе цим іменем, перед своїм іменем і прізвищем вони ставлять термін *dominus* — пан. Вони ж засвоюють від польської шляхти звичай називатися від назов своїх маєтностей родових. Отже, боярство перетворюється в руську шляхту. Цю руську шляхту юридично зрівняно з польською 1430 року за Єдлінським привілесом, хоч і не зовсім. Так, шляхта руських земель мусила брати участь у війську королівському за межами своїх земель без усякої винагороди, мусила давати податок за земельні володіння та ще й лагодити своїм коштом королівські замки в Галичині. Та вже 1434 року ці підміни проти польської шляхти скасовано.

Та в шляхетство перетворилися тільки багатші боярські роди, адже їх мали адентувати, тоб-то прийняти до свого герба польські шляхетські роди. А для дрібніших боярських родів ці двері були зачинені. Для багатьох з них залишався той вихід, що вони доводили своє породичання з боярськими родами, які здобули шляхетство, посилаючись чи то на документи, чи на свідоцтва свідків з шляхти. Доводилося дрібним боярам через суд доводити свого право на шляхетство. Але щастило цього досягти тільки незначній частині дрібних бояр. Решта опинилася в дуже неприємному стані: нащадки таких бояр стояли нижче за шляхту і вище за інші стани. Більша частина їх втратила своє значіння й перетворилася у так званих служив, служебних бояр, що, маючи невеликі ділянки землі, в своїйому розпорядженні, мусили виконувати різні обов'язки військові та адміністративні на користь замку, біля якого вони жили. Та стан цих служебних дворян був дуже непевний: їх увесь час старости намагалися покрепачити або ж накласти більше обов'язків.

Така була доля галицького боярства. Одна частина опинилася між шляхтою, а друга зійшла на нівець.

У країні велику роль почав відігравати польський елемент. Так, у XV віці велику роль в Галичині відіграв значний польський рід Одрованжів. Петро Одрованж був генеральним старостою Руських земель. Брат його Ян був львівським архієпископом.

По смерті Петра Одрованжа за волею й генерального старосту земель Руських король Казимир Ягеллович мусив призначити Петрового сина Андрія, що був на цій посаді до своєї смерті 1465 року¹⁾.

Але панування Одрованжів викликало обурення шляхетства, і король Казимир Ягелончик з вимоги зборів шляхетських у Львові мусив передати вищі уряди особам не з роду Одрованжів. Через те що Одрованжі мали борг на королівських замках у Львові, Жидачові, Глишлях та Самборі, а в скарбі державному грошей не було, накладений був спеціальний податок.

Крім Одрованжів, у керуванні краю відігравали роль й деякі інші заможніші так польські, як і староукраїнські родини. З староукраїнських родів тут маємо Ходорорських, Лопаток, Гердеевичів та інших²⁾. Деякі з польських родів більше уваги віддавали не місцевим справам, але здобуванню державних урядів по землях суто польських, зате більша частина, як от родина з Ходечів, навпаки, дбав, щоб закріпитися в Галичині³⁾.

¹⁾ Шараневич — укр. текст стор. 102, польський — стор. 2.

²⁾ Ibid., польський текст стор. 10, укр. — стор. 112.

³⁾ Шараневич — стор. 13 польського тексту; стор. 113 укр. тексту.

Селянське населення Галицької Русі XIV—XV віку

Нижчі класи населення Червоної Русі поділялися на невільних і вільних. До невільних належали раби. Напівневільними були так звані каланні, ординці й сотенні. Вільні називалися кметами. Вони мали право вільного виходу (люди похожі) і в зв'язку зі своїми повинностями поділялися на данників і службових, що виконували на користь землевласників різні служби. За своїм економічним становищем селяни поділялися на посесійних і непосесійних. Перші мали в своєму володінні землі для оранки; були ще й дворові люди (челядь). Коли в Польщі рабство де юре вже не існувало, в Галицькій Русі ще довго після введення польського права воно жило de facto. Люди невільного стану були *servus illiber* (невільна челядь) і каланний. Торговля рабами провадилася в самому Львові в XV ст. досить офіційно. Рабів у Галицькій Русі в XV ст. було багато. Рабами володіли приватні особи в тому числі й євреї, королі; рабів оддається в заставу, продається вкупі з майном і окремо, окремі особи, на підставі судових документів, оддають у рабство не лише себе, а й своїх жінок і дітей, і це робилося після введення в Галицькій Русі польського права, в якому вже рабства не було. Руське право визнавало, як ми знаємо, рабство. Купували рабів за межами Галичини, але перепродували й у межах Червоної Русі. Перепродували рабів найбільше євреї, вірмени, італійці. Продавалося рабів окремо й укупі з мастками. Найчастішою формою був самопродаж (кабала) або навіть продаж жінки і дітей. Так, селянин Зен навів був злодій на дім свого пана. Пан-шляхтич Ян Кола, як і кожен пан, володіючи правом суду над селянином, що сидів на його землі, присудив Зена до штрафу, але Зен прийшов на суд із своєю донькою Катериною і заявив, що віддає її в неволю у виплату штрафу й при тому урізав їй носа, тоб-то поличкував доньку, наклав ознаку невільництва. Є документ про те, що боржник зобов'язується, в разі невиконання боргу, віддати не тільки свій дім, але й жінку й дітей, яких кредитор може і продати, і заставити¹⁾. Невільними людьми були й сотенні селяни, прив'язані до замку. Такий селянин, діставши від старости службу, тоб-то ділянку землі, мусить служити вічно. До розряду невільних належали й коланники. Це були не раби, а обмежені в правах селяни. Головне обмеження було в тому, що вони не мали права вільного переходу.

Далі йдуть серед невільних ординці, прив'язані до землі, що не мають права переходу. Ординці здебільшого залежать від короля і поселені по королівських добрах. Про походження ординців є кілька теорій, наймовірніша є та, що уряд викуплених або визволених з татарської неволі людей селив по певних місцях, і вони мали відбувати ординську службу, тоб-то вартувати по шляхах, чи не йдуть татари, їздити з посланцями до Орди, охороняючи їх, давати підводи то-що. Служба ця була важка. Через те, що уряд викупував з неволі полонених, то такий полонений, за якого були заплачені гроші, ставав у кабальну залежність від уряду.

Як у всьому житті Галичини XIV—XV віку, старі форми натрапляли на нові, старовина відступала перед новиною або існувала поруч, так і в житті селянської людности ми бачимо це. Крім права руського, що за ним жила більшість населення українського, масою в Галичині велико

¹⁾ Ливиченко — Суспільні верстви Гал. Русі, стор. 95.

поширення німецького права, починаючи з XIV віку, його першої половини. Спочатку німецьке право надавалося тільки справді німецьким колоністам. Чужоземна колонізація почала збільшуватися після татар. Червона Русь, яка менше зазнавала була нападів від татар, стала за притулок для колоністів із сусідніх земель. Згадаймо про те, як Данило закликав колоністів із німців, ляхів і татар у новозбудований ним Холм, і ці колоністи ремесники заповнили собою двори в околицях міста, поля й села. Про це свідчить і географічна номенклатура населених місць Червоної Русі, назви Прусси, Угровськ, Угринів, Волошів, Чехів, Ляшки та інші. Польська окупація внесла в становище селянського населення Галичини значні зміни. Явилось багато дрібної шляхти, що одержала тут маєтності за свої військові обов'язки. Одержавши порожні частки землі, шляхтич заводив у них сільське господарство, а для цього він вводив тоді там якесь право — частіш за все німецьке або польське. На підставі цього він виводив свій маєток з-під влади держави й сам починав володіти ним на підставі своєї домінільної васальної влади.

Користь від цього права панові була така: як тільки він діставав дозвіл завести село на німецькому праві, то одразу з'явився до нього осадчий, засадца — людина, що бралася оселити і впорядкувати село. Перший прибуток панові був той, що цей осадчий кунував у пана право бути солтисом у селі. Далі пан умовлявся з солтисом про його права й обов'язки, встановлювалося, скільки ланів їде на сільський вигин, скільки чиншу мають давати нові поселенці то-що. Часто перші роки поселенців зовсім звільнялося від виплати чиншу, давалося кілька років «волі».

Солтис ставав за головного помічника панові в заселенні, і його становище було і почесне, і вигідне. Він діставав певну кількість ланів на себе, йому йшла певна частина прибутків від млинів, ставів, лісів його села, право полювати в лісі то-що. Крім того, на підставі кодексів німецького права, солтис з виборними лавниками мав судити, і $\frac{1}{3}$ всіх оплат судових йшла йому. Він зате мусив відбувати на заклик пана восні обов'язки. Становище селян по цих селах з німецьким правом було порівняно неважке в XIV — XV віках, але основна невгода цього права для селян була та, що селянин, переходячи на поселення на німецькому праві, по суті втрачав право власності на землю, ставав чиншовником. Отже зрозуміло, чому по селах старих німецьке право прищеплювалося значно менше, ніж по новоосаджених.

Осаджувалося села на польському та волоському правах. Осаджування осель на волоському праві провадилося з давніх часів. Волоське право найбільше поширене було по землях Самборській та Саницькій. Волоське право стояло до староруського ближче, ніж німецьке. Кілька волоських осель становили крайну, на чолі якої стояв крайник, що брав участь у судах, у виконанні постанов суду, у встановленні меж між селами своєї крайни то-що. На чолі осель волоських стояли князі, що їхня роль відповідала ролі солтиса з тією найзначнішою відміною, що по осадах на волоському праві велику роль відігравала громада, та ще, що князь залежав, крім пана, ще й від крайника.

По селах на руському праві найпоширеніша форма володіння землею була дворниця. У склад дворниці увходила рілля, луки, ліси і всі інші вигіді. Розміри дворниці були різні. В основному дворниче було — форма

громадсько-селянського володіння. У XIV—XV віках повинності бралися від дворища¹⁾.

Маса селянської людності, що сиділа на руському старому праві, в XIV—XV віках мала права вільного переходу. Але через те що такі переходи були на шкоду і панові, й громаді, йшло до того, щоб обмежити цей перехід. Були встановлені великі формальності, як плату за вихід із села, що її мав виплачувати новий пан старому. Селянин міг вийти тільки в певний час і обов'язково вдень (*in tempore et hora*) і т. д. Виходити селяни, що сиділи на руському праві, могли раз на рік — на Різдво. Але в основному, хоч і були такі обмеження, проте селянин — кметь — був вільна людина, що мала право власності на рухоме й нерухоме майно, на самоврядування, на оборону в суді. Так, за покалічення або ранг кметь діставав винагороду і від кметя, і від шляхтича, за голову кметя платили головищину. Навіть за образу честі кметь діставав винагороду від шляхтича.

Так само кметі мали, хоч і обмежене, право самоуправи.

Громади на руському праві розподіляли між своїми членами повинності, розглядали суперечки своїх членів, мали судові функції. На чолі громад стояли отамани та тіуни. Масою звістки і про представників громад — старців — і про громадські (копні) суди²⁾.

Повинності поселенців на руському праві визначалося на підставі звичаєвих норм. У XV віці вже не осаджують сіл у Галичині на руському праві. Воно відмирає й тут, як і в інших галузях життя Галичини.

Протягом XIV—XV століть у Галичині розрива земель шляхті ще не розклатала селянського землеволодіння, ще не зруйнувала звиклих давніх форм життя вільних груп селянства. Та проте дальший розвиток взаємини між кметем та шляхтичем йшов на погіршення становища кметів. Йшло до того, що через те, що шляхтич мав відбувати військову службу, брати участь у державному житті, кметь, як відзначають дослідники, управляючи ріллям, прив'язаний до ґрунту постачав воїновиконці, яко ділчичному своєму панові, всіх потреб до прожитку. Кметеві не вільно було видати свій ґрунт, а так приватним особам, як і королівським урядам було під великими карами громадним зажаданом чужих кметів визивати, відмовляти, приймати³⁾. Кметі, поселені на землях вільних власників, повинні були «достарчати виключно своїм панам і данин до ґрунту прив'язаних і поборів після права польського»⁴⁾.

Дальший економічний розвиток вів до перетворення панського маєтку в фільварк, до заведення панщини, але це вже лише нової доби, поміщицько-кріпацької, наслідки великого економічного перелому, що про нього буде мова в другому томі цієї роботи.

Міське населення Галицької Русі

Розвиток міст Галичини та Волини тісно зв'язаний з розвитком торговельних зносин із Заходом. Від давніх часів, коли ще Київ відіграв видатну торговельну роль, через Західню Україну переїздило купецтво

¹⁾ Діниченко — Суспільні верстви Галицької Русі, стор. 203.

²⁾ Про копні суди нещодавно в «Працях Комісії для вивчення історії західно-руського та укр. права», вип. 4 та 5-ий, надруковано розвідку І. Черкаського.

³⁾ Український переклад розвідки Шараневича в 5 томі «Руської Історичної Бібліотеки», стор. 123, у польському тексті — стор. 31.

⁴⁾ В українському перекладі Шараневича, стор. 123, у польському тексті — стор. 32.

західньо-європейських земель до Києва купувати там хутра, мед, віск та продавати свій крам. Коли ж великий Дніпровський шлях втратив своє значіння, коли Київ підупав, Галичина й Волинь стали осередками торговельних звязків із Західніми країнами. Від давніх часів Галичина була центром торгівлі коломиїською сіллю. Ще на початку XII віку вся Україна привозила собі сіль з Галичини, і, як ми вже знаємо, на торгівлі сіллю й спекуляція в Київщині була велика. Торгувала Галичина й усім тим, чим і інші українські землі, тоб-то хутрами, медом, воском, рогатою худобою. До Галичини приїздили купці з Польщі, з Австрії, з різних німецьких земель. Провадилася велика торгівля і з півднем з наддунайськими землями. Великий торговельний рух шов Дністром. Торговельні судна ходили до Олеша (м. Олешки¹⁾), вертаючись, привозили рибу й вина. Галицькі міста посилали кораблі купецькі до Дунаю²⁾. Як розвинене було це суднопластво, видно з того, що року 1223 проти татар з Галичини виїшли 1000 суден з військом. Є звістки про великі торговельні звязки з Молдавією, де галицькі купці купували так званій татарський товар³⁾: перець, цитрини, шовкові матерії, окраси шкіряні то-що та з Угорщиною. Навіть хлібом торгувала Галичина й Волинь. Так, 1279 року князь Володимир Василькович на прохання ятвягів, бо в них був голод, надіслав їм потрібну кількість хліба.

Розвиток торгівлі сприяв розвиткові міст. Ще 1231 року угорський король казав про Володимир, що він такого й на міста Заході не бачив: «Яко такий градъ не избрѣтохъ ни въ нѣмецкихъ странахъ»⁴⁾. У XIII ст. Володимир був велике, багате, торговельне місто. Так само Львів набрав великого значіння — став, як колись Київ, справжнім посередником у торговельних зносинах між Сходом і Заходом. Ціла низка інших міст (а їх, як підрахував М. Смирнов, за Гал.-волинським літописом за час від 1205 до татарського нападу, було на Волині та в Галичині 56): Галич, Луцьк, Холм та інші, мимо свого стратегічного значіння, мали велике торговельне значіння.

Галицько-волинські міста вабили до себе чужинців. Так, у Володимирі XIII ст. були колонії повгородців, євреїв, німців, сурожців, у Галичі ще 1235 року були німецькі ворота, у Львові між іншими чужоземними колоніями великої ваги набрала вірменська колонія. Велику роль відігравала в розвитку торгівлі й єврейська колонія. Було у Львові чимало й німців та італійців.

Так само й ремесники з різних країн припливали до багатих галицьких міст. Коли Данило будував Холм, то «нача призывати⁵⁾» прихожи, п'ямцы и Русь ипоязычники и лихи; идняху день и во день и у ноци и мастеры велици бѣжаху изъ татарь сѣдѣльницы и лучиницы и тульницы, и кузнецы желѣза и мѣди и серебру: и бѣ жизнь, и наполниша дворы, окрестѣ града поле и села».

Міські громади неприхильно ставилися до боярства. Так галицька громада обкидала камінням боярина Судислава, коли той разом з угорським

¹⁾ Олеша було за тих часів значним торговельним пунктом. У XV віці тут була Генуезька колонія.

²⁾ Шараневич — История Галицко-Вол. Руси. Львів, 1863, стор. 55.

³⁾ Шараневич, — стор. 102 (Рус. Ист. Бібл., т. V), укр. переклад його згадуваної розвідки.

⁴⁾ М. Смирнов — Доля Галицк. Руси. (Рус. Ист. Бібл., т. 5), стор. 51.

⁵⁾ Ипат. сп., 558.

військом виходив з міста. Але здебільшого в боротьбі князя з феодалами міста стояли на позиції пасивного вичікування

Щоб забезпечити розвиток торгівлі, князі й пізніше королі польські давали низку пільг містам. Так, 1379 року король Людовик надавав Львову право складання крани (ius depositorii): на підставі цього права кожен купець, ідучи на Схід торгувати, мусив їхати через Львів, а через рік у новій грамоті відзначалося, що кожен такий купець мусив спинятися для торгівлі у Львові 14 день. Так само й чужим купцям надавалося низку пільг. Так, Андрій, Володимирський князь, потвердив торунським купцям право торгувати, не платячи мита, по всій Галичині та Волині.

Що до внутрішнього устрою міст, то тут великий вплив справили німецький елемент, що відігравав значну роль в торгівлі та приніс із собою звичні для нього форми міського самоврядування. У якій мірі німецький елемент мав велике значіння в розвитку торгівлі, видно хоч би з того, що князь Волинський Дмитро Любарт, удаючись до львов'ян у якихсь справах купецьких, пише німецькою мовою. Надто почав збільшуватися вплив німецького елементу по присиднанні Галичини до Польщі. Польські королі надають містам німецьке право, та масмо дані про поширення міського самоврядування за взірцем західних німецьких міст ще й раніше. Так, 1280 року міська громада у Володимирі була організована на взір німецьких громад. У Львові теж відома громада з міським німецьким правом в XIV віці¹⁾.

1339 року Юрій Болеслав надає німецьке право місту Сяноку, і його грамота говорить про надання магдебурзького права, як про звичайне явище. Ця грамота дає підстави думати, що міста з німецьким правом (theutonico iure, id est iure magdeburgensi) не були винятком, а були явище, добре знає в Галичині XIV віку. Львову магдебурзьке право надане було 1365 року. Акад. Грушевський відзначає, що «можна з усякою певністю сказати, що до початку XV віку німецьке право мали вже всі головніші міста Галичини і цілий ряд другорядних міських осад і чимало сіл».

Мешканців великих привілейованих міст починають називати «містичі».

Галичина й Волинь — західні землі — перші засвоїли німецьке право. По інших землях України поширення магдебурзького права припадає на пізніші часи, отже, відзначивши тут вплив німецького права на міста Галичини, докладний розгляд магдебурзького права, його поширення на Україні, переносимо до дальших розділів нашої праці (до другого тому²⁾).

Бібліографія

- Джерела: Лет. по Ни. списку.
Розвідки: *Линниченко*. Черты из истории сословий Галицкой Руси. Москва, 1894.
М. Кордуба. Суспільні верстви та політичні партії в Галицк. Книз. до половини XIII віку (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XXXII, 1899).
М. Грушевський. Галицьке боярство в XII — XIII в. (Зап. Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XX).
М. Грушевський. Історія України - Руси. Т. II — III, Ч.
М. І. Яворський, Нарис історії України. Ч. I, ДВУ, 1923.

¹⁾ Шараневич — наводить імена німців і видатних міщан Львівських у другій половині XV віку, як от Конрада Штайнклера, Вартоломея Ганеля, Петра і Матвія Голдаста, Мартина Васерброда (польськ. текст стор. 38, український текст стор. 126).

²⁾ Сюди до першого тому не ввійшов розділ про Україну за Литовської доби, бо його буде доцільніше перенести до другого тому цього нариса історії України, де розглядатиметься литовсько-руський історичний процес XVI віку, органічно зв'язаний з таким же процесом XV віку.

Руська Історична Бібліотека під редакцією О. Баранського, т. V «Монографії до історії Галицької Русі» (тут вищевказані такі монографії: М. Смирнова «Доля Галицької Русі до злучення її з Польщею», М. Дашкевича «Галицький князь Данило», Д-р Шараневич «Огляд внутрішніх відносин Галицької Русі в другій половині XV століття» (переклад з польського видання 1869 року), Dr. I. Władysław Rus wewnątrznych stosunków Galicji wachodniej w dr. pol. piśm. wieku Lwów 1869).

Н. Рожков. Русская история в сравнит. истор. освещении. Т. I, 1923.

Линниченко. Суцільні верстви Галицької Русі (Руська Іст. Бібл., т. 7).

Шараневич. История Галицко-Волод. Руси. 1880.

Андришнев. Очерк истории Волынской земли до к. XIV ст.

Литков. Исторические судьбы Волынской земли до конца XIV ст. 1895.

Зубрицький. История Галицко-русского княжества. I — III, 1852.

Антонович. Очерк в кн. Литовского. 1878 (передруковано в Монографіях, т. I).

Филевич. К вопросу о борьбе Польши и Литвы - Руси за Галицко-владимирское наследство. «Ж. М. Н. Пр.», 1891, XII.

М. Грушевський. Громадський рух на Україні - Русі в XIII віці (3 політ. життя старої України. Київ, 1918).

І. Линниченко. Критический обзор новейшей литературы по истории Галицкой Руси («Журн. М. Н. Пр.», 1891, № 5, 6, 7).

Линниченко. Юридические формы шляхетского землевладения и судьба древне-русского боярства в юго-западной Руси XIV — XV в. («Юрид. Вестн.», 1892, № 6 і 7).

Дашкевич. Книжонка Дан. Галицького.

№ 6 велика література про окремі міста Галичини та Волині: Львів, Володимир, Луцьк, Шеремішль, Галич.

Інші праці ак. Д. І. Багалія

- 1) Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода. Монографія. Вид. ДВУ.
- 2) Т. Гр. Шевченко і Кирило-Методіївське товариство. Вид. ДВУ.
- 3) Українське джерелознавство. Вид. Укр. Ак. Наук.
- 4) Автобіографія. Вид. Укр. Ак. Наук.
- 5) Ювілей ак. Д. І. Багалія (друк. Укр. Ак. Н.).
- 6) Г. С. Сковорода (промова на юв. святі). Вид. ДВУ.
- 7) Декабристи на Україні. Вид. ДВУ.

Готується до друку в вид. ДВУ — Повна збірка монографій ак. Д. І. Багалія «по історії України і української культури» і в першу чергу три перших томи: Том I. історія колонізації Слободської України. Том II. Історія Слободської України. Том III. Історія колонізації південної степової України.

ЗМІСТ

Історіографічний вступ

	Стор.
Школа історичного матеріалізму	5
Діалектичний матеріалізм К. Маркса і Ф. Енгельса та її школа	7
Завдання української історії на тлі історичного матеріалізму	18
Українська історіографія	20
Балтин - Камєвський і Маркович	20
Історики - етнографи — Максимович, Срезневський, Бодякський	21
М. І. Костомаров	22
П. О. Куліш	25
Київський Центральний Архів і Київська Тимчасова Комісія для розбору давніх актів	28
Проф. Н. Д. Іванішев	30
Проф. В. Б. Антонович	31
Київська документальна школа істориків України	37
Галицька школа істориків України й Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові	41
Школа польсько-українських істориків	44
Студії з історії Лівобережної України	47
Харківська школа істориків Лівобічної й Слобідської України	53
Вивчення історії Південної Степової України	64
Студії над історією України в російських істориків	70
Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії	73
Загальна оцінка української дореволюційної історіографії	88
Досягнення в українській історії за десятиріччя Жовтневої революції (1917 — 1927) на Україні	89
Марксистські праці з історії України	99
Мій нарис української історії	121

Історія України - Руси в добу натурального господарства

Роди перший. Первісна доба української території і її населення	127
Територія України за четвертинної або льодової доби	128
Свідчення археології	129
Палеолітична кам'яна доба в Західній Європі	130
Палеоліт на Україні	134
Неолітична доба Західньої Європи	138
Неолітична доба на Україні	139
Міцно - бронзова доба і її прослідки на Україні	146

	Стор.
Розділ другий. Греческі колонії	151
Залізна доба в Західній Європі й на Україні	151
Греческа колонізація	152
Розділ третій. Скити - сарматські народи і їхні наступники в південних стегах України	174
Зміна народів у південній Україні	174
Походження скитів і сарматів	175
Територія й населення скитів	176
Економічна база	177
Віра й звичаї	181
Археологічні дані про культуру скитів	182
Населення південних українських степів після скитів	184
Розділ четвертий. Територія України; розселення українських племен та їх матеріальна культура	191
Природа та її вплив	191
Прабатьківщина Русі - України	192
Природні багатства України	194
Географічний поділ українських племен, їх колонізація й сусіди	197
Розселення українських племен	198
Еволюція суспільного життя	204
Матеріальна культура	210
Розділ п'ятий. Вірування	216
Розділ шостий. Натуральне господарство	252
Загальна еволюція натурального господарства	252
Родоплемінний устрій, влада і суспільство	253
Господарство кияцько - дружинної доби	254
Бортництво	256
Сіль	256
Рівництво	259
Художня промисловість	266
Торівля	277
Розділ сьомий. Кияцько - дружинна доба	295
Перетворення родоплемінної організації в територіальну та кияцько - дружинну феодального типу. Збільшення та розвиток міст	295
Походження кияцько - боярської влади. Племенні князівки і утворення нової військової кияцько - дружинної влади	297
Легенда про призна варязьких князів. Утворення Київської держави, захоплення земель, боротьба з сусідами та імперіалістично - грабінницька політика князів	299
Соціальний склад суспільства	307
Розділ восьмий. Зародки феодалізму в кияцько - дружинну добу Київської Русі. Форми землеволодіння	310
Походження феодалізму	310
Питання про феодалізм в Росії і на Україні	312
Феодалізм на Україні - Русі	316
Форми землеволодіння	326
Розділ дев'ятий. Розклад української території в обласній Русі	330
Географічний поділ української території в обласній Русі - Україні	330
Основні риси в історії окремих земель	337
Половецька земля — сусідка Русі - України	341
Розділ десятий. Соціальні відносини і класова боротьба в обласній Русі	346

	Стор.
Класовий розподіл суспільства	346
Утворення приватної земельної власності	350
Віча	352
Повстання	353
Розділ одинадцятий. Україна в часи татарської зверхності	356
Бітва на Калці	356
Причини поразки татар	357
Похід Батая, здобуття Києва та завойовання українських земель	358
Підлеглість українських земель татарам	360
Розпад Золотої Орди. Крисько Ханство	362
Питання про спустошення України	364
Громада та князівська влада за татарської зверхності	366
Розділ дванадцятий. Галицько - Волинська земля XIII — XV в.в.	372
Феодалізація земель та боротьба феодалів проти князя	372
Нове збирання Галицько - Волинських земель та вихід під владу Польщі	377
Боярство в Галицькій Русі XIV — XV ст. ст.	379
Селянське населення Галицької Русі XIV — XV віку	383
Міське населення Галицької Русі	385

...	7
...	71
...	72
...	73
...	74
...	75
...	76
...	77
...	78
...	79
...	80
...	81
...	82
...	83
...	84
...	85
...	86
...	87
...	88
...	89
...	90
...	91
...	92
...	93
...	94
...	95
...	96
...	97
...	98
...	99
...	100

... ..

ПОМИЛКИ

<i>Стор.</i>	<i>Рядок</i>	<i>Надруковано</i>	<i>Треба читати</i>
28	Принітла	В. О. Романовський — 50-літнє Киевск. кон. Ор. Ів. Левин- цький — Нариси з архівознав- ства.	В. О. Романовський — «На- риси з архівознавства», Ор. Ів. Левинський — «50-літнє Киевск. кон.»
46	Принітла 1-ша	Пропущено посилання	Рецензія проф. Книженка на «Україна на перехіді» Липи- ського в «Зап. іст.-філ. Від. Укр. Ак. Наук», кн. II — III, стор. 239 — 246
72	22-й згоря	Пропущено в кінці фрази	(Шахматов. К вопросу об обра- зовании русских нарочий и русских народностей. (Журнал М. П. Пр., 1899, апрель)
119	Останній рядок	Буфонадла	Командла
100	у принітці	(там же № 5)	(там же № 6)
132	22-й згоря	Курс	«Нарис
124	20-ий згоря	Історіі	Історіографіі
138	4-ий згоря	Наростки	Наростки
264	Напис на малюнку	Річ	Речі
309	8-ий згоря	Діє	Діє
309	12-ий згоря	Цеске	Веске
329	22-ий згоря	Пропущено	(записки Саратов. ун-та, том III, вып. 4)
346	В підзаголовку	Треба викинути	«Його відстава — утворення приватної земельної власності»
350	4-ий згоря	Треба викинути	«Утворення приватної земель- ної власності»

На нашій стор. 199 не помічено чотирикутником місто Київ.

3 2000 007 590 773

DK 508.7
.B14

**DO NOT REMOVE
SLIP FROM POCKET**

DEMCO

